

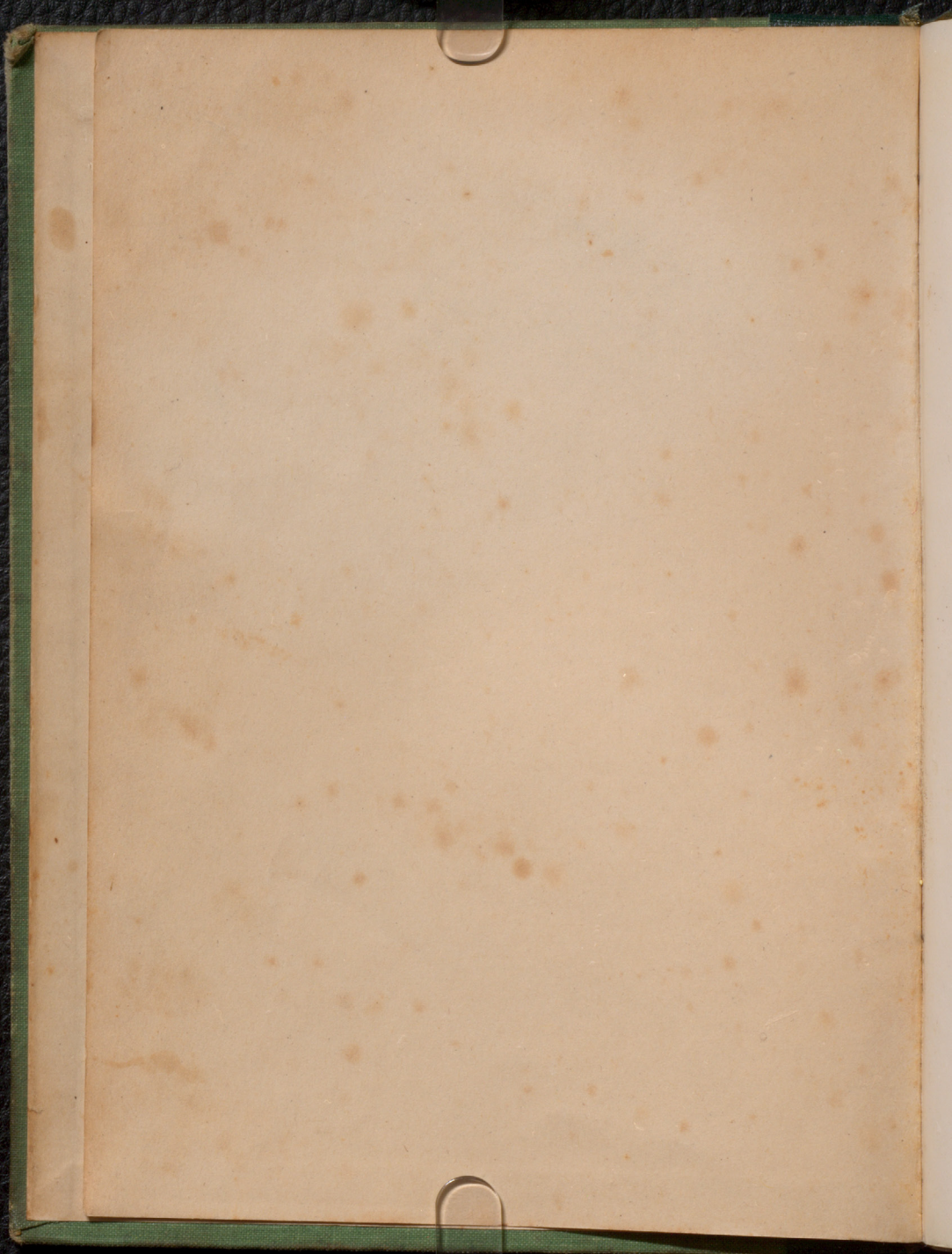
EMILY HOBHOUSE

DIE SMARTE VAN
DIE OORLOG
EN WIE DIT GELY HET

▼

Avon Dyk
Pnetonia

Q.

Emily Hobhouse 1922

DIE SMARTE VAN DIE OORLOG

EN WIE DIT GELY HET

DEUR
EMILY HOBHOUSE

Uit die Engels vertaal deur Dr. N. J. VAN DER MERWE

TWEEDE DRUK

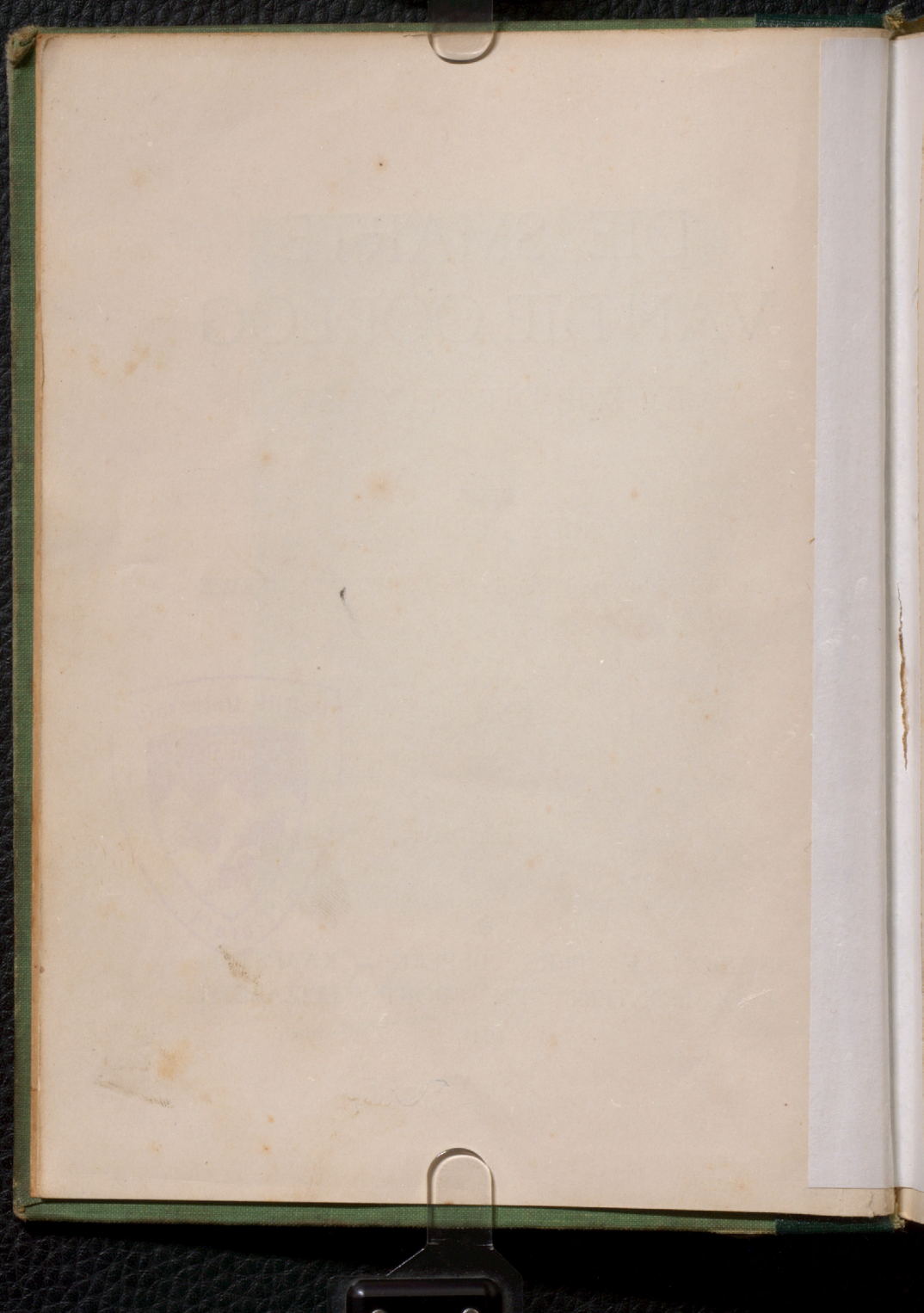

NASIONALE PERS BEPERK — KAAPSTAD
BLOEMFONTEIN EN PORT ELIZABETH

1941

3453074

BRIEF VAN OLIVE SCHREINER

HANOVER, KAAPKOLONIE,
3 April 1903

WAARDE MEJ. HOBHOUSE,

Ek het u boek gelees.

Onder die omstandighede moet ek oordeel dat u die onderwerp op bewonderenswaardige wyse behandel het. Dit is onverbeterlik. Baie Hollandssprekende mense het my versoek om die boek vir hulle in Hollands te bestel.

Ek beskou dat u meer doeltreffende en nuttige werk in Suid-Afrika gedoen het vir die saak van algemene menslikheid en reg as wat enige ander persoon in staat was om te doen. U het nie honderde nie, maar ongetwyfeld duisende lewens gered. Ek vrees u werk sal nadelige en blywende merktekens op u gestel agterlaat. So 'n tyd van worsteling met onreg gaan nie in 'n mens se klere sit nie

Ek is bly dat u nie in Suid-Afrika is nie. Dit sal u in staat stel om die verlede met sy herinnerings beter van u af te werp as wat ons dit kan doen onder die druk van die teenswoordige tyd.

Hierdie is net 'n woord om my bewondering vir u boek uit te spreek—u boek met sy kragtige selfbeheer en diep gevoel.

Die uwe,

OLIVE SCHREINER.

BESKOUINGS VAN DIE PERS

Van al die boeke wat tot dusver oor die oorlog (1899 — 1902) geskrywe is, is dié van mej. Hobhouse die een wat die Engelse volk die minste mag nalaat om te lees.

Manchester Guardian, Nov. 1902.

Die boek van mej. Hobhouse, al sou dit niks anders doen nie, behoort iets te doen om baie lesers te laat besef wat oorlog werklik is en wat dit beteken vir hulle wat onmiddellik daarin betrokke is.

Westminster Gazette.

As daar by elkeen van die trompetgeskal-geskiedenisboeke, wat soveel van ons historiese kennis bevat, 'n aanhangsel kon toegevoeg word, in die gees van mej. Hobhouse se frisse boek-deel, dan is dit nie onmoontlik nie dat die omgangstaal van die politieke lewe gesuiwer sal word van sy banaliteite.

'n Onderzoek van die verlede, eerlik in hierdie gees onderneem, kan die uitwerking hê om die mees modernes onder ons te oortuig dat „grondgebied” niks anders is nie as 'n ongelukkige benaming vir 'n versameling menslike wonings. Die boek van mej. Hobhouse verdien 'n uitgebreide debiet, al is dit net omdat die kennis wat dit meebring, die beste voorbehoedmiddel behoort te wees teen veroweringsoorloë in die toekoms.

The Speaker, 20 Des. 1902.

Ons moet die boek van mej. Hobhouse beskou as die werk van 'n Engelse vrou. Van meer as een kant sal die beskuldiging van onpatrioties daarteen ingebring word. Tog kom hierdie benaming ons onregverdig voor. In die oë van mej. Hobhouse is sy 'n lid van 'n liggaam wat 'n misdaad begaan het, en die misdadigheid van die hele liggaam word verminder in die oë van die wêreld deur elke protes daarteen aangeteken deur een van sy eie lede.

The Pilot, 27 Des. 1902.

Van Engelse boeke oor die oorlog is *Die Smarte van die Oorlog* van mej. Hobhouse die belangrikste. Met waarheid beweer sy dat dit die vroue en kinders getref het. 'n Mens moet van harte verlang dat elke joernalis, parlamentslid en predikant wat hom aan dié oorlogsverdwasing oorgegee het, gedwing sal word om hierdie boek van voor tot agter deur te lees.

Review of Reviews.

'n Skrefie van die gordyn word hier ten minste weggetrek voor die treurspel, en deur iemand wat deur haar medelye, kennis en beproefde toewyding die beste in staat is om hierdie pynlike dog in die belang van die mensheid noodsaaklike plig te vervul.

Freeman's Journal, 19 Des. 1902.

Dit is niks minder as reg dat die mense van hierdie land sal weet, en dit ten volle, watter dae in hulle naam gepleeg is en wat die sedelike verhouding is, as skuldenare of krediteure, waarin hulle staan teenoor die volk wat hulle verower het Dit is reg dat so 'n boek geskrywe is; dit is reg dat mej. Hobhouse die persoon was wat dit geskrywe het.

Morning Leader, Des. 1902.

INHOUD

Bladsy

'n Paar Artikels van die Haagse Konvensie, 1899	ix
Inleiding tot Eerste Engelse Uitgawe	xi
Inleiding tot die Afrikaanse Vertaling, 1922	xiv

DEEL I — 1900

Hoofstuk

I. Wonings verwoes	1
II. Vroue in 1900	61
III. Gevoel in die Kaapkolonie	113

DEEL II — 1901

I. Meer Wonings verwoes	120
II. Januarie tot Junie. — Besoek aan die Kampe	145
III. Junie tot Desember. — My Pogings om die Waarheid bekend te maak	161
IV. Vroue in 1901, volgens Beskrywing van andere (onoffisieel)	211
V. Vroue in 1901. — Deur hulself vertel in Briewe en Petisies	270

DEEL III — 1902

I. Januarie tot Junie. — Meer Huise verwoes en Proklamasie van Vrede	357
II. Vroue in 1902	370
III. Die Boerevroue	390
Aanhangsel A	398
Aanhangsel B	400
Aanhangsel C	407
Aanhangsel D	427
Aanhangsel E	430
Aanhangsel F	436

HIERDIE BOEK WORD OPGEDRA

AAN

DIE VROUE VAN SUID-AFRIKA

WIE SE VERDURING VAN BEPROEWING

ONDERWERPING IN VERLIES

ONAFHANKLIKHEID ONDER DWANG

WAARDIGHEID ONDER VERNEDERING

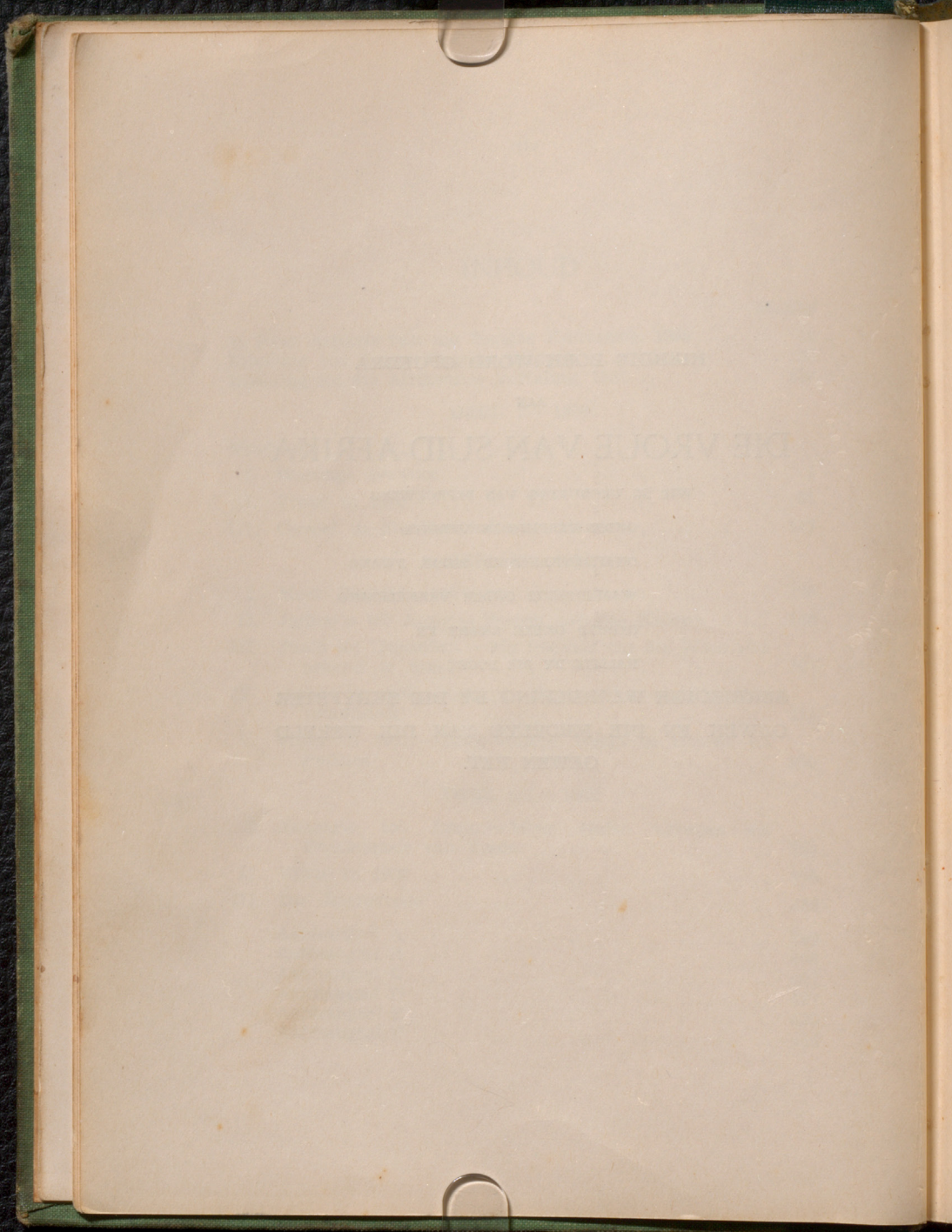
GEDULD ONDER SMART EN

KALMTE BY DIE DOOD

EERBIEDIGE WAARDERING BY DIE SKRYFSTER

GEWEK EN DIE MEDELYE VAN DIE WERELD

GEWEN HET.

'N PAAR ARTIKELS VAN DIE HAAGSE KONVENSIE, 1899

ART. III

Die gewapende magte van die oorlogvoerende partye mag bestaan uit stryders en nie-stryders. In geval van gevangeneming deur die vyand het albei die reg om as krygsgevangenes behandel te word.

ART. IV

Krygsgevangenes is in die mag van die vyandige regering, dog nie in die mag van individue of militêre afdelings wat hulle vang nie. Hulle moet op mensliewende wyse behandel word.

Al hul persoonlike besittings, behalwe wapens, perde en militêre papiere, bly hul eiendom.

ART. VII

Die regering in wie se hande krygsgevangenes val, is verplig om hulle te onderhou. Tensy daar 'n spesiale ooreenkoms bestaan tussen die oorlogvoerende partye, sal krygsgevangenes ten opsigte van voedsel, huisvesting en klere op gelyke voet behandel word met die troepe van die regering wat hulle gevang het.

ART. XV

Liefdadigheidsverenigings vir krygsgevangenes, behoorlik opgerig volgens die landswet en met die doel om liefdadigheid te bedien, sal van die oorlogvoerende partye alle fasiliteite ontvang vir hulself en hul behoorlik geakkrediteerde verteenwoordigers, sover krygsoperasies en administratiewe bepalings dit toelaat, om hulle in staat te stel om hul mensliewende werksaamhede doeltreffend voort te sit. Afgevaardigdes van sodanige verenigings sal toegelaat word tot plase van internering, ten einde nood te lenig . . . indien voorsien van 'n persoonlike verlofbrief op gesag van die militêre bevelhebbers en ná 'n skriftelike onderneming om alle regulasies vir die handhawing van wet en orde te gehoorsaam.

ART. XXVIII

Plundering van 'n stad of plek, al is dit stormenderhand geneem, is verbode.

ART. XLIV

Enige dwang om die bevolking van 'n besette gebied oor te haal tot militêre operasies teen sy eie land, is verbode.

ART. XLV

Enige druk op die bevolking van 'n besette gebied om die eed af te lê aan die vyandige mag, is verbode.

ART. XLVI

Familie-eer en -regte, individuele lewens en besittings, asook godsdienstige oortuigings en vryheid, moet geëerbiedig word. Private eiendom kan nie gekonfiskeer word nie.

ART. XLVII

Plundering word uitdruklik verbied.

ART. L

Geen algemene straf, geldelik of andersins, kan toegepas word op 'n bevolking ten gevolge van daad van individue, waarvoor dit nie gesamentlik verantwoordelik beskou kan word nie.

 HANDBOEK VAN MILITÊRE WET (1899)

Aangesien dit die doel van oorlog is om die vyand buite geveg te stel, is enige skade toebring bowe wat nodig is om buitegevegstelling te veroorsaak, onnodige wreedheid.

Die algemene beginsel is dat in die wyse van strydvoering geen groter kwaad die vyand sal aangedoen word as wat nodig is om hom tot oorgawe te dwing nie. Hierdie beginsel sluit uit alle nodelose barbaarsheide en elke soort van wreedheid en belediging wat eenvoudig die lyding verbitter en die haat van die vyand vererger sonder om sy mag te breek of sy onderwerping te verseker.

INLEIDING TOT EERSTE ENGELSE UITGAWE

Die doel van hierdie boek is om van die standpunt van die vroue en kinders 'n oorsig te gee van die Boer-Britse oorlog. Daar is geen gevaar dat die publikasie verbittering onder die Boere sal vererger nie, want dit sal niks bydra om hul kennis te vermeerder nie; hierdie feite, en nog veel meer, is reeds welbekend in Suid-Afrika. Dog tot dusver is daar nog maar min in Engeland gehoor van die verbranding van plase en van die kampe van die kant van hulle wat die meeste hierin betrokke was. Die verhaal bestaan dus grotendeels uit die briewe van vroue en beskrywings deur hul vriende. Hulle het die smarte van die oorlog verduur. Meer volwasse Boere, manne en vroue, het in die kampe omgekom as wat op die slagveld gesneuwel het, en meer as vyf maal soveel kinders.

Hier word 'n oorsig gegee van die geskiedenis en die uitgebreidheid van verbranding van plase, om aan te toon hoe uitgestrek die onthuising van families was en hoe magteloos hulle was onder die drang van omstandighede. Die kommentaar deur die verskillende partye gegee op hierdie beleid en dié van konsentrasie word geboekstaaf. My eie optrede in verband met die beweging word kortliks beskrywe, asook die teenstand wat ek my moes getroos in my pogings om die ellende te versag en die lewens van vroue en kinders te red.

Ek neem ook hierdie geleentheid te baat om die beskuldiging te weerlê wat my so dikwels in die pers en elders ten laste gelê is, nl. dat ek die Britse troepe

belaster het. Niemand het totnogtoe enige bewys vir hierdie aanklag uit my woorde of geskifte ¹⁾ aangevoer nie. Intendeel, ek het my uiterste gedoen om die eer van die leër hoog te hou. Dit is waar dat tydens die oorlog die eer van 'n land aan sy soldate toevertrou word, wat onafgebroke daaroor waak. Maar is die teenoorgestelde nie ook waar nie? En word dit nie dikwels vergeet nie, nl. dat die eer van die soldate aan die land toevertrou is nie? As daar gebruik gemaak word van die verpligte gehoorsaamheid van soldate om van hulle dienste te vereis in stryd met die erkende reëls van oorlogvoering of waar hul sedelike plig in botsing kom met hul professionele plig, daar rus die blaam op hul land en sy regering en nie op die leër nie.

Dit is nie my doel om in hierdie geskrif een of ander persoon te blameer nie. My strewe is eenvoudig om die smarte van hulle wat magteloos en weerloos was met waarheid en gematigdheid af te skilder.

Vir die gewone man en vrou, wat buite die politieke en militêre wêreld staan, lyk dit of daar in die oorlog willekeurig 'n streep getrek word tussen wat beskôu word as barbaarsheid en beskawing. Is dit nie eerder waar dat alle oorlog barbaars is en dat daar alleen verskil van graad is nie? Die geskiedenis toon aan dat namate volkere in beskawing toegeneem het, hierdie streep ook hoër getrek is; en daar is ernstige waaksaamheid nodig om te verseker dat daar nie weer 'n daling kom nie.

Die Haagse Konvensie (1899) was 'n duidelike poging om hierdie streep hoër te trek; dog al het ons land die artikels van daardie Konvensie onderteken, is hulle verbreek geword en die streep laer getrek tot daar waar

¹⁾ Sien Blouboek, Cd. 1163, 1902, bls. 109: „Mnr. G. H. Turrey spreek sy verbasing uit oor persone soos sir H. Campbell-Bannerman en mej. Hobhouse, wat sonder grond manne belaster wat vir die eer van Engeland veg.” Openbare vergadering op Ladybrand.—Hier word geen enkele bewys aangevoer nie.

sir Henry Campbell-Bannerman met die volste reg dit moes beskrywe as „middele van barbaarsheid”.

Teen hierdie middele het hy edelmoedig en met ywer vir die eer van Engeland protes aangeteken. Almal wat opreg en mensliwend is en die Haagse artikels bestudeer het en daarmee ons dade in Suid-Afrika vergelyk het, kan nie anders nie as dankbaar voel teenoor hierdie voorman van die Liberale Party vir sy veroordeling van die middele wat dáár toegepas is. Maar niemand kan homself as volkome beskaafd beskou voor en aleer hy die streep getrek het, verhewe bo alle oorlog, en die Rede op sy troon gevestig is waar algemene arbitrasie algemene bewapening sal vervang nie.

Die sterfgevalle van die Boerekinders sal nie tevergeefs gewees het as hul bloed die saad kan wees vir hierdie hoër bestuur van volkere nie. Hul onskuldige lotgevalle behoort ten volle bekend en in wyer kring verstaan te word, ten einde haat teen oorlog in te wortel en mense te laat terugdeins vir die afskuwelikheid daarvan, om also 'n rype beraad onder die moondhede van die wêreld te skep sodat toekomstige geskille op 'n wyse besleg mag word wat beskaafde mense meer waardig is.

Ek betuig hiermee my dank aan mnr. Alfred Marks vir 'n uitvoerige en noukeurige kompilasie van die sterftesyfers uit Engelse offisiële bronne geput. Hulle loop egter net tot Februarie 1902, m.a.w. etlike maande voor die einde van die oorlog. Hierdie rede op sigself maak dit onvolledig. Die volledige verslag van sterfgevalle, noukeurig ná die oorlog te boek gestel en offisieel in 1913 in Suid-Afrika aan my gegee, word aan die einde van hierdie boek gevind.

EMILY HOBHOUSE.

INLEIDING TOT DIE AFRIKAANSE VERTALING, 1922

Die voorstel van die NASIONALE PERS om hierdie vertaling my Boerevriende aan te bied, het ek van harte verwelkom, en wel om twee redes. In die eerste plek omdat so baie van die ouer geslag dit nie in Engels kan lees nie; en ten tweede omdat 'n boek wat as 'n kroniek van 'n tydperk wat enig is vir sy smart waarskynlik 'n leeftyd van geslagte in hul land sal hê, in die natuurlike en historiese taal van die volk van daardie land behoort gekleed te wees.

As een of ander Boerevrou, met 'n lewendige herinnering van die verlede, die boek koud en onwerklik in sy besadigdheid vind, wil ek haar herinner aan die moeilike omstandighede waaronder dit geskrywe was en die geweldige en uiters onkundige kritiek waaraan dit blootgestel was. Daar kon alleen gepubliseer word wat op daardie tyd — 'n moeilike tyd van krygswet — met bewyse gestaaf kon word, in geval dit in twyfel getrek word. Veel, hoewel bekend as waar, moes dus weggelaat word. Laat haar ook onthou dat die boek oorspronklik vir die inligting van die Engelse publiek geskrywe was en nie vir die Afrikaners bedoel was nie. Die feite was onbekend aan waarskynlik meer as drie-vyfdes van die Britse volk. Die Pers, met 'n paar uitsonderings, het die waarheid verberg; en, soos hierin geboekstaaf, is vergaderings wat belê is met die doel om inligting te verstrek, officieel verbied of verhinder. Hierdie boek was dus 'n poging om ten minste 'n floue skynsel van die waarheid wat so lank verkrag of onderdruk was, daar te stel. Al die dokumente wat destyds oor die onderwerp verkrygbaar was, het ek versamel en meegeneem na 'n eensame

plek in die Hoë Savoje, waar ek hulle, met die ondervindings van albei oorlogvoerende kante vars in my geheue, ongestoord kon bestudeer. Daar waar niks anders as die gemurmur van die water van die meer Annecy gehoor kan word nie, is hierdie boek saamgestel. Die dag waarop dit voltooi is, is die vrede verklaar. Vrede, so lank verwag, so innig gewens, het eindelijk so plotseling gekom dat die tyding byna ondraaglik was. Ek het daardie lieflike môre van Junie langs die blou meer gaan sit en probeer om tot die diepte af te daal van daardie gemengde gevoelens wat deur die tyding van vrede mekaar in die binneste verdring. Die druk geëindig, elke spanning verlig, lyding verlos, wonde verbind, die dood gekeer — hierdie bronne van vreugde gemeng met talryke strome van droefenis, innige danksegging en diepe medelye — dit alles span saam om die diepste roersele van die wese self aan te tas.

Die boek het nouliks sy doel bereik, daar dit van die staanspoor af uitgeskakel is. Van die vernaamste boekwinkels het 'n plek daaraan ontsê, en die gewone Engelsman het nog nooit die feite gevat nie. Nog onlangs, byvoorbeeld, het 'n ontwikkelde dame, die vrou van 'n predikant, dit in 'n gesprek met my met vuur ontken dat daar ooit plase in Suid-Afrika afgebrand is. Toe die feite, uit offisiële en militêre bronne, aan haar bewys geword is, het sy op die bewering teruggeval dat die plase in elk geval nie deur „ons troepe” verbrand is nie.

Sodanige selfbedrog is te betreur, maar dit vergroot die noodsaaklikheid om feite wat nou tot die geskiedenis behoort, te boek te stel. Hierdie boek is net 'n raamwerk wat ter bekwamer tyd aangevul moet word met al die verklarings en ondervindings wat nodig is om 'n ware skildery van die geheel daar te stel. Dit was moeilik in 1902 om dokumente in hande te kry, en krygswet het die vryheid van spraak en pen belemmer. Reeds het ander skrywers wat in persoonlike aanraking met die kampe en hawelose vroue was, die openbaar-

gemaakte verslag van daardie dae aangevul, en die handskrifte van verskeie dagverhale en beskrywings het my bereik, wat ek hoop om later aan die lig te bring.

Uit die oogpunt van 'n oortuigde pasifis, waaruit ek die saak beskou, kom dit my voor dat die Boerevroue dit nie alleen as 'n plig aan hul eie geskiedenis verskuldig is nie, maar ook aan die wêreld in die algemeen, om die volledige verslag van hul leed te boek te stel. Geskiedskrywers het te lank reeds die lof van kryg en krygsliede verkondig en slegs met een of ander algemene gesegde die oorlogsmarte van diegene wat buite geveg gestel is, verbygegaan. Waarskynlik skiet moderne geskiedverhale hierin nog meer te kort as die ou of middeleeuse skrywers. In elk geval, die *Times* het 'n geskiedenis van die Engelse Oorlog in verskeie boekdele uitgegee, wat nouliks melding maak van hierdie sentrale feit van daardie oorlog — die behandeling en lot van die algemene bevolking, die vroue en kinders. 'n Mens wonder of geskiedverhale wat handel oor die pas afgelope Wêreldoorlog, meer as 'n paragraaf sal oorhê om die gestadige hongerdood van miljoene kinders te boekstaaf. Volgens my beskouing sal daar nooit 'n regverdige en verstandige besef van oorlog wees nie, totdat die hele behandeling deur oues van dae, swakkes en kinders van tere leeftyd ondervind, na waarheid hand aan hand met die militêre dade beskryf word nie. Die Vredebemaking van Carnegie het 'n belangrike stap in hierdie rigting gedoen toe dit 'n Internasionale Kommissie aangestel het om 'n rapport in te dien oor die voer van die Balkan-oorloë.¹⁾

¹⁾ Hierdie rapport is in die lente van 1914 gepubliseer en is 'n myn van informasie omtrent die gruweldade van oorlog, maar hy bepaal hom nie uitsluitlik tot nie-stryders nie. Ongelukkig was daar geen vroue op die Kommissie om spesiaal hulle geslag te ondervra nie; en al hoor 'n mens nou en dan die geroep van 'n gemartelde vrou uit die bladsye daarvan, is die voorstelling van die lot van die vroue en kinders in die

Die Engelse Oorlog het duidelik aangetoon dat verreweg die grootste aandeel aan lyding en sterwe deur nie-stryders ondervind word. Moontlik, ja, waarskynlik, is dit altyd die geval gewees; maar vroue het nie altoos die middele gehad om uiting te gee aan hul leed wat hulle vandag ter hand staan nie. Die ou geskiedskrywers van die Dertigjarige Oorlog skyn geen twyfel te laat nie dat die lyding van die algemene bevolking dié van die militêre ver oortref het. Dit word vermeld dat ongeveer twee-derdes van die bevolking van Midde-Europa ten gevolge van daardie oorlog deur siekte, swaard en honger verdwyn het. Tot hoeveel hulp sal dit nie vir onderwysers wees nie, en hoe gesond vir die mensdom, as ons beskrywings van sulke verskriklike oorloë kon hê deur die vroue self opgestel, wat ongetwyfeld die grootste ramp van dit alles moes verduur nie.

En nou nadat twintig jaar verloop het sedert hierdie boek geskrywe is, stel die jongste bittere ondervinding ons in staat om „nuwe kennis op ou gebeurtenisse toe te pas”. Van die tyd toe die Boer-Britse oorlog ons harte geroer het, het een oorlog die ander in droewige maat opgevolg, die ondergang van miljoene bewerkstellig en geen oplossing meegebring om die misdaad teen die mensheid te regverdig nie. Britse imperialisme in Suid-Afrika is spoedig gevolg deur die Russies-Japanse worsteling, en dié weer deur Italiaanse imperialisme in Tripoli, wat weer die saad gestrooi het vir die Balkan-oorloë, wat op mekaar gevolg het. Daarna het die kole ’n rukkie gesmeul, totdat hulle eindelik in die magtige algemene brand uitgebars het, wat al die moondhede in die wilde vlam van oorlogshartstog ingesluit het.

boek eerder dié van ’n sprakelose massa verwarde ellende op die aaklige agtergrond. Dit is deur die Departement van Onderlinge Gemeenskap en Opvoeding van die Bemaking uitgegee, en hierdie belangrike boek behoort in elke skoolbiblioteek te wees, langs hierdie onderhawige publikasie, om also ’n begin te vorm van anti-oorlogse lektuur uit die oogpunt van die smarte deur oorlog berokken.

Jare lank het imperialiste en militariste in elke betrokke land geheim maar beslis voorbereidsels gemaak om mekaar na die keel te vlieg, al het elkeen teruggedeins vir die verantwoordelikheid om die begin te maak. Selfs Suid-Afrika was nie tevrede om kalm te bly nie; maar om te toon hoe min hy deur sy jongste ondervindings geleer het, het hy homself in die maalstroom van die heersende imperialisme ingewerp. Elke moondheid het markte, kole, yster en ekonomiese voordele begeer. Van die eerste tot die laaste (soos so moedig deur Nitti, tot onlangs eerste minister van Italië, aangetoon word) het hulle almal jaloesie en gulsigheid verberg agter hoogklinkende woorde en verhewe ideale, bereken om die afskuwelike slagting 'n heilige daad te laat lyk in die oë van die ridderlike jeug. Jonge geesdrif was nie gedemp deur enige kennis van die leuens waardeur (soos Nitti weer aanmerk) oorlog sowel verklaar as ondersteun word nie.

„Die mense is belieg,” sê Bernard Shaw, „op reusagtige skaal.” „Dit is maklik om dit te doen,” voeg hy daarby, „en hulle sal dit weer doen.”

Hulle sal—tensy die manne en vroue wat in hulle eensaamheid in die dieptes van oorlog gestaar het, hulle rep om dit teen te werk en te verhoed. Die nood is reeds daar. Die Vrede van Versailles, self gelaai met die saad van toekomstige oorloë, is nouliks gesluit of dit word gesê dat diegene wat glo dat olie die krag van die toekoms gaan wees, besig is om vir 'n olie-oorlog voorbereidsels te maak. (Dit sal egter 'n mooier titel hê as dit kom.) Tog het ons reeds lank genoeg gelewe om te kan sien dat die Groot Oorlog 'n bedrog en 'n mislukking was. Die geweldige omkeer het geen enkele volk gelukkiger of beter gelaat nie—inderdaad, sedelik en stoflik het almal gesink. Andermaal—al was die ontberings van die leërs nóg so groot—het die nistryders die smarte moes verduur. Siekte, blootstelling, gewelddadighede, ellende, en veral lank-uitgerekte verhongering, het hulle in veel groter getalle as die manne

op die oorlogsveld afgemaai. Hierdie proses is nog aan die gang; die uitwerking daarvan strek wyd en syd.

Dit lyk of daar 'n skemering van die gruwele waaraan hele burgerlike bevolkings blootgestel is, eindelik deurgedring het tot die bewussyn van sekere staatsmanne. Hierdie persone het 'n poging aangewend, wat 'n groot stap vooruit kon gewees het, om 'n ontwapeningskonferensie op Washington byeen te roep. Gewoon daaraan, egter, om in 'n groef te dink en om geskiedenis en gewoonte te raadpleeg omtrent wat hulle te *doen* staan, liewer as vir wat *nagelaat* moet word, het die verskillende regerings as afgevaardigdes na hierdie konferensie van die vernaamste militariste en imperialiste gestuur — manne wat altyd oorlog beoefen het, wat van voorneme was om dit in die toekoms in beoefening te bring en wat meer in geweld as in die rede glo. Die vergadering is geopen met vertoon en verheerliking van leër en seemag. Die begrafnis van 'n „Onbekende Krygsman” was een van die gebeurtenisse om vertoon te maak. Nóg in Washington nóg in enige ander land wat hierdie begrafnis-plegtigheid waargeneem het, het 'n mens van 'n dergelike eer gehoor wat betoon is aan 'n „Onbekende Burgerlike Persoon,” hetsy vrou of kind. Maar die groot getalle van hul offers en hul stille, onbesonge heldemoed ewenaar dié van enige leër. Dit lyk of Suid-Afrika met die oprigting van die Vrouemonument²⁾ in 1913 tot dusver die enigste land is wat hierdie verering aan die burgerlike martelare van die Oorlogsgod toegebring het.

Alle eer aan president Steyn, wat die enigste onder staatsmanne is wat daardie groot beweging op tou gesit het tot verering van die nie-strydende dode.

²⁾ President Steyn het my uitgenooi om in 1913 die Monument te onthul; en al was ek ongesteld, tog het ek die uitnodiging aanvaar, daar ek dit onmoontlik gevind het om so 'n groot eer van die hand te wys. Dit sal altyd een van die grootste teleurstellings van my lewe bly dat 'n ernstige hartaanval my verhinder het om verder dan Beaufort-Wes te kom.

Byna gelykstaande, hoewel op 'n ander pad van beproewing en lyding, was die heldemoed van daardie dapper groep, in ons eie en ander lande, wat weens gewetensbesware opsygestaan het. Hierdie manne, wat in sekere lande op die vasteland dadelik tot die dood veroordeel is, is op verskillende wyse in ons eie land behandel. Hulle het hoon en smaad en lange jare van gevangenisstraf verduur, liever as om hul hand op te hef teen hul medemens. Aan sulke manne — voorlopers van 'n nuwe en beter dag — is die wêreld, wat nog verwar sit in die gedagtes en gewoontes van barbaarse tye, die hoogste verering skuldig. Om openbare eer aan hulle te bewys sou 'n toepaslike plegtigheid vir 'n ontwapeningsvergadering gewees het.

Die Washingtonse Konferensie het hom gewillig getoon om afstand te doen van sodanige bewapening as wat langamerhand verouderd blyk, maar het vasgehou aan die meer skrikwekkende uitvindings wat nou die plek daarvan inneem. Fabriek is nou ook besig om gasse te vervaardig wat baie meer dodelik is as die liddiet wat die Britse leer in Suid-Afrika gebruik het. Van daardie vreeslike gas skryf kaptein March-Phillipps: „Die Konferensie van Genève behoort die ban daaroor uit te spreek,” en hy beskrywe verder in besonderhede die diaboliese uitwerking daarvan.³⁾

Gasse wat nog meer dodelik is, is aan weerskante in die Groot Oorlog gebruik, en ons verneem dat die nuwe soorte nog baie erger sal wees. Verder word dit geloof-

³⁾ „Die uitwerking van die ontploffing van 'n liddietbom is as volg: Enigeen binne vyftig tree word uitgewis, totaal weggeblaas. Van 50 tot 100 tree word hulle deur die damp en giftige gasse wat die bom afgee, doodgemaak. Van 150 tot 200 word hulle nie doodgemaak nie, maar bewusteloos geslaan, en hul vel word in 'n heldergroen kleur verander. Van 200 tot 250 word hulle so duiselig en dof dat hulle nie kan veg nie; en oor die algemeen is iemand wat in die streek of omgewing van die ontploffing is, daarna „noot weer dieselfde nie.” — *With Rimington*, bls. 31, deur kaptein L. March-Phillipps.

waardig verklaar dat siektekieme bestem om mens en dier uit te roei, onder die oorlogswerktuie van die toekoms gereken sal word. Waar die dood also uit die lug val, sal die hele land die slagveld wees en geen indiwidu veilig wees nie.

Alles toon dus aan dat die toekomstige lot van niestryders ongetwyfeld nog meer ontsettend sal wees as in die verlede. Dit betaam hulle dus om handelend op te tree, terwyl daar nog tyd is. Die welbekende Franse skrywer, M. Anatole France, waarsku ons as volg: „Of ons daarvan hou of nie, die tyd is daar dat ons òf wêreldburgers moet word òf die hele beskawing sien ondergaan.” Georganiseerde Arbeid begin ook te besef dat dit grootliks by die arbeiders berus om 'n end aan oorloë te maak. Die Internasionale Kongres van Metaalwerkers, wat in 1920 in Kopenhagen vergader het, het 'n algemene besluit aangeneem ten gunste van 'n weiering om verder wapens, ammunisie of oorlogsgereedskap te vervaardig. Die Kongres in Lucerne in 1921, wat agtien lande en tussen drie en vier miljoen werkliede verteenwoordig het, het verdere stappe gedoen om hierdie besluit toe te pas. Ons lees dat Franse werkliede op Roubaix, tot hul groot eer, werklik gestaak het met die vervaardiging van bomme om teen Rusland te gebruik. Ons het ook verneem van Italiaanse seeliede wat geweier het om skepe te laai of te laat seil wat bestem was om oorlogsmateriaal na die Nabye Ooste te vervoer. Die groot kongres van Internasionale Vakunies onlangs in Rome gehou en verteenwoordigend van 24 miljoen werkliede, het ook pas 'n kragtige besluit teen oorlog geneem. Langs hierdie weë lê daar moontlik die beste kans om tot ontwapening te geraak; en van eenvoudige werkliede, besiel met die gees van broederliefde, mag staatsliede ook die solidariteit van die menslike ras leer ken en dat hulle die barbaarse stelsel van algemene moord, wat die naam van oorlog dra, moet vaarwel sê. Skeikundiges en laboratoriumwerkers behoort die voorbeeld van die moedige metaalarbeiders te volg en te weier om hul

kundigheid te laat gebruik om kieme of gasse te vervaardig wat hul medemense moet uitroei.

Dit is verbasend dat hoewel so 'n lang lys van die mees voortreflike denkers van die wêreld hulle teen oorlog verklaar het, geen staatsman hom totnogtoe in staat getoon het om dit as 'n middel om geskille te besleg, af te skaf nie. Inteendeel, hulle erken swygendwyse die gevestigde gebruik daarvan, deur onderling ooreen te kom omtrent sekere regulasies, as leidraad vir die „humane” voortsetting daarvan. Maar oorlog is 'n ding wat uit sy aard en uitwerking nie humaan gemaak kan word nie; en hierdie reëls, hoewel voortreflik op papier, kan gemaklik ontduik word, en word in werklikheid ook op 'n duisend maniere ontduik. Inderdaad, die Carnegie-rapport maak spesiale melding dat *elkeen van hierdie reëls* in die Balkan-oorloë veronagsaam is. Ons sal waarskynlik ook vind dat dieselfde in die Europese worsteling gebeur het; 'n mens hoop dat die Carnegie-bemaking 'n kommissie sal stuur om rapport te doen.

Groot sal die staatsman dus wees wat die standpunt van Permanente Vrede inneem. Hy sal 'n man wees met die vermoë om te sien dat internasionale verhoudings totnogtoe op verkeerde dinge betrekking gehad het. Hy sal die dwaasheid aan die kaak stel dat vrede alleen bevestig word deur klaar te maak vir oorlog. Hy sal die Ministerie van Oorlog afskaf; en die Ministerie van Vrede wat dit vervang, sal die drukste besig wees van al sy departemente. Hy sal die wêreld leer dat vrede nie net beteken die afwesigheid van oorlog nie, dat dit nie uit lydelike niks-doen bestaan nie, dog bedrywige samewerking in ontelbare wêreld-aangeleenthede beteken; dat vrede nie 'n ooreenkoms is om nie te veg nie, maar liever 'n ooreenkoms om saam te werk tot bevordering van onderlinge belange. Hy sal dit aan sy volk duidelik maak dat as volkere dieselfde doel beoog, hulle ook saam sal span om dit te verwesenlik; hy sal die publieke aandag vestig, nie op die verhoeding van oorlog nie, maar liever op alle opbouende werksaamhede

wat nodig is vir elke nasie in die groot gemeenskaplike staat van die wêreld-moondhede. Met een woord, hy sal koöperasie stel in die plek van konkurrensie. Dan sal ontwapening verwesenlik word en die vervaardiging van oorlogsgereedskap tot die verlede behoort. Hy sal geld tot sy beskikking hê vir groot hervormings, vir opvoeding, goeie huisvesting, besproeiing, sanitasie en veel meer. Al mag die grys hare onder ons nie leef om daardie wêreldheld te sien en te verwelkom nie, tog kan elkeen van ons iets doen, selfs vandag, om die weg vir sy koms en sy werk voor te berei. Skep die behoefte aan hom, en hy sal te voorskyn tree. M. Anatole France gevoel dit so sterk dat hy dit as onderwerp geneem het vir sy merkwaardige toespraak voor die onderwysers van die Franse Laerskool by die jaarlikse kongres van hul vakunie. Want al kan metaalwerkers en andere ongetwyfeld veel doen om te dwarsboom, tog herinner Bernard Shaw ons tereg daaraan dat dit op slot van sake „die MAN is wat veg, nie die wapen nie. Ook die VROU.” Anatole France het ten volle hierdie diepgewortelde instink van die onwedergebore menslike natuur besef, toe hy met kragtige erns dit op die hart van die onderwysers van sy land gedruk het dat die toekoms in hulle hande was, waar hulle die jong verstand kan vorm. Die ou verwagting dat onderwys soos totnogtoe verstaan, oorloë sal verminder, het voor die feite verdwyn. Ons het dit beleef om die voor-aanstaande geleerdes in al die lande wat as mees beskaafd genoem word, nie alleen bedrywig te sien in hul ondersteuning van die oorlog nie, maar dat hulle selfs andere in hartstog oortref het. So duidelik is dit dus dat die opvoeding wat ons totnogtoe gehad het die gees van oorlog aanwakker. En noudat bajonet-oefeninge en ander kunste om dood te maak in ons openbare skole ingevoer word, word die jeug reeds van kleins af gewoon gemaak aan die praktyk van oorlog. *Opvoeding, om 'n wapen vir vrede te word, moet hervorm word;* en waarskynlik is ouers die enigste mense

wat daarop kan aandrang dat dit sal geskied. Hulle behoort 'n verteenwoordigende liggaam te kies om die toon van die onderwys wat in hul land gegee word, te ondersoek en alle boeke wat oorlog verheerlik, te verban. Hulle behoort geskiedskrywers aan te stel om geskiedenis oor te skrywe en aan te toon hoe verkeerd dit, sonder uitsondering, van staatsliede was om hul landgenote in 'n oorlog te lei, en hoe weinig, en ten koste van hoe ontsaglik veel, daar gewen is; geskiedskrywers wat die aandag van die jeug sal bepaal by manne wat waarlik groot was — denkers, digters, ontdekkers, wetenskaplikes, ens., wat gearbei het om die beskawing te bevorder en nie te vernietig nie. Met innige dankbaarheid lees 'n mens die woorde van die beroemde Fransman wat op sodanige verandering aandrang. Hy maan die versamelde onderwysers as volg: „In die eerste plaas moet u van die skool verban alles wat die kinders liefde inboesem vir oorlog en sy misdade; terwyl die destruktiewe aanleg op die oomblik ywerig aangekweek word.” Sowel moeders as onderwysers, dring hy aan, moet saamspan om kinders vrede en die werke van vrede te leer liefkry. Hulle moet alles verban wat haat teenoor die uitlander opwek. Die nodigste taak van die onderwyser moet wees „om haat gehaat te maak”.

„Verbrand,” roep M. France uit, „verbrand al die boeke wat haat verkondig. Verheerlik arbeid en liefde. Voed vir ons manne op wat in staat is om die ydele praal van barbaarse heerlikheid onder die voete te vertrap en die bloeddorstige aspirasies van nasionalismes en imperialismes te weerstaan wat hul vaders vernietig het.”

Om die geskiedenis so oor te skrywe, sonder die verheerliking van oorlog en sonder om krygsliede voorrang te gee bo die groot weldoeners van die mensdom, sal tyd neem. Ondertussen bepleit mnr. Galsworthy en ander welbekende manne 'n weg waarlangs die internasionale jeug die gedurig voorkomende oorloë kan verhoed, deur 'n eed te neem om die wapens in geen geskil op te neem wat nie eers aan arbitrasie onderwerp is nie.

Op die morele sy kan elkeen van ons begin om „haat gehaat” te maak, binne die kring van ons eie invloed. En miskien is die eerste stap tot hierdie poging om ten uitvoer te bring wat ek ’n Kwakerdame eenmaal so raak en toepaslik „persoonlike ontwapening” hoor noem het. „Het u vyande lief, en u sal geen vyande hê nie,” skryf Tolstoi in daardie wyse en vérsiende pamflet van hom getitel *Bethink Yourself*. En die jong Duitse digter Borngraeber, wie se ontydige dood ’n verlies is vir internasionale vriendskap, het my in 1916 sy prosa-gedig gegee, met die benaming „’n Bergpredikasie vir die Verlossing van die Volke,” waarin die woorde voorkom: „Dit is deur die oumense gesê: „Het u vyande lief”; maar ek sê u, *u het geen vyande nie.*” Dit is alte waar dat die versgevoorderde denkers van die wêreld die betekenis van algemene broederskap begin te besef en dat haat en nyd taan voor die ontwakende mag van ’n wêreld-omhelsende liefde.

Die woord „liefde” in sy universele omhelsing sal ongetwyfeld die hart van die vroue van Suid-Afrika raak, en in daardie oortuiging dra ek hierdie boek aan hulle op—aan vroue van wie ek persoonlik nooit ’n woord van haat verneem het nie, al het ek my onder hulle beweeg gedurende hul bitterste en donkerste dae van oorlogsmart.

Alles wys op die groot sending van die vrou, om die hart en gewete van die wêreld vir permanente vrede te bearbei. In Europa maak die „Internasionale Vrouevereniging vir Vrede en Vryheid” Permanente Vrede ’n fundamentele beginsel van hul beweging. Waarskynlik het alle groot vrouedenkers die hol, bedrieglike karakter van oorlog ingesien. Onlangs is daar ’n paar fragmente ontdek van die geskrifte van Sappho, die Griekse digteres van vervloë tye. Daaronder kom hierdie woorde voor, wat die eeue oorbrug en wat werklik deur ’n Olive Schreiner kon geskryf gewees het:—

Die skoonste ding in die hele wêreld, sê sommige,
 is 'n troep van ruiters,
 En sommige 'n leër te voet,
 En andere weer 'n oorlogsvloot;
 Maar vir my is dit die liefing van die hart.

Hier spreek die egte vrou. Sy het ook die militêre grootpraterij van haar dag gehoor, sy het dit opgesom en die waarde daarvan vir lewe en geluk bereken; en ons weet sy het reg. Ons eie digteres Elizabeth Barrett Browning was van dieselfde beskouing en het in werklikheid geprofeteer dat die dag spoedig sal aanbreek wanneer ons „Denkers in plaas van Vegters sal hê.” Ruimte laat nie toe om hier almal te vermeld wat hierdie oortuigings deel nie. Vir hulle is dit 'n tragiese stonde wanneer hulle hul land die weg van oorlog, wat hulle in die wese van die saak verkeerd ag, sien inslaan; en tog word dit verwag dat hulle sal sê dit is reg. Maar watter soort van ontaarde vaderlandsliefde sal dit wees? Dikwels gedurende die donker en wrede jare wat ons nou gestadig agter die rug kry, het ek teruggeval op die edele beskouing van patriotisme wat William Watson in 'n gediggie getitel „The Patriot's Prayer” beliggaam. Dit adem die gees van 'n edele en trotse patriotisme, vry van elke besmetting met daardie valse substituut wat in oorlogstyd so welig groei. Hier is 'n paar van die verse:—

If supplication be not vain,
 Grant us release from worse than pain,
 And give felicity again.

Give, for Thou canst, benignant years,
 Like mercy breathed in famished ears;
 And calm that comes of noble tears:

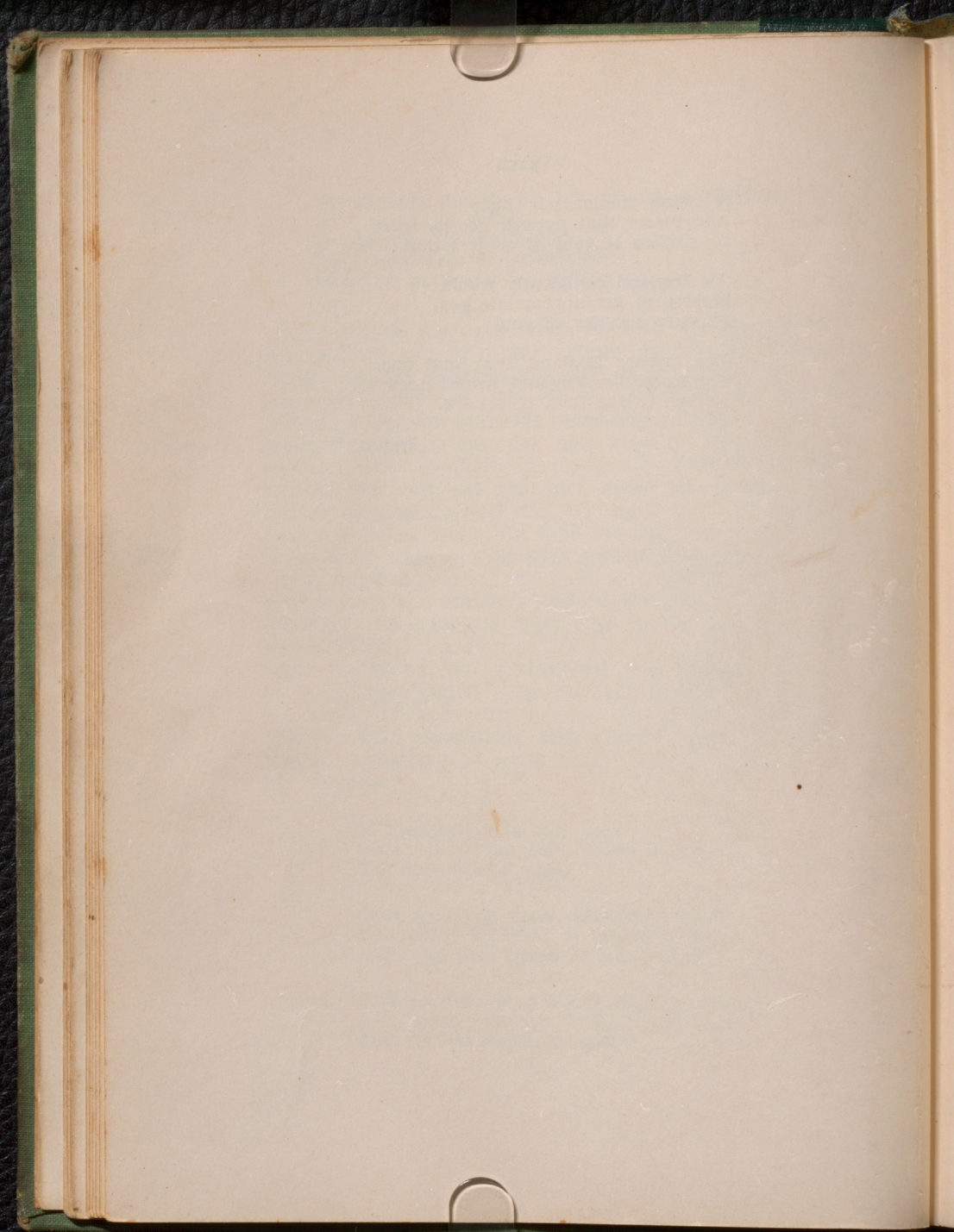
Strength that in perfect sweetness grows;
 And labour crowned with fruitful close;
 And the lost secret of repose:

A vision passionately just;
And Power that putteth not its trust
In endless leagues of subject dust:

An England confidently whole,
Moving to her appropriate goal
In pure security of soul:

The lovelier England, dear and true:
The knightlier England, armed anew
Rather to aid than to subdue.

EMILY HOBHOUSE.

DIE SMARTE VAN DIE OORLOG

DEEL I — 1900

HOOFSTUK I

WONINGS VERWOES

„The Tramp of Power, and its long trail of pain.”—WILLIAM WATSON.

Ná die aankoms van lord Roberts in Suid-Afrika en sy aanvaarding van die opperbevel het hy vroeg in Februarie sy welbekende Eerste Proklamasie uitgevaardig. Die welslae van hierdie dokument het afgehang van die mag van die besettingsleër om die verowerde gebied te behou en te beskerm, en om noukeurig te onderskei tussen die enkele persone wat die bepalinge daarvan oortree het, en die vele wat onskuldig was. Dit was 'n gewone onderwerp van gesprek in die konsentrasiekampe, waar dit gedurig deur ontelbare vroue op 'n mismoedige, raaiselagtige wyse aangehaal is. Hierdie vroue was nie bewus dat hulle ooit enige misbruik van die matigheid daarvan gemaak het nie; hulle kon dit nie begryp waarom die belofte daarvan nie nagekom is nie. Die proklamasie word hier volledig weergegee, omdat soveel lief of leed daarvan afgehang het.

EERSTE PROKLAMASIE VAN LORD ROBERTS AAN DIE BURGERS VAN DIE ORANJE-VRYSTAAT

Februarie 1900.

Aangesien die Britse troepe onder my bevel die Oranje-Vrystaat binnegetrek het, beskou ek dit my plig om aan alle

burgers die oorsaak van my koms te verklaar, asook om alles in my vermoë te doen om 'n end te maak aan die verwoesting deur die oorlog aangerig, sodat, in geval hulle die oorlog voortsit, die inwoners van die Oranje-Vrystaat dit nie in onkunde sal doen nie, maar met volle kennis van hul verantwoordelikheid voor God vir die lewens wat in die stryd opgeoffer word.

Voor die oorlog uitbreek het, het die Britse Regering, wat altyd vrede en vriendskap met die Oranje-Vrystaat verlang en bevorder het, 'n plegtige versekering aan president Steyn gegee dat as die Oranje-Vrystaat onsydig sou bly, geen inval in sy gebied gemaak sou word nie en dat sy onafhanklikheid altyd ten volle deur Haar Majesteit se Regering erken sal word.

Ondanks hierdie verklaring het die Regering van die Oranje-Vrystaat hom skuldig gemaak aan 'n moedswillige en ongeregverdigde inval in Britse grondgebied. Die Britse Regering is van mening dat hierdie daad van geweld nie met die goedkeuring en toestemming van 'n volk gebeur het met wie hy vir soveel jare in volkome vriendskap geleef het nie. Hy is van mening dat die verantwoordelikheid uitsluitlik by die Regering van die Oranje-Vrystaat berus, wat nie in die belange van die land nie, maar onder verkeerde invloede van buite gehandel het. Die Britse Regering wil dus die volk van die Oranje-Vrystaat te verstaan gee dat hy jeens hulle geen gevoel van vyandskap koester nie; en waar dit met die suksesvolle voortsetting van die oorlog en die herstelling van vrede in Suid-Afrika kan stryk, is hy begerig om hulle te vrywaar van die kwaad wat 'n verkeerde daad van hul Regering op hulle gebring het.

Ek waarsku alle burgers dus om af te sien van enige verdere dade van vyandskap teen Haar Majesteit se Regering en die troepe onder my bevel, en ek gee die versekering dat niemand wat hieraan gehoor gee en wat tuis bly en sy gewone vreedsame bercep volg, enige letsel aan persoon of besitting, omdat hy in gehoorsaamheid aan sy Regering die wapen opgeneem het, sal ontvang nie. Diegene daarenteen wat weerstand bied aan die magte onder my bevel of die vyand voorsien van lewensmiddele of informasie, sal behandel word volgens oorlogsgewoonte.

Aan rekwisiesies om voedsel, voer, brandstof of skuiling op las van die bevelvoerende offisiere van Haar Majesteit se troepe moet dadelik gevolg gegee word; maar vir alles sal daar en dan betaal word, volgens markpryse. As die inwoners van

een of ander distrik weier om aan die eise te voldoen, sal die nodige van hulle met geweld geneem word en hulle daarvoor 'n kwitansie gegee word.¹⁾

As een of ander inwoner van die land meen dat hy of 'n lid van sy huisgesin onregverdig behandel is deur 'n offisier, soldaat of siviele amptenaar wat tot die Britse leër behoort, moet hy sy klagte persoonlik of skriftelik indien by my hoofkwartier of die hoofkwartier van die naaste generaal. As dit ná ondersoek blyk dat die klagte gegrond is, sal vergoeding gedoen word.

Ek het bevele uitgevaardig waardeur soldate verhinder word om private huise binne te gaan of om op watter voorwendsel ook die siviele bevolking te molesteer; en alle voorsorg is gemaak om te verhoed dat enige persoon wat in verband staan met die leër, skade aan enige eiendom sal aanbring.

Dit blyk egter dat daar reeds klagtes was oor soldate wat private wonings binnegegaan en die siviele bevolking gemolesteer het. 'n Maand vroeër het 'n Reuter-telegram verklaar: „Genl. Babington se manskappe het 'n toggie van twaalf myl binne die Vrystaat gemaak, drie Boereplase besoek en dié met dinamiet en vuur vernietig. Die wonings op die plaas van Zwiegler en twee van Lubbe, die kommandant van die distrik se kommando, is verbrand geword, omdat hulle as leërplekke van die vyand gebruik was.”²⁾ Mnr. Conan Doyle verwys na dieselfde voorval waar hy skrywe: „Die berede troepe van Methuen het 'n ander tog oor die grense van die Vrystaat gemaak. Dit is merkwaardig, omdat, met die enkele uitsondering van kol. Plumer se Rhodesiese mag, dit die eerste maal was dat die grondgebied van die vyand oorskry is. Die ekspedisie onder Babington het bestaan uit dieselfde regimente en dieselfde battery wat die optog van Pilcher beskerm

¹⁾ Baie van die ontevredenheid in Suid-Afrika ná die oorlog is toe te skrywe aan die gebrekkige nakoming van hierdie beloftes.

²⁾ Reuter se Spesiale Diens, 11 Jan. 1900. Uit *Pen Pictures of the War*, bls. 218.

het Met behulp van 'n mag van die 'Victorian Mounted Rifles' het hulle 'n aansienlike stuk land deurgetrek en etlike plaashuise vernietig. Laasgenoemde uiterste maatreël was moontlik bedoel as 'n waarskuwing vir die Boere dat sulke strooptogte soos hulle in Natal onderneem het, nie ongestraf oor die hoof gesien kan word nie, maar die wysheid en mensliewendheid van sodanige handeling kom ons twyfelagtig voor; en dit was nie sonder oorsaak dat president Kruger ons kort daarna tereggewys het nie."³⁾

Hierdie protes, wat gesamentlik van die twee presidente gekom het, was as volg:—

Ons verneem van alle kante dat die Britse troepe, in stryd met die erkende oorlogsgebruike, hulle skuldig maak aan die vernietiging van plaashuise deur vuur en dinamiet en aan die verwoesting van plase en wat daarop is, waardeur onbeskermdde vroue en kinders dikwels van voedsel en deksel beroof word.

Dit gebeur nie alleen op plekke waar barbare aangemoedig word deur Britse offisiere nie, maar selfs in die Kaapkolonie en in hierdie staat, waar blanke struikrowers van die oorlogsterrein uitkom met die duidelike doel om 'n algemene verwoesting te bewerkstellig, sonder enige voorwendsel deur oorlogsgebruik geregverdig en sonder om krygsoperasies op enige manier te bevorder.

Ons wens ten sterkste teen sodanige dade protes aan te teken.⁴⁾

Dit was gedurende die laaste dae van Desember 1899 en die eerste van Januarie 1900 dat die verbranding van plaashuise begin het. „Lubbeshoek,” die woning van kommandant Lubbe, was een van die eerste wat verniel is. Die opperbevelhebber, wat nog in Kaapstad was en wat waarskynlik nog niks van hierdie eerste vernielings gehoor het nie, het twee dae later geantwoord en om besonderhede gevra, met verwysing na strooptogte in die

³⁾ *Great Boer War*, Hfst. XII, bls. 202, deur A. Conan Doyle.

⁴⁾ Cd. 582 (190). Bloemfontein, 3 Febr. 1900.

Kaapkolonie. In hierdie amptelike berig lê hy nadruk op die beginsel dat dit barbaars is om mense te wil forseer om party te kies teen hul eie Regering en land.

KAAPSTAD, 5 Febr. 1900.

Ek het die eer om U Hoogedele se telegram te erken, waarin u Britse troepe beskuldig van die vernieling van eiendom, in stryd met die erkende gebruike van oorlog, asook van plundering en verwoesting. Hierdie beskuldiging word gemaak in terme wat vaag en algemeen is. Geen besondere geval word genoem en geen getuienis gegee nie.

Ek het vantevore dergelike beskuldigings in die Pers gesien; maar in geen enkele geval wat onder my aandag gebring is, is die waarheid daarvan bewys geword nie. Die allerstrengste bevel is aan die Britse troepe uitgevaardig om private eiendom te respekteer, insover dit moontlik is onder voortsetting van militêre operasies. Alle moedswillige vernieling of skade aan vreedsame inwoners aangedoen is in stryd met Britse gewoonte en tradisie en sal waar nodig ten sterkste deur my onderdruk word.

Dit spyt my dat U Hoogedele dit wenslik ag om die leuenagtige verklaring te herhaal dat „barbare deur Britse offisiere aangemoedig is” om te plunder. Die enigste voorval waar naturelle-onderdane 'n strooptog gemaak het, was in stryd met die instruksies van die naaste Britse offisier en het sy operasies heeltemal in die war gebring. Die vroue en kinders deur die naturelle gevange geneem, het deur bemiddeling van gemelde offisier weer na hul huise teruggekeer.

Dit spyt my om te sê dat dit die Republikeinse magte is wat in sommige gevalle hulle skuldig gemaak het om oorlog te voer in stryd met beskaafde gebruik. Ek bedoel veral die feit dat lojale onderdane van Haar Majesteit van hul huise gedrywe is in die besette gedeeltes van die Kolonie omdat hulle geweier het om deur die vyand gekommandeer te word. Dit is barbaars om mense te wil forseer om party te kies teen hul eie Regering en land deur dreigemente van plundering en verbanning. Manne, vroue en kinders moes hul huise verlaat ten gevolge van sodanige dwang; en vele wat vroeër welaf was, moet nou deur liefdadigheid onderhou word. Dat oorlog lyding en skade aan vreedsame onderdane moet berok-

ken, is onvermydelik; maar dit is die begeerte van Haar Majesteit se Regering, en dit is my voorneme om hierdie oorlog te voer met so weinig letsel as moontlik aan vreedsame inwoners en private eiendom, en ek hoop U Hoogedele sal u gesag uitoefen om 'n dergelike gees van u kant te verseker.

'n Paar dae later het hy die volgende naskrif aan hierdie amptelike berig toegevoeg:—

Febr. 12.

In voortsetting van my telegram van 5 Februarie, wil ek U Hoogedele se aandag bepaal by die roekelose vernietiging van eiendom deur Boeremagte in Natal. Hulle het nie alleen beslag gelê op vee en ander eiendom van boere sonder vergoeding nie, maar hulle het ook die huisraad van baie wonings verniel. Ek wil byvoorbeeld noem die geval van mnr. Theodore Wood se plaas „Longwood,” naby Springfield. Ek wys daarop hoe uiters verskillend die gedrag van Britse troepe is. Dit word my van Modderivier gerapporteer dat plaashuise in die onmiddellike omtrek van die Britse kamp nog nooit binnegegaan is nie; die bewoners word nie gehinder nie; en hul huise, tuine en lande bly heeltemal ongeskonde.

In antwoord op hierdie twee telegramme het die twee Boerepresidente 'n lang berig gestuur. Om een of ander onverklaarbare rede kom hulle telegram nie voor in die Blouboek waaruit die voorgaande berigte geneem is nie. Dit is ook nooit voor die Britse volk geplaas nie. Ek gee dit daarom hier ten volle weer:—

Van Staatspresident Oranje-Vrystaat en Staatspresident van die Suid-Afrikaanse Republiek. Gestuur van Bloemfontein om 9.20 n.m., 19 Febr. 1900. Aan Sy Eksellensie Lord Roberts, Kaapstad, 19 Febr.

Ons het die eer om ontvangs te erken van U Eks. se telegram van 5 deser. Die spesifieke gevalle van nodelose vernieling van eiendomme deur Britse troepe is so talryk dat ons met alle respek volhou dat 'n behoorlike ondersoek die juistheid van die aanklag aan die lig sal bring.

Om slegs 'n paar gevalle uit vele aan te haal: Verskeie plaaswonings is verniel geword naby die grens van Jacobsdal, o.a. die woning van kommandant Lubbe op sy plaas „Lubbeshoek,” en dié van sy broers en swaers op „Weltevreden,” „Karooaagte,” „Dutoitsheuvel,” en „Badenhorstoest” is totaal verniel deur Britse patrollies, laat in Desember. Op die plaas „Gruispan” van D. Combrink is die huisraad verniel en gedeeltelik verbrand, en die woning is op 4 Januarie so te sê heeltemal deur dinamiet opgeblaas.

Altesame het ons offisiële informasie gedurende Desember en Januarie ontvang van agtien huise wat geheel of gedeeltelik verbrand of vernietig is, en dit net in die Jacobsdalse distrik. Op „Bloemdraai,” op die Oranjerivier, is die woning in Desember verniel en alles daaruit weggedra deur Britse patrollies. Nog in die begin van hierdie maand is die huis van Klein Frans van der Merwe op dieselfde wyse verbrand deur een van u patrollies wat uit die rigting van Ramah gekom het. Hierdie gevalle is nog lank nie al nie.

Wat betref ons klagte dat barbare deur Britse offisiere aangemoedig word om aanvalle op die Republikeinse burgermagte te maak, haal U Eks. een van die gevalle aan, maar soos dit ons voorkom, sonder om behoorlik ingelig te wees omtrent die ware toedrag van sake deur u onderhoriges. Die juistheid van die beskuldiging kan deur goeie getuies bewys word ondanks die ontkenning van die waarskynlik skuldige persone.

Ons wens verder te verklaar dat ons in hegtenis het twee naturelle, albei in besit van wapens gevang, terwyl hulle teen ons onder Britse troepe geveg het. Een van hulle is gevange geneem op Stormberg op 10 Desember. Hy het voortgegaan met op ons burgers te skiet en het een van hulle, genaamd Adriaan Greyling, van Smithfield, gewond nadat die wit vlag deur die troepe, soos hy goed kon gesien het, as teken van oorgawe opgesteek was. Die ander Kaffer is een van vele wat teen ons burgers veg in die nabyheid van Dordrecht. Nie alleen het naturelle onder bevel van Britse offisiere in die aanval op Derdepoort ⁵⁾ teen ons burgers geveg en gruwe-

⁵⁾ Dit word beweer dat in hul aanval op Derdepoort, 25 Nov. 1899, die Bakathla sewentien vroue en kinders gevang en twee vroue vermoor het, t.w. mev. Pieters, 'n Amerikaanse vrou van die winkelier, en Anna M. M. Fourie. Sien *Boer Fight for Freedom*, Hoofstuk XV, deur M. Davitt.

like dade gepleeg teen vreedsame vroue en kinders, waarby twee vroue vermoor geword en huise vernietig en verbrand is in die Suid-Afrikaanse Republiek, maar in vele ander gevalle, soos op Tuli, Selukwe en Mafeking, is naturelle aangespoor en deur Britse offisiere gebruik om teen ons burgers te veg of om die wapens op te neem, soos o.a. blyk uit die volgende offisiële berig. Die *Mafeking Mail* van 10 Nov. verklaar: „Die volgende amptelike mededeling is uitgestuur op 4 November: „Die koloniale afdeling onder kaptein Goodyear het vandag pragtige diens gedoen deur 'n posisie by die steenoonde in te neem. Die afdeling het sy posisie behou, al was dit blootgestel aan 'n snerpande geweervuur, en is op uitstekende wyse ondersteun deur die Fingo-afdeling onder mnr. David Webster.”

Dit blyk ook duidelik uit offisiële telegramme in die Engelse kamp op Dundee gevind dat ernstige pogings deur die Britse Regering aangewend is om Basoeto's teen betaling van vyf sjielings per dag vir militêre doeleindes te werf — pogings wat in vele gevalle suksesvol was.

Wat betref die beskuldiging deur U Eks. teen ons burgermagte ingebring, sal u ons vergun om daarop te wys dat hulle so onbepaald en vaag is dat ons daardeur nie in staat is om behoorlik ondersoek te doen of behoorlik antwoord en verklaring te gee van die gevalle waarna verwys word nie. Sonder aarseling aanvaar ons U Eks. se versekering omtrent u instruksies aan die Britse troepe uitgevaardig omtrent die onderhawige saak, en ons koester die hoop dat die gewenste resultate vir die toekoms daardeur bereik sal word. Ons wens u ook te verseker dat dergelike instruksies lank reeds aan ons kant uitgevaardig is en dat as dit nodig mag blyk, hulle met strenge hand uitgevoer sal word.

Wat betref die wegsending van sekere van Haar Majesteit se onderdane van hul wonings buite die grense van die dele van die land wat deur ons burgermagte beset word, kan ons U Eksellensie verseker dat waar die gevalle voorgekom het — en dit is maar onlangs —, dit noodsaaklik was in belang van ons militêre operasies, omdat in elke geval daar sterk redes was om te vermoed dat die persone hulle nie stil gedra het nie en nie eenvoudig hul daaglikse beroep beoefen het nie, maar ook self as spioene ageer het of anders spioene behulpsaam was om ons bewegings en posisies aan die vyand bekend te maak. Dit spyt ons dat hulle ongerief en skade gely het, maar ons is oortuig dat hulle deur hul gedrag oorsaak daarvan

was. As enige geval onder ons aandag gebring word van 'n vreedsame inwoner van dele deur ons beset wat hard of onregverdig behandel is, sal ons sonder versuim toesien dat reg aan sodanige persoon geskied, soos die geval was in 'n saak onder ons aandag gebring van 'n sekere mnr. Diebel, wie se trop skape gekonfiskeer was op suspisie dat hulle bedoel was vir die vyandige troepe in Kimberley en aan wie, nadat redelike en aanneemlike verklaring gegee was om die suspisie te weerlê, volle kompensasie toegeken is.

Die voorgaande kommunikasie was gereed vir versending toe ons U Eksellensie se aanvullende telegram van die 12de deser ontvang het. Ons het 'n ondersoek laat instel omtrent die aanklagte daarin vervat en sal verdere berig stuur sodra ons rapport ontvang.

Op hierdie berig het lord Roberts op 24 Febr. die volgende kort antwoord gestuur:—

PAARDEBERGKAMP,

3.45 n.m., 24 Febr. 1900.

(Ontvang Pretoria 8.39 v.m. 28 Febr.)

Ek het die eer om die ontvangs te erken van U Hoogedele se telegram van 19 Febr., waarin u kla oor sekere dade wat volgens voorgegee word, deur Britse troepe gepleeg is; en in antwoord moet ek u meedeel dat dit onmoontlik is om ondersoek in te stel in hierdie gevalle op die veld, ná verloop van soveel tyd, sedert hulle, volgens bewering, plaasgevind het. Ek is egter ten volle oortuig dat geen moedswillige vernietiging van eiendom deur Haar Majesteit se troepe gepleeg is nie, dan alleen daar waar militêre doeleindes dit absoluut noodsaaklik gemaak het. In sommige gevalle waar Republikeinse magte dit gedreig het of naturellegrondgebied onder Britse proteksie geweld aangedoen is, het ons dit noodsaaklik geag om die naturelle vir selfverdediging te wapen; maar ek voel oortuig dat in geen geval gewapende naturelle gebruik is in militêre operasies saam met Imperiale manskappe nie. Dit kom my voor dat soortgelyke klagtes meer bevredigend ondersoek kan word as hulle gemaak word deur die militêre bevelhebber onmiddellik teenwoordig en aan die militêre bevelhebber digby hom.

Die vernieling van eiendom deur die Boere in Natal, en veral van die plaas „Longwood,” waarby lord Roberts die aandag bepaal het, is blykbaar nie behoorlik ondersoek soos deur die Boerebeamptes beloof nie, ongetwyfeld ten gevolge van die snelle optog van die Britse magte wat dadelik gevolg het. Hierdie geval, en ander van dieselfde soort, hoewel nie so algemeen rugbaar gemaak nie, is egter noukeurig ondersoek deur mnr. Robertson gedurende sy besoek aan Natal. Hy het duidelik aangetoon dat dit hoofsaaklik die werk van Kaffers was; en al het die Boere daar 'n begin mee gemaak, het die Britse troepe ⁶⁾ dit voleindig.

Die offisiële verslag van die gewaardeerde skade deur Boere in elf distrikte van Natal aangerig, bedra £32,138 13s. Dit is die gesamentlike eis van 285 blankes.⁷⁾ Dit blyk nie dat een enkele plaashuis deur die kommando's tydens die eerste inval in Natal verbrand geword is nie.

Van hierdie rapporte verneem ons dat voor Februarie agtien plaashuise in die Jacobdalse distrik alleen, met nog twee meer naby Rustenburg, verbrand is. 'n Gelyke aantal families was dus sonder dak; en ander, bevrees vir dieselfde lot, het hul waens opgelaai en na die beskerming van die rante die wyk geneem. Hier het hulle klein laers gevorm, onder verdediging van jong seuns en ou manne. Gedurende die maande Februarie en Maart, nadat lord Roberts by die leër aangekom het, was daar blykbaar 'n pouse, en 'n gevoel van rustigheid was die gevolg van sy invloed en die uitwerking van die Eerste Proklamasie.

Die dag ná die inname van Bloemfontein is daar 'n proklamasie uitgevaardig vir die gewone vegtende burgers:— ⁸⁾

⁶⁾ Sien *Wrecking the Empire*, Hfst. LXVII, ens., deur J. M. Robertson.

⁷⁾ Cd. 979 (1902).

⁸⁾ Prok. III, Bloemfontein, 15 Maart 1900.

Alle burgers wat nie 'n prominente aandeel geneem het in die politiek wat gelei het tot die oorlog tussen Haar Majesteit en die Oranje-Vrystaat, of magte van die Republiek aangevoer het of gekommandeer het of geweld teenoor Britse onderdane gebruik het nie, en wat gewillig is om hul wapens dadelik neer te lê en hulle met 'n eed te verbind om verder van deelneming in die oorlog hulle te onthou, sal verlofbriewe verleen word om na hul huise terug te keer en sal nie krygsgevangene geneem word nie, en hul eiendom sal nie vervreem word nie.

Dit is algemeen bekend dat hierdie stelsel van eedswering en eedafneming misluk het, en die gevolge van hierdie mislukking het op die hoof van die vroue en kinders neergekom.⁹⁾ Die Britse magte kon die land nie behoorlik beset nie, en terugkerende kommando's het hul wettige gesag uitgeoefen om burgers te dwing om weer aan te sluit of anders as verraaiers bestempel te word. Die volgende stap as die Engelse weer op die toneel verskyn, was die uitsetting van die familie en die verbranding van die huis as eiendom van 'n man wat sy eed gebreek het. En verder, hoewel dit eintlik 'n neutraliteitseed was, het dit in die praktyk nie altoos hierdie kleur gedra nie, en ten gevolge was daar aanleiding tot misverstand.

Die mense het die woord letterlik opgevat met die betekenis dat dit geen hulp aan enige kant toelaat nie; maar gedurig moes hulle daarvoor boet as hulle nie aan die een kant rapporteer as daar van die ander kant op hul plase kom nie.

So 'n geval, wat een vorm van vele was wat hierdie saak aangeneem het, was dié van mnr. Gideon de Wet. Hy moes as gevolg daarvan twee jaar hardearbeid soos 'n bandiet deurmaak, terwyl sy vrou en kinders in die kamp op Bloemfontein weggekwyn het.

Om hierdie rede is baie huise verwoes en baie families aan gebrek oorgegegee.

⁹⁾ Vir die vorm van die eed sien Cd. 426, XLI (1900).

Weinig nuus het Engeland bereik omtrent die verbranding van plase voor Meimaand, toe die berigte van oorlogskorrespondente en private soldate die koerante begin vul en aantoon hoe algemeen dit geword het. 'n Paar voorbeelde word hier aangehaal. Die eerste, 'n brief van 'n gewone soldaat, Stanton, moes vroeg in die lente geskryf gewees het, daar dit 'n herdruk was uit die *Sydney Telegraph*:—

Binne 800 tree van die plaas het ons stilgehou, en die voetvolk vuur 'n sarsie af op die huis. Toe trek ons daarnatoe op, en by ons aankoms vind ons die huis toegesluit, en daar was geen siel te sien nie. Ons breek toe die plek oop en gaan in. Dit was pragtig gemeubileer, en die offisiere het verskeie dinge geneem waarvan hulle gebruik kon maak, soos beddegoed, ens. Daar was 'n voortreflike boekery—boeke van alle soorte, beide Engels en Hollands. Ek het 'n Bybel gevat en ook 'n Mauser Nadat ons alles geneem het wat ons daaruit wou hê, het ons manskappe 'n skoot onder die huis gelaai en dit opgeblaas. Dit het tog alte jammer gelyk. Dit was 'n lieflike huis met 'n mooi tuin daaromheen.¹⁰⁾

Die korrespondent van die *Times*, wat op 27 April van Bloemfontein geskrywe het, sê:—

Hierdie kolonne (van generaal Carew) het met definitiewe instruksies van lord Roberts gegaan „om onbewoonbaar te maak” die plase van die manne wat oorgegee het en wat nog kop in een mus was met die vyand, of wat maar net gebruik maak van Britse grootmoedigheid om hul eiendom te beskerm, terwyl hulle nog daadwerklik die vyand begunstig.¹¹⁾

Dat hierdie instruksies vry geïnterpreteer is, blyk uit die verslag van mnr. E. W. Smith, korrespondent van die *Morning Leader*, d.d. 29 April:—

¹⁰⁾ *Reynolds' Newspaper*, 27 Mei 1900. Brief van soldaat Stanton, N.S.W.-Afdeling.

¹¹⁾ *Times*, 21 Mei 1900.

Generaal French en generaal Pole-Carew, aan die hoof van die „Guards” en 18de Brigade, trek op en verbrand werklik alles op die weg. Die brigade word gevolg deur omtrent 3500 stuks buitgemaakte vee, groot en klein. Honderde ton koring en voer het hulle vernietig. Die troepe wat deelneem aan hierdie werk, is die „Roberts’ Horse,” die Kanadese en die Australiërs. Ek hoor vandag dat generaal Rundle ook sy pad deurgebrand het tot Dewetsdorp. Op een plaas was vroue al wat agtergelaat is. Gewere het hulle onder ’n matras gevind. Die bevel was onverbiddelik. Die vrou het haar arms om die nek van die offisier gewerp en gesmeek dat haar huis tog gespaar moet word. Toe die vlamme uit die gedoemde huis bars, het die arme vrou op haar knieë geval, haar klere geskeur en haar bors oopgemaak en geroep: „Skiet my, skiet my! Ek het niks meer om voor te lewe nie, noudat my man weg is, ons plaas verbrand en ons vee weg-geneem is!”

Mnr. Filson Young, skrywer van *Relief of Mafeking*, beskrywe ’n middag se werk van hierdie aard en trek die wysheid daarvan in twyfel:—

DRY HARTS SIDING, 8 Mei 1900.

Die verbranding van huise wat vanmiddag plaasgevind het, was ’n uiters onaangename besigheid. Ons het deur ’n deel van die land gemarsjeer waar een of ander kwaadwillige persoon opstandelinge bymekaargemaak en aangemoedig het; en ons het vanmiddag, binne omtrent tien myl, nie minder as ses plaaswonings verbrand nie. Dit lyk of daarvoor gesorg was dat daar goeie getuienis teen die afwesige eienaar was, en in geen geval moes ons mense by die brand uit hul huise verjaag nie; maar in een allerdroewigste geval het die vrou van ’n opstandeling wat krank gelê het op ’n vriend se plaas, van haar siekbed haar huis op ’n distansie van eenhonderd tree sien afbrand. Ek dink nie dat straf hierdie roekelose vorm moet aanneem nie; dit lyk asof ’n soort van huislike moord gepleeg word as ’n mens die dak en huisraad in ligte-laaie sien staan. Ek het gisteraand tot laat voor die vuur-gloed gestaan en gesien hoe die vlamme om elke stukkie stomme huisraad hul tonge slaan—stoele, tafels, die wieg van die kindjie, die klerekas, wat in sy laaie ’n wêreld van kosbaarhede bevat; en toe ek die arme vrou se gesig sien.

gedruk teen die venster van die naburige woning, het my eie hart gebrand met 'n gevoel van eerskending. Die uitwerking op die koloniale troepe, wat by die uitvoer van hierdie bevel van verwoesting die kans kry om vrye toom te gee aan hul gevoel van haat en wraak, is baie sleg. Hul dissipline is veel swakker as dié van die Imperiale troepe, en hulle raak gou uit die hand uit. Hulle storm die huis binne, maak buit en verniel en vul die lug met wraakgeskree. Gister het hulle bitter gekla omdat 'n huis waarteen daar suspisie was, nie in hul hande oorgelewer is nie, omdat daar nie genoeg getuienis teen die eienaar was nie. Verder, as hierdie plase gekonfiskeer sal word, soos die meer wraaksugtige lojaliste verlang, en aan setlaars oorgegee sal word, waarom dan die huise verbrand? Die nuwe bewoner sal maar net weer 'n ander woning moet bou; en bouwerk is geen geringe saak nie, waar hout en die middele om klip te bewerk so skaars is soos hier. Die doel wat bereik word, is gering — eenvoudig 'n vertoning van mag en straf, wat, as dit werklik nodig was, op 'n ander manier kon toegepas word; die nadele, soos iemand dadelik kon sien, is menigvuldig.¹²⁾

Die telegramme van Reuter gedurende die maand Mei is om een of ander rede vol van die vernieling van plase. In vele gevalle word die misbruik van die wit vlag as rede genoem. Op hierdie punt moes daar aan weerskante gedurige misverstand gewees het. Ongetwyfeld was daar nou en dan gevalle van misbruik, maar dikwels was 'n skoot, onbekend van waar en deur wie, genoeg om sonder ondersoek die naaste plaas waar vroue en kinders onder beskerming van die wit vlag geleef het, te vonnis. So 'n geval, soos dit lyk, was dié van Christian Richter se huis, wat in later rapporte vermeld en beskrywe word deur mnr. E. W. Smith van die *Morning Leader*, wat by generaal Pole-Carew en generaal French was.

21 Mei.

Twee wit vlae is vertoon oor die huis van Christian Richter; daar val êrens 'n blinde skoot.

¹²⁾ Vgl. *Manchester Guardian*.

Die eerste wat ek daarna sien, was 'n twintigtal manne met hul voete op die nek van kalkoene, eende en hoenders. Gouer as ek hierdie verhaal kan meedeel, word die vroue en kinders in 'n buitehuis ontdek; verskeie troepe is besig om paraffien op die vloer en teen die mure van die huis te gooi. Binne vyf minute staan die huis in vlamme. Die vroue hardloop nog in en uit, om te probeer red wat hulle kan.

Dat honderde families op hierdie wyse vroeg in die oorlog haweloos geword het, is ongetwyfeld waar, en die feit is vervat in die betekenisvolle woord op hierdie tydstip geskrywe deur die spesiale korrespondent van die *Daily Chronicle*: „Van die een end tot die ander lê die Oranje-Kolonie nou verwoes en verhongers.” Daar was egter 'n paar distrikte wat eers later aan die beurt gekom het.

Die regeringsverslag omtrent die verbranding van plase begin eers, soos herinner sal word, in die maand Junie en sluit nie in die vernieling wat hierbo deur soveel penne beskrywe word nie.

Die vyand was egter ten volle bewus van wat plaasgevind het, want in die middel van Mei het generaal De Wet een van sy kort amptelike berigte aan lord Roberts gestuur.¹³⁾

19 Mei. U Eksellensie se telegram C.1575. Reg teenoor Sy Hoogedele die Staatspresident van die Oranje-Vrystaat. Ek het die eer om te antwoord op U Eksellensie se proklamasie van 26 Maart. Ek het kennis van inhoud geneem. Ek vertrou dat die troepe onder U Eksellensie se bevel wat gehandel het of sal handel in stryd met gemelde proklamasie, swaar gestraf sal word. Vir informasie van U Eksellensie het ek verlof om onder u aandag te bring die volgende plase en ander wat deur troepe onder U Eksellensie se bevel verniel is, t.w. „Perzikfontein,” eiendom van kommandant P. Fourie; „Paardekraal,” plaas van P. Fourie, Jr.; en „Leeuwkop,” plaas van Christian Richter, almal in die distrik Bloemfontein. Omtrent die ander plase sal U Eksellensie self weet.

¹³⁾ D.d. 28 Mei.

Die antwoord van lord Roberts gee redes vir die verbranding in hierdie gevalle, maar volgens mnr. Smith se beskrywing van die verwoesting van Richter se plaas, waarvan hy ooggetuie was, is daar geen geleentheid gegee om die beskuldiging van verraad te ondersoek nie.

C.1737, 20 Mei. U Edele se telegram van 19 deser. Ek het voldoende maatreëls getref om die beskerming van publieke en private eiendom deur troepe onder my bevel te verseker. Op „Perzikfontein” is daar ’n voorraad voer vernietig om dit nie in die hande van roofbendes te laat val nie wat die distrik verontrus, maar die huis is nie beskadig nie.

„Paardekraal” en „Leeuwkop” is op my instruksies verniel, omdat daar op my troepe van die wonings gevuur was, terwyl die wit vlag daaroor gewaai het. Ek het twee plase naby Kroonstad om dieselfde oorsaak laat verniel en sal voortgaan om dergelike gevalle van verraad met vernieling van die plase te straf waar dit voorkom.

Die anneksasie van die Oranjerivier-Kolonie is formeel afgekondig op 24 Mei, en op die 31ste is dit onder krygswet geplaas, „as ’n tydelike maatreël tot verdere kennisgewing volgens sodanige wet verstaan en geadministreer word in Britse grondgebied en deur Britse offisiere.” Die volgende dag word dit aangekondig dat burgers onder die wapen soos rebelle behandel sal word.

Ek waarsku hierby alle inwoners daarvan wat veertien dae vanaf datum van hierdie proklamasie onder wapen teen Haar Majesteit in gemelde kolonie gevind word, dat hulle hul blootstel om as rebelle behandel te word en in persoon en eiendom dienooreenkomstig gestraf sal word.¹⁴⁾

Byna onmiddellik hierop word die instruksies van straf aangekondig vir die beskadiging van publieke eiendom, soos spoorweë en telegraaf.

¹⁴⁾ Proklamasie, Cd. 426 XV, Johannesburg, Junie 1900.

Pretoria, Junie 16. Ek waarsku die gemelde inwoners en vernaamste siviele bewoners dat in geval publieke eiendom vernietig of beskadig word op voormelde wyse, hulle verantwoordelik gehou sal word vir hulp en aanmoediging aan die oortreders verleen. Die huise in die nabyheid van die plek waar die skade gedoen is, sal verbrand word, en die vernaamste siviele bewoners sal krygsgevangene geneem word.

Binne drie dae, soos ons uit die *Times* verneem, is De Wet se plaas naby Renosterrivier afgebrand en sy familie op die vlakte gejaag, in gehoorsaamheid aan hierdie bevel uitgevaardig deur lord Roberts, om die naaste plaas waar die spoorweg of telegraaf beskadig is, af te brand.¹⁵⁾ Dit word moeilik om te sien hoe enige plaas afbranding of enige familie haweloosheid kan vermy. As 'n huis nie onder een of ander van die voorgaande proklamasies geval het nie, dan het dit waarskynlik geval onder die ban van veggенераals of plaaslike kommandante. Reuter het van Maseru getelegrafeer dat „die boere wat in die Ficksburgse distrik veg, deur generaal Rundle in kennis gestel is dat tensy hulle hul teen die vyftiende oorgee, hul plase en al hul besittings gekonfiskeer sal word.”¹⁶⁾

Kort na hierdie proklamasie was daar 'n ander een, wat 'n straf aangekondig het waardeur meer as een vrou veel angs deurgemaak het. Dit is gedateer van Pretoria, 19 Junie 1900. Sekere artikels daarin lui as volg:—

(1) Die vernaamste inwoners van 'n dorp en distrik sal gesamentlik en afsonderlik verantwoordelik gehou word vir die mate van skade wat in hul distrikte aangebring is.

(2) Benewens die betaling van die bogemelde skade sal 'n boete, na gelang van omstandighede in elke geval, maar in geen opsig minder as 2s. 6d. per morg nie, volgens die grootte van elke plaas gehef en ingevorder word van elke burger

¹⁵⁾ Vgl. *Times*, 25 Junie.

¹⁶⁾ *Times*, 15 Junie 1900.

in die distrik waar die skade aangebring is. Verder, alle bewyse vir goed in sodanige distrik namens die militêre gesaghebber gekommandeer, sal van nul en gener waarde verklaar word; en geen betaling hoegenaamd sal daarop verstrekkend word nie.

(3) As 'n verdere versigtigheidsmaatreël word die direkteur van militêre spoorweë gemagtig om bevel te gee dat een of meer van die inwoners wat deur hom van elke distrik gekies sal word, persoonlik die treine sal vergesel terwyl hulle deur hierdie distrik loop.¹⁷⁾

Om aan te toon dat ons hier nie met blote dreigemente of woorde te doen het nie, verstrekkend ons hier die letterlike bevel aan 'n predikant van die Nederduitse Gereformeerde Kerk gegee:—

V.R.

AAN DIE WELEERW. HEER DE BRUYN, BRANDFORT.

MENEER,

Ek het die eer om u aandag te bepaal by die terme van die twee proklamasies van die veldmaarskalk, hoofbevelvoerende offisier, van 16 en 19 Junie 1900 en u in kennis te stel dat u beskou word as een van die vernaamste inwoners van hierdie distrik wat in die proklamasie bedoel word.

Ek het die eer te wees,

U dw. dnr.,

G. DE C. MACARTIE,

A.C. Dist. Bloemfontein.

V.R.

IMPERIALE MILITÊRE SPOORWEE.

Kragtens die proklamasie van lord Roberts, d.d. Pretoria, 19 Junie 1900, met betrekking tot skade aan spoor- en telegraaflyne aangebring, word die weleerw. heer De Bruyn hiermee

¹⁷⁾ Cd. 426, Prok. XX.

gelas om per spoor te gaan op Woensdag, 6-uur n.m. van Brandfort-stasie tot Smaldeel-stasie en moet hy hom op aankoms by die stafoffisier van die spoorweg aanmeld.

G. MUSGRAVE, Kapt.,
R.S.O. vir Direkteur van Spoorweë.

27 Junie 1900.

AAN DIE WELEERW. DE BRUYN.

Geliewe presies om 5-uur n.m. op die stasie te wees.

A. G. NIVEN, R.S.O.

V.R.

IMPERIALE MILITÊRE SPOORWEË.

Kragtens die proklamasie van lord Roberts, d.d. Pretoria, 19 Junie 1900, met betrekking tot skade aan spoorweg en telegraaflyn aangebring, word die weleerw. De Bruyn gelas om per spoor te gaan op Vrydag om 10.5 n.m. van Brandfort-stasie tot Glen-stasie, en moet hy hom op aankoms by die stafoffisier van die spoorweg aanmeld.

A. G. NIVEN,
R.S.O. vir Direkteur van Spoorweë.

29 Junie 1900.

KANTOOR VAN DIE KOMMANDANT, BRANDFORT,

29 Junie 1900.

MENEER,

Ek het die eer om u hiermee te gelas om u na die spoorweg-stasie Brandfort te begewe en u daar aan te meld by die stafoffisier van die spoorweg om 4-uur n.m. op elkeen van die volgende dae:—

29 Junie 1900.
2 Julie „
10 „ „
16 „ „
19 „ „
24 „ „
27 „ „

Enige verandering in hierdie datums sal aan u bekend gemaak word.

Ek het die eer te wees,

U dw. dnr.,

G. R. BARTON, Luitenant.

Weleerw. De Bruyn,
Brandfort.

12-uur 24 Julie.

„ 28 Julie.

„ 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29 Aug.

Op verskeie van hierdie datums moes mev. De Bruyn die angs deurmaak om te weet dat haar eggenoot met lewensgevaar reis as 'n straf vir dade waaraan hy onskuldig is ten einde die vyande van sy volk te beskerm.

Nie meer gedagtig nie aan die beginsel neergelê in die amptelike berig van lord Roberts van 5 Febr.: „Dit is barbaars om mense te wil forseer om party te kies teen hul Regering en land deur dreigemente van plundering en verjaging,” het generaal Rundle op 30 Junie 'n kennisgewing uitgevaardig, waardeur alle Boere verbied word om herberg in die nag aan vegtende burgers te verleen en om informasie te gee van waar hulle is, onder straf van die konfiskasie van hul plase, die vernietiging van bewyse gegee, en 'n swaar boete op hul besitting.¹⁸⁾

'n Proklamasie van vonnisse oor enkele persone gevel word nou op Bloemfontein uitgevaardig.

KENNISGEWING.¹⁹⁾

Aangesien by proklamasie d.d. 16 Junie 1900 op gesag van lord Roberts, veldmaarskalk en opperbevelhebber van Haar Majesteit se leërmagte in Suid-Afrika, dit bekend gemaak

¹⁸⁾ *Trommel*, 1 Julie. *Times*, 3 Julie 1900.

¹⁹⁾ *South African News*, 5 Sept. Proklamasie gedruk deur *Argus*-Maatskappy, No. 602, Bloemfontein.

is en die inwoners en vernaamste siviele bewoners van die Oranjerivier-Kolonie gewaarsku is dat waar daar moedswillige skade aan publieke eiendom, soos spoorweë, brûe, duikers, telegraafdrade, ens., aangebring word, *die huise van persone wat in die nabyheid woon, verbrand sal word*, omdat sodanige vernieling nie kon plaasvind sonder hul kennis en stilswye nie:

Daarom word daar hierby vir algemene informasie kennis gegee dat die volgende vonnisse gevel is in verband met die vernieling van eiendom, spoorweë, ens., in die Oranjerivier-Kolonie en dat dit goedgekeur en bekragtig is deur veldmaarskalk lord Roberts:—

VONNIS.

Die plase van die volgende persone sal verbrand word:—

Hier word 'n lys gegee van byna veertig persone wie se plase verbrand moet word, terwyl verskeie van dieselfde persone nog 'n boete ook moet betaal.²⁰⁾ Nie een hiervan kom voor in die regeringsverslag oor verbranding van plase vir daardie tydperk nie—tensy natuurlik die verslag so slordig opgestel is dat voorletters en name van plase geen betekenis het nie.

Die kennisgewing van kolonel Ritchie, gepubliseer op 9 Julie en gewysig op die 16de, is reeds wel bekend:—

V.R.

PUBLIEKE KENNISGEWING.

Hiermee word kennis gegee dat tensy die manne op die oomblik op kommando wat behoort tot families in die dorp en distrik Krugersdorp, hulle oorgee en hul wapens inhandig by die Imperiale outoriteite teen 20 Julie, al hul eiendom gekonfiskeer sal word en hul families uitgedrywe sal word, noodlydend en haweloos.

Op las,

G. H. M. RITCHIE,

Kapt. K. Horse, Dist.-Supt. Polisie.

KRUGERSDORP, 9 Julie 1900.

²⁰⁾ Vgl. Aanhangsel.

V.R.

PUBLIEKE KENNISGEWING.

Kennis geskied hiermee dat tensy die persone van die dorp en distrik Krugersdorp wat nou op kommando is, hulle oorgee met wapens en ammunisie en die eed van onsydigheid neem en verder 'n verklaring maak van alle voorrade in hul besit, voor 20 Julie 1900, al hul voorrade aan konfiskasie blootgestel sal wees.

Die vorige kennisgewing hieromtrent word herroep.

Op las,

G. H. M. RITCHIE,
Kapt. K. Horse, Dist.-Supt. Polisie.

Ten gevolge van hierdie twee kennisgewings is daar 'n begin gemaak met wat later die Krugersdorpse kamp geword het. 'n Telegram in die *Times* toon dit aan:—

KRUGERSDORP, 24 Aug.

'n Patrollie onder sir R. Colleton van die „Welsh Fusiliers” het vandag in aanraking gekom met die spioene van die vyand. Geen geveg het plaasgevind nie. 'n *Plaaswoning is verbrand*, omdat die eienaar *weg was* op kommando. Die vroue en kinders is ingebring vir skuiling en voedsel. Hulle word goed opgepas.²¹⁾

'n Ander plaaslike bevel toon aan dat verbranding en gevolglike uitdrying soms 'n straf was vir 'n geval van skulskieterie op 'n plaas so groot soos 'n Engelse paragie.

BLOEMFONTEIN, 24 Okt.

O.C. SEKSIE.²²⁾

Die algemene bevelvoerende offisier gelas dat die volgende tot kennis van al die Boere in die nabyheid van u seksie gebring sal word:—

²¹⁾ *Times*, 27 Aug.

²²⁾ *Sien South African News*, 31 Okt.

Ten gevolge van 'n geval van skuilskietery wat verlede nag plaasgevind het, maak hy 'n beroep op hulle om met ons saam te werk om aan sodanige gruweldade 'n end te maak. Hulle kan self of deur hul bediendes (wit of swart) die omgewing van hul plase elke aand deursoek. Dit sal sy onaan-gename plig wees om in geval 'n herhaling van sodanige skuilskietery plaasvind, sterk op te tree. In geen geval sal die naaste Boer afgelaat word met 'n boete van minder as £200 nie. Die algemene bevelvoerende offisier sal die bedrag vas-stel; as die boete nie die gewenste uitwerking het nie, *sal die naaste plaaswoning verbrand word.*

Die algemene bevelvoerende offisier beskou die gebrek aan hulp van die kant van die Boere as 'n regverdiging van die maatreëls wat toegepas word om skuilskietery te voorkom.

Dit moet algemeen bekend gemaak word.

Op las,

A. H. MAUNDIN,

Luit. S.O. vir O.C. Troepe.

Offisiële briewe op verskeie plase het groot druk op die volk uitgeoefen, en 'n sekere gedeelte het daaronder beswyk. Hoe swaar dit vir hulle was om vol te hou, moet nie in die toekoms vergeet word deur hul bure wat die teenoorgestelde beskouing daarop nagehou het nie. Hier is 'n geval van 'n brief wat aan 'n stille vrou alleen met haar drie kinders op haar plaas in Transvaal gegee is; haar eggenoot honderd myl ver op kommando en krank:—

VAN DIE KOMMANDANT, PAARDEKOP, AAN VELDKORNET FRANS
BADENHORST.

Ek wens u te wys op die dringende noodsaaklikheid om sonder versuim oor te gee. As u nou vrywillig oorgee, sal u met sagtheid behandel word en waarskynlik nie weggestuur word nie, en aan die einde van die oorlog sal u toegelaat word om weer na u vrou en plaas terug te keer. Ek waarsku u dat as u nie oorgee nie, u plaas verbrand en u vee binne veertien dae geneem sal word.

(Geteken) V., Luit.-Kamp-Adjutant.

PAARDEKOP, 2 Okt. 1900.

'n Dergelike briefie is aan die suster van hierdie vrou oorhandig, en ook aan 'n ander van haar bure. Hul vee is weggeneem voor die datum van hierdie bevel verstryk het. Twaalf dae na ontvangs van die bevel is die plek verbrand. Verskeie vroue van Heidelberg het getuig dat hulle 'n kennisgewing in Hollands teen hul huise aangeplak gevind het en dat 'n ander een in Engels aan hulle oorhandig is, wat as volg gelui het:—

Alles wat in hierdie huis is—alle lewende hawe en eetware van ———, wat op kommando is, is gekonfiskeer.

J.M.V., Distrikskommandant.

HEIDELBERG, 31 Okt. 1900.

Een van die laaste van hierdie kennisgewings was dié van generaal Bruce-Hamilton op 1 November:—

KENNISGEWING.

Die dorp Ventersburg is skoongemaak van eetware en gedeeltelik verbrand, en die plase in die nabyheid verniel, ten gevolge van die talryke aanvalle op die spoorlyn in die omgewing. Die Boerevroue en kinders wat agtergelaat is, moet by die Boerekommandante om voedsel aanklop, wat hulle daarvan sal voorsien, tensy hulle hul graag van honger wil sien omkom. Geen eetware sal van die spoorweg na die dorp gestuur word nie.

(Geteken) BRUCE-HAMILTON,
Majoor-generaal.

1 Nov. 1900.

Slegs 'n paar uittreksels kan hier gegee word van die geskifte van soldate, oorlogskorrespondente en ander, wat die toestand van sake afskilder soos deur hierdie verskillende proklamasies en briewe in die lewe geroep. Ná 'n rit van Bloemfontein na Kimberley beskryf die korrespondent van die *Manchester Guardian* die land in Julie as volg:—

Die weg is 'n lyn van verlatenheid. Die plaaswonings is nie alleen geplunder nie, hulle is op barbaarse wyse vernietig. Spieëls is vermorsel, piano's verniel, speelgoed van kinders en boeke roekeloos vernietig. Selfs die gebou is verbrand en ernstig beskadig.

Tussen Bloemfontein en Boshof, sê die *Cape Argus*, is ongeveer dertig of veertig wonings verbrand — totaal vernietig. Hul huise is vernietig en vroue en kinders die veld ingejaag in die bittere Suid-Afrikaanse winter.²³⁾

„Gister (21 Sept.),” so lees ons in die *Natal Witness*, „het u korrespondent op 'n huisverbrandingstog (in die O.R.K.) gegaan onder kolonel H. B. Cumming, van die Kaffrariëse troepe. Gedurende die dag is sestien huise verniel. Baie van die huise was bewoon, en dit was hartroerend om die vroue en kinders te sien die huisraad uitdra, voor die vuur daarin gestee is. Die stelsel van huise afbrand sal waarskynlik 'n goeie uitwerking op die opstandige Boere hê; maar dit spyt my om te moet sê dat die stelsel nie konsekwent uitgevoer word nie.”²⁴⁾

Die *Cape Times* se korrespondent op Winburg sê:—

Generaal Campbell het langs die weg deur hom opgetrek werklik die hele land van lewende hawe en graan skoon-gemaak, terwyl die gesig van 'n brandende plaashuis en eiendom daagliks voorkom. 'n Aantal ou manne, meestal krank, wat tot onlangs passe gehad het vir goeie gedrag, is ook gevange geneem en vergesel die kolonne. Daar is gevalle waar vroue en kinders, die families van krygsgevangenes op Groenpunt of Ceylon, tot die bedelstaf gebring is; en hulle verlaat hulle nou op die liefdadigheid van hul bure, wat self nie veel beter daaraan toe is as hulle nie.

Dat die taak aan hulle opgedra in die meeste gevalle nie byval gevind het nie, blyk uit die gevoel wat spreek

²³⁾ *Cape Argus*, 21 Junie.

²⁴⁾ *Natal Witness*, Sept. 1900.

uit die ruwe beskrywings van soldate. Dit sal oorbodig wees om hier meer as twee voorbeelde te gee uit briewe wat gedateer is van alle dele van die twee Republieke en wat dieselfde geskiedenis van brand en plunder herhaal.

BETHLEHEM, 8 Julie 1900.

Vandat ons onder Clemens is, het ons volop werk gehad met plase af te brand. Dit is soms baie swaar. Verlede Sondag het ses van ons uitgegaan onder 'n Imperiale offisier na 'n mooi plaashuis, en ons het die inwoners vyf minute gegee om al hul goed en huiseif daaruit te kry. Daar was 'n ou grootmoeder, drie getroude dogters en verskeie kinders, wat gehuil en om genade gesmeek het; maar nee, toe die tyd om was, het ons die huis tot op die grond afgebrand.²⁵⁾

BETHLEHEM, 22 Sept.

In die afgelope maand het ons heelwat onaangename werk te doen gehad, al was dit van lewendige aard—t.w. die afbranding van plase wat aan vegtende burgers behoort. Ek verseker u dat dit in sommige gevalle baie hartverskeurend was. In een geval het twintig van ons na 'n plaas gery, 'n vrou en twee dogters gelas om 'n paar dinge uit te neem en binne tien minute die huis te verlaat. Ons het toe alles uitgegooi en die hele plek aan brand gestee. Die moeder en twee dogters het op hul knieë geval en gebed en gesing onder bitter tranen. Een van die meisies het op 'n harmonium 'n paar liedere begin speel. Hulle het gesing „Rots der Eeuwen” en het toe hardop en aanhoudend histories begin te lag en deurmekaar gepraat. 'n Dokter wat haar gesien het voor ons die plek verlaat het, het probeer om haar te kalmeer, maar die arme vrou het rasend mal geword.

Die uwe, ens.,²⁶⁾

ARTHUR.

²⁵⁾ Soldaat Morris, „Brabant's Horse,” in *Morning Leader*.

²⁶⁾ Ontvang deur mnr. C. A. Harrison, King's Arms Hotel, Wood Green. Gedruk in *Tottenham Herald* en *South African News*, 12 Des.

SENEKAL, 23 Sept.

Ons het vandag Senekal binnegetrek, en die Boere het in die rigting van Bethlehem teruggeval. In die afgelope vier of vyf dae het ons huise afgebrand van manne wat van huis is en wat volgens ons mening saam met die Boere veg. As die Boer weg is, moes die huis vernietig word. Al het die vrou ook wat gesê tot verskoning van haar man, die plaas moes verwoes word. Die plase het goed gebrand, dit is seker. Ons het die vroue eers kans gegee om alles uit te neem wat hulle wou hê, voor ons die vuurhoutjie daarin gestee het. Ek moet sê dat ek baie jammer gevoel het vir die arme kindertjies wat uit hul huis gegooi is. Hulle moes, meen ek, daarna buitekant slaap. Die vroue het nie blyke van aan-doening gegee nie; maar dit moes allesbehalwe prettig gewees het om so by te staan en hul wonings te sien afbrand.—*Barnet Press.*²⁷⁾

Die heer Hervey de Montmorency gee later in die *Daily News* sy herinneringe van die tydperk onder behandeling, in die volgende woorde:—

Toe ons in Augustus van verlede jaar van Rustenburg teruggeval het ná die verlating van die dorp, het ons elke gebou in die nabyheid van die mees noordelike pad tot Kommandonek sonder onderskeid tot op die grond afgebrand. Geen enkele daad van Boereverraad het op die pad voorgekom nie. Dit sal belangrik wees om te weet wat die motiewe was vir hierdie roekelose vernieling van plase. Ek spreek van dinge wat ek weet, *quaeque ipse miserrima vidi.*²⁸⁾ (Ek het self hierdie alleraakligste dinge gesien.)

Die verhaal van kaptein March-Phillipps kom ooreen met die voorgaande.

HOSPITAAL, KROONSTAD,
6 Sept. 1900.

Dit lyk of die leër baie drastiese maatreëls ter hand neem om 'n end te maak aan die oorlog, en die koerante in Engeland,

²⁷⁾ Soldaat H. Philpott, 2de Bedfordshire-Regiment. *Morning Leader*, 1 Nov. 1900.

²⁸⁾ Vgl. *Daily News*, 22 Junie 1901.

sien ek, eis met luide stem sulke maatreëls en regverdig hulle. Tog is dit kinderagtig om te maak of dit 'n misdaad aan die kant van die Boere is om die stryd voort te sit of dat hulle iets gedoen het wat hulle verbied om aanspraak te kan maak op die gebruike van 'n beskaafde wyse van oorlogvoer. Die verskillende kolonnes wat nou die land deurtrek, gaan voort met die werk van vernieling, taamlik sonder onderskeid, en ons het nou reeds 'n menigte plase verniel. Ruïnering, met veel ellende en gebrek, wat uiteindelik tot hongersnood mag lei, moet die gevolg wees vir baie families Ek moes self die ander dag, op bevel van die generaal, 'n plaas, naby die koers van ons tog, gaan verbrand. Toe ons die plek bereik, gee ek aan die inwoners—drie vroue en 'n paar kinders—tien minute tyd om hul kiere en goed uit die huis te neem. My manne het toe hope strooi gebring, en ons het dit afgebrand. Die ou grootmoeder was baie verontwaardig. Sy het my gesê, al is dit dat ek nou 'n groot vuur maak, dit is niks in vergelyking met die vlamme waarin ek self hiernamaals verteer sal word nie. Die meeste van hulle was egter te hartseer om nog te verwens. Die vroue het gehuil, en die kinders het aan hulle staan en vashou en met groot verskrikte oë na die brandende huis gekyk. Ek sal 'n pond wed dat hulle daardie gesig nie sal vergeet nie, al word hulle eendag groot. Ons het weggery en hulle, 'n verlate klompie mense, aan hul lot oorgelaat, waar hulle gestaan het tussen hul huislike besittings—bedde, huisraad en allerhande rommelary oor die veld gesaai—, met die gekraak van die vuur in hul ore en rook en vlamme oor hulle heen.

Die swaarste oomblik was die aankoms by die huis. Die mense het gedink ons het om verversings gekom, en een van die vroue het gegaan om vir ons melk te haal. Toe moes ons hulle vertel dat ons gekom het om die huis af te brand. Ek het werklik nie geweet watter kant ek moes kyk nie. Een van die vroue het haar man by Magersfontein verloor. Daar was nog ander manne en jong seuns op kommando; of hulle dood of lewend was, het hulle nie geweet nie.

Ek gee dit as 'n voorbeeld van wat taamlik algemeen aan die gang is. Ons troepe is oral besig om af te brand en te verwoes, en verskriklike hongersnood en ellende word vir hierdie lande vir die toekoms berei.²⁹⁾

²⁹⁾ *With Rimington*, Brief XXIII, bls. 187, deur L. March-Phillipps.

Eindelik het ons nog die verslag deur generaal Smuts gegee, waarvan 'n deel handel oor die maande onder beskouing:—

Ek voel my heeltemal onbekwaam om 'n beskrywing, ja selfs net 'n oorsig, te gee van die verwoesting deur die vyand aangerig; van die pyn en smart ons aangedoen, wat die harte van ons vroue en kinders soos met 'n priem van staal deurboor het. Laat my, byvoorbeeld, neem dié deel van die Krugersdorpse distrik wat lê tussen die Magalies- en Witwatersberge — een van die mooiste, vrugbaarste en bes bewerkte dele van Suid-Afrika. Toe ek in hierdie dele gekom het in Julie 1900, was die land groen met 'n onafgebroke reeks lande, tuine en bekoorlike huise en plase — 'n genot vir die oog en 'n bewys van wat ons mense in staat was om te doen in die rigting van landbou binne 'n tiental jare. En nou? Dit is nou 'n verwoeste, barre wildernis; al die lande is verniel, die bome van die tuine is afgekap en met wortel en tak uitgehaal; die wonings is verbrand, die huise in vele gevalle nie alleen met vuur vernietig nie, maar ook met dinamiet opgeblaas, sodat geen steen onaangeroer gelaat is nie — 'n toevlug slegs vir die naguil en wilde voëls. Waar tot onlangs alles met voorspoed en vrolikheid gelewe het, daar heers die dood. Geen lewende dier, geen vrou, geen kind, nie eens 'n Kaffermeid is te sien nie, sonder die tekens van angs, ellende, ja selfs hongersnood, duidelik op die gelaat.

Ag! 'n mens moet die pen van 'n Jesaja of Jeremia hê om hierdie gruwele van verwoesting te kan beskrywe. . . . Maar ek wil nog 'n ander voorbeeld gee van die wyse waarop ons dierbare vaderland verwoes word.

In die middag het ek op 'n spioentog gegaan langs die Doringrivier ('n sytak van die Elandsrivier), waar die leër van generaal Douglas die dag tevore was. Ek was goed bekend met hierdie omgewing, daar ons magte hier gekampeer het toe die laer van kolonel Hare om die Elandsrivier geleër was. Dit was nag, maar die maan het geskyn toe ek daar aangekom het. My metgesel en ek kom by die eerste plaas en vind dat alles verniel en verbrand is. Ons kom by die tweede plaas. Dié was nie afgebrand nie, maar geplunder; en nie 'n lewende skepsel was agtergelaat nie. Dieselfde nag het ek 'n twaalf- of veertiental plase een ná die ander verbygegaan, wat almal of verbrand of geplunder was en waar nie 'n lewende wese agtergelaat was nie. Waarlik, dit was meer soos 'n plek waar dit

spook, as die pragtige, voorspoedige omgewing wat ek in al sy glorie 'n maand gelede verlaat het. Laat die nag het ek in die agterplaas van een van hierdie verlate plekke gaan slaap. Alles op daardie pragtige eiendom („Doornkom”) was geplunder en vernietig. Die eienaar, mnr. Mostert, is 'n krygsgevangene op St. Helena, sy vrou is dood, en enige klein wesies is by familie agtergelaat. Maar selfs hul onskuld en jeug en die verbanning van hul vader was nog nie genoeg vir die wraaksug van die vyand nie. Daardie nag het ek nagedink oor die lot van meer as een familie van daardie distrik, en in die môre het ek tot my groot verbasing gevind dat hulle almal soos dassies uit die naburige rante te voorskyn kom. Die vroue het met hul kinders daarheen gevlug met die oortuiging dat hulle veiliger by die wilde diere van die veld sal wees, as onder die beskerming van die vlag en leer van Haar Majesteit. . . . Daardie middag het ek van Boksloot na Costerrivier gery, waar ek dieselfde verwoesting en ellende aangetref het. Nie minder as sewe families nie, bestaande uit vroue en kindertjies, het onder die bome in die oop lug gelewe, ondanks die oortollige reën. Selfs die tente was verbrand.

Die verslag gaan voort om die name aan te gee van die generaals vir hierdie verwoesting verantwoordelik.

Die toestand van die families was so ernstig in Julie dat die kommandant-generaal van die Boeremagte genoodsaak was om nog 'n protes in te dien:—

Tot my spyt moet ek andermaal U Eksellensie nader met betrekking tot die roekelose verwoesting en beskadiging van private eiendomme, en ook die onmenslike behandeling en selfs aanranding van hulpelose vroue en kinders deur die troepe van Haar Brittanniese Majesteit in die Suid-Afrikaanse Republiek.³⁰⁾

Ek ontvang gedurig klagtes van private wonings wat geplunder en in sommige gevalle totaal vernietig word, en dat alle eetware van vroue en kinders geneem word, sodat hulle verplig word om sonder voedsel of dekkel rond te swerwe. Om enige gevalle aan te haal:—Dit het pas tot my kennis gekom deur 'n beëdigde verklaring dat die huis van veldkornet S. Buys, op die plaas „Leeuwspruit,” distrik Middelburg, op 20

³⁰⁾ Generaal Botha aan lord Roberts, 4 Julie 1900.

Junie 11. verbrand is.³¹⁾ Sy vrou, wat tuis was, het vyf minute gekry om haar beddegoed en klere uit te neem; en selfs wat sy uitgeneem het, is weer van haar teruggeneem. Haar eetware, suiker, ens., het hulle haar alles ontnem, sodat sy geen voedsel of skuiling vir haar en haar kinders vir die volgende nag gehad het nie. Hulle het haar gevra om die brandkas se sleutel; en nadat sy dit opgegee het, is sy met 'n swaard bedreig geword en is geld van haar geëis. Al die geld wat in die huis was, het hulle weggeneem; en al die papiere wat in die brandkas was, opgeskeur; en alles op die werf wat hulle nie kon meeneem nie, het hulle vernietig. Die huis van veldkornet Buys se seun het hulle ook verniel, die deure en vensters gebreek, ens.

Ek het ook berig ontvang dat my eie geboue op die plaas „Varkenspruit,” distrik Standerton, asook die huis van veldkornet Badenhorst op die naburige plaas, totaal verniel is; en die vee wat nie weggeneem is nie, is op die plaas doodgeskiet.

Verder is daar 'n beëdigde verklaring van mev. Hendrik Badenhorst, wat vanself spreek.

Ek kan nie glo dat sulke goddelose barbaarskede met die toestemming van U Eksellensie plaasvind nie, en daarom beskou ek dit as my heilige plig om ten sterkste te protesteer teen sodanige vernieling en wraaksug as heeltemal in stryd met beskaafde wyse van oorlogvoer.

Ek vertrou dat U Eksellensie die nodige stappe sal doen om sodanige kwaaddoeners te straf; en in naam van die menslikheid doen ek 'n beroep op U Eksellensie om al u mag en gesag in beoefening te bring om 'n end te maak aan die verwoesting deur die troepe onder U Eksellensie se bevel aangerig.

'n Paar dae later maak generaal De Wet 'n dergelike aanklag met betrekking tot die Vrystaat, al maak hy geen melding van die vernieling van sy eie plaas en die uitsetting van sy eie familie nie:—

³¹⁾ Hierdie gevalle kom nie in die regeringsopgawe van verbrande plase voor nie, Cd. 524, wat klaarblyklik uiters onvolledig is.

Te Velde, naby BETHLEHEM,
10 Julie.

U EKSELLENSIE,

Met 'n gevoel van groot verontwaardiging sien ek van dag tot dag die roekelose vernieling van eiendom in hierdie staat deur die troepe onder U Eksellensie se bevel. Huise en ander eiendom word onder allerlei voorwendsels verniel en verbrand, en weerlose vroue en kinders word met veragting behandel, en voetstoots uit hul huise verdrywe, om onder die blote hemel herberg te soek. Deur sodanige handeling word veel onnodige lyding veroorsaak. Onder vele andere het dit aan die volgende geskied, t.w.:—Naby Lindley: die plase van Hermanus Pieterse, Jacobus Pieterse, Christian Hattingh, Roelof Fourie, Adriaan Celliers, Daniel Momberg en Gert Rautenbach;³²⁾ naby Heilbron van Hendrik Meyer, Mathys Lourens en Jan Vosloo. Alles wat aan hierdie persone behoort het, is verbrand en vernietig.

Die vrou van generaal Roux, op Senekal, is uit die pastorie verdrywe, terwyl die vrou van mnr. J. E. Luyt, op Heilbron, baie skandalig behandel is; en die vrou van kommandant P. H. de Villiers is uit twee huise op Ficksburg verdrywe.

Daar is baie ander gevalle wat onder my aandag gekom het, maar vir my doel is dit nie nodig om aan U Eksellensie 'n volledige lys te stuur nie.

Ek vertrou dat, in naam van die beskawing en menslikheid, wat ons gesamentlik deel, U Eksellensie die skuldige sal laat straf en die pleeg van dergelike dade in die toekoms sal verhoed.

Maar in geval die troepe onder U Eksellensie se bevel voortgaan om onnodig die land te verwoes in stryd met die beginsels van 'n beskaafde oorlog, sal ek my genoodsaak ag, hoe jammer ook, om sodanige weerwraak uit te oefen op die huise en besittings van Britse onderdane in die Oranje-Vrystaat, asook van Britse onderdane in die Kaapkolonie en in Natal as ek nodig mag ag, om 'n end te maak aan hierdie gruweldade.

Met die ernstige begeerte om hierdie ongelukkige stryd voort te sit volgens die ingewing van menslikheid, het ek my genoodsaak geag om aan U Eksellensie hierdie brief te rig, met die vertroue dat U Eksellensie dit sal ontvang en oorweeg in dieselfde gees as waarin dit geskrywe is.

³²⁾ Hier ook weer kom nie een van hierdie gevalle ooreen met wat in die regeringsopgawe vermeld word nie.

Lord Roberts het die volgende antwoorde aan die twee Boerevoormanne gestuur. Hy gee aan generaal Botha 'n uitvoerige antwoord, weerlê die beskuldiging in die geval van mev. Badenhorst, en sê verder:—

28 Julie.

Ek het nog geen antwoord ontvang van die algemene bevelvoerende offisier op Standerton met betrekking tot die vernieling van geboue op die plaas van U Edele en die aangrensende plaas nie. Ek vertrou dat die rapporte onwaar mag blyk, daar ek die strengste bevel uitgevaardig het dat behalwe in sekere gevalle waar spoor- en telegraaflyne opgebreek is of op ons troepe van plaashuise geskiet is, wonings nie verniel sal word nie. Sover ek weet, was daar tot 4 Julie, die datum van u brief, nie van ons troepe in die Middelburgse distrik nie.³³⁾

Die amptelike berig aan generaal De Wet bevat nie 'n uitvoerige antwoord op die gevalle deur hom vermeld nie:—

PRETORIA, 3 Aug.

Ek het vandag deur generaal A. Hunter u brief d.d. 10 Julie 1900 ontvang.

Soos U Edele goed weet, het elke inwoner van die Oranjerivier-Kolonie sedert die troepe onder my bevel die land binnegetrek het, sonder uitsondering die allerbillikste behandeling ondervind.

In die laaste tyd is baie van my soldate geskiet van plaashuise waaroor die wit vlag gewaai het, die spoor- en telegraaflyne is opgebreek en treine verongeluk. Ek het dit dus nodig gevind ná behoorlike waarskuwing aan U Edele om sodanige maatreëls te neem as deur oorlogsgebruik my ten dienste staan, om 'n einde te maak aan hierdie en dergelike dade, en het plaashuise op of naby die plekke waar sulke dade gepleeg is, afgebrand. Hiermee sal ek voortgaan waar die omstandighede dit vereis.

Vroue en kinders is dus deur die wandade van burgers onder U Edele se bevel haweloos geword, dog U Edele het 'n onjuiste berig ontvang waar u melding maak van slegte

³³⁾ Cd. 582.

behandeling van hierdie arme mense, daar alles in ons vermoë nog steeds gedoen is om die ongemakke aan sodanige uitsetting uit die huise verbonde, te verminder.

Die geneesmiddel berus in u eie hande. Die vernieling van eiendom is vir my allesbehalwe aangenaam, en ek sal baie bly wees as U Edele se samewerking in hierdie saak dit nie langer nodig maak nie.

Nie tevrede met die antwoord van die opperbevelhebber nie, het generaal Botha weer geskrywe:—

Ná ondersoek het ek gevind dat dit 'n feit is, wat ek met beëdigde verklarings kan staaf, dat vreedsame families wat op plase woon, van hul huise verdryf word en al hul eiendom hulle ontnem of vernietig word. In elke geval word die private vervoermiddels weggeneem, sodat daar gevalle is waar vroue met hul kinders, nadat hulle op hierdie wyse beroof was, myle ver moes loop om voedsel, skuiling en beskerming by ons burgers te soek. Ek kan dit nie hier verswyg nie, dat in sulke gevalle die handeling van die troepe onder U Eksellensie se bevel die beginsels van beskaafde oorlogvoering ver oorskry. Ek bring hierdie feite onder die aandag van U Eksellensie, omdat ek nie kan glo dat dit op instruksies van U Eksellensie plaasvind nie; en daar dit gepleeg word deur troepe onder bevel van U Eksellensie, verwag ek dat U Eksellensie 'n end sal maak aan hierdie gruweldade en barbaarse handelinge.

In verband hiermee wil ek daarop wys dat klein klompies troepe oral ver weg van die hoofmagte gevang word, wat voorgee spioene te wees, maar wat in werklikheid rondgaan om te steel, en dat dit nie kan verwag word dat sodanige rowers, by gevangenneming, in die toekoms as krygsgevangenes behandel sal word nie.

Die geval van die huis van waarnemende kommandant Buys in my brief van 4 Julie l.l. vermeld, was in die distrik Heidelberg en nie in die distrik Middelburg, soos U Eksellensie skynbaar dink nie. Hierdie willekeurige vernieling van huise is nog aan die gang, en ek moet andermaal ten sterkste daarteen protesteer.

Ek wil ook onder U Eksellensie se aandag bring dat in baie gevalle huise waarin alleen vroue en kinders is, gebombardeer word.

Hierdie amptelike berig het 'n kortaf antwoord van lord Roberts ontvang:—

PRETORIA, 23 Aug. 1900.

U Edele gee voor dat vreedsame families wat op hul plase lewe, van hul wonings verjaag is en dat hul besittings weg-geneem of verniel is. Dit is ongetwyfeld waar, maar nie in die sin waarin u brief dit voorstel nie. Burgers wat die Britse Regering goedgesind is en begerig is om hulle aan my gesag te onderwerp, het ondervind dat die Boerekommando's op hul besittings beslag lê en is met doodskiet bedreig geword waar hulle geweier het om die wapen op te neem teen die Britse magte. U Edele se bewering dat 'n plegtige eed van onsydigheid, deur u burgers vrywillig geneem ten einde ongehinder op hul plase te woon, van nul en gener waarde is, omdat u nie daarin toegestem het nie, is nouliks werd om in oorweging geneem te word. Ek sal almal straf wat hul eed verbreek, en hul eiendom verbeur verklaar, daar geen burger gedwing was om die eed teen sy wil te neem nie.

Die misverstand wat daar klaarblyklik geheers het, word enigsins verklaar in hierdie aanhaling deur mnr. J. M. Robertson uit Suid-Afrika geskrywe:—

KAAPSTAD, 13 Aug. 1900.

Ek het reeds vertel hoe volgens vertroubare berigte uit die binneland ontvang, daar in die Vrystaat dwase dade van uit-tarting plaasgevind het, van die soort wat in die Kolonie onder krygswet voorgekom het. Ek vind nou uit, op die allerbeste gesag, dat daar nog verder algemene uittarting deur sommige provooste plaasgevind het, en dade van sogenaamde wraak wat niks anders as 'n gruwelike verkragting van reg genoem kan word nie.

Veel is daar gehoor van Boere wat op Britse soldate geskiet het van plase waar die wit vlag oor die huis gewaai het. Wat werklik van tyd tot tyd gebeur het, was dit: Vroue en persone wat nie aan die stryd deelgeneem het nie, het 'n wit vlag bokant die huis laat waai, terwyl gewapende Boere op *ander dele van sodanige* plase vyandig opgetree het sonder om ag te slaan op wat daar by die plaashuise gedoen word; en so 'n woning mag myle en myle ver weg wees, daar 'n boereplaas soms so groot is soos 'n Engelse parogie.

Maar toe daar eenmaal 'n begin gemaak is met die verbranding van plase, is dit nie beperk tot gevalle waar die misbruik van die wit vlag as voorwendsel aangegee kon word nie. Baie is verbrand alleen op grond van die feit dat die eienaar op kommando was. Selfs in hierdie tydperk het verskillende generaals op verskillende beginsels te werk gegaan, presies soos dit die geval was onder krygswet in die Kolonie. Sommige het verbrand, en ander het genade betoon. 'n Konkrete geval, per telegram meegedeel, sal dien om aan te toon hoe dinge in Transvaal aangegaan het:—

„Johannesburg, 17 Aug.—Op Dinsdagaand is soldaat Richards van die „Railway Pioneers“ op geheimsinnige wyse naby Witpoortjie, vier myl van Krugersdorp, geskiet. Hy was op patrollie-diens; en toe hy gister gevind geword is, het hy vyf koeëlwonde, een waarvan deur die hoof, gehad. Daar hy op geheime wyse deur een of ander inwoner van die buurt geskiet was, het die mense las ontvang om die moordenaar te voorskyn te bring. Toe hulle hier geen gevolg aan gegee het nie, word vier huise gesloop en die inwoners na Johannesburg gestuur.”³⁴⁾

Die verwarring in die begrip van die burgers het nie minder geword nie toe op 14 Augustus 'n ander proklamasie uitgevaardig word, waardeur vorige beloftes geheel of gedeeltelik herroep word. Onder seksie 6 hiervan word 'n man wat 'n eed van onsydigheid afgelê het en wat hom daarby neerlê, skuldig verklaar as hy in gebreke bly om „Haar Majesteit se leërmagte in kennis te stel van die aanwesigheid van die vyand.”³⁵⁾ M.a.w. hy moes nie langer onsydig wees nie. Met referte na hierdie en ander gedeeltes van hierdie proklamasie, wat konsentrasie byna onvermydelik gemaak het, sê die *St. James's Gazette*:—

Ons het daarop gewys dat dit meer ter sake sou gewees het aan ons kant om die plan van generaal Weyler se „rekonsentrasie-order” in Cuba te volg. Na versuim het lord Roberts tot ons sienswyse oorgekom. Ons merk op, nie sonder 'n

³⁴⁾ *Morning Leader*, Sept. 1900.

³⁵⁾ No. 12 van 1900.

glimlag nie, dat die aanvaarding van generaal Weyler se metodes algemeen byval vind en maar op sagte toon veroordeel word daar waar bekwame redakteurs vroeër die hemel met hul welsprekendheid sou laat weergalm het. Daar is oorsake vir hierdie verandering van toon wat nie heeltemal onafhanklik is van die verkoop van die koerante nie. Waar vroue en kinders daadwerklike hulp verleen, daar is almal vegters. In elk geval, ons het onderneem om Transvaal te verower; en as niks anders die welslae hiervan sal verseker as die verwydering van die Hollandssprekende inwoners nie, dan moet hulle verwyder word — manne, vroue en kinders. Hulle (die Boere) sou geregverdig kan word, al sou hulle elke Engelsman doodskiet, genade weier en die gewondes om die lewe bring.³⁶⁾

Hul korrespondent in Suid-Afrika was blykbaar 'n ander sienswyse toegedaan omtrent die uitwerking van gemelde proklamasie, want hy skrywe van Ficksburg en sê:—

... In die nag van 6 Sept. het generaal Campbell Generaalsnek bereik. Generaalsnek is drie uur of omtrent twintig myl van hier. By my aankoms op Generaalsnek het ek 'n hele tydjie met generaal Campbell gepraat, terwyl daar heelwat informasie meer as in die rapporte vervat, mondelings te verkry was. Toe hy uitvind dat ek bekend was met die distrik en die inwoners daarvan, daar ek ongeveer twee maande onder die distrikskommissaris, majoor White, gewerk het, het hy my versoek of liever gelas om daardie nag in die kamp te bly en die volgende dag saam met hom te trek.

Die generaal vertel my dat hy bevel ontvang het om die land skoon te veeg, en 'n blik op sy gevolg was voldoende om te getuig dat hy nie in gebreke gebly het om sy bevel uit te voer nie. Hy het al die plase op sy pad skoongemaak van perde, beeste, skape, waens, karre, ens.; die voer het hy verbrand, en die eienaars moes by die geledere van die gevangenes aansluit, waarvan daar reeds 'n aansienlike aantal was. In verskeie gevalle het ek dit gewaag om in alle beskeidenheid daarop te wys dat baie van hierdie manne, feitlik die meeste van hulle, op parool uit was en vergunning gekry het om na hul plase terug te keer en 'n beskermingsertifikaat vir hul eiendom van die distrikskommissaris ontvang het. Sommige

³⁶⁾ *St. James's Gazette*, 20 Aug. 1900.

van hulle was van Britse afkoms, wat verkies het om alles op te offer en in Basoetoland 'n toevlugsoord te soek, liever as om die wapens teen hul eie land op te neem. My pleitredes was te vergeefs. Almal wat eenmaal op kommando was ondanks hul parool, word weer gevange geneem. Britte word in vryheid gelaat, maar hul lewende hawe word geneem en hul miete verbrand. Ek weet daar is vele gevalle waar ons sagte behandeling nie gewaardeer is nie en dat sodanige straf wel deeglik verdien is. Maar met gemengde gevoelens van ontsetting en droefheid het ek aanskou dat die werk wat ons twee maande gekos het om sake tot 'n normale gang te kry, in 'n paar dae verydel is. Ek het later 'n afskrif gekry van 'n proklamasie deur lord Roberts op 14 Augustus uitgevaardig en waarop generaal Campbell hom beroep om sy handelwyse te regverdig. Die ontmoeting tussen generaal Campbell en kaptein Ward, assistent-kommissaris vir die Ladybrandse en Ficksburgse distrikte van die Oranjerivier-Kolonie, was allesbehalwe aangenaam. Die twee het in hul werksaamhede rigtings ingeslaan wat in stryd met mekaar was, en dit om 'n eenvoudige rede. Ons het nooit enige berig ontvang van die proklamasie van 14 Augustus nie, en ons het gevolglik gehandel volgens die vroeëre proklamasies. Waarom ons nooit 'n afdruk van die proklamasie van die outoriteite op Bloemfontein ontvang het nie, is onverklaarbaar. Ek merk dat die proklamasie uitgevaardig was „aan die inwoners van die Suid-Afrikaanse Republiek.” Ek is nog in twyfel of dit ook vir die inwoners van die Oranjerivier-Kolonie bedoel was. Generaal Campbell het ons verseker dat dit wel die geval was.³⁷⁾

Betreklik weinig mense het die korrespondensie gelees wat in hierdie tyd tussen lord Roberts en generaal Botha plaasgevind het omtrent die uitdrying van vroue. Dit het eers verskyn in die *Handelsblad* en daarna in die *Manchester Guardian*:—

LORD ROBERTS AAN GENERAAL BOTHA.

2 Sept. 1900.

WelEd. Gestr. Heer,

Ek wens hiermee U Edele te nader met betrekking tot die dade van betreklike klein klompies gewapende Boere wat

³⁷⁾ Ficksburg, 14 Sept. *St. James's Gazette*, 17 Okt. 1900.

hulle versteek in die nabyheid van ons kommunikasielyste en wat gedurig daarop uit is om die spoorweg te verniel, waardeur die lewens van passasiers bestaande uit stryders sowel as niestryders wat per spoor reis, in gevaar gebring word.

2. Ek wens U Edele hieromtrent te nader, omdat met uitsondering van die distrikte deur die leër onder U Edele se persoonlike bevel beset, daar nou geen behoorlik georganiseerde Boerekommando's in Transvaal en Oranjerivier-Kolonie is nie, en die oorlog ontaard tot die optrede van ongereelde en onverantwoordelike guerrillas. Dit sal tot nadeel wees van die land en so erg te betreur uit elke oogpunt dat ek my gedwonge voel om alles in my vermoë te doen om daar 'n end aan te maak.

3. Ten einde hierdie beskouings in dade oor te sit, het ek bevel gegee dat die Boerehuise naby die plek waar 'n poging aangewend is om die spoorweg te verniel of treine te verongeluk, verbrand sal word en dat van alle sodanige plaaswoning in die omtrek van tien myl alle eetware, vee, ens., verwyder sal word.

4. In verband met die voorgaande het dit ook tyd geword dat ek weer sal verwys na my amptelike berig, C. in C. 670 van 5 Aug. 1900, waarop U Edele op 15 Aug. geantwoord het. Ek voel dat as die oorlog eers eenmaal die stadium van ongereelde of guerrilla-metodes bereik het, ek my plig sou versuim teenoor die nasionale belange as ek nog die huisgesinne van die persone wat in die wapen teen ons is, toelaat om in die dorpe te woon wat deur ons troepe beskerm word. Dit is hier nie meer 'n kwessie van kommissariaat nie, maar wel van oorlogsbeleid, ten einde onself te beskerm teen die oordra van nuus na ons vyande. Ek sal dus bly wees as U Edele alle burgers op kommando, wie se families in distrikte woon wat deur ons troepe beset word, wil waarsku om tydig voorbereiding te maak om hul huisgesinne te ontvang en onder dak te bring. Die uitsetting van hierdie families sal binne 'n paar dae begin; en ons sal met dié wat in Pretoria is 'n aanvang maak. Hulle sal per spoor reis tot by die Britse voorposte, om dan oorgelewer te word aan die persoon wat U Edele vir daardie doel sal aanwys. Ek sal U Edele in kennis stel van die getal wat van dag tot dag verwag kan word, en ek neem hierdie geleentheid te baat om U Edele in kennis te stel dat terwyl byna al die passasiersrytuie van die Nederlands-Suid-Afrikaanse Spoorwegmaatskappy na die ooste

geneem is, die families tot my spyt meestal in oop trokke sal moet reis. Ek sal my bes doen om mev. Kruger, mev. Botha en soveel van die ander dames as moontlik in bedekte rytuie te stuur; maar daar dit twyfelagtig is of ek een sal vind, wens ek aan die hand te gee dat U Edele behoorlike rytuie vir hulle sal lewer. Ek hoef u nie te sê hoe onaangenaam hierdie maatreëls vir my is nie, maar ek is verplig om hulle aan te wend ten gevolge van die blykbaar besliste voorneme van uself en u burgers om die stryd voort te sit, al is dit dat daar geen twyfel meer bestaan omtrent die uiteindelijke resultaat nie.

Die antwoord het nie op hom laat wag nie:—

GENERAAL BOTHA AAN LORD ROBERTS.

6 Sept. 1900.

1. Aangesien ons hele gewapende mag maar betreklik klein is in vergelyking met dié van U Eksellensie, kan dit natuurlik nie verwag word dat sterk kommando's oral in die veld sal wees nie, en dit is natuurlik dat ook nou, soos trouens ook die geval was gedurende die hele oorlog, ons optrede met klein magte sal geskied. Verder is ons genoodsaak gewees om ons kommando's nog meer te versprei, ten einde die roefpatrollies onder U Eksellensie se bevel, wat die land deurtrek ten einde vee en eetware van die verskillende plase weg te neem, te keer.

2. Met betrekking tot u bewering dat met uitsondering van die burgermagte onder my persoonlike bevel geen ander Boermagte meer bestaan nie, moet ek my sterkste ontkenning uitspreek, daar ons gewapende magte nog op dieselfde wyse as in die begin van die oorlog en volgens die wette van die land geplaas en bestuur word.

3. Insake paragraaf 3 van u brief, waaroor ek nou handel, is dit my reeds bekend dat dergelike barbaarse dade deur die troepe onder u bevel gepleeg word nie alleen naas of naby die spoorweg nie, maar ook op plekke ver verwyder van die spoorweë. Waar u troepe hulle ook beweeg, word nie alleen huise afgebrand of met dinamiet opgeblaas nie, maar weerlose vroue en kinders word uitgewerp, ontroof van alle voedsel en deksel, en dit alles sonder dat daarvoor 'n regverdige aanleiding bestaan.

4. Met betrekking tot paragraaf 4 van U Eksellensie se brief gief dit my innig dat die besluit van my en my burgers om te volhard in die worsteling om ons onafhanklikheid op ons vroue en kinders gewreek moet word; en dit is die eerste maal sover ek weet, dat dit in die geskiedenis van beskaafde oorlogvoering voorkom. Ek kan slegs protesteer teen u voorgestelde maatreëls as in stryd met alle beginsels van beskaafde oorlogvoering en uitermate wreed teenoor die vroue en kinders — wreed veral teenoor die bejaarde vroue, en veral teenoor die vrou van Sy Hoogedele die Staatspresident, daar sy, soos u welbekend is, nie in staat is om anders as met lewensgevaar te reis nie. Dit sal dus eenvoudig moord wees om haar tot hierdie reis te dwing. Die voorwendsel deur u te berde gebring, nl. dat U Eksellensie in selfverdediging handel ten einde die oordra van informasie na ons toe te voorkom, is klaarblyklik van alle grond ontbloot, daar sodanige optrede nie eens nodig beskou was toe ons magte in die onmiddellike nabyheid van Pretoria gelaer was nie. Dit isodeloos om te sê, ons het nog nooit deur middel van vroue en kinders informasie ingewin met betrekking tot krygsoperasies nie.

5. As U Eksellensie nog daarmee volhou om u plan ten uitvoer te bring, wat ek hoop nie die geval sal wees nie, versoek ek U Eksellensie om my behoorlike kennis te gee omtrent die tyd en besonderhede van die uitsetting, daar ek skikkinge wens te tref om die families na Europa te stuur. Wat betref U Eksellensie se aanmerking omtrent behoorlike vervoermiddels, is ek bereid om doelmatige spoorwegrytuie te stuur na 'n plek deur u aangewys te word en ook, indien vereis, 'n lokomotief met kamratwiele vir die lyn tussen Waterval-Boven en Waterval-Onder, op voorwaarde dat U Eksellensie die veilige terugkeer van sodanige waens en lokomotief waarborg.

6. Eindelik wens ek u die versekering te gee dat niks wat u aan ons vroue en kinders doen, ons sal terughou om die stryd om ons onafhanklikheid voort te sit nie.

Op 7 September lê lord Roberts nadruk op sy redes vir die drastiese metodes, wat blykbaar gedurende September en Oktober in strengheid toegeneem het:—

LORD ROBERTS AAN GENERAAL BOTHA.

7 Sept. 1900.

Ek wens U Edele se aandag te bepaal by paragrawe 2 en 3 van my brief, d.d. 2 Sept., waarin ek daarop gewys het dat met uitsondering van die distrikte beset deur die magte onder U Edele se persoonlike bevel, die oorlog verlaag word en reeds ontaard het tot die optrede van ongereelde en onverantwoordelike klein en in vele gevalle niksbeduidende klompies manne. U Edele se eie verklaring dat u kommando's al meer en meer opgebreek word, staaf dit; en ek is oortuig dat met uitsondering van 'n distrik wat daaglik kleiner word, U Edele nie in staat is om oor hierdie guerrilla-klompies beheer uit te oefen nie.

Ek sou my plig teenoor Haar Majesteit se Regering en Haar Majesteit se leër in Suid-Afrika versuim as ek nie alles in my vermoë doen om aan hierdie ongereelde wyse van oorlogvoering 'n end te maak nie. Die maatreëls waartoe ek my gedwonge voel, word volgens oorlogsgebruik in die onderhawige gevalle gewettig; hulle is noodlottig vir die land, beteken oneindig veel lyding vir U Edele se landgenote en moet, volgens ek tot my spyt U Edele moet meedeel, noodsaaklikerwyse al strenger en strenger word.

Generaal Botha antwoord op 17 Oktober van Warmbad:—

Dit spyt my om te verneem dat die barbaarse dade van U Eksellensie se troepe, soos die opblaas en vernieling van private huise en die wegneem van voedsel van die families van burgers onder die wapen, waarteen ek my reeds genoodsaak gevoel het om te protesteer, nie alleen U Eksellensie se goedkeuring wegdra nie, maar op U Eksellensie se spesiale instruksies geskied. Hierdie wraaksug teen burgers wat eenvoudig hul pligte volgens wet vervul, mag deur U Eksellensie as beskaafde oorlogvoering beskou word, maar hierdie beskouing kan ek nie deel nie. Ek gevoel my genoodsaak om die feit onder U Eksellensie se aandag te bring dat ek besluit het om die oorlog op dieselfde menslike wyse te voer as totnogtoe; maar in geval ek gedwing word om ten gevolge van U Eksellensie se handeling tot weerwraak die toevlug te neem, dan rus die verantwoordelikheid daarvan op U Eksellensie.

Volgens die Blouboeke eindig die korrespondensie tussen die twee generaals met die volgende verklaring van lord Roberts:—

PRETORIA, 22 Okt. 1900.

Met betrekking tot U Edele se aanmerking omtrent die geordende toestand waarin die burgermagte hulle op die oomblik bevind, is ek verplig om U Edele daarop te wys dat hul wyse van optree nie ooreenkom met dié van georganiseerde magte nie, maar dat dit in 'n guerrilla-oorlog ontaard het, wat ek sal moet onderdruk deur die buitengewone maatreëls wat beskaafde nasies nog altyd verpligtend beskou het onder dergelike toestande.

Dit is sedert dié tyd algemeen erken geword dat die stryd van die Boere, hoewel daar in sommige opsigte guerrilla-metodes gevolg is, deurgaans volgens 'n georganiseerde stelsel gevoer is, en aan die treffende einde van die stryd was daar orde en dissipline.

Ondertussen het sommige van die families wat ten gevolge van al hierdie militêre operasies sonder dak was, hul toevlug geneem tot naburige plase, of selfs Kafferkrale, ander tot laers deur die Boere gevorm, en ander weer tot skuilplekke in die berge. Enkele het gevlug na vriende in die Kaapkolonie, terwyl 'n aansienlike aantal die wyk geneem het na die dorpe, waar dit spoedig nodig geword het om hulle van voedsel te voorsien. In die rapport van lord Roberts op 2 Julie van Pretoria meld hy dat verskeie families van burgers wat teen hulle veg, gevoed word, en dat sommige in 'n toestand van nooddruf verkeer.³⁸⁾

Sedert die middel van Julie het dit duidelik geword dat die vroue en kinders wat van huis en haard beroof was, so in getal toegeneem het, dat dit 'n ernstige probleem was om te weet wat om met hulle aan te vang. Ver weg naby Mafeking word daar in hierdie maand 'n kamp

³⁸⁾ Vgl. *Times*, 4 Julie.

gevorm waarin sommige van die swerwende families in die noordwestelike distrikte ontvang word, maar daar was nog geen ander kampe vir hulle nie, behalwe laers deur die Boere vir beskerming van hierdie hulpeloses gevorm. Dit was in die middel van die winter, en die koue in die nag was skerp.

Mensliewende persone in sommige van die dorpe het probeer om die stroom van ellende te keer deur wavragte eetware in die distrikte te stuur, maar militêre strengheid het dit spoedig onprakties gemaak. Dit word besluit dat die verantwoordelikheid om hierdie families kos te gee op die skouers van die burgers geplaas sal word. Telegramme uit hierdie tyd maak melding van 'n proklamasie wat vroue van nog vegtende burgers oproep om hulle persoonlik aan te meld met die oog op die plan om hulle na die Boere te stuur, en beskrywe wavragte vroue en kinders wat met gemelde doel die dorp verlaat.³⁹⁾ Hierdie uitsetting het in Johannesburg plaasgevind, waar ons op gesag van die korrespondent van die *Daily Telegraph* gemeld word dat „op 10 Augustus en die volgende dae treine die stad verlaat het met 1550 kinders en 450 vroue.”

Ons het uit die brief van lord Roberts aan generaal Botha verneem van sy voorstel om hierdie plan in Pretoria op groot skaal uit te voer, waaronder ook vroue soos mev. Kruger en mev. Louis Botha inbegrepe sou wees — vroue wat self nie onder diegene was wat van die militêre outoriteite rantsoen ontvang het nie. Op stuk van sake het laasgenoemde vroue ongemolesteer gebly, en die uitsetting word, soos dit blyk, beperk tot vroue wat hulself nie kon onderhou nie.

Kort na die proklamasie van 14 Augustus het 'n nuwe verskynsel hom vertoon deurdat etlike families vrywillig aangekom het om hulle met lewende hawe oor te gee, in die hoop om op hierdie wyse vrygestel te word van

³⁹⁾ Reuter, 19 Julie. Vgl. ook *South African News*, 22 Aug.

die wegvoering of gevangesetting deur lord Roberts gedreig. Met uitsondering van die vlugtelinge („refugees”) uit die westelike distrikte wat reeds in Julie in ’n kamp naby Mafeking geplaas was, is die eerste aankondiging van hierdie *bona fide* „refugees” blykbaar in die rapport van lord Roberts van 3 September, waar hy melding maak van ’n offisier op Eerste-Fabrieken wat rapporteer dat tien manne met verskeie vroue en kinders in die kamp aangeland het met hul vee, waens en karre.⁴⁰⁾

Op verskeie plekke het ’n paar van hierdie soort manne opgedaag om beskerming vir hulle en hul besittings te soek. Dit het plig geword om sonder versuim vir hulle voorsorg te maak, en op 22 September het generaal Maxwell ’n bevel uitgevaardig wat die stelsel van „refugee”-kampe in die lewe geroep het:—

Kampe vir burgers wat vrywillig oorgee, word gevorm op Pretoria en Bloemfontein.

J. E. MAXWELL, Majoor-generaal,
Militêre Goewerneur.

Pretoria, 22 Sept. 1900.⁴¹⁾

Dit is die eerste offisiële kennisgewing oor die daarstelling van kampe. Hulle was werklik „refugee”-kampe, omdat hulle vir gemelde klas van persoon gevorm is. As hulle getrou gebly het aan die naam en vir vlugtelinge alleen gebruik was, dan sou hulle klein en weinig in getal gebly het. Tot ongeveer hierdie tyd was die volk van die land onverdeeld. Maar nou openbaar hom ’n verwydering wat maand na maand breër en dieper word. Die persone wat bevrees was vir wegvoering, gevangeneming en skade, gee hulle oor en kom in as „refugees”; en daar kom ’n kloof tussen hulle en die groot massa van die volk wat patriotte gebly het en as

⁴⁰⁾ *Times*, 3 Sept.

⁴¹⁾ Regeringskennisgewing No. III van 1900, Sek. 4.

„undesirables” (ongewenstes) bekend gestaan het. Op die standpunt van generaal Botha het dit nodig geword om die skrikaanjaende uitwerking van die proklamasie, wat sommige van die volk tot ontrouheid gebring het, te veryd, en hy vaardig ten gevolge 'n sirkulêre uit waarin die volk aandagtig gemaak word aan wat sy pligte is en waarin almal wat die wapens neerlê, met straf bedreig word. Dit was duidelik dat van die een of ander kant ontbering onverbiddelik was.

Hierdie sirkulêre van die Boeregeneraals, d.d. Roos-Senekal, 6 Oktober 1900, vorm die onderwerp van 'n eienaardige fout in die Blouboeke. Lord Kitchener haal in sy berig van 6 Desember 1901 (Cd. 902) generaal Botha se woorde in hierdie sirkulêre as volg aan: „Doen alles in u vermoë om die burgers te verhinder dat hulle die wapens sal neerlê. Ek sal verplig wees om, as hulle hieraan geen gehoor gee nie, alles, roerende sowel as vaste eiendom, verbeurd te verklaar en ook hul huise te verbrand.”

Die gemelde sirkulêre bevat hoegenaamd niks van die aard nie. Die aangehaalde woorde word blykbaar geneem uit die Witpapier (Cd. 663, bls. 5) ses maande vroeër gepubliseer uit 'n brief van generaal Botha aan die landdros van Bethal, waarby die sirkulêre ingesluit was. Die sirkulêre self word in die boek van mnr. Davitt volledig weergegee.⁴²⁾ Nadat hy die burgers in kennis gestel het dat die Uitvoerende Raad verlof van afwesigheid aan die Staatspresident verleen het om hul deputasie in Europa behulpsaam te wees, en dat die Regering voortgesit word onder die heer Schalk Burger as waarnemende President, moedig generaal Botha hulle aan om getrou te bly aan hul roeping en hul voormanne, en in die laaste sin gee hy uiting aan hierdie waarskuwing:—

⁴²⁾ *Boer Fight for Freedom*, bl. 462, deur M. Davitt.

Die burgers word ook gewaarsku teen mooi woorde deur die vyand gebruik om hulle te verlei tot die neerlê van hul wapens, want volgens die proklamasie van lord Roberts sal hulle almal na St. Helena of Ceylon as krygsgevangenes weggevoer word; en hulle plaas hul eiendom, as 't ware, tussen twee vure, want in die toekoms sal ek streng handel met die eiendom van diegene wat hul wapens neerlê.

Twee maande later bepaal generaal Botha meer noukeurig in 'n ander sirkulêre, d.d. 3 Desember 1900, hoe met die eiendom van „handsuppers” gehandel sal word. Daar word niks gesê van die verbranding van huise of vaste eiendom nie, daar generaal Botha volgens wet geen reg gehad het om die hand daaraan te lê nie, maar op besluit van die Krygsraad kon die los ware van verraaiers verbeurd verklaar word, en hy ag hom verplig om in gehoorsaamheid aan daardie reël onder sekere voorbehoud te handel. Hy skrywe:—

Op die roerende eiendom van sodanige persone moet beslag gelê word en 'n behoorlike inventaris gemaak word deur die betrokke veldkornet in oorleg met sy kommandant en die generaal van sy afdeling vir kommando-doeleindes. In elk geval moet daar gesorg word dat daar voldoende lewensmiddele gelaat word vir die onderhoud van die vrou en kinders.

Uit hierdie dokumente blyk dit dat die suggestie dat die Boeregeneraals ook voornemens was om afvalligheid met die verbranding van plase te straf, van alle waarheid ontbloot is. Deur 'n sonderlinge vergissing het lord Kitchener wat, indien korrek vertaal, op sy meeste niks meer was as generaal Botha se persoonlike opinie nie, soos uitgedruk in 'n brief aan 'n individu omtrent 'n *moontlike* strafmiddel, verwar met 'n offisiële aankondiging van 'n neergelegde plan van weerwraak.⁴³⁾ Die

⁴³⁾ Is die misverstand nie miskien te wyte aan 'n verkeerde vertaling van die uitdrukking „tussen twee vure,” wat in generaal Botha se sirkulêre voorkom nie? — VERTALER.

voorwendsel asof konsentrasie noodsaaklik geword het ten gevolge van die verbranding van huise deur die Boere self, is dus van alle grond ontbloot.

Lord Kitchener vertel dat verskeie burgers wat die wapens neergelê het, by hom gekla het oor mishandeling ná hulle oorgegee het, maar hy gee geen spesifieke gevalle aan nie; ook noem hy geen enkele plaas wat verbrand is nie. Die enigste geval van uitsetting en vernieling tot dusver bekend gemaak vir die jaar 1900 is dié van mev. Viviers, wat in die *Bloemfontein Post* 'n verslag van haar mishandeling gepubliseer het. Dit het plaasgevind kort na die uitvaardiging van generaal Botha se sirkulêre. Sy sê nie dat haar plaas verbrand is nie:—

Nadat sy verklaar het dat sy 'n Afrikaanse vrou is, van Hollandse afkoms, wie se seun op kommando gegaan het en op Magersfontein gewond was, deel mev. M. E. O. Viviers mee dat na die inname van Bloemfontein en die oorgawe van die burgers in haar omgewing, vrede en orde herstel is tot die herfs van 1900, toe Badenhorst se kommando op die toneel verskyn het. „Op 30 November het hy een-en-twintig gewapende manne gestuur om my huis te ondersoek en te plunder. Ek het die deure toegemaak en geweier om hulle oop te maak. Luit. Jan Lubbe, van Aarpan, distrik Boshof, het die deur oopgebreek en geskree: „Ons sal skiet,” en ek vlug toe met my dogter en bywoner se vrou met haar kinders deur die ander deur. Lubbe gee toe bevel aan 'n man om toe te sien dat ons nie wegloop nie, en hy het wag gestaan oor ons terwyl die ander besig was om buit te maak. Toe Lubbe (wat ook die eed geneem het, al het hy later een van die grootste rebelle geword) die deur binnekom, roep hy: „Burgers, neem wat julle wil.” Hulle het elke kamer deurgegaan en alles onderstebo gegooi; selfs die katels. Hulle het ook al die saals, halters, ens., wat ek in my seun se kamer gepak het geneem. Hulle het al die horlosies gevat, my dogter se horlosie, en nog baie ander dinge. Die groen vrugte het hulle van die bome afgepluk, die jong groentetuin verniel, en ook my byekorwe. . . . Nadat Badenhorst die beste van alles op my plaas geneem het, stuur hy sy broer Christoffel Badenhorst . . . om my te laat weet dat ek na die Engelse lyne moes gaan. Daardie dag was ek siek. . . . My dogters vra vir Krause

om ons tyd te gee tot ek beter sou voel. Hy antwoord: „Toe ek verneem het dat jou moeder siek was, het ek 'n boodskap aan Badenhorst gestuur. Sy antwoord was: „Gee hulle 'n uur en 'n half.” Ek moet my bevele gehoorsaam; en as julle weier om te gaan, dan sal ek geweld moet gebruik.” Ek moes in my veerwa gaan, met ses osse daarvoor, 'n bietjie beddegoed en klere, en alles agterlaat — die werk van vele jare —, om 'n armoedige lewe onder vreemdes te slyt. Onder hierdie eskort van Piet Krause en Casper Willemse, van Aronslaagte, distrik Hoopstad, wat ook die eed geneem het, moes ons die nag in die veld deurbring. Hulle het ons nie tyd gegee om kos tuis klaar te maak nie en het ons een maal op 'n dag gevoed op 'n stuk sanderige vleis, pampoen in water opgekook, en 'n koppie koringkoffie. Toe ons by Hagenstad aankom, word ons oorhandig aan veldkornet Jan van Wyk en twaalf gewapende manne om ons verder te bring. Hulle het ons deur Modderrivier geneem en toe aan ons Kaffer bevel gegee om ons na Bloemfontein te neem. Toe het hulle teruggegaan. Ek is nou tydelik in Bloemfontein; en my seun, van wie ek ses maande verwyder was, was drie maande in die „refugee”-kamp op Norvalspont. Hy verklaar dat hy daar niks gehad het om oor te kla nie.”⁴⁴⁾

'n Opgawe van plase deur Boere verbrand of verniel is gepubliseer geword, maar verwys alleen na vernieling in Britse grondgebied en gee die paar plase wat in die Kaapkolonie verbrand is as weerwraak, aan (Cd. 979). Die gevalle deur mnr. Tobias Smuts opgenoem word in 'n later hoofstuk vermeld (vgl. Deel II, Hoofstuk I, bls. 129). Dit mag wees dat nog meer bekend sal word na verloop van tyd, maar dit is twyfelagtig, daar dit nie volgens die voorneme van die Boere was nie en teen hul beginsels.

Aan die ander kant het die getalle „ongewenste persone” of patriotte wat sonder huis of haard was, so sterk toegeneem dat dit in die onseker toestand van die spoorlyn onmoontlik was om almal na Natal of die seekus

⁴⁴⁾ Vgl. *Times*, 17 Febr. 1902, aangehaal uit *Bloemfontein Post* van 24 Jan.

weg te stuur, en daar was waarskynlik die gedagte dat hul invloed oor die manne in die veld te sterk was, sodat dit nie wyslik was om vol te hou met hulle na die kommando's te stuur nie — in elk geval wat die hoër klas vrou betref. Die eise van gewone menslikheid het op hierdie stadium verbied dat daar langer sal volgehou word met die gewoonte om hulle buite hul verwoeste wonings aan hul lot oor te laat, en so het dit gekom dat hulle deur konvoole ingebring word en in die klein kampe wat oorspronklik vir „refugees” gevorm was, geplaas word. Hierdie oorspronklike handjievol mense is spoedig verswelg deur die toevloed van nuwe aankomelinge, en groot kampe word in die lewe geroep op Bloemfontein, Johannesburg, Irene, Potchefstroom, Norvalspont, Kroonstad, Vereeniging, Heidelberg en Winburg, behalwe Port Elizabeth en Pietermaritzburg. Laasgenoemdes was uitsluitlik vir „ongewenstes”. Die verwydering tussen die mense, wat deur 'n verstandige en gelyke behandeling voorkom kon gewees het, is intendeel vererger deur die aanvanklike administrasie van die kampe en het volslae geword. Sekere onderskeid in voedsel en verskeie voorregte ten gunste van die „handsupper”-families word gemaak, en laasgenoemdes het dikwels lonende werk ontvang en is in betrekkings van gesag oor die vaderlandsliewendes geplaas, teenoor wie hulle dikwels as spioene ageer het wat niksbeduidende woorde en stories by die owerheid aangedra het. Die patriotsgesindes aan die ander kant het dikwels welverdiende veragting gevoel en uitgedruk vir hierdie bure en het hulle die bynaam van „handsuppers” gegee. Die wegvoering van vroue en kinders was nou reeds 'n alledaagse ding, en dit was 'n gewone gesig om treinvragte families in trokke gepak by stasies te sien verbygaan, of op sylyne by haltes geskuiwe. Die volgende is voorbeelde van telegramme wat dieselfde saak uit vele dele van die land vermeld:—

19 Okt.

. . . . Op Heidelberg het die bevelvoerende generaal 'n wyse stap gedoen om families wat bekend gestaan het dat hulle Boere geherberg het, in die dorp te bring. Daar word voortgegaan met die ontruiming van plase rondom Vlakfontein wat eetware betref.—REUTER, *Times*, 22 Okt.

VENTERSTAD, 31 Okt.

Talle van families met hul goed en al is per spoorweg gestuur.

Die vyand pleit ter verskoning dat hulle die proklamasies nie kan vertrou nie.

Talle het hul vroue en kinders na 'n laer geneem.—REUTER, *South African News*.

DURBAN, Saterdag.

Die wegvoering van „ongewenstes” van die oostelike distrikte van die Oranjerivier-Kolonie is taamlik snel aan die gang. Tweehonderd-en-vyftig vroue en kinders van Harrismith en omgewing is na Ladysmith gestuur, en honderd-en-neëntig manne na Durban.

BLOEMFONTEIN.

Nog meer vroue van Jagersfontein het Bloemfontein bereik en is saam met die eerste klomp 'n paar myl buitekant die dorp in 'n kamp. Daar is gerugte op Bloemfontein in omloop dat strenge strafmiddele op Bothaville toegepas is en dat die Hollandse kerk die enigste gebou is wat oorgebly het.

BLOEMFONTEIN, 22 Nov.

Sewe waens met „refugee”-Boerefamilies het vanmôre van Thabantsjoe aangekom.—*South African News*, 28 Nov.

STANDERTON, 17 Nov.

Honderd Boerevroue en -kinders is na Natal gestuur.—*Times*, 19 Nov.

KAAPSTAD, Dinsdag.

Ds. Colin Fraser, van die Hollandse Kerk, mej. Fraser en 'n aantal ander Hollandse partygesindes is van Philippolis deur militêre outoriteite weggevoer. Ds. Fraser is na Bloemfontein gestuur. — REUTER, 31 Okt.

Ds. Fraser, wat hier genoem word onder die weggevoerdes, is 'n eerbiedwaardige geestelike van Skotse afkoms en die vader van mev. Steyn, die President se vrou. Sy broer, die heer John George Fraser (nou sir), het sy loslating verkry, en hy het na Philippolis teruggekeer. Enige maande later is hy met sy vrou weggevoer na die kamp op Norvalspont en vandaar na Oos-Londen. Mej. Emmeline Fraser, sy dogter, 'n dame van een-en-twintig, het my self vertel hoe sy in 'n kooltrok van hul huis gestuur is, en toe van die Bloemfonteinse stasie omtrent drie myl te voet na die kamp moes loop en haar eie bagasie moes dra onder 'n brandend-hete son met gewapende soldate agter haar. Die vriendelike daad van 'n soldaat wat haar gehelp het om haar pakkies te dra, was die enigste ligpunt in die bittere vernedering van daardie dag.

Baie telegramme meld die verbanning van 'n groot aantal families van Jagersfontein en Fauresmith na Port Elizabeth.

Toe 'n klomp van hierdie ongelukkiges in die suide van die Kaapkolonie aangekom het, het die gesig daarvan 'n storm van verontwaardiging veroorsaak; dit het Kolonialers vir die eerste maal laat besef hoe die smarte van die oorlog op die hulpelose vroue en kinders neergekom het.

Die Reuterberig lui as volg:—

PORT ELIZABETH.

Gister het ek die kamp op die resiesbaan besoek, waar die Hollandse vroue en kinders wat van Jagersfontein en Fauresmith hierheen gestuur is, geplaas is. Hulle is werklik

gevangenes, daar 'n militêre wag oor hulle gesit is; maar alles word gedoen wat moontlik is om hul hegtens binne die omheining so gemaklik te maak as die omstandighede toelaat.

Baie van die vroue en kinders het 'n volop lewe gehad, en hulle word nou in sinkkamertjies van beperkte ruimte geherberg. Die vroue van die burgemeester van Fauresmith en die Hollandse predikant, asook die suster van die resident-magistraat, is onder hulle.—*South African News*, 31 Okt. 1900.

Die aantal families wat op wegvoering gewag het, het sonder end gelyk en is aan die gang gehou deur die verwoesting wat in die laaste maande van die jaar snel toegeneem het. Van Oktober tot Desember het 'n reeks telegramme die treurmare op droewige toon verkondig. Hier is 'n paar van Reuter:—

VRYBURG, 1 Okt.

Die kolonne van generaal Settle het ná hulle Schweizer-Reneke ontset het, suidwaarts na Christiana getrek en die land algaande tot bedaring gebring Sommige plase, waaronder dié van Pretorius, vroeër lid van die Uitvoerende Raad, is verbrand.—*REUTER*, *Vgl. Times*, 5 Okt. 1900.

KROONSTAD, 26 Okt.

Die kolonne het om twaalf-uur gearriveer en plase langs die pad verniel. Nie 'n enkele huis in die streek tussen Dundee en Vryheid het oorgebly nie. Almal is verbrand deur die Britse troepe vir die verraderlike dade van die inwonende Boere.

Die Britse patrollie-hutte verskaf skuiling vir die Boerevroue en -kinders en die Britse magte voorsien hulle van lewensmiddele.—*South African News*, 7 Nov.

BLOEMFONTEIN, 5 Nov. 1900.

Dit word vertel dat Ventersdorp 'n soortgelyke lot as Bothaville getref het en dat dit verniel geword is omdat die Boere dit vir 'n stapelplaas gebruik het.—*Times*, 7 Nov.

F—Die Smarte

BELFAST, 6 Nov.

. . . . Generaal Smith-Dorien het besluit om elke plaas wat herberg of skuiling aan Boere verleen het, te verniel Plase is algaande deur die troepe verbrand of opgeblaas geword.—*Times*, 6 Des. 1900, van 'n korrespondent.

ORANJERIVIER, 23 Nov.

Die plase wat aan Scholtz behoort, wat die lyn naby Belmont verniel het, is verniel geword.—*REUTER, South African News*, 28 Nov.

PIETERMARITZBURG, 24 Des.

'n Troepemag van Heidelberg het 37 plase verniel en dit van lewende hawe skoongeveeg.—*Daily Mail*, 25 Des.

Vroeër in die jaar het ons briewe van soldate gehad om die onvoldigtheid van Reuter se berigte aan te vul. Hier is nou ook 'n paar volsinne uit die welbekende brief van luitenant Morrison:—

Daar was 'n aantal baie mooi plase in die nabyheid, en ons kon die Boere hulle sien verlaat en wegvlug. Die provoos het van die hooftleër gekom, die vroue en kinders met hul beddegoed daaruit gehaal en die huise laat verbrand of opblaas. Van toe af en vir die res van die tog, wat vier dae geduur het, was ons voortgang soos die strooptogte van ouds in die Hooglande van Skotland twee eeue gelede Ons het gegaan van die een dal na die ander, beeste en skape „buitgemaak,” gebrand en geplunder, en vroue en kinders uitgejaag om naas die puine van hul wonings wat eers so pragtig was, te sit en ween. Dit was 'n vreeslike ding om te sien, en ek wens nie om ooit weer so 'n tog mee te maak nie; al is dit dat ons met die beleid moes saamstem, het dit die meeste van ons gewalg om die instrumente te wees wat dit moes uitvoer. Ons het 'n pad van omtrent ses myl in deursnee deur hierdie vrugbare valleie skoongebrand, en die dorpie Witpoort, asook die dorp Dullstroom, totaal verwoes.

In soortgelyke taal gaan kaptein March-Phillipps ⁴⁵⁾ voort om die geskiedenis uit ander dele te verhaal:—

23 Nov.

Kroonstad, Lindley, Heilbron, Frankfort, was tot dusver ons rondte. Ons keer ons nou na die weste, suid van die Vaalrivier. Die verbranding van plase gaan voort dat dit so help, en ons koers deur die land word soos in pre-historiese tye gekenmerk deur 'n rookkolom by dag en 'n vuurkolom by nag. Ons verbrand in die reël van ses tot twaalf huise op 'n dag; dit is omtrent al wat ons in hierdie dunbevolkte land teëkom. Ek verstaan nie dat daar een of ander spesiale rede of oorsaak voorgegee of ingebring word teen die plase wat verbrand word nie. As Boere die plaas gebruik het; as die eienaar op kommando is; as die spoorlyn binne 'n sekere afstand daarvandaan opgeblaas is; of selfs as daar Boere in die nabyheid is wat die stryd volhou — dergelike dinge vind ons onder die oorsake. Natuurlik het die mense wat op die plase woon, geen seggenskap hierin nie en is hulle magteloos om hulle met die planne van die strydvoerende Boere te bemoei. In elk geval ons vind dat een of ander rede oor die algemeen op min of meer elke plaas kan toegepas word waar ons kom; en daarom, om moeite te voorkom, verbrand ons maar almal sonder ondersoek, tensy, egter, soos soms die geval is, sekere name van plase wat gespaar moet word aan ons gegee word in die môre voor die tog begin.

Die manne van die plaas is altyd weg, en alleen die vroue is agtergelaat. Van hulle is daar dikwels van drie tot vier geslagte: ouma, moeder en meisies. Die seuns bokant dertien of veertien veg gewoonlik saam met hul vaders. Die mense lyk verbasend veel op Engelse, veral die meisies en kindertjies — blond en groot en gesond.

Hierdie mense word deur ons uitgeroep in die veld of in die klein tuintjie voor die huis — waar hulle op mekaar pak in hul sistabberdjies en met groot linnekappies.

Soms smeeke hulle dat die huis gespaar sal word, en een of twee maal het hulle in wanhopige woede vervloekings op ons hoof uitgeroep. Maar dit gebeur selde. In die reël maak hulle geen teken nie, maar staan sprakeloos aan te kyk. Een jong vroultjie het gister op 'n plaas, waar sy blykbaar nie lank

⁴⁵⁾ *With Rimington, Brief XXIV, bls. 201.*

gelede haar loopbaan begin het nie, histories geword toe sy die vlamme sien opslaai, en het in 'n floute neergesak Die vlamme breek uit by die vensters en deure met 'n harde gedreun, en swart rookwolke trek in die lug. Rondom staan 'n twee dosyn mañne hul perde vas te hou. Die vroue in 'n klein klompie klou aan mekaar vas en troos mekaar terwyl die een haar gesig in die skoot van die ander bedek. Op die werf hardloop 'n aantal Tommies rond agter die pluimvee aan en gooi met klippe en werp hulle al vallende op die gekwete hoenders en eende, wat die lug met hul aaklige geskreue vervul.

Verder van die huis word die troppe beeste en skape bymekaargemaak en voortgejaag, terwyl 'n aantal manne op die hoogste koppie in die nabyheid, met geweer in die hand, waak teen 'n onverwagte aanval van die vyand, van wie daar gewoonlik op 'n afstand enkele gesien kan word, wat die verwoesting van hul huise aanskou.

Van die ontsaglike groot aantal plase in die jaar 1900 verbrand, word, soos reeds tevore aangetoon, maar 'n beperkte hoeveelheid in die Regeringsopgawe vermeld (Cd. 524). Dit loop oor die maande Junie 1900 tot Januarie 1901 en handel nie oor die eerste vyf maande van 1900 en ook nie oor die laaste sestien maande van die oorlog nie. Van die groot aantal plase in Junie en Julie verniel, word vir Junie net twee en vir Julie net drie aangegee. Die dokument is in werklikheid erger as niksbeduidend, want dit mislei.

Toe berig van hierdie vernieling van hul eiendom die krygsgevangenes in die Groenpuntse kamp bereik, het hulle 'n protes opgetrek, wat op 22 Oktober aan sir Alfred Milner gestuur is. Net twee van die plase wat hulle noem, kom voor in die Regeringsopgawe.

Die protes het as volg gelui:—

U EKSELLENSIE,

Vergun ons, militêre offisiere van die burgermagte van die Oranje-Vrystaat en die Suid-Afrikaanse Republiek, op die oomblik krygsgevangenes op Groenpunt, om die volgende

eerbiediglik onder U Eksellensie se aandag te bring:—

Tot ons grootste droefheid verneem ons daaglik van die vernieling van private eiendom deur die troepe van Haar Majesteit in die grondgebied van albei Republieke. Nie net die eiendom van burgers nog onder die wapen word verniel nie, maar dieselfde maatreëls is meermale toegepas geword met betrekking tot plase en eiendom van persone wat krygsgevangenes is in die hande van Haar Majesteit se Regering en selfs van vroue en weduwees.

Omtrent die vernieling van eiendom van burgers wat nog veg, wil ons op die oomblik niks sê nie, al is dit dat ons dit ten diepste betreur; en ons wil nie die skyn gee asof ons erken dat hierdie maatreël deur militêre operasies noodsaaklik geword het nie; maar op grond van algemene menslikheid wil ons op U Eksellensie 'n beroep doen met betrekking tot die verbranding van die wonings van die vroue van krygsgevangenes en van weduwees en eerbiediglik hierteen protes aanteken. 'n Vrou is nooit onder die vegtende partye gereken nie; en wat betref die eiendom van 'n krygsgevangene, kan dit tog nie beweer word dat hy toegelaat het om sy plaas op sodanige wyse te laat gebruik dat militêre aanvoerders genoodsaak is om dit vir militêre doeleindes te laat verniel nie. Ons kan talryke gevalle opnoem waar eiendom op hierdie wyse verniel is, maar dit is genoeg om die volgende in een distrik op te noem, nl. Winburg:—

1. B. Wessels, op die oomblik op Groenpunt, gevange geneem in Febr. 1900; sy woning op „Strydfontein” is in die maand Julie verbrand.

2. J. de Bruyn, op die oomblik op Groenpunt, gevange geneem 5 Mei; sy plaas „Beste Hoop” is verbrand op 13 Sept.¹⁶⁾

3. Mev. Jacobs (weduwee); plaas „Gewelkrans,” Onder Witteberge, verbrand ongeveer Sept. 1900; niemand was daar woonagtig nie, terwyl al haar seuns as krygsgevangenes na Ceylon gestuur is.

4. Mev. Ferreira (oud vyf-en-sewentig); plaas „Ongegund” afgebrand; al die seuns krygsgevangenes, behalwe J. Ferreira, van „Destadesfontein,” distrik Ladybrand, wat op „Olifantsfontein” gesneuwel het.

¹⁶⁾ Gevalle 2 en 3 kom voor in die regeringsopgawe. Geval 10: „Zronhuwfontein” moet blykbaar „Zwaluwfontein” wees.

5. Louis P. Venter, gevange geneem op 10 Mei, plaas „Doorndraai”, distrik Winburg, afgebrand Sept. 1900; alleen vroue en kinders op die plaas.

6. Jacobus Coetzee, gevange geneem op 10 Mei, gestorwe op Groenpunt, Julie 1900; plaas „Schilderkrans,” distrik Winburg, afgebrand Sept. 1900.

7. Willem A. Venter; plaas „Schilderkrans,” afgebrand September 1900.

8. Mev. Elizabeth Venter (weduwee), huis op „Doorndraai,” distrik Winburg, afgebrand September 1900.

9. Sarel van der Walt, huis op „Doorndraai,” afgebrand September 1900; gemelde Van der Walt is 'n blinde man.

10. Jacobus du Plessis, gevange geneem 2 Februarie; plaas „Zronhuwfontein,” distrik Winburg, verbrand 19 September.

Tot stawing van wat ons die eer het om onder u aandag te bring, kan ons verder verwys na die berigte omtrent die verbranding van huise en die wegvoer van vee wat so dikwels in die koerante verskyn.

Met die vroue dat U Eksellensie as verteenwoordiger van 'n magtige christelike volk hierdie mededeling in gunstige oorweging sal neem en hopende dat U Eksellensie u afkeuring met betrekking tot gemelde dade sal te kenne gee en dat daar ten gevolge van u vriendelike tussenkoms 'n end daaraan gemaak sal word, het ons die eer ons te noem,

U Eksellensie se diensw. dnrs.

(Geteken deur al die Boere-offisiere, 22 Okt. 1900.)

Kaptein March-Phillipps wei uit oor die gees deur die vroue en kinders geopenbaar, wat hom diep getref het. Hy meld:—

Dit is vreemd om van huis tot huis te kom om almal, vroue en kinders, so eensgesind en so beslis te vind omtrent die gees waarin hulle beproewings tegemoetgaan. Daar in die rante veg hul eggenote en seuns, hieronder in die vlei trek die vlamme uit die huise; en hulle sit dit alles te aanskou byna altyd met dieselfde moed, dieselfde gelatenheid, dieselfde vasberadenheid. Dit het my diep getref, want ek het nog nooit tevore so iets beleef nie.

Die ander dag het ek by 'n plaashuis 'n kort karakteristieke vorm van gebed wat blykbaar deur die vrou in 'n kind se

skryfboek aangeteken is, opgetel. Dit het so geëindig:
 „Vergeef my al my sonde, om Jesus Christus U Seun ontwil,
 in Wie ek al my vertrouwe stel vir dae van verdriet en smart.
 En bring terug my dierbare eggenoot en kind en broers, en
 gee ons ons land terug, waarvoor ons van die begin met ons
 bloed betaal het.”

Eenvoudig genoeg soos u sien, maar vol erns. Op 'n ander
 plaas het 'n klein meisiekind terwyl hulle besig was om klaar
 te maak vir die weggaan, eers met verontwaardiging in haar
 hart hul volkslied op 'n ou piano gespeel, om ons te trotseer.
 Ons was besig om die mense weg te voer. Dit het hard gereën
 en gestorm — 'n aaklige, gejaagde verlating van hul huis was
 dit; die woning geplunder; bemodderde soldate; 'n ontstelde
 moeder, wat hier en daar 'n dingetjie gryp om mee te neem
 en wat haar kinders aandruk na die ossewa daarbuite; onder
 dit alles hierdie stomme kind, wat haar reg ruk om 'n laaste
 uitdaging te roffel Dit is maar strooitjies, maar hulle
 kan met voorvalle op elke plaas deur ons besoek vermenig-
 vuldig word.

Al die smart wat ons die mense aandoen, maak hulle net
 meer beslis.

En tog, ons veroorsaak geen geringe foltering nie. Boere-
 families bestaan gewoonlik gemiddeld uit ongeveer twaalf.
 Hulle is geheg aan mekaar en groei op hul plase op, wat
 hulle leer liefkry met die natuurlike krag eie aan mense wat
 geen ander plek ken nie. Liefde tot huis en haard is hul
 heersende hartstog. Enigiets wat 'n verbreking van familie-
 bande beteken, word deur hulle strawwer gevoel as wat met
 meeste mense die geval sou wees; so ook word alles wat hulle
 van hul land ontfroef, baie diep gevoel. Dit ruk hul lewens-
 ideale heeltemal uitmekaar.

Die Boere het nou 'n gestadige, onverbiddelike, stelselmatige
 verwoesting van hul land, streek na streek, te aanskou. Dag
 na dag veg hulle, en een vir een val hulle Die rook
 styg in die vlei en die woning word uitgewis. Alles wat die
 lewe die moeite werd maak, word prysgegee, en dan
 gaan die lewe self. Watter geweldigere toets kan 'n nasie
 deurstaan as dit? Dit is 'n langdurige en gestadige marteling;
 die angs en bloedsweet. Ek weet goed dat as my eie land
 aangeval word, ek my net soos hulle (ten minste ek hoop ek
 sal) sal gedra; en as ek dit vaderlandsliefde noem in my eie
 geval, kan ek nie weier om dit dieselfde in hulle geval te noem
 nie.

Teen Novembermaand word dit ingesien dat die verbranding van plase sonder onderskeid voortgesit word, en die opperbevelhebber vaardig toe 'n bevel uit waarin sekere beperkings aangegee word:—

Terwyl dit skyn of daar 'n misverstand is met betrekking tot die verbranding van plase en die verbreking van damme, wens die opperbevelhebber die volgende aan te gee, as leidraad vir algemene bevelvoerders om te volg: Geen plaas sal afgebrand word tensy 'n daad van verraad plaasgevind het, of as daar van die werf op troepe geskiet is, of as 'n straf vir die vernieling van spoor- of telegraaflyne, of as hulle gebruik geword is as uitgangspunt vir strooptogte, en dan alleen met direkte toestemming van die algemene bevelvoerende offisier, *wat skriftelik gegee moet word*; die blote feit dat 'n burger weg is op kommando mag *onder geen omstandigheid* as rede beskou word om die huis af te brand nie. Al die beste, waens en eetware moet van alle plase weggevoer word; as dit onmoontlik is, dan moet dit vernietig word, of die eienaar teenwoordig is of nie. (Bevel XL, Cd. 426, 18 Nov.)

Op 30 November het lord Kitchener lord Roberts as opperbevelhebber vervang. Daar is 'n komitee gevorm van burgers wat hulle oorgegee het, en lord Kitchener het hierdie manne op Pretoria toegesprek en beskerming aan hul families belowe. 'n Proklamasie word uitgevaardig waarin hierdie aanbod beliggaam is, en ten gevolge waarvan 'n sekere aantal van die kleinere Boere, meestal Transvalers, ingekom het om hul goed te red; en hulle het wa-laers in sommige kampe gevorm.

Die aanbod was in die volgende bewoording:—

Kennis geskied hiermee aan alle burgers dat as hulle na hierdie datum vrywillig oorgee, hulle toegelaat sal word om met hul families in regeringslaers te woon, tot tyd en wyl die guerrilla-oorlog wat nou aan die gang is, dit sal toelaat dat hulle veilig huis-toe kan gaan.

Alle vee en eiendom wat tydens die oorgawe van sodanige burgers ingebring word, sal ongeskonde bly en voor betaal word in geval die militêre owerhede daar beslag op lê.

(Geteken) KITCHENER. (Vgl. REUTER, *Morning Leader*, 28 Des.)

HOOFSTUK II

VROUE IN 1900

*„The wife, whose babe first smiled that day,
The fair fond bride of yester eve,
And aged sire and matron grey,
Saw the loved warriors haste away,
And deemed it sin to grieve.”¹⁾*

— WILLIAM CULLEN BRYANT.

Die vorige hoofstuk het dit duidelik gemaak dat die jaar 1900 die twee Republieke byna heeltemal in chaos sien verander het. Vanaf Januarie het daar hulpelose families rondgeswerwe, sonder huis of haard, of hulle is gevange geneem en verban, hierheen en daarheen weggevoer, te voet of in trokke, trollies, waens of treine. Dit sal miskien lank duur voor hulle ten volle die geskiedenis van daardie twaalf maande sal kan vertel of skrywe.²⁾ Sommige vroue hier en daar het op versigtige wyse hulle teenoor vriende in briewe geuit, en dan word die ondervindings maar genoem en nie volledig beskrywe nie. Dit is my voorneme om in hierdie hoofstuk 'n paar dergelike briewe weer te gee, wat as 't ware onbewus geskrywe is, hoegenaamd nie met die oog op publikasie nie, sodat die geskiedenis langs hierdie weg in hul eie woorde en deur hulself vertel kan word. Hierby word

¹⁾ „Die vrou wat die glimlag van haar suigling daardie dag die eerste maal gesien het; die skoon, beminde bruid van gisteraand; die bejaarde vader en gryse moeder sien die geliefde stryders snel vertrek en beskou dit sonde om te ween.”

²⁾ Dergelike dagverhale en beskrywings het ek later baie ontvang.

nog gevoeg verklarings van etlike persone wat geen offisiële betrekking bekleed het nie, maar wat aan hulle hulp in hul nood verleen het. Ruimte laat my nie toe om al die briewe in te sluit wat my van een distrik na die ander in droewige gevolg bereik het nie. Byna in elke geval is die oorspronklike briewe in my besit, al is sommige daarvan reeds apart gepubliseer. Waar die naam van die skrywer nie vermeld word nie, daar is dit nie omdat dit my onbekend is nie, maar omdat dit onder huidige omstandighede onwenslik geag word om die naam te laat verskyn.

Die gees waarin die gros van die Boervroue hul beproewings verduur het, kom goed uit in die volgende verhaal, wat, al sou dit nie in besonderhede volkome juis wees nie, tog ongetwyfeld waar is in sy voorstelling van die houding deur die mense ingeneem, en daarom die moeite werd om mee te deel:—

In die begin van hierdie jaar toe die saak van die Boere minder rooskleurig begin te lyk, het hul leiers 'n Raad aangestel om die gevare van die toestand te oorweeg. By daardie geleentheid het 'n Boeregeneraal in die teenwoordigheid van sy manskappe, van wie sommige hul vrouens by hulle gehad het, sy eie vrou op die volgende wyse aangespreek:—

„Die oomblik het gekom waarin ons moet kies tussen oorgawe en stryd tot die uiterste, tot die bitter einde. Ek het my verpligtings teenoor jou, my vrou, en teenoor ons kinders. Hierdie pligte moet ek nakom. Ek mag nie aarsel nie. Ek moet oorgee en die onafhanklikheid van die volk prysgee. Maar jy, ek, en ons kinders—ons het ook verpligtings teenoor die land. En as ons getrou is aan hierdie pligte, dan moet ons onself opoffer.”

Die generaal se vrou wou praat, maar haar eggenoot wink haar om te swyg en gaan voort:—

„Eers moet jy alles weet, en dan kan jy antwoord. As ons die volk kies, dan is die opofferings wat ons wag, ontsaglik. Luister goed. Ek moet my lewe blootstel, dag na dag, uur na uur, solank ons doel nog nie bereik is nie. Met ander woorde, ek moet almal vergeet wat ek liefhet. En jy, vrou, jy en jou kinders moet elke aanspraak wat julle op my kan maak vergeet. Laat ons mekaar vaarwel sê asof ons reeds

die Dal van die Skaduwee van die Dood binnegaan, en laat ons dan so ver moontlik van mekaar weggaan, sodat geen versoeking oor ons mag kom om mekaar weer te sien en te beswyk in die gesig van die vyand nie. Kies nou tussen ons en ons land."

Die vrou antwoord met hierdie paar woorde:—
„Gaan, my man. Vaarwel!" En al die vroue sê dieselfde.³⁾

Gedurende die eerste paar maande van die jaar is daar nie veel gehoor van die gebrek deur die vroue en kinders gely nie; maar dat hul beproewings begin het, was bekend. Reeds op 4 Mei beskrywe die korrespondent van die *Manchester Guardian* sy verblyf op Brandfort en wei hy uit oor die in ellende gedompelde families en noem die plek „die dorp van ongelukkige vroue".

'n Engelse vrou wat in Potchefstroom gewoon het, skryf aan my omtrent die toestand van daardie stad gedurende Junie en die daaropvolgende maande. Sy sê:—

Verlede Junie en die maande wat daarop gevolg het, is daar verskeie families wie se betrekkings veg en heelwat skade gedoen het, op die pad gesit; hul goed is verbeurd verklaar geword en deur die Engelse offisiere gebruik, en in vele gevalle by publieke veiling in die veld verkoop. Dit spreek vanself dat ná die Engelse Potchefstroom verlaat het, die Boere hul bes gedoen het om hierdie families weer in besit van hul eiendom te bring; maar veel was of vernietig of gesteel. Toe die Engelse weer op die toneel verskyn, het hulle die vorige maatreëls herhaal. In September 11. is die vrou en familie van kommandant Francis op skandelijke wyse behandel geword; hulle is uit die huis gesit, al was sommige van die kinders siek, en sou seker omgekóm het as barmhartige vriende hulle nie van hongersnood gered het nie.

Die moeder is gedwing om met die Engelse saam te gaan. Hierdie tyd was daar ook vele van Griekwaland-Wes wat hier hul toevlug gesoek het en van ons liefdadigheid moes lewe. (Ek het hulle 'n leë huis gegee, en my eggenoot het hulle aan 'n paar stukkie huisraad en 'n bietjie eetware gehelp, want die meeste van hulle het *niks* gehad nie—nie eens 'n bed

³⁾ „Boervroue," *Haarlemse Courant*, 1900.

nie.) Hierdie mense, wat onder die Engelse vlag gelewe het, is verskrik geword deur gerugte dat die Engelse hulle om die lewe sou bring of nog slegter behandel; en daarom het baie van hulle na Boerelaers probeer wegvlug om beskerming. Dié van hulle wat in Potchefstroom agtergelaat was, is skandelik deur ruwe soldate behandel geword, *gedwing* om op die waens te klim, sommige arme vroue op die vooraand van 'n kraambed, en weggevoer. Ek het met sekerheid verneem van twee vroue wat tot laasgenoemde klas behoort het, wat aan die gevolge gesterf het Die Engelse het Potchefstroom op 9 Augustus verlaat. Toe hulle weer gekom het, was dit op 10 September; en toe het hulle my eggenoot gearresteer en *Kaffers* in die dorp rondgestuur om Hollanders, Boere en almal wat nie toegelaat was om agter te bly nie, te arresteer.

Hulle is almal weg op die 16de. Kaptein Maxwell (die enigste offisier wat vroue op 'n ordentlike manier behandel het) het my 'n baie mooi brief geskrywe die môre toe hulle my eggenoot weggeneem het

Die Engelse het nie weer teruggekom voor 29 Oktober nie. Een aand het daar om sewenuur, terwyl ons aan tafel sit, ek en my klein seuntjies, 'n bietjie skuilskietery begin. Ons het na die voorste kamer gehardloop en plat op die grond gaan lê en daar moes ons bly tot teen die môre.

Hierdie soort van skuilskietery het te dikwels plaasgevind, en toe het ons besluit om in die dorp te slaap; en toe ons 'n week later wou terugkeer, het ons bevel ontvang om te trek. Van my besittings, soos beddegoed, boeke, ens., wat in die buitekamer was, was gesteel; en toe ek om die bed gevra het, wat ek maar wou verkoop, het ek verneem dat ek dit nie kon kry nie

Nog 'n enkel woord omtrent die vroue en kinders wat nou die swaarste spit afbyt in hierdie droewige oorlog. Ek meen dat daar nou tussen twee- en driehonderd in die omgewing van Potchefstroom van hul huise weggevoer is, sonder dat daar vooraf enige behoorlike voorsiening vir hulle gemaak is.⁴⁾ Hulle word meestal aan die genade van die veld oorgelaat of word een of ander beskikbare herberg verskaf, sonder om rekening te hou met getalle of *geslag*. Hierdie stomme siele moes, voordat hulle voedsel kon verkry, ure lank *buitekant* 'n kantoor wag om beurt vir beurt toegang te kry ten einde 'n verlofbrieftje te vra om hul „daaglikse brood” te bekom. As

⁴⁾ Sept. en Okt. 1900. Wording van Potchefstroomse kamp.

hulle hierdie verlof het, dan gaan hierdie ongelukkige mense voetstoots na 'n ander kantoor, waar hulle weer hul beurt moet staan en af wag om nog 'n paar stukkies papier te kry, wat verlof moet verleen om 'n bietjie kruideniersware en melk te ontvang, waarom elkeen op 'n bepaalde uur moet stuur. Ek het self gehoor dat 'n offisier aan die vroue sê dat hulle om half-agt moes kom om hul rantsoen; en toe hulle opdaag, word hulle gelas om terug te kom om tienuur.

Ek kan menige bladsy vul oor die smarte wat welaf mense vandag moet verduur. Ek sal u alles meedeel wat u wil weet, want hierdie saak raak my vroulike hart baie diep.

Mev. George Moll, vrou van 'n krygsgevangene, vertel haar eie geskiedenis in 'n brief aan mev. Steytler, van Kaapstad. In hierdie geval was daar die versoek dat dit gepubliseer sal word:—

DURBAN, 1900.

U sal ongetwyfeld verwonderd wees om van my, wat vir u heeltemal vreemd is, 'n brief te ontvang; maar ek voel dat ek ons saak aan u edele vroue van die Kaap moet bekend maak, sodat u dit in een van die Kaapse nuusblaaië kan publiseer. Wat ek u hier gaan meedeel, verklaar ek voor God die plegtige en onvervalste waarheid te wees.

My eggenoot is dertien maande gelede op Elandslaagte krygsgevangene geneem. Ek moes maar alleen met my twee kinders aansukkel, maar dit het alles goed gegaan tot die Engelse op 23 Augustus op Vrede aangekom het. Ons het omtrent 'n uur van die dorp gewoon. By hul aankoms was ek in die dorp woonagtig, daar ek die lewe geskenk het aan 'n suigling wat toe pas 'n maand oud was. Die Engelse het na die plaas gegaan en al my klere en huisraad vernietig. Daarna het hulle die veld ingegaan en al my vee in beslag geneem. Die wagter het hulle vertel dat die eienaar krygsgevangene is en dat ek op die dorp is; maar die antwoord was: „Sy moes hier op die plaas gewees het,” en verder dat hulle alles sou neem; ek is dus sonder iets agtergelaat. Die tweede keer toe die Engelse Vrede binnegetrek het ('n maand later), het hulle eers na my suster se huis gegaan (mev. Cornelius Moll) en haar en haar kinders sonder iets uit hul huis gedrywe, en toe vlug sy na my huis. 'n Rukkie later kom hulle ons aansê om ons klaar te maak om na Standerton te gaan. Ons het net 'n paar uur gehaël, toe daar 'n ossewa kom om ons vir die reis op te laai. Ons

het nie ver gegaan nie of die wa sak inmekaar. Ons het byna tussen die wiele ingeval. Hulle laai ons toe op 'n ander ou wa, wat nie veel beter was nie. So moes ons na Standerton reis. By ons aankoms daar word ons in 'n vuil ou skoolgebou opgesluit. Die deur word deur gewapende manne bewaak. Nadat ons byna verhongers was, het hulle ons eindelik kos gebring, wat bestaan het uit ses blikke „bully-beef” en 'n paar klinkers in 'n vuil streepsak, wat hulle voor ons neergegooi het; die arme kinders kon die klinkers nie eet nie: hulle was te hard. Die volgende môre vroeg word ons na die stasie gemarsjeer, en tien van ons word in 'n derdeklas-kompartement gestop en die deur gesluit. Ons moes vir twee volle dae en 'n nag regop sit sonder om een maal toegelaat te word om na buite te gaan. Ons arme kinders wou so graag uitgaan, maar hulle kon nie. Hulle was byna dood van die honger. Hulle wou my nie toelaat om kos vir my babetjie te kry nie, wat toe skaars twee maande oud was. Sy moes die hele pad met so te sê niks klaarkom. Mej. Marie le Roux (wat nou op Caledon is) en ek het 'n bietjie water oor 'n kers warm gemaak (daar ek geen spiritus of iets anders kon koop nie) om 'n bietjie gekondenseerde melk vir die kindjie aan te maak. Toe ons op die transportpad was, het hulle aan die Kaffers gesê om versigtig met ons te ry, daar hulle ons in Natal gaan trou. Toe ons hier aankom, moes ons wêre hoe lank met ons afgematte, hongerige kinders staan, sonder om te weet waarheen. Eindelik na veel gesukkel word ons na 'n private losieshuis gemarsjeer, waar ons vir 'n week gehou word en toe kennis ontvang dat ons in die toekoms ons eie onkoste moes betaal. Ons het geen geld gehad nie. By ons vertrek het ons net 'n paar pond in die sak gehad. U kan nie dink wat ons moes deurmaak nie. Ons het 'n huisie gehuur en 'n paar van ons mense as kosgangers ingeneem — ds. Enslin, ons Hollandse predikant van Vrede, en 'n paar ander —, en so moet ons aansukkel. Dit gaan hard om die hoof bo water te hou. Ons hoor van sommige inwoners van Durban dat die militêre beweer dat ons by hulle om beskerming aanklop het, wat 'n onwaarheid is. Ons het nooit iets van die aard gedoen nie. Hulle sê dit is die rede waarom ons hierheen gestuur is. Ons moet ons elke dag net soos die manne aanmeld. My suster was erg siek net voor ons Vrede verlaat het. Hulle het haar krank weggeneem, en sy is nog al die tyd ongesteld. Sy het die dokter hier om 'n getuigskrif gevra om te verklaar dat die hitte te veel vir haar is.

Mev. Homan het nou net van Harrismith aangekom. Sy sê 'n paar dae voor haar vertrek het die Engelse 'n groot aantal families van verskillende plase ingebring. Een arme vrou was siek en moes haar haas na die eerste huis wat sy kon kry, en 'n paar minute daarna is sy van 'n kindjie bevalle.

Dit is hartverskeurend as 'n mens al hierdie dinge hoor, veral as jy deur ondervinding self weet wat dit beteken.

Mev. Van Vuuren, weggevoer van haar huis in die Vrystaat, skrywe aan mev. Koopmans-De Wet om haar dankbaarheid te betuig vir genote hulp in ontbering:—

KAAPSTAD, 18 Sept. 1900.

Hoe sal ek u ooit kan dank vir die hulp aan my, wat vir u heeltemal vreemd is, in my uiterste nood verleen? Was dit nie goed van ons hemelse Vader om dit in die hart te gee van daardie dame in Engeland om aan u die geld te stuur nie?

Ek het dadelik die klere begin sny, en ons het nou reeds verskeie stukke onderklere. My kostuum is ook klaar. Duisend maal dank vir die groot geskenke.

As iemand my 'n jaar gelede gesê het dat ek my voor die end van 1900 in 'n vreemde gewes huisloos en haweloos sou bevind, sou ek gesê het: „Dit kan nooit wees nie.” Ag, hoe vele van my dierbare landgenote is in dieselfde toestand! En helaas, daar is vele wat in 'n treuriger toestand is as ek

U weet so min van my droewige ondervinding, want ek was maar pas twee dae hier toe u hand van liefde sy weg gevind het na 'n arme verlate vreemdeling, dat ek u moet meedeel hoe ek hier gekom het.

My dierbare eggenoot en drie seuns het in Oktober 1899 van huis gegaan. My oudste seun, 21 jaar oud, het in Januarie gesneuwel. Hoe swaar het ek toe die hand van die wrede oorlog gevoel! Tog het ek nog nooit spyt gehad dat hy die wapen opgeneem het vir sy geliefde vaderland nie. Ja, vir sy eie vaderland, gekoop met die bloed van voorgeslagte, wat die wrede geldsoekers ons wil ontnem.

Die volgende slag het gekom toe my man en twee seuns na Ceylon gestuur is. Hoe vreeslik was die tyding toe ons verneem dat ons dierbares so ver moes weggevoer word. Ons wis dat hier in Kaapstad menige christenhart was wat sou doen wat hy kon, om 'n soet druppel in die bitter kelk te plaas. Dit is

so bitter om te dink dat die ontsaglike oseaan ons van mekaar skei. Ek het toe alleen agtergebly met my enigste dogtertjie van nege jaar en my liefingseuntjie van dertien jaar.

Gedurende die laaste week van Augustus l.l. het ons gedurig berig ontvang dat generaal De Wet in die nabyheid van Wepener is. Ons hart het van vreugde opgespring om te dink dat ons arme vroue weer sal smaak wat beskerming beteken. Ons het gedurig gesidder en gebeef terwyl die soldate in die omtrek was. Hulle maak daar niks van om die deur oop te maak, die huis in te kom, elke kamer deur te snuffel en te neem wat hulle lus het nie. Nie een maal nie, maar keer op keer.

Elke Hollandse vrou moes in haar eie huis slaap, en ons is nooit toegelaat om 'n ander vriendin te kry om by ons te kom slaap nie — of ons alleen met 'n Kafferjong was of nie. Ek het hartkwaal baie erg en het dikwels probeer om 'n vriendin vir die nag by my te hê, maar kon geen verlof bekom nie.

Vrydag, 31 Augustus, was daar weer 'n ander donker wolk. My seuntjie was besig om die perde water te gee, toe twee polisiedienaars hom kom wegneem. Ek hardloop uit en vra wat aan die gang is, en een van hulle draai om en sê: „Ons het bevele van die majoor om hom vir 'n paar dae oor die grens te sit” (d.w.s. Basoetoland). Ek vra verlof om hom te groet en word geweier. Dit was of my hart wou breek. Dit was 'n vreeslike skok. Ek het heeltemal siek geword. Ons moes die dokter laat haal. Ek dag my lydenskelk was tot die rand toe vol en dat as daar nog moes by kom, ek verpletter sou wees. Maar die beker was nog nie vol nie; want die Sondagaand toe ek reeds in my kamer was, hoor ek 'n harde, onverskillige geklop. Ek voel dadelik dit kan geen goeie nuus beteken nie. My dogtertjie sê meteens: „Ag, Moeder, dit is seker 'n soldaat. Wat sal ons doen? Moenie die deur oopmaak nie, Moeder.” Ek wis dat ek die deur moes oopmaak, anders sou hulle geweld gebruik. Ek roep uit dat hulle 'n oomblik moes wag; en terwyl ek my klere aantrek, was by my net die een vraag: Ag, wat kan dit wees? Is my beker nog nie vol nie? Ek maak die deur oop. Daar was twee konstabels en 'n kar. „U het vyf minute om klaar te maak. U moet met hierdie kar vir 'n paar dae weggaan. Woensdag sal u weer terug wees.” Ek vra of hulle my buurman sou vra om oor te kom, sodat ek die een en ander skikking kan maak omtrent my huis. Dit word natuurlik geweier. Ek vra waarom

ek weggestuur word. Hulle kon nie sê nie, moes maar net bevele gehoorsaam. Hulle sê my dat ek nie toegelaat is om iets met my saam te neem nie. Ek vra of ek 'n kombers kon meeneem — want dit was 'n koue nag. Dit het die harte van klip tog nie geweier nie. Ons het daardie hele nag in 'n poskar na Bioemfontein gery — my dogtertjie en ek, met net een kombers om ons mee toe te maak. Die volgende môre word ons op die trein gesit. Hulle gee ons 'n reiskaartjie, maar sê niks. 'n Paar minute later stoom die trein die stasie uit. Ek was so onthuts, en alles het so skielik oor my gekom dat daar nie tyd was om my gedagte te laat gaan nie. Kaapstad was die laaste plek waaraan ek gedink het. En tog was dit so, volgens getuienis van my reiskaartjie. Verbeel u wat deur my gegaan het toe ek dit sien. Geen geld, geen voedsel en geen komberse nie. Die goeie beskaafde majoor het daar nie aan gedink om voorsiening te maak in die behoeftes van die barbaarse Boerevrou nie. Het hy my tog net vertel dat ek my vir 'n lang reis moes klaarmaak. Maar onse God, wat ons so wonderlik gehelp het in hierdie onregverdige oorlog, was met my ook in die trein. Die vrou van 'n Hollandse predikant het 'n deel van die pad met ons gereis, en sy het ons gehelp.

Ek sal nooit vergeet watter aaklige gevoel van eensaamheid hom van my meester gemaak het toe ek in hierdie groot en vreemde stad aangeland het nie. Waarheen sal ek gaan? Wie is daar om my te help? Alleen en sonder geld. Mag die majoor se vrou nooit 'n dergelike ondervinding hê nie! Eendelik het iemand my gebring na die „Refugee”-Hulpkomitee. Toe hulle verneem dat ek 'n Boerevrou is, moes ek hoor: „Nee, ons kan jou nie help nie; jou mense veg teen ons mense. Gaan na die Hollandse predikante om jou te help.” Hulle gee my die adres van ds. Van Heerden. Hy bring my toe na hierdie tehuis, waar 'n vriendelike ontvangs my gewag het. Ek het dadelik meer op my gemak begin voel. Ek was toe onder my eie mense. Ek skryf toe dadelik aan kolonel Heyman in die Kasteel en sê dat die militêre my hierheen gestuur het en dat hulle vir my moes sorg. Sy antwoord was: „Ons weet niks van jou af nie en kan niks met jou te doen hê nie.” As ek tog net kon huis-toe gaan, dan sou ek tog nader aan my liefingseuntjie wees. Dit is so vreeslik hard om so van vlees en bloed geskeur te wees.

En wat die ergste is, myne is nie die enigste geval nie, maar daar is honderde dergelike gevalle. Julle mense hier kan nooit

besef wat ons vroue en jong onskuldige meisies te ly het nie. Is dit vir u vreemd dat ons die nek nie kan buig vir die Engelse gesag nie? Dit sou nie wees as u alles wis nie. Ons is gewillig om nog meer te ly, al is dit vir nog 'n jaar, as ons tog maar net weer ons onafhanklikheid terugkry. Dit is al wat ons wil hê. Geen goud of silwer nie. Sal ons getroue God ons dan nie hoor nie?

Ek moet nie meer skrywe nie, want ek voel dit maak my opgewonde.

Mag ons dierbare hemelse Vader u en die liewe onbekende Engelse dame met sy rykste seën bekroon en u albei spaar om 'n helder en blye straal van lig te wees vir meer as een bedroefde hart. Nogmaals hartlik dank.

Ek is,

Dankbaar die uwe,

GERTRUIDA VAN VUUREN.

Dit is geskrywe in daardie heel vroegste dae toe dit nog as ongelooflik beskou is dat vroue haweloos van hul huise gedrywe, deur die militêre weggevoer sou word. By die gedagte dat daar 'n fout hieromtrent was, telegrafeer 'n dame in Kaapstad aan die bevelvoerende offisier, Wepener:—

Kan mev. Van Vuuren nie na haar huis terugkeer nie? Op wie se onkoste is sy hier?

Die antwoord was as volg:—

Ek kan mev. Van Vuuren nie hier hê nie. Sy is op haar eie onkoste so ver dit my raak. Sy kan bly waar sy wil, behalwe in die distrikte Maroko en Wepener.

Majoor WRIGHT,

Bevelvoerende Offisier, Wepener.

Die volgende brief is van mej. Ellie Cronjé aan mej. Hauptfleisch:—

WELLINGTON, K.K., 6 Nov. 1900.

U sal seker baie verwonderd wees om van my te hoor en sal wonder waarom ons op Wellington is.

My moeder, 'n vriendin en ek is deur die militêre owerheid hierheen gestuur.

Ek weet hoeveel belang u stel in ons mense, en daarom wil ek u 'n verhaal gee van my ondervinding gedurende die oorlog. Ek hoop u sal verstaan, ná u my verslag gelees het, hoeveel die huislose vroue in die Vrystaat werklik moet deurstaan. My mededeling is die grondige waarheid. Ons plaas lê drie uur van Winburg.

My vader, generaal Cronjé, wat in Natal op kommando was en later in die Vrystaat, en vier broers het in die begin van Oktober op kommando gegaan; die vyfde broer het op 8 Januarie die wapen opgeneem. Een van die vier het siek geword en het toe vir 'n klein rukkie huis-toe gekom. Twee van my broers is krygsgevangene geneem saam met generaal Cronjé in Februarie; en een, ná hy op Koedoesrand gewond is, het hulle by Bloemfontein gevang. Op 10 Mei het ons ons laaste besoek van my vader gehad. Sedert dié tyd het ons hom nie weer gesien nie.

My moeder, 'n onderwyseres van 'n naburige dorpie en ek, met ons bediendes, was na 10 Mei alleen op die plaas. 'n Week na die datum het generaal Macdonald een nag op die plaas gelaer. Die volgende dag het ons ons passe van twee konstabels ontvang wat op bevel van die provoos na die plaas gestuur was. Generaal Coiville en sy leërmag het 'n paar dae later verbygekom en ook een nag op die plaas hul kamp opgeslaan, terwyl die generaal 'n nagwag gestuur het om die huis te bewaak en net 'n paar soldate by die huis aangeklop het om brood te koop. Op 6 Julie het generaal Brabant omtrent 'n halfuur te perd van ons huis gelaer en 'n paar dae oorgebly. Luitenant Morris het met sy soldate na die huis gekom; hulle het kos gekoop. Sommige het betaal en ander nie. Hulle het elke kamer van die huis binnegestroom, behalwe Moeder se slaapkamer, en baie dinge weggeneem uit die sit-, eet- en slaapkamers. Die huis was taamlik groot, met sitkamer, eetskamer, ses slaapkamers, kombuis en spens, en veranda en stoepe aan drie kante van die huis. Daar was 'n plakkaat op die deur van die waenhuis op bevel van die provoos, wat gesê het dat niks weggeneem moes word sonder sy bevel nie; hiervan het hulle geen notisie geneem nie, en hulle neem ons ossewa, perdewa, mielies, tuie en groente en ook 'n vrag voer, twaalf osse, pluimvee en ander dinge. Ons het luitenant Morris om 'n bewys gevra, en hy het gesê dat ons dit van sy manskappe moes kry, en hulle het weer geantwoord dat hulle daartoe geen mag het om bewyse te

teken nie; gevolglik het ons niks vir al hierdie goed gekry nie. Ons osse het hulle na Ficksburg gestuur met een van ons bediendes, wat ons op sy terugkeer sy pas getoon — gegee — het, waarin dit gesê word dat hy sonder letsel moes deurgelaat word, daar hy met „buitgemaakte vee” gestuur is. Hierdie pas wou ons hou met die gedagte dat dit later van nut kon wees; maar na 'n tydjie het die jong dit teruggevra, en om ergernis te voorkom het ons dit teruggegee. Hierna het daar verskeie kere troepe verbygekom, maar hulle het ons geen las veroorsaak nie.

In September het daar weer 'n mag verbygekom; ons vra die kaptein wie die generaal was, en hy sê dat dit generaal Colville was. Dit was onwaar, want ons het spoedig uitgevind dat dit iemand anders was. 'n Paar offisiere met hul manskappe („Highlanders”) het by die huis aangekom om eiers, botter en ham te koop en het daarvoor betaal. Hulle was baie vriendelik. Toe kom daar weer ander offisiere en manskappe, wat uiters onbeleefd was. Hulle neem die kar, ens., en ontruim die waenhuis, sodat ons niks oorgehou het om mee te ry nie. Hulle het gedroogde vrugte en komberse geneem en het van die solder selfs van die Kaffers se klere geneem. 'n Offisier het in die kombuis gekom en allerhande lawwe vrae gestel: Werk ons ook? Wie slag ons varke en skape vir ons? Hy gaan in die spens en sê: „Ek sal liewers alles wegvat (ingelegde vrugte, ens.), anders sal julle net lekker dinge vir die Boere maak en gee as hulle weer kom.” In die eetkamer het hy gesê dat hy die huis gaan afbrand, en hy vra watter redes ek kan gee waarom hy dit nie sal doen nie. Ek antwoord: „In die eerste plaas is dit wreed om families te behandel soos julle dit doen; en in die tweede plek, wat sal van my arme moeder word?” Hy sê: „O, jy moet nie nou aan jou ou moeder dink nie: as die huis afgebrand is, sal julle by die Kaffers moet gaan bly; daarvan sal julle hou — nie waar nie?” Aan my moeder sê hy: „Gaan haal jou ou man by sy baard en maak hom vas aan die tafel en sê hom om sy lande te ploeg.” Hy beweer verder dat ons nie 'n duim grond sal terugkry nie, al sou my vader terugkom, en dat ons die mees geslepe, skelmste en slimste volk is waarmee hy nog ooit te doen gehad het. „Julle stuur lekkernye aan die Boere, kry nuus van jul vader; en as ons julle kom vra waar die Boere is, dan maak julle of julle heeltemal onskuldig is en sê: „Ons het hulle vir maande nie gesien nie.” Hy gaan toe weg en stuur twee waens om voer, ens., te haal.

Op 16 September het daar 'n skermutseling plaasgevind

nie ver van die plaas nie. Op die 17de kom ses Engelse na die huis om te vra waar die Boere is. Op die môre van die 18de kom daar weer twee manne om te vra wie die eienaar van die plaas is, of hy nog op kommando is, wie my moeder is, en of daar van my broers is wat nog veg. Ek het hierdie vrae beantwoord. Hulle vra toe of die Boere by die huis op hul verbygaan aangekom het, of hulle werklik die huis binnegegaan het, en wie hulle was. Ons sê toe dat die Boere wel aangekom het op hul verbygaan; hoe kon ons dit vermy, ons eie mense; ons kon nie eers die soldate uithou nie? Moeder sê dat sy nie die name gevra het nie en voeg daarby: „Ek vra julle nie wat jul name is nie; julle gaan weg, en ek weet nooit met wie ek gepraat het nie.” Toe probeer hulle om van die Kaffers omtrent die Boere uit te vind. Net voor hulle wegry, roep hulle die Kafferjong binne en sê aan hom om aan Moeder te vertel dat sy haar huisraad moes uitdra, want hulle kom terug met kolonel White se manskappe om die huis af te brand. Ons het omtrent 'n uur gehad om ons huisraad uit te dra uit die sit- en slaapkamers, asook ons piano en buffet. Terwyl ons besig was, kom die troepe. Hulle het iets oor die vloere gegooi om hulle te laat brand, en dit was nie lank nie of die woonhuis en buitehuise staan in vlam; en spoedig was ons gerieflike woning vergaan. My moeder, ons vriendin en ek het buitekant gebly tussen die huisraad wat ons uitgeneem het, en het vandaar die brand aanskou. Een van die manne vra waar ons van plan was om die nag te slaap. Ek sê: „As ek die huis verbrand het, sou ek geweet het waar om te gaan en wat om te doen.” Sommige sê: „Julle moet presidente Steyn en Kruger hiervoor dank. Waarom kom hulle nie oorgee nie? Waarom gaan hulle soos rowers rond?” Daarop antwoord ons: „Hulle sal nooit, nooit ingee nie; hulle veg vir hul land, en julle veg met vroue, omdat julle weet hulle sal nie terugskiet nie.” Ons het hulle ook gevra of hulle sou ingee as ons teen hulle geveg het en begin wonings afbrand en vroue in die oop veld drywe sonder 'n stukkie kos, omdat hul mans en vaders weier om in te gee. Terwyl ons nog besig was om goed uit te dra, neem hulle die messe en vurke uit die laaie van die buffet en 'n menigte ander goed uit die kombuis. Een soldaat het hom met sy hande uit ons bottervaatjie gehelp; en toe ons hom vra om dit te laat staan, sê hy dat ons dankbaar moes wees dat iets gered is, want eintlik moes alles verbrand gewees het. Daardie nag het ons tussen die huisraad geslaap wat op die werf gestaan het, terwyl die wind nog vonke oor ons hoof waai. Twee maal gedurende die nag het die stalle aan brand geraak, en ons moes opstaan en die vuur doodmaak,

sodat ons 'n herberg die volgende nag kon hê. Die volgende dag het ons die stalle laat skoon maak en ons goed daarin gedra, en die tweede nag het ons daarin geslaap. Die perde, beeste en ander goed wat daar nog oor was, het hulle nou ook weggevat, en hulle sou stuur om die skape te haal. Ek het gesmeek dat hulle tog een koei moet laat staan. Die antwoord was: „Nie een, nie een nie.” Dertien waens word gestuur om al die hawelose vroue dorp-toe te neem. Daardie dag het hulle nog sewentien families haweloos gemaak. Die meeste hiervan is baie arm en het baie kindertjies. Ons wou nie dorp-toe gaan nie en vra toe om op die plaas gelaat te word, met die hoop om toegelaat te word om in die stalle 'n huisvesting te vind; daar was geen salf aan te smeer nie — ons moes gaan. Ons het ons eie huis op die dorp, en hulle belowe ons dat ons daarin kan gaan. Op hierdie (Donderdag-) môre wou ons net ons ontbyt neem in die verwoeste kombuis, toe 'n majoor binnekom en ons aanja om ons kleresakke, ens., op die wa te sit. Terwyl ons besig was om dit te doen, vertel 'n soldaat ons dat hierdie majoor ons ontbyt eet; ek gaan toe in en vra hom of hy hom nie skaam nie, daar dit al kos was wat ons gehad het. Dit het gelyk of hy hom darem geskaam het, en hy het probeer om iets vir ons te kry. Om tienuur word ons in 'n oop ossewa geplaas en dorp-toe gestuur, wat ons daardie aand om half-agt bereik het, ná die hele dag aan die brandende son blootgestel te wees.

Die majoor het ewe kalm gesê: „Julle is maar net gewone werkvolk en is gewoon aan so 'n ruwe lewe.”

Toe ons in die dorp kom, weier hulle om ons ons huis te gee en stuur ons na 'n hotel — hulle betaal egter. Dit was op 20 September. Op die 23ste kom die kommandant ons sien, en hy sê ons moes of na Bloemfontein of na die Kolonie gaan; weier ons, dan sal ons later met die ander vroue in oop trokke na Bloemfontein gestuur en daar in tente geplaas word. Dit was sy bevel.

Hy belowe verder dat as ons Kaapstad-toe gaan, ons ons krygsgevangene broers elke middag op Groenpunt kon sien. 'n Offisier wat daarby gestaan het, sê: „Nee, my liewe dogter, jy sal hulle nooit sien nie; jy mag hulle deur die tralies sien, maar sal nie toegelaat word om met hulle te praat nie.”

Op Winburg was daar 'n aantal families minder bevoorreg as ons; hulle word opeengehoop, ontvang kos van die militêre, maar was sonder enige geriewe vir die kindertjies, die siekes en die ou moeders. Hierdie mense kon niks met hulle saambring nie. Een van die vroue het in my teenwoordigheid aan die militêre vertel dat toe sy probeer het om van haar

kindertjies se klere te red, die soldate dit in die vlamme teruggegooi het. Een vrou het 'n tweeling van vyf maande oud by haar gehad—kinders van haar dogter wat kort ná sy geboorte gegee het, gesterf het. Toe sy ingestuur geword is, het hulle haar versoek om melk vir hierdie kindertjies geweier.

Hierdie is maar 'n paar uit vele dergelike gevalle van smart. Die ongelukkige vroue het van die kommandant verneem dat hulle onder geen omstandigheid toegelaat sou word om te bly waar hulle is nie, maar dat hulle na die vrouekamp op Bloemfontein gestuur sou word. Kan iemand hom sonder verontwaardiging die ellende van so 'n plek voorstel—niks privaat, oud en jonk op een hoop bymekaar, en ternouernood die onontbeerlike lewensbehoefes?

Ek het nie gedink dat my verhaal so lank sou wees nie, maar ek hoop dit sal u 'n idee gee van wat die arme hawelose families in die Vrystaat moet deurmaak. My verklaring is almal suiwer.

Geheel die uwe,

ELLIE CRONJÉ.

Die bogemelde is daardie brief van mej. Cronjé wat deur die heer John Morley in die *Times* van 17 November 1900 gepubliseer is en wat so 'n golf van verontwaardiging deur die hele land laat gaan het. Die plaas is een van dié wat in die regeringsopgawe vermeld word („Welgelegen,” dist. Winburg) as verbrand op 18 Sept. 1900, en die rede aangegee is 'n „bevel om die Doornbergse distrik te verwoes”. Die opgawe gee aan dat daar op daardie selfde dag sewentien plase verniel is, wat ooreenstem met die verklaring van mej. Cronjé, dat sewentien families sonder huis of haard uitgedrywe is.

Toe ek mej. Ellie Cronjé gesien het, was sy in ballingskap met haar moeder in die Kaapkolonie. Sy het my uiters vriendelik ontvang, en dit het haar blykbaar verligting gegee om haar geskiedenis aan my te vertel. Daar was nie so iets as selfbejammering in die wyse waarop sy haar beproewings meegedeel het nie—intendeel, sy het in hulle geroem; dit was 'n bron van krag en troos vir die meisie om te kan voel dat sy ook vir

haar land gely het, maar sy is begerig dat die wêreld sal weet wat hulle verduur het en watter harde dinge hulle deurgemaak het. Sy was uiters versigtig om nie my gevoelens seer te maak nie, en daar was geen sweem van bitterheid teenoor die Engelse volk of die Koningin in alles wat die meisie of haar moeder aan my gesê het nie.

Mev. Cronjé, wat net Hollands gepraat het, is 'n kalme, waardige vrou. Haar eerste aanmerking was 'n uiting van droefheid oor die vele lewens wat ook onder Engelse soldate opgeoffer is. „Albei kante het swaar gely,” sê sy, „en die skuld berus nie by Engelsman of Boer nie, maar by die kapitaliste.” Sy het geen melding gemaak van haar eie verliese nie. Mej. Cronjé het vertel dat vyf plase van hul familie afgebrand is; hul eie, dié van haar twee getroude susters en dié van haar twee getroude broers. In haar suster se geval het die soldate gekom toe dit nog vroeg in die môre en sy nog maar half gekleed was met haar hare los oor haar skouers. In hierdie toestand moes die stomme ding haar huis sien afbrand, terwyl Kaffers die ringe van haar vingers aftrek. Toe moes sy en haar vyf kinders — trekgoed was alles weggeneem — voetslaan na die dorp, twee uur te perd. Mej. Cronjé het met dankbaarheid gewag gemaak van generaal Colville se gedrag teenoor hulle. „Ons het hom almal liefgekry,” het sy gesê. Eenmaal het hy 'n wag gestuur om hul huis in die nag te bewaak. Aan die ander kant het die vrou met afsku gewag gemaak van sommige offisiere. Een van hulle het op 'n vraag waarom hulle die huis afbrand, aan haar gesê: „Ons brand hulle omdat jul manne nie wil oorgee nie; en as dit nie help nie, sal ons die vroue self verbrand.” „Waarom begin julle dan nie met my nie?” was haar antwoord. „Ek is hier en bereid om vir my land te ly.”

„Maar daar is slegte Boere ook,” eindig mej. Cronjé, „en daar is goeie Engelse. Ek is baie dankbaar vir 'n Imperiale 'Yeoman' wat ons toestand aanskou het en my op baie bedagsame wyse geld of hulp aangebied het

en gesê het hy skaam hom oor wat daar gedoen en gesê word."

Die volgende brief beskrywe die uitsetting van mev. John Murray, vrou van die sendeling in die distrik Waterberg, Transvaal. Die sendingstasie, wat blykbaar gedeeltelik verniel was in September of Oktober, kom nie voor in die regeringsopgawe nie:—

MEV. JOHN MURRAY AAN 'N FAMILIEBETREKKING.

(Ontvang 17 Desember 1900.)

Eindelik is ek in staat om 'n paar reëltjies aan jou te skrywe. Ek het siek geword dieselfde dag van my aankoms hier, en is drie weke in bed gewees. Ek het vanmôre vir die eerste maal opgestaan Gedurende die afgelope oorlogsjaar het ek keer op keer probeer om op verskillende wyse briewe aan jou te skrywe, maar na enige maande het ons weer al ons briewe terug ontvang. Jy kan verstaan hoe teleurgestel ons was. Ons het sommige van jou briewe ontvang, maar nie almal nie. Ons het altyd kos in die huis gehad, al moes ons soms verskriklike pryse daarvoor betaal. Maar verlede maand het ons voorraad min geword, en ons kon niks meer kry nie, en dus het J. my op die 17de per kar verlaat en op pad gegaan na Delagoabaai, om aan die heer R. om sy salaris te telegrafeer om hom in staat te stel om eetware aan te koop. Die dag na J. se vertrek het W.H. na ons sendingstasie uitgery om my te haal om 'n paar dae by hulle deur te bring. J. het hom gevra om 'n bietjie na my seun te kyk.

Ek was net 'n paar dae weg, toe kom die Engelse. Ons was toe by die veglinie, en ons mense onder generaal Grobbelaar was omtrent 'n myl van die huis waarin ons was, op die berge, en die ontsaglike Engelse kamp omtrent tien minute van ons.

Ons het kanon- en kleingeweervuur oor die huis vir meer as twee weke gehad; ons het gedurende die dag byna nooit ons neus by die deur uitgesteek nie; en dit was vreeslik om die dooies en gewondes te sien wegvoer. Die Engelse het al ons kos weggeneem en skaars genoeg vir veertien dae gelaat. Dit was verskriklik swaar toe ons geen brood meer vir die kindertjies gehad het nie. Ek het toe by die Engelse om brood aangeklop, maar hulle het gesê dat hulle niks kon doen nie. Toe gee hulle ons twee uur kennis om na Pretoria te vertrek — die heer en mev. A. en hul kinders, die heer en mev.

H. en kind, en ek met drie kinders. Ons word almal in veetrokke geplaas. Hulle wou my nie eens toelaat om huis-toe te stuur om klere vir die pad nie.

Hulle het ons almal weggestuur, want die offisier het gesê elke woning moet afgebrand word. Jy kan dus begryp met wat 'n swaar hart en bedroefde gemoed ons ons huise verlaat het. Ek het die offisier vertel dat ons sendingstasie eiendom is van die Kerk in die Kaapkolonie, maar hy het gesê dit kom daar nie op aan nie. Dit is hard om te dink dat ons miskien alles verloor het. Ek het J. die week voor ons vertrek verwag, maar die offisier het gesê dat hulle hom nie sou toelaat om deur te kom nie; ek kan dus nie dink wat van hom geword het nie. Die offisier sê dat as J. op die stasie was, sou hy gevange geneem en na Ceylon gestuur gewees het, en voeg daarby dat predikante, sendelinge en Boere almal oor dieselfde kam geskeer word! Ek voel baie bekommerd oor J., maar ek weet die liewe Heer sal hom bewaar. O! u kan nie dink watter armoede en ellende daar in Transvaal is nie — nie so seer op die dorpe as op die plase nie. Dit is verskriklik om die afgebrande huise te sien sonder 'n lewende ding in die nabyheid.

Mev. Murray gee verdere besonderhede by 'n ander geleentheid. Die offisiere het aan haar gesê: „Julle vroue is die oorsaak van hierdie oorlog; as julle ingee, dan sal jul mans dieselfde doen. Jy moet jou oom Louis Botha gaan sê om oor te gee.” „Louis Botha sal hom nie steur aan wat ek sê nie,” was haar antwoord. Mev. Murray het een offisier gevra waarom die Engelse al die plase afbrand, en sy antwoord was: „O, want as julle almal baie arm is, dan kan ons jul plase vir 'n appel en 'n ei koop, en dan sal jul mans ons knegte wees, en julle vroue sal ons vroue dien.”

By die aankoms van die troepe word hulle verplig om hul voorraad eetware op te gee — meel, rys, ens., waarmee, met behulp van die melk van die koei, mev. Murray en kinders tot dusver daarin geslaag het om liggaam en siel aanmekaar te hou. „Maar wat moet van ons word?” was die vraag. „As iemand moet ly, dan moet dit julle wees,” was die antwoord, en hulle gee haar toe twee sakke heel mielies.

„Maar die kleintjies kan nie hierop lewe nie,” roep sy met afsku uit. „Dit is al wat jy kry,” is die antwoord. As sy nie vantevore 'n bietjie meel onder 'n matras weggesteek het nie, dan moes die babetjie gesterwe het, want sy kon die kind nie self laat drink nie.

Toe hulle bevel gee om die huis af te brand, het mev. Murray geprotesteer op grond daarvan dat dit nie haar eie was nie, maar kerklike eiendom; dit het egter op dowe ore geval. Sy het in alleryl 'n paar stukkies klere in 'n bondel gemaak en op die stoep geplaas om op die wa te sit; maar die soldate het alles vankant gemaak. Sy was verplig om die plaas te verlaat in die ou rok waarmee sy in die huis gewerk het; en al wat sy kon meeneem, was 'n klein pakkie goed vir die kleintjie. Hulle word toe op die wa gelaai en deur die Engelse kamp en tot by Warmbad vervoer. Soldate het die wa met gevelde bajonette bewaak van voor en agter. Op Warmbad word hulle in 'n vuil veetrok gelaai, waarin die dag tevore vee was en wat nie eens skoongemaak was nie; en daarin moes hulle sit, blootgestel aan die koue, sonder iets om mee toe te maak, van 10 v.m. tot 10 n.m., toe hulle op Pretoria aangekom het. Sy vra om toegelaat te word om na haar tante, mev. Louis Botha, te gaan; maar dit word nie toegestaan nie. Mev. Murray het daarop gewys dat haar kinders van koue sou omkom as hulle die hele nag in 'n veetrok moes sit. Toe word dit hulle vergun om in die dameswagkamer te gaan, waarin hulle toegesluit word. Elke stukkie huisraad was uit hierdie kamer weggeneem — selfs die tapyt; en daar was niks behalwe die kaal vloer om op te sit of te lê nie. Die kamer was verlig deur 'n bolig wat uit orde was en nie kon toegemaak word nie; en dit was 'n bitter koue nag. Sy het op die vloer gaan lê met haar kindertjies en die meid; die wind het ingestroom deur die bolig, en hulle kon nie slaap nie. Sy het haar eie rok uitgetrek en die een kind daarmee toegemaak, terwyl die ander kind in die meid se rok gerol was. Die babetjie het die hele nag van honger en

koue gehuil. Die volgende môre het mev. Murray deur die bolig uitgeroep tot die soldate: „As julle ons nie hier laat uitkom nie, gaan die kind dood.”

Eers het hulle gesê sy moes bly waar sy was, want sy word na die vrouekamp op Port Elizabeth geneem; maar eindelik het hulle haar toegelaat om haar tante te gaan sien. Mev. Botha het haar dadelik na goewerneur Maxwell geneem, en deur haar invloed word mev. Murray toegelaat om na haar ouers in Natal te gaan. Haar gesondheid was egter ernstig, het groot kommer verwek en was blykbaar ondermyn deur alles wat sy deurgemaak het. In Natal was sy drie weke in bed; en toe sy na die Kaapkolonie kom om by familiebetrekkings te bly, was sy vier maande in bed en moes 'n gevaarlike operasie ondergaan. Die dokter het beweer dat dit ongetwyfeld haar lewe sou gekos het as sy na 'n kamp gegaan het.

Op Groenpunt het die krygsgevangenes uit briewe en ook van nuwe aankomelinge verneem dat hul vroue en kinders gevange geneem word.

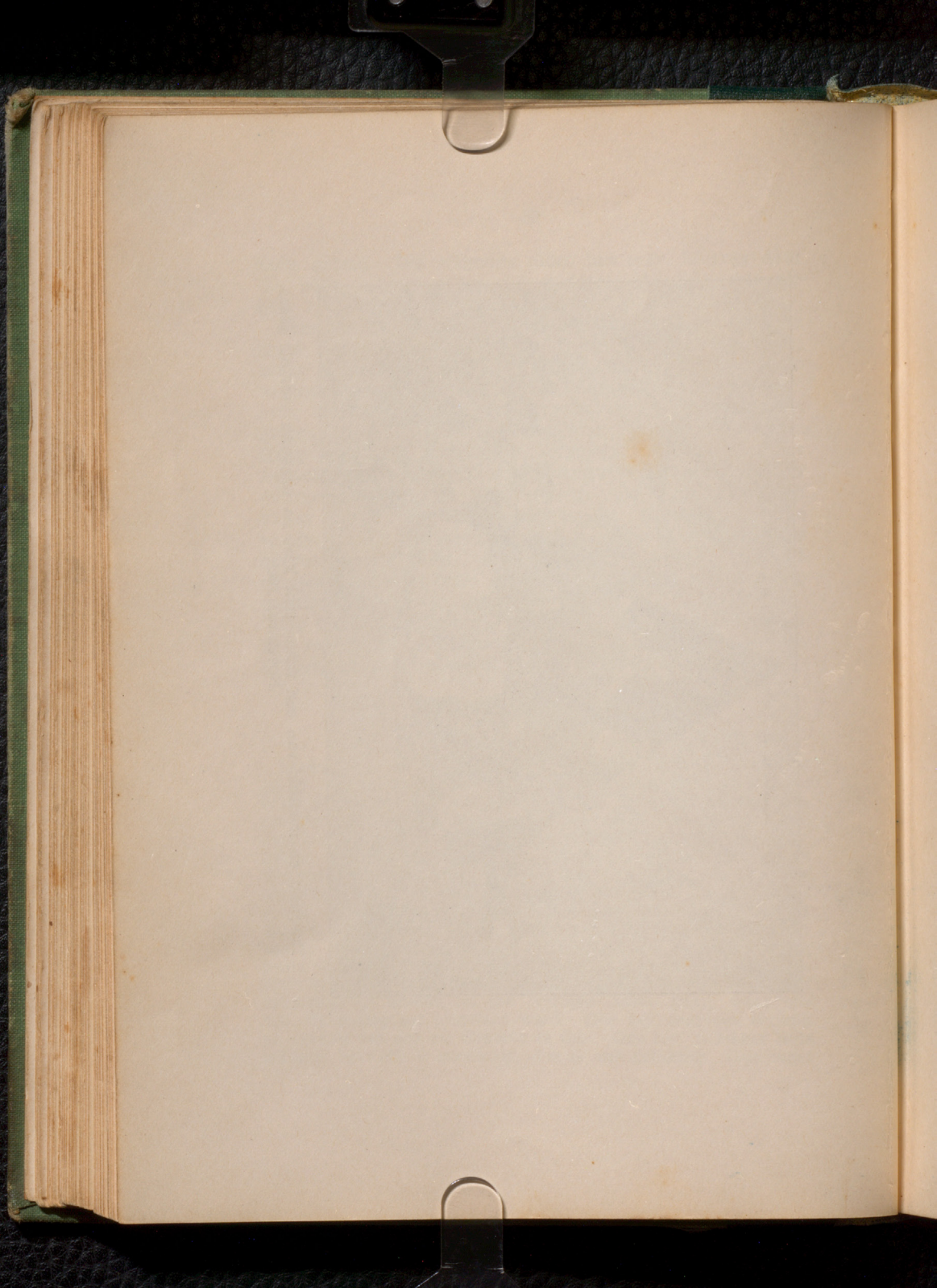
AAN 'N KRYGSGEVANGENE VAN SY VROU.

NATAL, Sept. 1900.

LIEWE —, Ek het jou brief ontvang; ek het na Ceylon en St. Helena geskrywe om uit te vind of jy daar is, toe jou brief gekom het; jy kan nie dink hoe dankbaar ek was nie. *Ons kan nie uitvind waarom ons prisoniers gemaak word nie.* Ons het Vrede in twee bokwaens verlaat en het net twee uur gehad om ons klaar te maak. Van Standerton het ons in derdeklas-spoorwegrytuie moes reis, *tien van ons in een afdeling.* Vir twee dae en een nag *het hulle ons in hierdie rytuie opgesluit*, byna sonder iets om te eet. Babetjie drink aan 'n bottel, maar hulle wou my nie toelaat om vir haar kos te maak nie; ek het 'n klein spiritusstofie gehad, maar hulle wou my nie toelaat om spiritus daarvoor te koop nie. Eers het hulle ons onkoste vergoed, maar nou moet ons self aansukkel of anders na die „refugee”-kamp gaan, waar ons 7½d. op 'n dag sal toegelaat word. Ons het daarvoor bedank en verkies om ons eie onkoste te dra. Ons het 'n lekker huis gehuur; eetware is goedkoop, dus is ons gelukkig. Ons moet

Inwoners en meubels van een ronde tent kort na aankoms van die plaas.
November 1900.

ons daaglik by die kantoor aanmeld. Ons woning is totaal verniel; alles wat daarin was het hulle geneem en ook al ons vee, behalwe 'n paar bokke. Myrtel het baie gegroei, en Eric ook; Babetjie [gebore terwyl die vader in die gevangenis was] lyk baie op hom. Wat sal ek haar noem? Sy is nog nie gedoop nie. Willem is 'n gevangene hier op 'n skip.

Liefhebbend, ens.

AAN 'N KRYGSGEVANGENE VAN SY VROU.

DURBAN, 12 Sept.

LIEFSTE,—Jy sal verwonderd wees dat ek en ons kinders almal gevange geneem is en dat ons almal hier in Durban is. Die kleintjie [vier maande oud] is so 'n sterk, gesonde en mooi kindjie.

AAN 'N KRYGSGEVANGENE VAN SY MOEDER,

wat ons die vroegste persoonlike verslag gee van die kamp op Bloemfontein.

BLOEMFONTEIN, 17 Okt. 1900.

Hulle het ons uit ons huis geneem en die huis verbrand. Dit is vandag presies 'n week dat ons hier [naby Bloemfontein] is. Ons was vyftien dae op Winburg en het 'n gerieflike huis gehad wat behoort aan die heer —, wat gewillig was om alles vir ons te doen; maar om ons te straf het hulle ons hierheen gestuur. Hulle het ons nie toegelaat om iets saam te neem nie, behalwe ons klere; ons ontvang rantsoene (ys-vleis en bakkersbrood). Dit is bitter swaar om bedelaars te wees, maar ek hoop alles sal regkom. Ons is 'n halfuur van Bloemfontein in 'n kamp. Hulle noem dit die „refugee”-kamp. Daar is dertien families in die kamp. Daar is twaalf van ons in een tent, en jou moeder is kok, want hulle het ons belet om bediendes te bring. Jy kan jou voorstel wat dit moet wees om klere, ens., in 'n klein badjie te was. Hulle ry die water in twee vate hier aan vir die gebruik van al die mense. Verbeel jou hoe dinge daar uitsien; en ons moet self hout haal en die groen bosse afkap om vuur mee te maak. Hier is nie beeste nie, en ons moet die mis van muile neem om die vuur mee aan die brand te maak.

U liefhebbende Moeder.

AAN 'N VRIEND IN KAAPSTAD.

BLOEMFONTEINSE VROUEPRISONIERSKAMP,

30 Nov.

LIEWE —, Net 'n paar reëls om jou te sê dat ek verlede Sondag gevange geneem en na Sannaspos gestuur is. Ek het toe gevra dat my kinders (oud 5 jaar, 3 jaar en 18 maande) gehaal sal word om saam met my gestuur te word, daar die gedagte aan hulle alleen op die plaas vir my te vreeslik was. Ons is nou almal hier in 'n tent—ou tant N. en my suster ook. Laasgenoemde het hulle hier gebring met haar drie seuntjies. Hulle wou haar eers nie toelaat om haar babetjie te bring nie. O, as God ons nie kom help nie, dan weet ek nie wat van ons sal word nie. Ek moet met my kinders in ellende omkom. Ek het hulle gesmeek om my toe te laat om in 'n losieshuis te gaan, maar tevergeefs. Ek moes na 'n kamp gaan. Geen genade nie! Ek hoop en vertrou op God. Hy sal ons hoor en verlossing stuur. Al moet ek nog soveel verduur, ek sal 'n Afrikaner bly. Bid tog baie vir ons. God alleen weet wat ons te ly het. Ek mag nie skrywe nie, of ek sal jou alles vertel. Christie en John is altwee siek, want hulle het ons in 'n oop kar in die bloedige son ses uur ver gestuur. En hier in die tent is dit nou vreeslik warm. Geen dier kan hierin leef nie. Hier is baie mense van verskillende plekke wat ons ken. Ook oom P.T. en sy vrou. Skryf tog gou. Ek verlang om van jou te hoor. Die gars wat ek laat saai het, staan nou pragtig op die land. Toe ek weggegaan het, het ek C. [die Kafferjong] gestuur om dit af te oes, maar ek dink nie hulle sal dit toelaat nie. Liefdevolle groete van my en die kinders.

Mev. J. R. Green, wat, soos wel bekend is, die krygs-gevangenes op St. Helena besoek het, was so vriendelik om van haar aantekenings vir my 'n paar staaltjies te gee, wat duidelik aantoon hoe bekommerd die mans was oor hul families in die onsekere toestand van die land:—

Woensdag, 10 Okt. 1900.

. Onder die nuwe gevangenes is daar, soos my vertel word, omtrent sestig Boere wat op hul plase gevang is en sonder enige aangegewe oorsaak weggestuur is Een het my vertel sy vrou en drie kinders is nou alleen op die

plaas—die oudste meisie 13, die oudste seuntjie 11—, drie myl van die naaste buurman. Daar was ander wat in dieselfde bekommernis was. Die land onseker, rowers en mense wat rondgaan om buit te maak al wat hulle in hande kon kry, en dergelike meer. Die vader van die drie kinders het met die opgee van sy wapens gesmeek om een Mauser, wat Joubert hom gegee het, te behou ten einde sy plaas te kan beskerm. Toe die Engelse op sy plaas kom, het hulle eers die swartjong geneem en hom gevra waar sy baas wapens begrawe het. Die jong het nie geweet nie. „Jy moet weet,” het hulle gesê; „jy was die jong wat gedrywe het en oral met hom saamgegaan het.” „Dit was my broer,” sê die jong, „en hy is baie weke al weg.” Die Kaffers was bang toe hulle dit alles gehoor het en het met uitsondering van drie almal die plaas verlaat.

Ek vra of hulle hom beskuldig het dat hy ammunisie begrawe het. „Nee, daar was geen beskuldiging nie,” sê hy. „Ek was 'n progressiewe lid van die Raad” (hy was 'n goedopgevoede en voortreflike man), „en vir tien jaar het ek geworstel om hierdie oorlog te voorkom.” „Jou droefheid moet groot wees,” sê ek. „Ag, mev. Green, ek kan dit nie vertel nie. Ek is soos 'n seun wat ween om sy moeder; en ek vrees daar sal nou 'n proses van gruwelike moorde plaasvind soos die geskiedenis nie ken nie. Ek het altyd gehoor dat as jy 'n man se huis verbrand, dan maak jy van hom 'n soldaat. Nou het ek dit oral om my gesien; en ek weet dat as jy 'n man se huis afbrand, dan maak jy 'n held van 'n lafaard. As 'n man sy vrou en kinders uit die deur sien sit het met niks as die klere aan hul lyf nie, en die huis opgeblaas, dan gee daardie man van daardie tyd af nie om wat hy doen nie.” Die manne wat nou in die veld is, is desperaat.

Mev. Green vervolg:—

Toe neem hulle my na Roos se tent . . . 'n Seun wat baie jonk lyk, Du Toit, word gebring. Ek het hom sewentien jaar oud geskat. Hy was een-en-twintig . . . Hy is op 10 September op Potchefstroom gevange geneem . . . Op die 15de het hulle sy moeder „krygsgevangene” geneem en in die gevangenis gesit. Om agtuur in die aand het hulle hom met 'n wag uitgestuur om die babetjie na haar te bring. Daar was vyf ander kinders—die oudste meisie 16 en die jongste 3. Hulle word tuis gelaat. Hy weet nie wat van

H—Die Smarte

hulle geword het nie. Sy moeder en die kleintjie is na die gevangenis in Johannesburg gestuur. Geen rede vir hul gevangening word aangegee nie. Hy het nie die minste idee waarom hulle haar geneem het nie. (Waldeck sê hy het gehoor dat die moeder kort tevore uitgegaan het in die veld om die perde te haal, dat sy toe 'n gewonde burger in die veld gevind het, en dat sy hom toe opgeneem het, nie na haar eie huis nie, maar na 'n ander plaas van herberg. Hy dink dit kon die rede gewees het.) Van die tien moeders, dink hy, is agt na Noupoot gestuur, een-en-dertig vroue en kinders altesame. Hulle het die hele huis geplunder, alles daaruit geneem behalwe die matrasse, die plaas geruïneer, al die vee en hoenders weggeneem en toe die vyf kinders agtergelaat Hulle kan nie sê waarom die vroue weggeneem word nie. Sommige sê dit is om die Engelse troepe te beskut teen die geweervuur van die Boere. Sommige dink dit is om die mans te dwing om oor te gee terwille van die loslating van die vroue. Zinn, in die hospitaal, is ook op pad gewees met vroue-prisoniers. Hy sê dit was 'n jammerlike gesig. Die aantal kinders, baie in die arms, nog nie 'n jaar oud nie, huil en skree. Hy was baie, baie bitter.

. . . . 12 Okt. 1900. Vrydag. Kommandant Wolmarans het my gevra om in die tent die middag saam met hom te eet, kommandant Viljoen met hom Gepraat van die vroue en kinders uit hul wonings gesit. „God weet — niemand anders weet nie — hoe hulle kan lewe.” Die gryse ou Viljoen het nie 'n woord gepraat nie Wolmarans het my gevra om te bly en het sy geskiedenis met geweldige hartstog meegedeel. Sy vrou is sewe jaar gelede dood. Sy huis is toe toegemaak en hy het weggegaan. 'n Seun van 14 jaar het nie ver daarvandaan nie by 'n getroude suster gewoon. Die soldate het gekom (volgens rapport van hierdie nuwe gevangene), die dak van die huis afgebreek, die huis verwoes en alles weggeneem. Sy vee het hulle weggeneem, elke ding op die plaas. Die seun van 14 jaar het agter die vee gehardloop om hulle terug te jaag. Hulle het hom saam met 'n ander seun krygsgevangene geneem na Johannesburg en hom verskeie dae in die tronk gehou. Toe word hulle uitgeneem, tien houe met 'n lat geslaan en in die pad gestee. Die een seun het geskree en gehuil. Wolmarans se seun het nie 'n woord gesê nie en nie 'n traan gestort nie. Toe dit oor was, sê hy, „Nou sal ek die Engelse skiet.” Wolmarans sê dat hierdie slae vir hom erger is as die vernieling van al sy eiendom. Vir almal was dit 'n vreeslike belediging. Hierdie

verhaal, en ook ander, het die hele kamp met nuwe vrees bevang omtrent die lotgevalle van hul eie families. Hulle het onder Roberts se proklamasie verwag dat die plase van manne wat oorgegee het, teen die Engelse soldate beskerm sou word. Hulle dink nog dat dit die geval behoort te wees.

MEV. P. J. BOTHA AAN 'N SUSTER IN KAAPSTAD.

BLOEMFONTEINSE KAMP,
20 Des. 1900.

Dit is net om jou te laat weet waar ons is. Ek en my huisgesin is agt dae gelede saam met dertig ander families hierheen gestuur van Philippolis. Jy kan bes verstaan hoe ons verlang om iets van ons dierbares te verneem. Septembermaand het ons laas briewe gehad. Kommunikasie is daarna afgesny, en ons is nou hier. Ek hoef nie te sê wat die kamplewe is nie, om met alle klasse en alle omstandighede in een plek saam te wees nie; dit is te ru om te beskrywe; ek wis nooit dat tentlewe so swaar is nie. Ek het 'n beltent met al my kinders [5]; in droë weer is dit vreeslik warm, maar moenie van nat weer praat nie, as die water onder 'n mens inloop en al die beddegoed nat maak en dit van bo ook nog lek. Dit sal jou laat lag en huil om jou arme ou suster te sien agter die waterkar draf om 'n bietjie water, en dan weer die koppies klim om hout te haal; ons moet self vir alles sorg. Ons ontvang rantsoen van die Regering, vleis, brood, suiker, koffie — geen lekkernye nie. Tog is ons tevrede; dit kon erger gewees het. Ons word nie toegelaat om dorp-toe te gaan nie, anders kon ek vir A. [broer] gaan sien; en hulle word nie toegelaat om na die kamp toe te kom of eetware te stuur nie, maar hy het my 'n matras en stoele en 'n waterdig-seiltjie gestuur, om ons tent 'n bietjie meer gerieflik te maak. Ek het probeer om verlof te bekom om na Kaapstad te gaan, maar dit is my geweier. Maar jy kan my glo, liewe Hessie, ek voel op 'n manier trots om met my volk te kan ly, want 'n mens kan nooit waarlik medelye hê voor hy in dieselfde omstandighede geplaas was nie; nou kan ek, ek verseker jou met almal van harte deel Ek het veel om voor dankbaar te wees. Dit kon erger gewees het. Ek hoor ons dierbare seun is na Ceylon gestuur — van my man het ek vir maande nie gehoor nie . . .

Ek sal nooit weer met iets ontevrede wees nie, want ek het te swaar gehad; al my goed het ek verloor. Toe hulle my uit my huis gedrywe het, het ek na Susan se huis gegaan en al my goed in mnr. Gertenbach se huis weggepak — en dit is alles vernietig; dus het ons niks meer om te verloor nie. Naak is ons in die wêreld gekom, en naak sal ons daaruit gaan. Ek het veel om te skrywe, maar vir die teenswoordige moet ek hiermee volstaan. Ek vind dit baie moeilik om te skrywe, want ons het nie 'n tafel om op te skrywe nie.

VAN 'N DAME IN DIE VRYSTAAT WAT DIE KAMPLEWE OP
BLOEMFONTEIN IN DIE VROEGSTE DAE BESKRYWE.

29 Oktober.

O, dit is afmattend, en 'n mens sien die toekoms met kommer tegemoet. Boere word daaglik ingebring, sommige as krygsgevangenes en andere wat die wapens neergelê het. Die vroue en kinders van baie van ons welaf Boere word in tente gestop in die wind en stof op die veld in die rigting van Spitskop. Die brood wat hulle van die militêre owerheid ontvang, is so bitter dat hulle dit nie kan eet nie; en daar is ook baie siekte.

VAN DIESELFDE DAME.

BLOEMFONTEIN, 14 Nov.

Gister het hulle meer vroue en kinders van die kamp gebring om na Norvalspont gestuur te word; skaarsheid van water word as rede aangegee; en langs die straat het sommige baldadige Kaffers met die Kafferdrywers die gek geskeer en geroep: „Waar het julle hierdie klomp opgetel?” Arme wenende vroue en kinders, en die wag — nie manlik genoeg om hulle teen belediging te beskerm nie. Ek kon bladsye vol skrywe. Ellende en lyding is oral, en armoede 'n spookgestalte. Gister was 'n verskriklike dag — 'n harde wind het gewaai, en omtrent twee-uur het die wolke gepak, en ons het gehoop dat dit werklik sou reent, maar een stofstorm op die ander het die hele middag gewoed, en teen sonder was die wind ontsettend en die lug in die weste bloedrooi. Ek dag aan die arme vroue in die kamp, en die suiglinge. Die weer is werklik aaklig, en die Kaffers sê: „Dit kan nooit weer

reent nie: daar is te veel bloed in die land!" Wat lê nog voor ons? God alleen weet. Die armoede is oorweldigend — geeneen ploeg of saai nie, en die mense is terneergedruk, meer as woorde kan beskrywe — terneergedruk, maar verbitter.

'n Britse onderdaan wat in Bethlehem gewoon het, het my 'n beskrywing gestuur van haar wegvoering na Natal. Sy gee 'n beskrywing, wat die vroegste is in ons besit, van die kamp op Pietermaritzburg, waar voedsel en lewens-behoeftes altoos betreklik volop was. Dit sou verkeerd wees om te veronderstel dat die groot tente en huisraad wat sy beskrywe, in al die kampe verskaf is, of selfs in enige kamp ná die eerste weke. In al die noordelike kampe is die mense in beltente geplaas wat *werklik* leeg was.

In Oktober 1900 (26ste) het hulle ons van Bethlehem weg-geneem. 'n Geveg met die Boere op mnr. Van der Merwe se plaas „Mooihoek" omtrent twee uur van Bethlehem het ons tot stilstand gebring. Die Boere was op die rand en kopple agter die huis; in die huis of tuin was daar nie een nie.

Die Engelse het die huis waarin die vroue en kinders was, gebombardeer met tussenpose, van omtrent neënuur in die môre tot vyf in die namiddag. Een bom het op die klaskamer geval waar die vroue en kinders gesit het; hulle het net betyds ontsnap. Ten gevolge van die bomme wat op die huis geval het, moes hulle agter die tuinmuur skuiling soek: die bomme en koeëls het al die tyd dik rondom hulle geval.

Toe die generaal by die huis kom, sê hy aan mev. Van der Merwe en mev. Pretorius om sonder versuim uit te haal wat hulle wou hê, want die huis moes verbrand word; net so snel soos hulle uitgedra het, het die soldate weer die goed ingedra, sodat hulle op die ou end nie veel meer gehad het as die klere aan hul lyf nie. Laat die nag het hulle in die kamp gekom, daar hulle nog ver moes loop om dit te bereik.

In gesprek met kaptein Webber oor hierdie geval het ek hom vertel dat mev. Van der Merwe my verseker het dat daar geen Boere in die huis of tuin was nie, en dat sy nie eens van hul teenwoordigheid op die plaas bewus was nie. Hy sê toe dat mev. Van der Merwe 'n leuen vertel. Ek ken mev. Van der Merwe as 'n vrou op wie se woord jy kan vertrou.

Ons waens was kort agter die kanonne, en ons het die Boere op die randjie gesien, maar niemand in die tuin nie.

Daar was drie generaals met hul magte op hierdie plek, maar ek meen dit was generaal Rundle wat mev. Van der Merwe en mev. Pretorius weggeneem het. Die mans van hierdie twee vroue is altwee in Augustus reeds gevange geneem. Daar was omtrent 150 vroue en kinders in ons geselskap. Elke familie het 'n wa gehad met 'n klein tentjie agterop; en in die nag het elke familie 'n klein beltent gekry; die tente en waens het dan 'n vierkant gevorm, waarbinne die vroue en kinders kon rondloop solank soos daar gelaer word. Die korporaal en sy manne wat opsig gehad het oor die vroue het alles gedoen wat hulle kon vir hul gerief. Die geselskap het Harrismith op die 30ste bereik en daar 'n week lank vertoef; toe word die helfte van hulle per trein na Pietermaritzburg gestuur; die eerste gedeelte van die pad word hulle in tweedeklasrytuie geplaas, en op Ladysmith word hulle na die derdeklas verskuive.

Op Pietermaritzburg het hulle tente gekry wat klaar was om hulle te ontvang, maar niks meer nie; voor die aand is hulle egter voorsien van komberse en kos. Die tente was die groot langwerpiges met dubbele seil, een vir elke familie. Die huisraad het bestaan uit ysterkateltjies met strooimatrasse, vyf komberse vir elke persoon, 'n tafel en twee banke, 'n blikskottel, 'n emmer en 'n kampketel. Die kos het die vroue self gekook; 'n redelike hoeveelheid word gegee. Die vroue moes self was; 'n afdak met goeie water is vir dié doel opgerig. Die groot moeilikheid is die verskriklike hitte, en daar is geen skaduwee vir die kinders om buite te speel nie. Die vroue word toegelaat om hul vriende in die stad te gaan sien of om winkel-toe te gaan.

Ná veertien dae in die kamp deurgebring te hê, het ek verlof gekry om huis-toe te gaan na my vriende in die Kaapkolonie.

VAN 'N PREDIKANT SE VROU AAN 'N VRIEND OP STELLENBOSCH.

PIETERMARITZBURG, Nov. 1900.

WAARDE MEV. LOUW,—U sal ongetwyfeld verwonderd wees om 'n brief van my uit hierdie plek te ontvang. Ek ondervind nou ook wat kamplewe is en kan nie sê dat dit alte aangenaam is nie. Verlede Sondag was ek nog in Heidelberg besig om klaar te maak vir die weggaan. Mev. O. en ek is saam weggestuur. Toe ek haar laas gesien het, was sy nog in 'n hotel en nog nie op parool nie. Ek het meteens parool

gekry en het een nag in 'n hotel gebly, maar kon nie langer bly nie, daar die kamer waarin ek was vir die volgende dag bespreek was. Ek het probeer om 'n ander plek te kry, maar dié was onverkrygbaar, daar dit vakansietyd is; en hierdie feit tesame met die teenwoordigheid van die bannelinge het elke ledige plek in beslag geneem, en dus was daar vir my geen ander uitweg nie as om na die kamp te kom met die verstandhouding dat ek verlof sal kry om uit te gaan sodra ek 'n billike losiesplek kan vind. Ek is hier met die twee jongste kinders; my seuntjie moes agterbly as getuie in die saak van sy neef, wat verlede week onder verhoor moes kom; maar ek was so 'n ongewenste dat dit onmoontlik was om my 'n paar dae langer daar te laat. My dogter en die jongetjies sal later kom. 'n Sekere kolonel gaan in my huis. Hy is van plan om sy vrou te laat kom. Ek twyfel of ek ooit weer iets van my goed sal sien. Dit is 'n baie groot kamp. Ek hoor hier is omtrent vyfhonderd families. Ek kom heeldag mense teë wat ek ken. Die lewe sal nie so swaar wees as 'n mens 'n markee-tent vir 'n familie kon kry nie, maar nou is daar so baie in een klein tentjie.⁵⁾ Deel van die kamp word een of ander tyd aanstaande week na Howick verskuiwe.

Die vroue gedra hulle werklik pragtig en maak die beste van al die swaar werk — houtkap, waterdra, buitekook, ens. Ek sou graag 'n aantal Engelse vroue wil sien onder dieselfde omstandighede. 'n Mens sal nie met veiligheid naby kan kom nie, soveel rusie sal daar wees. Gisteraand het ons 'n droewige toneel aanskou; omtrent 130 persone, vroue en kinders, is hierheen uitgemarsjeer van die spoorwegstasie (drie myl ver). Met hul aankoms was daar 'n swaar bui hael en reent; en voor elkeen in 'n tent kon kom, was hulle papnat; om die arme klein kindertjies deur en deur nat te sien was alte treurig, en die tente was net so nat soos die mense. Al die bagasie was nog agter; en hulle moes die nag net soos hulle was, deurbring. Gelukkig het ons in die middag gehoor dat daar wat eetware vir die kamp deur sommige goeie vriende op Greytown (na ek meen) gestuur was, en toe het mej. B. en ek na die komitee gegaan en 'n bietjie brood vir die nuwe aankomelinge gevra (daar hulle byna geen voedsel op die hele pad hierheen gehad het nie), wat hulle gewilliglik gegee het; dus kon die stomme klein dingetjies tog eet, al was hulle nat.

Sommige van die vroue wat aangekom het, was baie siek

5) Vgl. voorgaande verslag van 'n maand vroeër; opmekearhoping het nou reeds begin.

en moes dadelik mediese hulp hê, veral een vrou wat vir 'n kraambed siek geword het. Ek het nog nie gehoor wat van haar geword het nie. Die tente lyk so eners dat dit swaar is om hier iemand te vind. Twee ander vroue het aangekom — een met 'n kindjie van vyf dae oud, en die ander met een van sewe dae oud. Verbeel u hul aankoms in donder en hael! Een van die vroue het hulle vanmôre in 'n ambulanswa weg-geneem; dus maak ek uit dat sy ernstig siek geword het, want hulle neem net dié weg wat ernstig krank is Nuwe aankomelinge vertel ons dat hulle tyding gehad het van ons mense dat hulle nog in die beste gesondheid en vol moed is; hulle vertrou dat ons ook almal opgeruimd en moedig sal bly net soos hulle.

VAN DS. N. P. ROUSSEAU AAN DIE KOMITEE IN KAAPSTAD.

PIETERMARITZBURG, 10 Des.

Daar is meer as 1000 manne, vroue en kinders in die kamp. Hulle het taamlike groot gerieflike tente, maar kla bitter dat hulle nie genoeg vleis en brood kry nie, en dat hulle heeltemal kort is van klere. Ek is nie seker dat dit die geval is met die vroue van Heidelberg nie; maar van die meeste ander weet ek dat op 'n oomblik se kennisgewing in vele gevalle hul huis met alles daarin afgebrand is voor hul oë, terwyl hulle nie toegelaat was om selfs 'n orige stukkie klere mee te neem nie. Sommige is in 'n haglike toestand Ek het die kom-mandant omtrent hul voedselvoorsiening gaan spreek Ons doen wat ons kan. Ons het 'n Dameskomitee wat omsien na die klere en skoene van die mees behoeftiges. Die militêre owerheid het ook in hierdie opsig hulp belowe; maar dit gaan met soveel omslagtigheid gepaard, en hulle wil hê elkeen moet teken vir wat hy ontvang, om na die oorlog terug te betaal dat die mense weier om van hierdie hulp gebruik te maak.⁶⁾ Natuurlik, elke oulap is welkom Daar is sprake dat sommige weggestuur sal word.

⁶⁾ Geliewe te let op hierdie voorgestelde terugbetaling vir klere verskaf.

Ek het u skrywe ontvang insake die Boerevroue en -kinders in die sogenaamde „refugee“-kamp alhier Met betrekking tot die honderde van ons arme vroue en kinders hier, spyt dit my om te moet sê dat die meeste van hulle groot gebrek het aan klere; ons Dameskomitee hier het 'n lys ontvang van die komitee in die kamp, waaruit dit blyk dat daar honderde is wat hulp nodig het; en dit sal seker meer as £100 sterling kos. Vele van die vroue en kinders is byna nakend. Sommige het hoegenaamd geen onderklere nie. Hulle sê hulle is uit hul huise gedrywe met die ou goed wat hulle aangehad het, en dat hulle nie toegelaat was om iets mee te neem nie, al het hulle nog so gesmeek om dit te kan doen; en hul huise was aan brand nog voor hulle behoorlik daaruit was. Sommige het net tyd gehad om een kis klere en 'n bietjie beddegoed mee te neem. Andere weer het iets van hul huisraad gered, maar moes alles agterlaat, daar die soldate hulle weggejaag het. Sommige het geld by hulle, maar die meeste het nie 'n oulap nie. Ek kan u nie die ellende waarin die mense hulle bevind, beskrywe nie. Sommige het hier in 'n stortreent aangekom en is net in die klein ronde beltente geplaas, soms tien in een van hierdie tente, waar hulle in hierdie warm somerdae as die son skyn, byna doodgebrand word. Ek was in verskeie van hierdie tente gister, maar kon die hitte nie vir 'n paar oomblikke daarin uithou nie. En tog is daar siek vroue en kinders van 'n paar dae oud in hierdie selfde tente. In een tent het ek 'n moeder gevind wat van 'n kind bevalle is op pad hierheen. Sy het daar gelê met haar suigling van 'n paar dae oud in die brandende hitte.⁷⁾ Hulle het haar uit haar gerieflike woning geneem, waar sy reeds siek was en in bed, haar uitgedra en haar huis aan brand gesteek. Die enigste misdaad van hierdie vroue skyn te wees dat hul mans weg is op kommando.

Die kos wat die mense kry, is so gering dat hulle daar nie op kan lewe nie. Ek het by die kommandant oor dit alles klagtes ingedien, maar totnogtoe is daar geen verbetering aangebring nie.

Ek het 'n bietjie geld aan die mees behoeftige families gegee om vir hulle 'n bietjie meer voedsel mee te koop. Ek

⁷⁾ Ek het dikwels die hitte 104° Fahr. in die tente gevind.

het 'n bietjie geld van die komitee in Kaapstad ontvang, en vandag het hulle my weer £40 getelegrafeer.

Die mense in Greytown en Maritzburg doen wat hulle kan om die nood te versag, maar vele ly groot gebrek. Ek besoek hulle gereeld en preek vir hulle op bepaalde tye. Ons het hulp nodig, maar daar die kamp, of ten minste 'n deel daarvan, na Howick verskuiwe word, het ek nog nie besluit wat om te doen ten einde die hulp van 'n broeder-predikant te erlang nie. Daar is mense wat heelwat geld by hulle het, en ander, helaas, wat ons veel droefheid berokken deur hul gedrag . . . maar het ongetwyfeld hulp, en veel hulp, nodig. Ons mag nie skrywe nie; en ek vrees dat selfs wat ek nou reeds geskrywe het, kwaad kan doen.

Keer ons ons na Transvaal, dan vind ons 'n dame wat besig was met sendingwerk, wat as volg skrywe:—

NABY JOHANNESBURG, Nov. 1900.

As ons om ons heen kyk na die behoeftes van andere, dan voel ons dat ons ons mond nie mag oopdoen nie; ons voorregte is so groot gewees. Ons het min, maar ons kom klaar met die weinige wat ons Kerk ons gee vir voedsel en deksel. Ons het omtrent 'n veertien dae gelede 'n uiters treurige ondervinding gehad. Vier manne kom omtrent tienuur in die aand ons huis binne en wou nie hoor om uit te gaan nie. Ons wis nie wat om te doen nie; maar soos altyd was die weg na die Genade-troon oop, en ons kniel neer en bid tot God. Selfs toe verhard hulle hul harte en neem nie die minste notisie van wat ons doen nie. Hulle staan met ons en praat asof niks gebeur nie; ek het net gevoel dat ek die Here nie kon loslaat voor Hy ons nie gehoor en geantwoord het nie; en toe hulle sien dat ons beslis was om nie hul sin te gee nie, het hulle uitgestap en die deur agter hulle toegemaak.

U sal later meer hieromtrent hoor. M. en S. se senuwees is so geskok dat hulle verplig was om vir veertien dae op rus te gaan.

JOHANNESBURG, 8 Des. 1900.

Woorde^s) kan nie uiting gee (so skrywe 'n vriend) aan die mate van ellende waarin die vroue van ons volk in hierdie

^s) *South African News*, 9 Jan. 1901.

geweste gedompel is nie. Vandag het hulle omtrent vyftig families ingebring van die Potchefstroomse distrik, almal voor my deur verby; en hulle is almal neergeplak in die manskwartier van die Robinson-Deep-Myn. Ek het toe afgegaan om hulle te sien, maar my hart het in my binneste geweene toe ek die ellende aanskou. Kinders huil van honger, en moeders ook; en hulle het niks gehad om die honger mee te stil nie. Hulle het van gister nog niks gehad om te eet nie. Hulle is van hul plase weggeneem. Ek het soveel melk en brood as wat ons gehad het geneem en onder hulle verdeel. Ek het Johannes met geld in die stad gestuur om brood te koop, maar hy kon nie 'n enkele brood kry nie, dus sal hulle moet uithou totdat hulle iets van die hulpfonds kry. U kan nie dink wat dit is nie, en ons kan nie besef wat die einde gaan wees nie. Voedsel is so skaars dat selfs geld dit nie kan koop nie en daar is duisende, kan 'n mens sê, wat hongersnood in die gesig staar. Ek hoor almal, of die meeste, van die vroue van die twee Republieke word hierheen gebring. Ophirton is so vol soos dit kan kom; so ook die resiesbaan; en ek hoor hulle word nou in die lokasies geplaas.

Die brief vervolg:—

18 Des.

Ek het geskrywe omtrent die behandeling van die vroue hier, maar die ergste het ek u nog nie vertel nie.

'n Sekere trein arriveer van Potchefstroom, vol vroue, almal in oop trokke gelaai, en drie vroue het in die oop trokke tussen die kinders in die kraam gekom. By die aankoms op Braamfontein blyk dit dat een vrou met kind en al dood was ten gevolge van die geboorte. Andere het flou geword van pure uitputting, toe hulle by die stasie aanland. Ons het skikkings getref met die outoriteite om verlof te bekom om verversings na die stasie te stuur as die trein inkom, daar die arme mense dae lank sonder kos moet gaan.

Ds. Meiring, van Johannesburg, het ook aan vriende in die Kaapkolonie geskrywe, waaruit die gebrek in die vroeë dae in die Johannesburgse kamp blyk:—

JOHANNESBURG, Des. 1900.

Daar is baie siekte onder die mense, grootliks toe te skrywe aan gebrek aan genoegsame voedsel, daar die beloofde verbetering van die rantsoene nie volgens verwagting was nie.

Die hele saak van voedsel en deksel vir ons arme mense veroorsaak ons veel kommer. Ons is vasbeslote om as ons geen bevrediging by die plaaslike owerheid kry nie, op die opperbevelhebber 'n beroep te doen, en as dit nodig is, by nog hoër beamptes. Die meeste mense kan hulle nooit verklee nie; en daar hulle geen seep het nie, kan hulle hul ook nie reinig nie. Ons kan dit natuurlik nie uit ons klerekaste voorsien nie, al het ons reeds omtrent sewe vragte ou klere van tyd tot tyd daarheen gestuur. Ons kan nie 2000 of 3000 vroue en kinders van klere voorsien nie. Hierdie arme susters is in meer as een geval van hul huise weggeneem met niks meer as wat hulle aangehad het of wat hulle in die paar minute wat vir hulle toegelaat was, in hande kon kry nie; en waar hulle in die verlede gewoon was aan voedsel en 'n ordentlike lewe, is hulle op die oomblik soos die uitvaagsel van die land.

Ons het om 'n ander onderhoud met die goewerneur gevra om hierdie saak te bespreek en op onmiddellike verbetering aan te dring. Dit is hartverskeurend om onder hierdie susters rond te gaan en hul stille smart te aanskou.

Uiters belangrik met sy mededeling van besonderhede is hierdie brief, vir die eerste maal gedruk in die *Algemeen Handelsblad* van 21 Februarie 1901 en in die *Daily News* van 1 Maart 1901:—

JOHANNESBURG, 2 Des. 1900.

Tydens my verblyf in Johannesburg het ek die geleentheid gehad om die publieke vergaderings by te woon wat in Desember belê was deur 'n komitee belas met die uitdeling van die „Ned. Geref. Kerkfonds vir Ondersteuning van Krygsgevangenes en Gevange Vroue en Kinders in Johannesburg”; en daar ek self 'n gevangene op parool was, het ek, dit spreek vanself, groot belang gestel in alles wat vir hierdie mense gedoen word. Ek deel niks mee nie behalwe die dinge waarvan ek onmiddellik persoonlike kennis dra. Op 2 Desember het 'n deputasie van gemelde komitee 'n samekoms gehad met die goewerneur van Johannesburg met die doel om te sien wat gedoen kan word om huisvesting en voeding vir die gevange vroue en kinders wat daarheen gestuur was, te verskaf. Die deputasie word as gevolg van hierdie vergadering verwys na die argitek, die heer Nicholson, en na majoor Cavaye, die offisier wat belas is met die uitdeling van die Imperiale Hulpfonds. Die argitek het die planne vertoon wat opgestel was

vir geboue wat vir die gevangenes opgerig sou word. Daar sou drie hutte gemaak word, elkeen 200 voet lank en 25 voet wyd. In elke hut sou vierhonderd volwassenes gehuisves word; houtbedde sou verskaf word, maar die gevangenes sou hul eie beddegoed moet verskaf. Majoor Cavaye het aan die deputasie meegedeel dat volgens 'n nuwe rantsoenskaal wat hy van lord Kitchener in Pretoria ontvang het, sou elke volwassene slegs 7 pond meliemeel, 4 onse koffie, 4 onse sout en 8 onse suiker weekliks ontvang. Die kinders sou dieselfde hoeveelheid suiker ontvang, maar halwe rantsoen wat die ander artikels betref. Die majoor het erken dat hierdie voedsel nie voldoende was om liggaam en siel aanmekaar te hou nie, en verklaar dat hy op sy eie gesag 2 pond meel en 5 pond meliemeel laat gee het in plaas van 7 pond van laasgenoemde. Met die aandaag op hierdie feite is dit nodeloos om daarop te wys dat die toestand van die krygsgevangenes in St. Helena en Ceylon oneindig veel beter is as dié van hul vroue en kinders wat agtergelaat is. Op 19 Desember het die Eerste Mediese Beampte die volgende brief aan die militêre goewerneur van Johannesburg gerig:—

„WAARDE HEER,—In my hoedanigheid as Eerste Mediese Beampte van die Boerekamp moet ek rapporteer dat ek die rantsoen aan hulle verskaf ontoereikend beskou om hulle in gesondheid te hou. Die groot meerderheid van hierdie mense is vroue en kinders wat nie in dié mate van gesondheid is dat hulle die skielike verandering in hul diët kan verduur nie; want soos welbekend is, het die meeste van hulle hoofsaaklik vroeër op vleis gelewe. Die gevolg van hierdie skielike verandering is dat daar veel siekte onder hulle uitbreek het. Die meeste vroue en byna al die kinders ly in meer of minder mate aan 'n akute vorm van maagsiekte. In hierdie toestand van sake vorm die voorsiening van medisyne en mediese geriewe 'n groot konsiderasie in die uitgawe van die kamp. Ek sou aanbeveel dat buiten die teenswoordige rantsoen van meliemeel, meel, koffie, suiker en sout, vleis en groente ten minste drie maal per week verskaf sal word aan dié wat nie self daarvoor kan betaal nie.

(Geteken) R. P. MACKENZIE,
Mediese Distriksbeampte.”

Op 9 Desember het ook die Sekretaris van die Komitee aan majoor Cavaye geskrywe en daarop gewys dat die 282 vroue en ou manne en die 547 kinders wat afgekamp is op die terrein

van die Robinson-Deep-, Mainreef- en Ferreira-myne, verplig word om hul rantsoene by die resiesbaan, t.w. driekwartier te voet ver, te gaan haal. Daar hulle oor geen middele van vervoer beskik nie, moes hulle heen en terug loop in die brandende son, 'n verskriklike beproewing vir byna almal, daar die meeste onwel was of aan een of ander kwaal gely het. Die Komitee smeek dus dat daar ook 'n rantsoenplek sal geplaas word by die Robinson-Deep-Myn om dit enigins ligter te maak vir die vroue, ou manne en kinders. Die lot van hierdie ongelukkige mense is hier dus soos gesien kan word, verskriklik; maar die behandeling wat hulle ondergaan van hul wonings na Johannesburg, is nie minder wreed nie. 'n Brief deur die Komitee aan die militêre goewerneur op 27 Desember gerig, werp 'n bietjie lig op die saak. In hierdie brief praat die Komitee van 'n onderhoud wat hulle gehad het met die goewerneur, waar hy toegestaan het dat hulle aan die vroue en kinders wat by treinvragte in Johannesburg aankom, koffie en beskuit by hul aankoms sal verskaf; want die arme mense het op die reis niks om te eet of te drink gekry nie en kom in 'n half verhongerde toestand aan. Hulle gaan voort met te verklaar dat die militêre winkels weier om koffie en beskuit vir hierdie doel aan hulle te verkoop, en versoek dat hy bevel sal gee dat gemelde artikels verkoop sal word. Ek sal nou aantoon in hoever die versoeke van die Komitee toegestaan geword is en die beloftes van die outoriteite vervul is. Die beloofde geboue op die resiesbaan is nie opgerig nie, en die vroue en kinders moet sestien stuks saam in een kamer van 12 by 14 voet slaap. Daar is 626 van hulle in die arbeiderskwartier van die Robinson- en dorpse Mainreef-myne, en die orige 2300 is in tente gepak onder die brandende son. Die aanbeveling dat vleis en groente drie maal per week verskaf sal word, is nie uitgevoer nie, maar 'n stukkie vleis word een maal in die week gegee. Daar is geen rantsoenplek by die Robinson-Deep-Myn opgerig nie, dus moet die prisoniers nog hul bittere wandeling vir hul karige rantsoen onderneem. Daar is niks gedoen vir die vroue en kinders wat per trein aankom nie; slegs een maal is ons in staat gewees om hulle van 'n bietjie mieliepap en koffie te voorsien. 'n Mens moet een van hierdie treine sien aankom om te kan besef wat hierdie ongelukkige mense moet verduur. Die gekerm van die hongerige kinders, die geweën van die lydende vroue is genoeg om 'n hart van steen te smelt. By een geleentheid waar ek teenwoordig was, kon die soldate dit self nie langer verdra nie en het hulle hul rantsoene verdeel onder die arme

ongelukkiges. Ek het een van hulle hoor sê: „Ek is self 'n vader van 'n familie, en ek weet wat dit is as kinders om brood huil.” Ek was dikwels teenwoordig by die aankoms van die treine en het my nie verbaas oor die gevoel van bitterheid waarmee die gesig die persone wat teenwoordig was, vervul het, om hulle meer as ooit beslis te maak om die stryd tot die dood toe vol te hou nie.

Laat my ten slotte 'n brief aanhaal wat deur die sekretaris van die Komitee gerig was aan majoor-generaal French in Johannesburg. Die brief is gedateer 15 Desember:—

„WELED. GESTR. HEER,—Met betrekking tot 'n onderhoud verlede Vrydag tussen 'n deputasie van my Komitee en 'n lid van u staf het ek die eer om die volgende sake nou voor u in geskrif te bring:—

„(a) (Nouliks van toepassing hier.)

„(b) Versuim om die plaaslike outoriteite in kennis te stel met betrekking tot die afsending van treine met vroue en kinders na Johannesburg.

„Die deputasie wil beleefdlik die feit onder u aandag bring dat by verskeie geleenthede treine vol vroue en kinders weggestuur is van of aangekom het in Johannesburg sonder dat die plaaslike beampptes daarvan kennis gekry het, met die gevolg dat die prisoniers vir 'n baie lang tyd by aankoms of op vertrek in die goedereloods moes wag.

„Hulle is van 24 tot 30 uur in oop trokke op die stasie gehou, sonder dat daar die minste aandag aan hulle gewy is, en blootgestel aan baie onnodige ongerief ten gevolge van die gebrek aan toiletkamers op die trein. Die deputasie wens dus beleefdlik te versoek dat die stasiemeesters gelas sal word om die beampptes in kennis te stel van die stasie waar die trein moet aankom, van sy vertrek van hul stasies—en dat die spoorwegbeampptes dadelik kennis sal gee aan die offisier wat opsig het, van die aankoms van alle treine met gevange vroue en kinders.

„(c) Die haastige kennisgewing wat hierdie mense ontvang van die voorneme van die militêre outoriteite om hulle weg te voer, gee die vroue en kinders dikwels slegs 'n paar minute om hulle vir die reis klaar te maak, sodat hulle geen geleentheid het om die kos, klere en beddegoed wat hulle nodig het, bymekaar te kry nie. Slegs in buitengewone gevalle word hulle toegelaat om eetware saam te bring, maar artikels soos meel word deur die soldate na buite gedra, die sakke oopgesny en die inhoud op die grond uitgegooi; hoeveelsteeds vars aart-

appels, pas afgeoste mielies en ander eetware word verniel en verbrand—dinge wat in byna elke geval deur die vroue self gesaai en geoes is, wat tot laat snags moes werk omdat hul vee hulle alles ontnem is. En hierdie vroue en kinders wat so hard gewerk het om hulself van gebrek te vrywaar, word na die stede weggevoer en verhonger. Die deputasie wens eerbiediglik te versoek dat oral waar dit moontlik is, hierdie ongelukkige mense—in gevalle waar die militêre owerheid nog hul wegvoering van hul plase na gevangenskampe noodsaaklik ag—toegelaat sal word om hul eetware, vee en klere vir eie gebruik saam te bring.

„(Geteken) VAN OS (Sekretaris).”

Hierdie brief het generaal French geen antwoord waardig geag nie, en tot die middel van Januarie het daar geen verbetering in die lot van die ongelukkige vroue en kinders gekom nie.

Uit die buurt van Kimberley het dergelike verhale gekom. Die beskrywing wat hier gegee word deur mev. Hurdus van die vroue wat van Potchefstroom gebring is, kom ooreen met wat in 'n vorige brief vermeld is:—

KIMBERLEY, Okt. 1900.

Ek het na Modderrivier gegaan met 'n paar pond my deur vriendelike koloniste gegee; en hoewel hierdie geld 'n bietjie gehelp het, was dit maar soos 'n druppel in die oseaan na dit onder die noodlydende families verdeel was. Dit het 'n droewige indruk op my gemaak om die verwoeste toestand te sien van die eens so pragtige plek, die enigste groen plekkie om na te gaan van Kimberley; die algemene piekniekplek.

Die tweede plaashuis wat ek besoek het, het aan die heer J. Fourie behoort en was een van die beste huise op die rivier. Tot my verbasing het ek 'n hoop sand gevind waar die huis gestaan het. Mev. Fourie en kinders was in 'n buitehuis wat haar man kort voor sy dood gebou het. Die man is op suspisie gearresteer—sonder bewys. Na hulle hom maande lank in die gevangenis gehou het sonder verhoor, het hulle hom losgelaat om na 'n hoop ruïnes terug te keer.

Ons het verskeie sulke gevalle. 'n Ander treurige geskiedenis is die toestand van twee ou mense, omtrent tagtig jaar oud, wie se spaargeld gesteel geword is. Hulle is oud, noodlydend en hulpeloos; en daar is geen oumanne- of ouvrouetehuis om hulle heen te stuur nie.

Die smarte en onreg deur die vroue en kinders in die distrikte onder krygswet verduur, sal die ongevoeligste persoon tot tranen beweeg. 'n Vrou genaamd Coetzee, op Modderrivier, het onmiddellik na die aankoms van die Britse troepe die lewe aan 'n kind gegee. Hulle het die arme ding uit haar bed laat opstaan en 'n groot afstand laat loop. Die kindjie is 'n paar minute later ten gevolge van verwaarlosing en blootstelling dood.

Een ou vrou het aan my gesê: „As ons koningin, wat self 'n moeder is en wat ook man en kinders verloor het, kon weet hoe haar Hollandse onderdane behandel word en watter verskriklike ellende deur hierdie oorlog veroorsaak word, sou sy nooit die oorlog laat voortgaan nie.”

Hierdie eenvoudige siel het nie verstaan dat ons koningin nie regeer nie en dat sy die ware toedrag van sake nooit te wete kom nie. Ek glo ook dat as die koningin in staat gewees het om die feite te hoor en te sien en die waarheid van hierdie oorlog te wete kon kom, sy sou toesien dat geregtigheid geskied, al is dit met prysgee van roem en wêreldse eer.

Omtrent twee weke gelede is ses moeders met twintig kinders van een maand tot sestien jaar van Potchefstroom deur die militêre in Kimberley gebring. Hierdie vroue is van hul huise weggeneem, en bereide Kaffers het hulle deur die strate na die gevangenis begelei. Hulle moes daar 'n dag en nag sonder voedsel of beddegoed met hul kinders bly. Die volgende dag het hierdie vroue geweier om in die trokke te gaan, omdat hulle nie wist waar hulle heengevoer word en omdat hulle nie daarvan wou hoor om hul kinders agter te laat nie, daar twee van die ongelukkige moeders elkeen 'n siek kind in bed gehad het. Hierdie moeders weet nie wat van hul kinders geword het nie. Hulle is toe met geweld geneem en in die trokke vir Johannesburg gelaai. Hulle het my hul klere gewys soos dit geskeur was deur die soldate wat hulle uit die sel geneem het. Toe ek hierdie arme vroue in hul tente besoek het, het hulle op die kaal sand gesit; en een vrou was ernstig krank.

Hulle is met vriendelikheid en respek behandel geword deur die offisier wat van Johannesburg die opsig oor hulle gehad het, en het ook alle aandag ontvang van die bevelvoerende offisier in Kimberley, wat alle moontlike hulp verleen het om die nodige voorsiening vir hulle te maak, en wat nie kan sê waarom hierdie vroue hierheen gestuur is nie. Met behulp van vriende het ons daarin geslaag om dit vir hulle so gerieflik moontlik onder die omstandighede te maak.

Die heer Truter verdien alle eer vir sy selfopofferende daade. Hy het 'n huis sonder huur gegee, en so ook die heer Lingevelde. Aangesien huishuur hoog is en die twee here altwee swaar verliese gely het gedurende die oorlog, verdien hulle alle eer vir hul mensliewende en onselfsugtige handelwyse.

Die name van die vroue is as volg:— Mev. Van Wyk en familie, mev. Myburgh en kindjie, mev. Marais en kind, mev. Grobbelaar en kinders, mev. Benade en familie, mev. Kruger en familie. Ek noem die name, want iemand mag op dié wyse hoor van 'n verlore moeder, suster of vriend; en deur die name te noem mag ek iemand op die spoor van die verlore persoon bring. Hierdie vroue kom oorspronklik van Griekwaland-Wes. Hul mans is deur die Boere by die begin van die beleg van Kimberley gekommandeer en sommige is gevange geneem. Die vroue het gevolg, maar het alle spoor van hul mans verloor.

Staatsprokureur Smuts beskryf in sy rapport aan president Steyn (verskyn in die begin van 1902) die jammerlike toestand van die hawelose vroue in die westelike distrikte van Transvaal gedurende hierdie jaar:—

Gedurende die maand Julie 1900 is ek deur my Regering gestuur na die Westelike Distrikte, wat van kommunikasie afgesny was; en van Balmoral-stasie het ek op weg gegaan na hierdie distrikte, maar by my aankoms op Elandsrivier het die Regering my op dringende besigheid teruggeroep, en ek het langs Bronkhorstspuit-stasie teruggekeer. Ek het hier laat in die middag aangekom, en daar op die Hoëveld en in die middel van die winter was dit so koud dat ek dit amper nie kon hou nie, en (volgens offisiële rapporte) verskeie Engelse soldate het van honger daar omgekom.

Kort na my aankoms sien ek daar twee vroue en 'n paar klein kindertjies. Een van die twee vroue was 'n ou weduwee, mev. Neethling, van „Tierpoort,” die moeder van die landdros van Klerksdorp, en 'n familiebetrekking van die eerbiedwaardige predikant van Stellenbosch; die ander vrou was haar dogter, mev. Du Toit, en haar kinders. Hul toestand in daardie bitter koue weer was hartroerend—sonder kos, sonder komerse met niks by hulle nie, behalwe die klere aan hul lyf. Die ou moeder, oor sewentig jaar, het die volgende aan my vertel. „Tierpoort” was enige weke gelede in die veglinie, tydens die skermutselings wat die groot slag van Donkerhoek voorafgegaan en gevolg het, en van die lande agter hul

woonhuis het ons manskappe verskeie kere op patrollies van die vyand geskiet. Een maal het sommige Boere dit gewaag om tot by die huis te kom, en sy het hulle 'n brood gegee; een aand kort daarna kom 'n Engelse offisier na die huis met 'n sterk patrollie en gee haar kennis dat sy daardie selfde nag haar huis moes verlaat, daar die plek die volgende dag afgebrand sou word. Sy vestig sy aandag daarop dat dit onmoontlik sal wees, daar die Engelse al die vee en karre weggeneem het en dat sy te oud was om so ver na die Boerelinie te loop. Hy bly onverbiddelik en was so beledigend dat die opgegroeide dogter van mev. Du Toit, wat as tolk ageer het, hom vertel het dat hy hom behoort te skaam om weerlose vroue en kinders op dié manier te vervolg in plaas van die Boere te beveg; hierop het hy hom sover vergeet dat hy haar 'n klap in die gesig gegee het. Toe hy onverbiddelik bly, word 'n boodskapper daardie selfde aand na die Boeremagte gestuur om 'n skotskar te haal. Toe die kar aangekom het, weier hierdie ridderlike offisier ('n Australiese kolonis) om toe te laat dat 'n bietjie kos, klere of nagklere daarop geplaas word, en in hierdie haglike toestand moes hierdie stomme mense die wye, wye wêreld ingestuur word.

Haar jongste seun, Johannes Neethling, was by my in dié tyd, tot haar onuitspreeklike vreugde; en al wat ek kon, het ek haar gegee om mee te neem op haar reis na die Bosveld. Met niemand in die wêreld behalwe haar dogter en kleindogter nie was sy nogtans vol moed en sterk in die geloof en het daar selfs in geslaag om ons te bemoedig. Ek noem hierdie geval nie as 'n seldsame nie, dog as 'n tipiese voorbeeld van wat op honderde ander plekke gebeur het.

Die heer Smuts wei verder uit oor die vorming van Boerelaers vir die beskerming van die vroue teen die Kaffers en oor die siektes en ellende wat daar te vinde is. Geen statistieke omtrent die aantal sterfgevälle in die laers is tot dusver beskikbaar nie.

Hy meld verder:—

Ek sal dus van 'n ander onderwerp spreek, nl. hoe die vyand gebruik maak van die hulp van Kaffers om ons vroue en kinders veel leed aan te doen. Ek is nie van plan om te spreek van die ou geskiedenis, hoe naturelle van die westelike en noordelike grense van die land deur Engelse offisiere in die

leërs opgeneem en ingevoer is nie, wat, soos U Hoogedele self weet, deur dokumentêre bewysstukke op die oomblik in besit van die Goewerment gestaaft word. Die moorde op Derdepoort en op ander plekke op die westelike grens is deur wat sedert verlede Meimaand plaasgevind het, oortref geword. Die Kafferhoofde het by die vyand aangesluit, die westelike grens oorskry, en moorde en wreedhede gepleeg waarvoor selfs die Engelse soldate teruggedeins het. Die gevolge is dat die grootste deel van die westelike en noordelike distrikte deur ons verlaat is, omdat die vroue en kinders gedurig blootgestel was om vermoor te word. Kampe vir die vroue is toe opgerig in die sentrale gedeeltes van die westelike distrikte en die vroue voorsien geword van karre, tente, voedsel en geplaas onder beskerming van ou manne wat minder bekwaam is vir militêre diens. Dit was te verwag dat die vyand, uit 'n jammergevoel wat selfs by diere aangetref word, hierdie kampe met rus sou laat. Maar nee! Keer op keer het hy op hulle aangemarsjeer, die karre, tente en eetware verbrand, die bejaarde wagte wat nie in staat was om weg te vlug nie, gevang en soveel ellende veroorsaak dat geen pen dit kan beskryf nie.

En as die vyand self nie gekom het nie, het hy Kaffers gestuur, of liever die bendes Kaffers het altyd 'n vleuel gevorm van die Britse leërmagte, om die werk van vernieling te voltooi wat deur die Engelse troepe onderneem is. Meer as een maal was dit my lot om hierdie vrouekampe te besoek, en ek kan nie help om te sê dat ek nooit verwag het om 'n getuie te wees van sulke tonele van ellende nie. Die vroue en kinders ly byna die laaste een aan malaria, koors of ander siektes, ten gevolge van gebrek en slegte kos, sonder genees- here, sonder medisyne, sonder enige troos in hierdie wêreld, byna sonder klere en ná vyandige strooptogte sonder voedsel hoegenaamd. En hierdie vroue het nie almal tot die armste en minderbevoorregte klasse behoort nie, maar sommige van hulle is van die rykste families in die land. Maar gebrek kon die gees van hierdie edele martelaresses nie demp nie, en eenparig het hulle my en die burgers aangemoedig om te volhard tot die bitter einde.

In die kamp op Port Elizabeth was die aantal persone wat geaffekteer is betreklik klein — honderde, waar daar in die noorde duisende was. Ongetwyfeld was hul ontberings groot in die begin; maar terwyl daar geen

krygswet in die stad was nie, kon publieke opinie hom laat gelde. Baie vriende het hulp verleen, met die gevolg dat die lewensomstandighede spoedig gesond en draaglik geword het. Daar is talryke beskrywings van hierdie klein kampie van omtrent 380 mense, want die gruwel van oorlog het eers helder voor die dag gekom vir hierdie arme vroue toe hulle aangekom het met hul bondeltjies en kinders in die arms; ons het hier egter weinig ruimte vir die briewe wat die Kaapse blaaie gevul het teen die einde van die jaar 1900. Kort ná die aankoms van die verbanne vroue, skryf 'n dame in Port Elizabeth aan haar vriende in Kaapstad as volg:—

PORT ELIZABETH, 12 Nov.

. . . . Ek was twee maal by hulle, maar die outoriteite het nou strenger geword. Ja, dit is heeltemal waar dat byna al die plase afgebrand is. Ek dink nie dié van Piet Visser nie, maar „Groenkloof” van die Rabies is verbrand, „Vlakfontein” en „Sleutelspoort”. Arme ou mev. Coetzee van „Vlakfontein” is ook hier. Ou mev. Hertzog se huis is opgeblaas 'n kwartier na sy dit verlaat het. Dit is te treurig om al die ellende en smarte te sien. Arme ou mev. Hertzog het aan my gesê: „Ag, my kind, stuur my tog 'n keteltjie en 'n bietjie goeie koffie.” Dink 'n bietjie, hulle het geen tafels, stoele of katels nie: hulle is net op die vloere—op matrasse—soms tien in 'n kamer, of liewer hut.

Dit is aaklig om die soldate met gevelde bajonette te sien wag hou oor weerlose vroue en kinders maar 'n mens mag dié dinge nie sê nie.

In November het die Kaapstadse Hulpkomitee die wyse stap gedoen om by die militêre owerheid aansoek te doen om die vrystelling van die persone in die kampe ⁹⁾ wat vriende het om hulle te ontvang of wie se uitgawe met subskripsie gedek kan word; en sommige Hollandse predikante, ds. Rabie en ds. Pienaar, wat gevra was om

⁹⁾ Brief aan militêre owerheid, 19 Nov. Vgl. *South African News* van 12 Des.

die kamp te besoek en daaromtrent te rapporteer, het hierdie plan ook aanbeveel as die verstandigste en die mees waarskynlike om onnodige bitterheid te voorkom. Op hierdie versoek het kolonel Trotter weierend geantwoord.

Dit was hoofsaaklik te danke aan die aanstelling van mej. Hauptfleisch as matrone dat daar so spoedig verbetering aangebring is in die organisasie van hierdie kampie; en toe die oorspronklike ontberings verminder het, was mev. Le Roux in staat om gunstig te rapporteer omtrent die vordering wat daar gemaak was. Haar brief aan die *South African News* was as volg:—

14 Des.

WAARDE HEER,—Op versoek van mej. Nellie Hauptfleisch om 'n rapport te skrywe van ons besoek aan die verbanne vroue doen ek dit kortliks hiermee:—

Ons het twee dae (Saterdag en Sondag) in die kamp deurgebring en het twee vergaderings vir kinders in die kamp gehad. Dit verheug my dat ek hierdie keer 'n gunstiger rapport kan inlewer as die laaste maal. Die vroue vind 'n besliste verbetering in die kook van die kos. Die kwaliteit van die kos wat nou gestuur word, is beter as vroeër. Die heer Smith het belowe om nie meer „bully-beef” te gee nie. As die middagete altoos is (met 'n afwisseling in die kook van die vleis) soos dit op die 8ste van hierdie maand was, dan is daar nie veel rede om te kla nie. Die wyse waarop die spyse opgedis word, is waarskynlik die beste onder die omstandighede. Ons koester die verwagting dat sodra die ongelukkige bannelinge in hul nuwe huisvesting is (wat 'n verbetering op die teenswoordige belofte te wees), dinge meer volgens die smaak van beskaafde mense ingerig kan word. Ek is bly om te kan rapporteer dat daar nou katels is in al die tente en hutte. In die mediese behandeling is daar nou ook 'n verbetering. Dr. Casey gee meer aandag aan sy pasiënte as sy voorganger.

Die militêre het aan mej. Hauptfleisch die volste reg gegee om die kamp te besoek en te sien wat daar verkeerd is. Hulle het die meeste van haar aanbevelings in gunstige oorweging geneem. Kolonel Salmond is baie vriendelik teenoor al die bannelinge en word deur almal gerespekteer.

Al die verbeterings verander egter nie die feit dat die vroue in paaltente sit en as prisoniers gehou word nie. Waarom word hulle so streng bewaak as hulle nie as krygsgevangenes nie, maar as uitgewekenes moet beskou word? Noem 'n ding by sy regte naam. U lesers kan self oordeel. Ek gee die feite soos ek hulle gevind het.

M. H. LE ROUX,
Spoorwegsendelinge.

So het die jaar geëindig met 'n weinig verligting by die gedagte aan die hervorming wat teweeggebring is in die kampie op Port Elizabeth; en die mense wat daardie kamp besoek of daarvan alleen gehoor het, was tevrede in die geloof dat die kampe nie sulke alte slegte plekke is nie. Ellendig soos dit in die begin ook was, het die kamp op Port Elizabeth later 'n soort van „tentoonstellingskamp” geword, terwyl daar terselfdertyd ver in die noorde hartverskeurende smarte verduur word, waardeur die grond voorberei en die saad gesaai word van siektes wat onvermydelik 'n ryke oes vir die sekel van die dood moes lewer.

GESKIEDENIS VAN MEV. HERTZOG

*„Women! who shall one day bear
Sons to breathe New England air,
If ye hear without a blush
Deeds to make the roused blood rush
Like red lava through your veins
For your sisters now in chains —
Answer! Are ye fit to be
Mothers of the brave and free?”¹⁰⁾*

J. R. (LOWELL.)

¹⁰⁾ „Vroue! wat eenmaal seuns sal voortbring om die lug van Nuwe Engeland in te adem, as u sonder 'n blos van skaamte hoor van dade wat die opgewekte bloed soos gloeiende lawa deur die are laat stroom vir u susters wat nou in kettings sit — antwoord! Is u geskik om die moeders te wees van vryheidshelde?”

In die kamp op Port Elizabeth was daar drie dames wat die naam van Hertzog gedra het: die moeder van die kommandant (generaal) regter Hertzog, sy vrou, mev. Barry Hertzog, en sy skoonsuster, mev. Koos Hertzog. Hierdie twee dames was susters, dogters van mev. Neethling van „Evergreen”, Stellenbosch, en gebore Britse onderdane. Die heer Koos Hertzog is vroeg in die oorlog gevange geneem; en daar sy vrou alleen in haar huis op Jagersfontein was, het haar suster, mev. Barry Hertzog, van Bloemfontein gekom om haar te besoek. Terwyl sy daar was, het daar masels uitgebreek, en die kinders van albei die mevv. Hertzog was siek toe die militêre outoriteite die twee moeders met hul siek kinders gevange neem en hulle vir twee dae op oop ossewaens blootstel, op weg na Edenburg. [Die poskar ry omtrent vyf uur daarheen.] Die Hertzogs se huis word toe verwoes, met dinamiet opgeblaas. By hul aankoms op Edenburg word die kinders te siek bevind om verder te reis. Op berig hiervan het hul familiebetrekkinge op Stellenbosch dadelik aansoek gedoen om 'n permit vir die twee mevv. Hertzog om op parool na hul ouderlike woning te kom; en na heelwat moeite word daar verlof toegestaan. Maar in die tussentyd word die families na Port Elizabeth geneem ondanks die toestand van die kinders en ondanks hul smekinge om na Stellenbosch gestuur te word. Toe die outoriteite verneem dat hulle na Port Elizabeth weggevoer was, word die verlof ingetrek. Die nodige geriewe kon op die pad nie verkry word nie, en ook nie op aankoms nie, en die gevolge was noodlottig. Die eerste doodsberig van die kampe het in die koerante verskyn by die dood van mev. Hertzog se seuntjie.

HERTZOG.—Op 12 November 1900, krygsgevangene in die Kamp op Port Elizabeth, Charles Neethling Hertzog, in sy agste jaar.—Die bedroefde grootouers.

Evergreen, Stellenbosch.

CHARLES M. NEETHLING.
W. NEETHLING.

Vyf-en-twintig-duisend kinders het hom na die graf gevolg.

Na hierdie droewige geval het 'n dame as volg by mej. Neethling aangedring om tot die hulp van haar getroude susters te kom. Sy toon haar hoe ru en onwenslik die skikkinge was waaraan hierdie dames onderwerp was:—

PORT ELIZABETH, 17 Nov.

Het u weer iets van u twee susters op Port Elizabeth gehoor behalwe die feit dat hulle gevangenes is? Dit laat 'n mens se bloed kook om aan die mense daar te dink—dit is 'n skreiende skande. Mev. Jordaan, met wie ek hier is, het vanmôre van Port Elizabeth teruggekeer; sy het altwee die mevv. Hertzog gesien, dus kan ek u meer besonderhede gee as wat hulle in staat is om van die kamp te skrywe. Mev. Jordaan en 'n ander dame van Cradock was na Port Elizabeth gestuur deur hul Dameskomitee om te gaan kyk wat hulle vir die gevangenes daar kon doen. Sy sê sy kan ons nooit vertel of laat verstaan hoe ellendig en ongerieflik die omstandighede in die kamp is nie. As sy praat van wat sy daar gesien het, dan loop die trane oor haar wange. Mev. Jordaan ag dit dringend noodsaaklik dat een of ander van julle na Port Elizabeth sal kom om die mevv. Hertzog op parool uit die kamp te probeer kry. Sy dink julle mag daarin slaag; dit lyk onmoontlik dat iemand veel langer in hierdie miserabele sinkgeboue en tente die lewe kan behou. Maar as u die moeders nie kan uitkry nie, dan kan u ten minste die kinders met u neem. Die militêre offisiere sê hulle wag op verdere bevel van die hoofkwartier, en hulle hoop dat dinge binne enige dae beter sal wees. (Tog sal dit veel beter wees om die kinders weg te kry.) Mev. Jordaan het by die kamp aangekom net na die begrafnis van Charles (die seuntjie van mev. Koos Hertzog). Sy ag mev. Hertzog wonderlik kalm onder die droewige omstandighede—waarskynlik ten gevolge van die vele gebede wat op Stellenbosch vir haar opgaan.

Daar is geen stoele, geen katels nie, die nagklere lê op die grond in die stof, en die mense moet ôf op die grond sit ôf rond staan. Die militêre het die ordentlikheid gehad om aan mev. (ds.) Malherbe 'n stoel te gee om op te sit terwyl sy waak by haar kind, wat die koors het; dit was die enigste stoel wat te sien was. Een van die offisiere het aan mev. Jordaan gesê: „U moet verstaan dat hoe minder u sê van

die toestand van sake hier en hoe minder bohaai u daaroor maak, des te beter sal dit vir die prisoniers wees." (Des te beter sal dit vir hulle, die militêre, wees, het hy seker bedoel!) Hulle is bang dat dinge aan die lig sal kom. Mev. Jordaan het aan die Intelligensie-beampte gesê dat sy nie kan belowe om stil te bly nie; maar hoe eerder hulle die vroue laat uitkom, des te beter sal dit vir hulle wees, en des te minder sal die spanning onder die koloniste wees.

Mej. Neethling het die kamp besoek soos hier gevra word, maar het nie daarin geslaag om die vrystelling van haar susters te verkry nie. Na talryke applikasies en groot amptelike omslagtigheid het sy uiteindelik die vrystelling verkry van mev. Barry Hertzog se klein seuntjie, omtrent 17 maande oud. Die kind was swak en kwynend, en sy het hom huis-toe geneem na Stellenbosch sonder sy moeder. Van daardie dag af en tot die einde van die oorlog het hulle herhaalde pogings aangewend om die vrystelling van die twee susters te verkry, maar tevergeefs. Ek gee hier 'n afskrif van die weiering deur mnr. Neethling ontvang, wat, toe hy hoor dat die heer Brodrick in Junie 1901 die konsessie gemaak het dat alle vroue wat van hul kinders verwyder is of wat vriende het wat gewillig is om hulle te ontvang, verlof sal kry om te gaan, dadelik ten behoeve van sy dogters aansoek gedoen het.

B.3795, 17A.

DIE KASTEEL, KAAPSTAD,
4 Aug. 1901.

WAARDE HEER,—Dit is aan my opgedra om u in kennis te stel dat u applikasie aan lord Kitchener, d.d. 12 Julie, met betrekking tot mev. Hertzog en familie, op die oomblik op Port Elizabeth, in oorweging geneem is, maar dat dit die opperbevelhebber spyt dat onder die teenswoordige toedrag van sake in die Kolonie hy nog nie hul verplasing na Stellenbosch kan toestaan nie.

Ek het die eer te wees,
U diensw.,

L. HEYMAN,

Luitenant-kolonel.

Aan mnr. C. M. NEETHLING, Evergreen, Stellenbosch, K.K.

Die oortuiging dat mnr. Brodrick se konsessie eenvoudig bedoel was om Engelse publieke gevoel te beïnvloed, word by 'n mens opgewek, want dit het eenvoudig by 'n belofte op papier gebly.

Na die oprigting van die kamp op Merebank, spesiaal afgesonder vir die vroue van mans wat in gebreke gebly het om op 15 September 1901 oor te gee, is mev. Barry Hertzog skielik daarheen oorgeplaas, en dit ondanks die feit dat Port Elizabeth 'n klein en gesonde kamp was, terwyl Merebank baie vol was en as moerassig en ongesond veroordeel was. Dus van Desember 1900 tot Junie 1902 was mev. Hertzog van haar enigste kind verwyder, en daar is geen ridderlike stem in Engeland opgehef sterk genoeg om aan te dring op die vrystelling van hierdie dame, of om 'n stelsel van oorlogvoering te veroordeel wat die algemene gevangenessing van vroue beteken en wat in hierdie geval die verwydering van 'n klein kindjie beteken, as die lewe van die kind moes gered word. Blootstelling en ruwe kampelewe het die gesondheid van mev. Hertzog ernstig benadeel. Haar ondervindings word in die algemeen in haar eie woorde hier weergegee:—

SKETS VAN MY LEWE NA DIE INNAME VAN BLOEMFONTEIN.

Deur MYNIE HERTZOG.

Op die aand van 11 Maart 1900 het my eggenoot Bloemfontein verlaat. Toe die Engelse op die 13de ingetrek het, het verskeie offisiere gekom om my huis in beslag te neem. Ek het geprotesteer, en eindelik het hulle dit laat staan en hulle met beddegoed en stukke huisraad tevrede gestel. Op 3 Julie het ek na Jagersfontein gegaan om my suster te besoek. Op 30 September het ek verlof gevra van die militêre owerheid om na Bloemfontein terug te keer. Ek kry van hulle die antwoord dat aangesien my eggenoot waarnemende President was, dit nie kon toegestaan word nie aler van Bloemfontein verneem word of my terugkeer gewens was of nie. Dit word ongewens beskou, en ek moes bly. Die dag waarop ek om my verlof gevra het, het majoor Hall, wat

in 'n kamer naasaan gesit het, uitgeskree, „Sy sal nie gaan nie,” waarop 'n ander offisier, 'n luitenant, my op spottende toon gevra het of ek nie trots voel op die onderskeiding wat my eggenoot te beurt geval het nie.

Om 4.30 v.m. op 16 Oktober het die burgers die dorp aangeval en binnegekom. Nadat hulle die burgers wat in die tronk was, vrygelaat het, het 'n klompie van hulle na my suster se huis gekom, waar ek van hulle gehoor het dat my eggenoot die bevel oor hulle het. Omtrent neënuur v.m. het die burgers die dorp verlaat en om tienuur v.m. verskyn daar voor ons deur luitenant Rudledge met 'n aantal soldate wat soek na Boere. Toe hy niemand vind nie, het hy sy manne losgelaat op ons spens en aan hulle gesê dat hulle alles wat hulle te ete kon kry, moes vat. Op my aandrang het dit gelyk of hy berou gekry het en het hy die soldate verbied om met verdere plundering voort te gaan.

Voor sonop op 19 Oktober word ons wakker gemaak deur 'n sersant met bevel dat ek en my suster met ons siek kinders binne vyftien minute na 'n ander huis moes vertrek. Ons het haastig aangetrek, gedoen soos ons bevel was, en ons kinders, drie in getal, wat siek was aan die masels, oorgeneem, so goed soos ons kon sonder hulp en met niks anders as 'n paar komberse en kussings nie. Die huis wat vir ons bestem was, het vyf kamers gehad, en ons was dertien families wat daarin moes gaan. Vir my, my suster, skoonmoeder en vyf kinders het hulle die helfte van die sitkamer gegee. Onder strenge bewaking het hulle ons hier gehou tot Sondag, sonder voedsel, behalwe 'n klein bietjie melk vir ons siek kinders, wat ons na veel moeite van 'n medelydende inwoner van die dorp gekry het. Die môre toe ons hier aangekom het, het 'n offisier na ons toe gekom en op parmantige toon gesê, hier kan julle van honger doodgaan — 'n dreigement wat hulle blykbaar besig was om uit te voer. Op Sondagmôre het gemelde medeburger ons weer te hulp gekom en ons 'n sak bene gestuur. Terwyl ons ons nog verheug het oor die blye vooruitsig om soep te hê, kom daar bevel dat ons dadelik na Port Elizabeth moet vertrek. Hulle laat my toe om onder bewaking oor te hardloop om 'n bietjie klere te haal. Die huis was egter geplunder en al my besittings weg. Uitgehonger keer ek terug en laat ons kinders ondersoek. Twee dokters verklaar dat hulle onbekwaam is om op reis te gaan. Die bevel kom egter dat ons moet gaan. Omtrent elfuur v.m. het die konvooi op pad gegaan. Maandagaand om

sewenuur kom ons op Edenburg aan, sonder dat ons al die tyd iets gehad het om te eet, behalwe 'n korsie brood wat ons op Sondag op 'n plaas gebedel het, en weer 'n paar mondevol by 'n ander plek op Maandag. By my aankoms op Edenburg was my kind, wie se koors by ons vertrek op 102° gestaan het, ten gevolge van blootstelling en gebrek net 'n geraamte. Ook die kinders van my suster het weer ingeval. Ten gevolge van die siekte van ons kinders word ons die volgende dag agtergelaat en word 'n tent vir ons huisvesting opgeslaan. Ons kry geen verlof om hierdie plek te verlaat nie, en daar word geen voedsel aan ons verskaf voor die volgende Sondag nie. Ondertussen het die stasiemester se vrou, wat van ons nood gehoor het, vriendelik in ons behoeftes voorsiening gemaak. Op Sondag het dr. Johnson, van Bloemfontein, wat gehoor het hoedat ons van liefdadigheid moes bestaan, vir ons tussenbei gekom. Daarna is daar gereeld vir ons voorsiening gemaak.

Na 'n verblyf van dertien dae op Edenburg het ons kinders beter geword en word ons na Port Elizabeth gestuur. By ons aankoms aldaar word ons in 'n klein sinkpondok van 7 x 10 voet geplaas, wat ons met vyf ander persone moes deel. Om te kon slaap moes ons tien soos sardientjies ingepak word. So het ons omtrent twee maande gelewe, en my suster se seuntjie van agt jaar is twaalf dae na ons aankoms dood. Omtrent dieselfde tyd het ek die koorssiekte gekry en het my kind elke dag erger geword. Later het hulle my van hierdie bedompige nes na die Engelse „refugee“-hospitaal geneem, 'n guns wat my eers na veel bid en smeek toegestaan is. Na veertien dae was ek verplig om die hospitaal te verlaat, ten gevolge van die gedrag van die matrone, wat my blykbaar nie die weinige voedsel wat ek ontvang het, gegun het nie. My suster, mej. Neethling, wat van Stellenbosch gekom het om ondersoek te doen na ons toestand, het my kindjie, wat toe net 'n geraamte was, meegeneem toe sy sien hoe swak my gesondheid is. Ek het hom nie weer gesien totdat vrede verklaar is nie, al het ek dikwels aansoek gedoen om verlof om na Stellenbosch te gaan, waar my ouers, wat begerig was om my by hulle te hê, gewoon het. Ons voedsel, wat net so sleg soos die huisvesting was, het hulle laat kook en aan ons laat uitdeel deur 'n lae en beledigende soort Johannesburgse „refugee,” wat ons om die beurt onthaal het op gekookte „bully-beef” en sout vis vol maaiers, wat hulle sonder om twee maal daaroor te dink, met hul hande betas. Toe

ons vind dat ons ten gevolge van gebrek aan voedsame kos uithonger, het ek gekla en gesê dat as die kos nie verbeter word nie, ons genoodsaak sal word om te probeer ontsnap—'n dreigement wat waarskynlik kleur gegee het aan die belaglike storie wat later gepubliseer is dat ek probeer het om te ontsnap.

Later het hulle ons na 'n nuwe kamp geneem, waar sowel akkommodasie as voedsel aanmerklik beter was. Na 'n jaar op Port Elizabeth, in November 1901, kry ek skielik kennis om na Durban te vertrek. Op Oos-Londen het die boot drie dae vertoef, maar ek word nie toegelaat om aan wal te gaan nie. Na agt dae kom ek op Durban aan. Die volgende môre word ek deur my wag na die Merebankse kamp geneem, 'n moerassige holte, wat later deur die Kommissie van Onderzoek wat uit Engeland gekom het, veroordeel geword is. Geskei van al my betrekkinge en bekendes, om redes my onbekend, het ek hier as 'n verlate vreemdeling aangekom met net 'n paar pond in my sak—want die geld wat my eggenoot vir my in die bank geplaas het, het ek nooit ontvang nie. Daar die rantsoene wat ek van die outoriteite ontvang het, vir my konstitusie sowel ontoereikend as ongeskik was, was ek verplig om iets by te koop. Ek het dus probeer om 'n bietjie geld te verdien deur musiekles te gee. My eetware moes ek by die kommissariaatkamer gaan haal, en ek moes soms ure wag voordat ek dit ontvang. My hout moes ek op dieselfde wyse in groot blokke gaan haal, een maal in die week, en dit so goed as ek kon stukkend kap. Daar dit ontoereikend was, moes ek dit aanvul deur in die veld te gaan hout haal—d.w.s. wanneer die gesaghebbende persone omgehaal kon word om daarvoor 'n pas te verleen. Meer as een maal het hulle my op my terugkoms my bondeltjie hout, wat ek onder die grootste moeilikhede bymekaargemaak het, ontnem. Kos-kook moes buite geskied.

Eendag het Sy Eksellensie die Goewerneur ons besoek met die doel om klagtes te verneem en te ondersoek. Hy het hulle gehoor, maar het die ondersoek vir onbepaalde tyd uitgestel. Ons het gevra om die oprigting van soepkombuise vir die herstellende siekes, beter brood, meer seep en 'n vermeerdering van voedsel in die algemeen, ens. Met een woord, nadat hy sommige van ons allesbehalwe beleefd behandel het, het hy alles van die hand gewys met 'n vermeerdering, sover ek my kan herinner, van 'n half-ons seep per week.

Op 3 Junie 1902 het ek my vryheid terug ontvang, met 'n vry pas na Bloemfontein.

HOOFSTUK III

GEVOEL IN DIE KAAPKOLONIE

*„Are we pledged to craven silence? O fling it to the wind!
The parchment wall that bars us from the least of human-kind—
That makes us cringe and temporise, and dumbly stand at rest,
While Pity's burning flood of words is red-hot in the breast!”*¹⁾

Diegene wat bekend is met die maatskaplike samestelling van Suid-Afrika, sal dadelik begryp watter uitwerking die gebeurtenisse van 1900 in die Kaapkolonie moes teweegbring. Familiebande en bande van godsdiens verbind die inwoners van die ou Kolonie aan hul volksgenote in die jonger state. Dit was nie alleen die geval langs die grense nie, waar lede van dieselfde familie dikwels aan weerskante van die grenslyn woon; maar deur die lengte en breedte van die Kaapkolonie was daar byna geen familie sonder bloedverwante wat hulle in die noorde gevestig en volle burgers geword het van een of ander van die twee Republieke nie. Toe een familie na die ander noodlydend word, het die bekommernis groter geword. Dit was die onrus van mense wie se vlees en bloed in ellende gedompel is. Dit was moeilik om tyding te kry, en die spanning was geweldig — 'n verdwaalde brief, 'n reisiger van die noorde of die verhaal van 'n soldaat — so het daar stukkies en brokkies nuus

¹⁾ „Is ons verpand tot lafhartige swye? O, werp dit na die wind! Daardie muur van perkament wat ons afskei van die geringste mensekind — wat ons laat kruip en weifel en stom die vrede bewaar, terwyl die brandend-hete vloed van Jammertaal in die boesem gloei!”

deurgesypel, erger in hul uitwerking as wat 'n volle kennis van die waarheid sou gewees het. Met die verloop van maande kon die gevoel uiteindelik nie meer bedwing word nie, en die vroue van die Kaapkolonie is genoodsaak om los te breek van hul gewone huislike bedrywigheid om vergaderings te belê en uiting te gee aan hul gemoed. Van Junie tot Augustus is daar sestien vergaderings gehou, en meer het gevolg. Briewe uit die Kaap in hierdie tyd toon aan die diepte van die gevoel wat opgewek was.

In die weegskaal (so skryf een dame) hang *nie* of die twee Republieke hul onafhanklikheid sal behou nie, maar of Engeland as 'n groot volk sal voortbestaan. Net soos persoonlike dade van oneer en oneerlikheid individue uitsluit van die omgang met eerlike mense, so is dit ook met volkere. Engeland sal sy eie vonnis uitspreek deur die gedrag wat hy teenoor die Republieke openbaar. Hy is op 'n keerpunt in sy politieke bestaan. Mag die goeie en waaragtige en edele die botoon voer, die suiwerende sout om die nasie van bederf te bewaar En nou het u ons in die Kaapkolonie om aan te dink. Engeland dood ons broers, en nou staan hy op die punt om ons respek vir hom dood te maak. Van Soutpansberg tot die dokke in Kaapstad sal daar een soliede falanks manne, vroue en kinders wees — die vroue die bitterste, want ons voel dat ons dierbares onnodig hard behandel is. So word 'n Boer nie onderdruk nie. By sulke dade verdwyn 'n mens se verontwaardiging vir Engeland en begin jy hom te bejammer.

Voel u nie hoe byna onmoontlik dit vir Koloniste word om kalm te bly nie? Ons kyk na die goeie onder jul vroue, wie se invloed onbeperk is, want as daar 'n mag is waarteen selfs die duivel op die lange duur magteloos is, dan is dit 'n goeie vrou.

In dieselfde trant skryf 'n ander een (September 1900):—

Ek kan u nie sê wat 'n egte druppel troos dit vir ons is wat opgevoed is om Engeland lief te hê en te eer en wat so 'n ruwe ontnugtering gehad het nie, om te voel dat hy nog vroue het wat werk vir geregtigheid en die eer van

Engeland. Ek is 'n Suid-Afrikaner van Hollandse en Hugenote-afkoms en is nog nooit uit hierdie land gewees nie, maar my opvoeding en ideale het op 'n byna uitsluitlik Engelse fondament gerus. Oordeel wat dit beteken om dit alles weggeveeg te sien. Nie alleen het ons oë oopgegaan vir Engeland se teenswoordige politiek van onreg nie, maar ons voel genoodsaak om die gordyn agter ons ook op te tel, en daar sien ons dade van onreg wat verby is: Ierland se jare van verdrukking, die anneksasie van die Kimberley-diamantvelde, die Jameson-strooptog. Ons blindheid was die blindheid van liefde; ons kinders sal nie blind wees nie.

Die debat in die Kaapse Parlement het 'n geleentheid verskaf waarvan verskeie prominente lede gebruik gemaak het om sterk te protesteer teen die verwoesting wat in die noorde aan die gang was. Maar dit was eers in November (10 Nov. 1900) dat die diepe smart en afkeuring van die grootste deel van die Kaapkolonie uitdrukking, al was dit nie verlossing nie, gevind het op 'n merkwaardige vergadering aan die Paarl gehou. Dit was 'n vrouekongres, en ongeveer 1500 vroue van Hollandse en Engelse afkoms was teenwoordig, terwyl briewe en telegramme van heinde en ver die spyt te kenne gegee het van dié wat nie kon kom nie. Die toestand en behandeling van die vroue wat hul bloedverwante is, het die onderwerp gevorm van die besluite wat eenparig aangeneem is:—

I. Hierdie vergadering van Suid-Afrikaanse vroue wens sy plegtige protes aan te teken teen die gevangeneming en wegvoering van onbeskermdes vroue en kinders sonder ondersoek, in stryd met alle wette en gewoontes van moderne oorlogvoering.

II. Hierdie vergadering protesteer ten sterkste teen die verbranding, plundering en vernieling van private eiendom, waardeur vroue en kinders hulpeloos gemaak word, en beweer dat dit in stryd is met die besluite van die Vredeskonvensie van Den Haag—besluite wat Engeland ondersteun het en wat hy onderteken het.

J—Die Smarte

Dié kongres sal nie lig vergeet word nie. Dit is in die ope lug onder die groot eikebome van die Paarl gehou. Die toesprake, al was dit van vroue heeltemal onge oefen om in die publiek te spreek, het die onbewuste welsprekendheid gehad wat uit diepe gevoel gebore word. Dit was 'n plegtige protes, op plegtige wyse aangeteken.

Die volgende maand (6 Des. 1900) het 'n groot volksvergadering op Worcester byeengekom, en hier voor die mond van die Engelse kanonne is daar 'n ander protes aangeteken teen die behandeling waaraan vroue en kinders onderwerp word, wat „'n blywende erfenis van haat en bitterheid sal nalaat en die toekomstige verhouding tussen beskawing en barbarisme in Suid-Afrika ernstig sal bedreig”.

Maar die gevoelens van die Kolonistevroue was nie tevrede met ledige woorde nie. Om te help was om aktief te wees. Die Krygsgevangfonds, geopen gedurende die vorige April, het nou sy werk uitgebrei om hulp te verleen aan vroue en kinders sonder huis of haard en alleen. In November is daar sewen-en-twintig kiste klere na Port Elizabeth gestuur, en in Desember twintig kiste na Norvalspont, en een-en-veertig kiste na Bloemfontein. Toe hulle voel dat die stroom van ellende onmoontlik gekeer kon word deur die reeds te swaar belaste middele van die Kaapkolonie, het die Komitee 'n beroep gedoen op die vroue van die beskaafde wêreld. Europese lande en die Verenigde State het op milde wyse aan hierdie oproep gehoor gegee. In verskeie sentra in die Kolonie is daar klein plaaslike verenigings gevorm om fondse in te samel. Op Kimberley, waar daar noodlydende families was, aan weerskante van die grense verstrooi, word die moeilikheid van reddingswerk as volg in Oktober (19 Okt. 1900, Suid-Afrikaanse Christelike Moedersvereniging) beskrywe:—

Dit is die enigste wyse (so skryf hulle) waarop ons die mense wie se plase verbrand is en wie se goed alles deur die Engelse gevat is, kan bereik Ons moet persoonlik na hulle

gaan, en dit beteken hele distrikte deurkruis, waar eenvoudig alles verwoes is. Die plase is so uitmekaar dat mense (Koloniste) nie hulp kan verleen nie. Hulle aanskou eenvoudig hoe hul huise afgebrand word en word dan in die veld aan hul lot oorgelaat Ons het 'n verlofsbrief van die militêre owerheid 'n maand gelede gehad om oor die grens te gaan en die distrikte deur te reis, maar die omgewing hier is op die oomblik in so 'n onsekere toestand dat die militêre owerheid strenge bevele gegee het om niemand toe te laat om uit die stad te gaan nie.

In Engeland was die jaar reeds ver gevorder toe daar 'n begin gemaak is met die werk van noodleniging. So weinig nuus omtrent die afbranding van plase was in die pers toegelaat, en so weinig medelydende verbeeldingskrag was gekonsentreer op wat bekend was, dat slegs die weinige wat die lotgevalle van die Suid-Afrikaners met 'n aansienlike mate van verstand gevolg het, die minste besef gehad het van die folteringe waaraan vroue en kinders blootgestel was.

Op stille wyse is 'n paar plaaslike insamelings gehou en die opbrengs na Holland of die Kaapstadse Fonds gestuur; maar daar was geen publieke kollektelys nie.

Laat in die somer het ek gelees van die honderde Boerevroue wat haweloos gemaak is deur ons militêre operasies, wat weggevoer word van die dorpe deur ons ingeneem, waar hulle vir onderhoud vergader het, en na die Boerelinies gestuur word. 'n Skildery van ellende was die agtergrond van die koue telegrafiese woorde! Dat die arme vroue, van bakboord na stuurboord gedrywe, beskerming en georganiseerde hulp nodig het, was seker; en van daardie oomblik af was ek vasbeslote om na Suid-Afrika te gaan om hulle te help. Laat in September het ek probeer om 'n fonds te stig, op die breë basis van suiwer en eenvoudige liefdadigheid teenoor diegene wat ten gevolge van die oorlog sonder huis of haard was. Enige weke lank was dit moeilik om selfs diegene wat belang gestel het, te oortuig dat daar werklik behoefte was, en, indien wel, of dit moontlik sou

wees om 'n aansienlike som bymekaar te kry, of dat dit, as dit gekollekteer was, geadministreer kon word. Die heer Stephen Gladstone — in 'n vriendelike brief (11 Okt.) — was die eerste om enige aanmoediging te verleen — 'n naam wat sukses gewaarborg het. Lord Lansdowne word genader en gevra of daar, in geval 'n fonds opgerig word, fasiliteite verleen sal word vir die distribusie daarvan. Die applikasie word na die Kantoor vir Koloniale Sake oorgestuur, met die bewering dat dit daar meer tuis hoort. Daardie oomblik was dit die algemene beskouing dat die oorlog op 'n end is; en die mense wat ons graag wou help, was ons mede-burgers van twee geannekseerde kolonies.

'n Klein voorlopige komitee het saamgekom en besluit om die volgende algemene basis neer te lê vir die voorgestelde fonds, en dit sou na die Koloniale Kantoor gestuur word. Die Noodlenigingsfonds vir Suid-Afrikaanse Vroue en Kinders, soos ons dit genoem het, was suiwer liefdadig en nie-politiek Sy doeleindes was:—

Om te voed, te klee, te herberg en te red vroue en kinders — Boere, Engelse en andere — wat ten gevolge van die vernieling van eiendom, wegvoering of ander voorvalle van die militêre operasies, hulpbehoewend en haweloos geword het.

Die distribusie daarvan sal in die hande van persone gestel word deur die Komitee afgevaardig en sal nie in stryd wees met die eise van die plaaslike burgerlike of militêre owerheid nie.

Die antwoord van die Koloniale Kantoor het ons berig dat die heer Chamberlain „in simpatie is met die voorgenome plan”, en 'n later brief vermeld 'n boodskap van sir Alfred Milner dat sodanige fonds sy nut mag hê; want al ontvang die mense militêre rantsoene, het hulle „gebrek aan alles behalwe die onontbeerlike lewensbehoefes”. Om die waarheid te sê, selfs aan hierdie onontbeerlike lewensbehoefes het hulle gebrek gehad.

'n Groot aantal invloedryke mense van alle moontlike skakeringe van politieke opinie wat, na ons gehoop het, by 'n liefdadigheidswerk hulle sal aansluit, word uitgenooi om die Fonds te steun of lede van die Komitee te word. Die antwoorde was uiters ontmoedigend. Feitlik almal het geweier om hul name te gee of die saak te ondersteun, tensy hulle tot die party behoort het wat van die begin af teen die oorlog was. Dit was uiters ongelukkig, want die beweging was heeltemal buite die politiek en het hoegenaamd niks met politieke oogmerke te doen gehad nie en het van die begin 'n suiwer liefdadige houding ingeneem.

Die weerings was egter kenmerkend van die Engelse publieke gevoel van daardie tyd. Een prominente predikant het gedink dat om Boerevroue en -kinders aan die lewe te hou mag net „die oorlog verleng”. 'n Ander hooggeroemde prediker was bevrees dat so 'n liefdadige fonds 'n refleksie sou wees op die „eer van ons soldate”—en het lord Roberts nie gesê dat hulle almal „gentlemen” is nie? Sodanig was die inhoud van die antwoorde.

Privaat het baie mense my geld gestuur vir die ondersteuning van die vroue en kinders wat ek kon bereik; en daar ek begerig was om as private persoon na Suid-Afrika te gaan, onafhanklik van een of ander liggaam, het ek nie gewag op die finale vorming van die Uitvoerende Komitee nie, maar het Engeland in die begin van Desember verlaat.

Die Vereniging van Vriende het hul fonds ongeveer hierdie tyd begin; en werkpartye is ook deur 'n aparte komitee georganiseer, wat hulle net met klere belas het. Al het die liefdadige hulp van Engeland ver by dié van ander lande kortgeskiet, tog het van daardie dag tot nou toe byna geen skip die dokke verlaat nie of dit het een of meer bale kledingstof en klere vervoer vir die slagoffers van die oorlog.

DEEL II — 1901

HOOFSTUK I

MEER WONINGS VERWOES

*„Waste are those pleasant farms, and the farmers for ever departed!
Scattered like dust and leaves, when the mighty blasts of October
Seize them, and whirl them aloft, and sprinkle them far o'er the ocean.”¹⁾*

LONGFELLOW.

'n Debat, op die uitslag waarvan die lewe en welsyn van duisende vroue en kinders afgehang het, het by die opening van die nuwe parlement plaasgevind (7 Des. 1900). Die Opposisie het die sukses van die strenge maatreëls van die tweede helfte van die jaar in twyfel getrek, maar die toesprake van die here Chamberlain en Brodrick het tot gerusstelling gemaak (vgl. *Times*, 8 Des. 1900). Die Koloniale Sekretaris was van mening dat as daar behoorlike statistieke verkrygbaar word, dit sal blyk dat die vernieling meer die werk van die Boere as van die Engelse was. Hy sê hulle het hul landgenote barbaars behandel. Wat meer is, hy dink dat die uitgebreidheid van die verbranding van plase baie oordrewe was en dat dit uit 'n ekonomiese oogpunt onbelangrik sal wees, daar die huise weinig beter was

¹⁾ „Verwoes is die aangename plase, en die boere vir altyd weg! Verstrooid soos stof en blare, as die magtige winde van Oktober hulle gryp en opwaarts warrel, en ver oor die oseaan saai.”

as die hutte van arbeiders. Hy sê hierdie besondere vorm van straf, wat beide die Regering en die generaals „so min moontlik” van plan is om toe te pas, nog minder in die toekoms gebruik sal word. Die wegvoering van vroue, wat „soos iets ernstigs klink”, sal blyk, daarvan is hy oortuig, gedoen te wees alleen vir hul beskerming teen rowerbendes van Boere en teen die Kaffers. Die heer Brodrick wei uit oor die nuwe bevel pas deur lord Roberts uitgevaardig, waarna reeds verwys is in Hoofstuk I, en waarin die perke van die verbranding van plase duidelik bepaal word; en hy beweer dat hy alle rede het om te glo dat die nuwe opperbevelhebber volkome eens is met die Regering, wat betref die menslike wyse van oorlogvoer.²⁾

Ek het die verslag van hierdie debat gelees te midde van die tonele van verwoesting en onder die slagoffers daarvan en het besef dat die Regering sonder twyfel onbekend was met die feite.

In werklikheid het die jaar 1901, in plaas van 'n vermindering aan te toon wat betref die verbranding van plase, begin met 'n hervatting van die vernieling so wyd en syd in 1900 toegepas. In baie distrikte was daar beweginge om alles skoon te veeg.

„Die streke rondom Kimberley word skoongemaak, vroue en kinders word in waens of per trein ingebring” (8 Jan. 1901 — *South African News*, 16 Jan.). So telegrafeer Reuter. Die vernielende werk van Januarie word ook deur soldaat M'Cormick beskrywe, wat tyd gevind het om te skrywe uit die hospitaal op Potchefstroom:—

Ek veronderstel u het gehoor van Kitchener se proklamasie, waarin die Boere meegedeel word dat hulle die wapens moet neerlê en na hul plase teruggaan. Wel, ek het deur die Vrystaat en Transvaal gereis, en ek kan vir 'n feit konstateer

²⁾ *Times*, 13 Des., en *Times*, 17 Des. Vgl. ook Deel I, Hfst. I, bls. 60.

dat daar nie 'n bewoonbare plaaswoning in die Vrystaat en Transvaal te vind is nie. Hulle is omtrent almal verbrand; en dié wat nie verbrand is nie, is van alle timmerasie geplunder, soos vensterrame, deure en balke. Hout is hier baie skaars. Wat betref varke en hoenders, daar sal nie een in die land oor wees as die oorlog verby is nie. Elkeen wat 'n hoender het, moet hout kry om dit te kook, en hy gaan na die plaashuise en verwoes hulle om hout te kry. In *Januarie*³⁾ was ons 'n maand besig om huise te verbrand.

Dit was 'n maand ná die „beperking” van lord Roberts. Sommige van die „Warwickshire Yeomen” wat ongeveer April 1901 teruggekeer het, het dergelike verhale gegee. Een veral het baie openhartig gepraat by 'n onderhoud met 'n joernalis.⁴⁾ Hy was onder die manskappe van Paget se kolonne en was sedert Kersfees hoofsaaklik besig met die verbranding van plase.

„Watter plase het julle verbrand?” word aan hierdie Yeoman gevra. Hy het die vraag nie begryp nie; en dit moes aan hom duidelik gemaak word dat die Engelse tuis gehoor het dat dit net die plase was waar Boere weggesteek of wapens gevind was, wat aan hierdie onplesierige lot onderworpe is. Hy was verbaas om dit te hoor; en soos sy antwoord aantoon, het hy die juistheid daarvan nie erken nie.

„Ek weet nie,” sê hy, „dat daar Boere of wapens gevind was nie. Al wat ek weet, is dit, dat ons sommige dae so vroeg moontlik op tog gegaan het met die doel om so veel plase af te brand as ons kon. Ek het in sommige distrikte nie een gesien wat gespaar is nie. Ons het gewoonlik — 'n halfdosyn van ons — tot vlak voor die deur van die plaashuis gery en met ons gewere hard teen die hout gestamp. Ons het nooit gewag op 'n uitnodiging nie. Ons het binnegestorm en aan die vrou gesê: „Komaan, pak in, Mevrouw, daar wag 'n kar vir jou.”

³⁾ Soldaat M'Cormick aan die heer W. E. Jones. Aangehaal in *Methods of Barbarism*, bls. 59.

⁴⁾ *Warwickshire Advertiser*, Junie 1901.

En ons gee naar tien minute om dinge bymekaar te kry, en dan word sy met die kleingoed op 'n ossewa gelaai en na die naaste kamp geneem."

"Het julle ooit Boere of ammunisie gevind wat weggesteek was?" — „Nooit gedurende al die tyd nie, behalwe 'n paar los patrone wat hier of daar in 'n kamer gelê het."

"Waarom het julle dan die plase verbrand?" — „Op bevel van die generaal. Ons het baie grappies gehad. Al die kamers word geplunder. Verbeel u watter pragtige dinge daar was — koperketels, mooi stoele en rusbanke, pragtige klerekaste en allerhande boeke. Ek het dosyne piano's verpletter. 'n Halfdosyn van ons gaan na 'n vleuel so mooi soos ek ooit gesien het. Sommige begin dan op die note te speel met die kolf van hul gewere. Ander slaan die pote en panele af, en uiteindelik word dit heeltemal vernietig. Prente word vir 'n skyf gebruik, en die panele van die piano word na buite geneem om tee- en koffiewater daarmee te kook. En dan kon ons dit geniet as dit koud was; maar," voeg hy daar op treurige toon by, „dit was gewoonlik warm, kokend warm. Hierna steek ons die huis aan brand; en as ons wegry, bymekaar of uitmekaar oor die wildernis van sand, kon ons die vlamme sien opstyg, en spoedig was daar niks anders oor nie as swart, smorende kole. Dieselfde word gedoen by die volgende plaas waar ons kom."

Die spreker gaan voort om te beskrywe hoe die berig van hul koms dikwels na die inwoners van die plaas gebring word; en voor die straffende party aankom, is die huis verlate en al die vee en dinge van waarde weggeneem. By hierdie geleenthede het hulle die taak om van die huis 'n vreugdevuur te maak, met groter smaak as ooit verrig.

"Hoe het die families hulle gedra by die verbranding van die plase?" — „Wel," antwoord hy, en die glimlag op sy gesig sterf skielik weg, „om die waarheid te sê, ons

moes vir meer as een toneel die oë sluit. Die moeders smeek ons met die weinig Engels wat hulle bymekaar kon kry, om hulle in vrede te laat; en dan, omdat ons hulle geen gehoor wou gee nie, het hulle hul trane gedroog en ons verwens en vervloek. Ons was die 'verdomde Rooinekke'; en dikwels sê hulle: 'Julle maak my vader en broer dood in die oorlog,' en dan begin hulle allerhande skelname op ons uit te stort. Dit was nie altyd aangenaam nie. Ek het dikwels 'n vrou in hierdie toestand gesien met 'n suigeling van twee dae aan haar bors, en kleintjies rondom haar, met 'n aantal Kaffermeide wat uit medelye saam skree. Maar ons moes ons plig doen."

Die heer Cowley,⁵⁾ wie se brief geskrywe is op 17 April, beskrywe die gebeurtenisse van sy verskillende togte gedurende die voorafgaande weke van Heilbron:—

Miskien sal dit vir u interessant wees om 'n kort verslag te hoor van ons verrigtinge. Die eerste dag van hier was stil, maar ons het alle plase, Kafferkrake, buitehuise en ander plekke verbrand wat skuiling vir die Boere in slegte weer mag verskaf. Ons het ook hoenders, eende, ganse, varke, kalkoene of enige soort pluimvee gedood; al die perde, beeste en skape in troppe bymekaargemaak en hulle saam met ons aangejaag, en ek kon nie anders nie as dink wat 'n verspilling dit was om goeie goed dood te maak maar net om hulle dood te maak na ons tot stilstand gekom het; maar dit was baie vermaaklik om jong hane te vang en ganse se koppe af te kap, om piano's te hoor speel soos hulle onderstebo in 'n vuur gerol word wat in die middel van die kamer gemaak is, om prente en rakke op 'n houttafel te pak en dan 'n strooimatras daaronder te sit om die vuur aan die gang te maak. Wel, dit was 'n ondervinding, jy kan dit glo; maar al die vermaak was op 'n end as jy aan die end van die dag uitgeput is en jy op wag moet gaan in plaas van te gaan slaap, veral as dit begin te reën. Op die tweede dag het ons meer as twintig vure aan die gang gehad voor neënuur in die môre en was omtrent

⁵⁾ *Boston Guardian*, 8 Junie 1901. Van soldaat G. Cowley, Reserwetroep, Oxford Light Infantry, aan die heer C. J. Phillips.

ses of sewe myl van ons laaste staanplek, toe ons vir 'n paar uur tot stilstand gebring word. Ons het die mooiste huis wat ek nog in die land gesien het, verwoes. Ek het die naam van die persoon vergeet wat daarin gewoon het, maar sy posisie was die een net onder die President van die vorige republiek die Oranje-Vrystaat. Dit het ons die hele middag gekos om dit vernietig te kry. Die dorsmasjiene het die beste vuur gemaak, maar die interessantste vir my was die ont-ploffing van 'n trek-enjin wat al die masjinerie van die plaas gedrywe het. Dit was in Engeland gemaak, want dit het die naambord van die makers gedra — Clayton en Suttleworth, Lincoln; en dit het 'n uur geduur vandat die vuur aangesteek was totdat die ketel gebars het.

Die werk wat ons nou kry, het maar min bekoring vir 'n soldaat; en hoe spoediger die Koloniale Kantoor bereid is om sy werk te begin, hoe gouer sal ons kan vertrek.

Teen die middel van Januarie was die burgers so verbitter deur die smarte van die vroue en kinders wat op hierdie verwoesting gevolg het, dat president Steyn en generaal De Wet 'n brief aan hul kommando's gerig het, wat hul besluit te kenne gee om vir 'n tweede maal die Kaapkolonie binne te trek, ten einde weerwraak uit te oefen op die eiendom van Britse onderdane. Hier was dus 'n vooruitsig dat nog meer onskuldige mense die druk van die oorlog sal moet voel, al sou die vroue en kinders nie gemolesteer word nie. „Maar,” vermeld hierdie voormanne in hul omsendbrief, „die burgers sal nie manne wees as hulle toelaat dat die vyand ongestraf bly nie nadat hy hul vroue mishandel het en hul huise vernietig het uit pure vernielsug. Daarom is 'n afdeling van ons burgers weer die Kaapkolonie ingestuur, nie alleen om oorlog te maak nie, maar om in 'n posisie te wees om weerwraak uit te oefen . . . maar terselfdertyd, om te vermy dat ons misverstaan sal word, verklaar ons hier openlik dat die vroue en kinders altyd ongehinderd sal bly, ondanks alles wat deur die troepe van Haar Majesteit aangevang word.”

Ten gevolge van die skoonmaaktogte van Januarie het die getal families wat uit die platteland na die

verskillende sentra gebring is, grootliks toegeneem. Van Johannesburg verneem ons dat 'n „groot aantal families van Boere nog op kommando deur die militêre owerheid gevoed en gehuisves word”; ⁶⁾ terwyl dit van Standerton berig word dat groot getalle daagliks na Ladysmith gestuur word, waar daar reeds ten minste 500 families van „oorgegewe” mense in die kamp was. ⁷⁾ Die berigte van voortgesette verwoesting in telegramme gedurende hierdie tyd vermeld, was voldoende om weer 'n debat in die Laerhuis in die lewe te roep. Die heer Bryn Roberts bring te berde die kennisgewing wat reeds aangehaal en geteken is deur generaal Bruce-Hamilton, op las waarvan die vroue en kinders van die afgebrande dorp Ventersburg aan verhongering oorgelaat was, en vra of dit kan waar wees en wat geword het van die families wat aldus bedreig is. ⁸⁾ Die heer Brodrick het sonder versuim duidelik gemaak dat die opperbevelhebber wel die afbranding van die dorp beveel het, maar nie sy goedkeuring aan die bewoording van die kennisgewing geheg het nie, wat teruggetrek is, en die families ontvang rantsoene uit die kommissariaat van die leër.

Die heer Dillon het volhard in sy poging om die hele saak van die behandeling van nie-stryders in sy morele lig voor die dag te bring en het die gevangening van vroue en hul bewaking deur gewapende magte sterk afgekeur. ⁹⁾ Maar die debat het nie daarin geslaag om enige goeie resultate af te werp sover dit die vrystelling van gevange vroue betref, of om die gevangening en wegvoering van duisende meer te verhinder nie.

Presies twee dae na hierdie debat het die merkwaardige onderhoud tussen lord Kitchener en generaal Botha op Middelburg plaasgevind (28 Febr. 1901). Lord Kitchener,

⁶⁾ Reuter-diens, 13 Febr.

⁷⁾ Reuter, 15 Febr. *South African News*, 20 Febr.

⁸⁾ Vgl. Deel I, Hfst. I, bls. 23.

⁹⁾ *Times*, 26 Febr.

wat hierdie vergadering in die Blouboek beskrywe, sê hy het van die geleentheid gebruik gemaak om onder die aandag van generaal Botha te bring die talryke klagtes vroeg in die jaar deur hom ontvang van burgers wat oorgegee het en wat verklaar dat nadat hulle hul wapens neergelê het, hul families mishandel en hul vee en eiendom gekonfiskeer geword is op las van die kommandant-generaals van Transvaal en die Oranje-Vrystaat. Hy dag dat die daade gevolg het op die sirkulêre van generaal Botha van die vorige Oktober (6 Okt. 1900) reeds aangehaal.¹⁰⁾

Ek het hom meegedeel (skrywe lord Kitchener) dat as hy voortgaan met sulke daade, dit my sal verplig om al die vroue en kinders en soveel eiendom as moontlik, in te bring ten einde hulle teen die handelwyse van die burgers te beskerm. Ek het verder gevra of hy sou toestem om die plase en families van neutrale burgers en dié wat oorgegee het, te spaar, in watter geval ek ook my gewilligheid te kenne gee om die plase en families van burgers op kommando ongehinderd te laat, op voorwaarde dat hulle nie daadwerklik hul bloedverwante ondersteun nie. Die Kommandant-generaal het met nadruk geweier om sodanige skikking in oorweging te neem. Hy sê: „Ek het volgens wet die reg om elke man tot aansluiting te verplig en as hulle dit nie doen nie, om hul eiendom te konfiskeer en hul families op die veld te laat.” Ek vra hom watter weg ek moes inslaan om burgers wat oorgegee het en hul families te beskerm, en hy sê toe: „Al wat u kan doen, is om hulle die land uit te stuur; want as ek hulle vang, sal hulle moet boet.” Hierna was daar niks meer te sê nie; en daar militêre maatreëls die beskerming van individue nie toelaat nie, was daar vir my niks anders te doen nie as om voort te gaan met die toepassing van my stelsel om sekere dele skoon te veeg tot binne die beskerming van ons linies. My besluit het ek aan die Kommandant-generaal meegedeel in my offisiële brief d.d. Pretoria, 16 April 1901, waarvan die volgende 'n uittreksel is:—

„Soos ek U Edele op Middelburg meegedeel het, ten gevolge van die ongereelde wyse waarop u die stryd gevoer het en nog voer, deur onwillige en vredeliewende inwoners te forseer

¹⁰⁾ Vgl. Deel I, Hfst. I, bls. 48.

om by u kommando's aan te sluit, 'n handelwyse heeltemal in stryd met die erkende gebruike van oorlog, is daar vir my geen ander weg oop nie en word ek genoodsaak om die uiters onaangename en walglike stap te doen om die vroue en kinders in te bring.

„Ek het die grootste medelye met hierdie arme mense in hul ontberings, wat ek volgens die beste van my vermoë probeer ligter maak; en dit is vir my en vir die hele beskaafde wêreld 'n saak van verbasing dat U Edele u geregtig beskou om nog soveel ellende te veroorsaak aan die bevolking van Transvaal, deur 'n hopelose en vrugtelose worsteling voort te sit.”

Vanaf hierdie datum, 16 April 1901, het dit die erkende plan van die opperbevelhebber geword om die skoonmaakproses, wat reeds so algemeen aan die gang was, voort te sit. Daar was 'n ooreenkoms voorgestel waarvolgens, in geval burgers wat oorgegee het, nie deur Botha gemolesteer word nie, die families van dié wat op kommando was ook deur die Britse troepe ongehinderd sou bly, op voorwaarde dat hulle nie die vyand aktief behulpsaam is nie. Was dit om op stilswygende wyse voor te gee dat daar totnogtoe na bewyse gesoek is van aktiewe ondersteuning aan die vyand? Hierdie ooreenkoms is egter nie getref nie, want generaal Botha het geredeneer dat die landswet sy be vele regverdig, asook sy straf van diegene wat weerspännig is.

Hierdie wet het sy mag egter wat goedere betref, beperk tot roerende eiendom, wat hy verplig was om verbeurd te verklaar. Vaste eiendom kon hy volgens wet nie aanraak nie, en hy het dus afgesien van die vernieling van wonings, en so ook die ander Boeregeneraals.

Dit is moeilik op die oomblik om met bewyse Kitchener se beskuldiging te staaf en voorbeelde te vind van families wat deur die Boere gestraf is. Dié van mev. Viviers het ons reeds genoem.¹¹⁾ Die brief van die heer Tobias Smuts wat as 'n parlementêre mededeling gedruk

¹¹⁾ Deel I, Hfst. I, bls. 48.

is, noem drie plase wat volgens sy bewering deur generaal Chris. Botha verbrand is. Die heer Smuts het self die dorpie Bremersdorp in Swazieland verbrand en het van generaal Botha moes hoor dat hierdie daad „teen hul beginsels” is. Daar hy geen genoegsame redes vir hierdie daad kon gee nie, is die heer Smuts geskors en later afgesit.

In sy brief protesteer hy teen hierdie afsetting en beweer hy dat die „beginsel om geen huise af te brand nie,” reeds verbreek was. (2 Sept. 1901, van Ermelo-distrik.) Hy sê:

Reeds sewe maande gelede het generaal Chris. Botha huise in Sambaansland, wat nie neutrale grondgebied is nie, afgebrand. Omtrent dieselfde tyd dat Bremersdorp afgebrand is, is die plaas van die heer Bernardus Johnstone, distrik Wakkerstroom, afgebrand of gedeeltelik afgebrand deur generaal Chris. (Botha), en ook die huis van Franck Johnstone; en ek het nog nie gehoor dat Sy Edele geskors of afgesit is nie. Toe ons op Piet Retief was, is die huis van Von Brandis afgebrand; en ek het gehoor dat dit op „hoër bevel” was. Dit is volgens my mening nie die aantal huise wat die beginsel verbreek nie.

Ook in verband met die wegvoering van vroue het ons dieselfde standpunt as u beginsel ingeneem, tog het ek van u die bevel ontvang om die vroue teen hul sin weg te stuur; en toe ek gevra het wat om te doen in geval die Engelse weier om die vroue te ontvang, was u antwoord dat ek hulle dan binne die lyne van die Engelse moes aflaai.¹²⁾

Wat hierdie brande betref, verklaar generaal Lukas Meyer dat hulle nie deur generaal Chris. Botha gepleeg is nie, wat 'n skoonseun is van die eienaar, mnr.

¹²⁾ Vgl. Cd. 933. Die leser moet hier in die oog hou dat hierdie brief van die heer Tobias Smuts maar een uit 'n hele korrespondensie is, wat alles moet gelees word om die volle toedrag van sake te begryp. Die vroue wat hy beveel was om teen hul sin weg te stuur, was 'n sekere paar omtrent wie ontdek was dat hulle gereeld informasie aan die vyand verskaf het.

Johnstone, maar dat luitenant Von Wichmann net die waenhuys afgebrand het, wat hy vol voer gepak gevind het vir militêre gebruik, terwyl mnr. Johnstone hom oorgegee het. Die huis van Von Brandis is afgebrand, maar nie op „hoër bevel” nie. Dit was die daad van ’n burger wie se naam onseker is en wat dit, volgens beweer word, uit persoonlike wraak gedoen het. Na die Middelburgse konferensie het die Boere hulle as ’t ware meer van alle verantwoordelikheid vir die families van die burgers wat oorgegee het, onttrek en hulle, daar hulle hul as Engelse onderdane beskou het, na die Engelse linies gestuur. Een van hierdie gevalle word deur die heer Conan Doyle vermeld.¹³⁾

Hy meld dat kommandant Alberts aan die Engelse offisier op Krugersdorp sy wens te kenne gegee het om verskeie van die families *wie se eggenote oorgegee het*, na hul regmatige beskermers te stuur. Die heer Conan Doyle haal dit aan as ’n bewys dat die Boerefamilies geen beswaar teen die konsentrasiekampe gehad het nie. Dit is van dieselfde gehalte as die meeste van hierdie skrywer se argumente!

Dit was duidelik dat die Boerevroue met hul kindertjies van een of ander kant tot lyding gedoem was. Hulle was tussen twee vure.

Op 10 Junie het die heer Ellis in die Laerhuys gevra of die politiek en praktyk van plase affrand vir militêre doeleindes opgehou het, en indien wel, wanneer en op wie se instruksies.

Die heer Brodrick het geantwoord:—

Ek het die Huis ’n tyd gelede meegedeel dat behalwe in gevalle van verraad en vir sekere erkende militêre oortredings, plaaswonings nie sou afgebrand word nie. Uitdruklike bevel hieromtrent is deur lord Kitchener op 7 Desember 1900 uitgereik, en ek het alle rede om te dink dat hulle uitgevoer is.¹⁴⁾

¹³⁾ Vgl. *The War: Its Cause and Conduct*, bls. 102.

¹⁴⁾ *Hansard*, Deel XCIV, bls. 1458.

Hierdie verklaring het aangetoon dat die debat van 6 Desember in die Parlement nie vrugtelos was nie, maar dat dit gevolg is deur nuwe bevele van lord Kitchener dat daar meer versigtig ondersoek sal ingestel word by die afbrandingswerk; en dit sou uiters bevredigend gewees het as dit maar met ander verklarings te rym was. In 'n brief aan sy vriende beskrywe soldaat Victor Swift¹⁵⁾ sy werk gedurende die eerste veertien dae van Julie:—

Ons verbrand elke plaas wat ons teëkom en lewe soos veggende hane. Ons beskou dit 'n slegte dag as ons nie elkeen 'n paar hoenders en 'n speenvarkie kry nie. Dit is vermaaklik om ons met gevelde bajonette op die werf van die plaas die varke te sien jaag. Ek het 'n eetlus soos 'n wolf.

Ons het daarna na Vrede gegaan, en na 'n dag van rus het ons daardie plek in 'n erbarmlike toestand verlaat. Ons het duisende skape doodgemaak en in elke huis daarvan geplaas. Die reuk sal oor 'n week ontsettend wees. Dit is om te verhinder dat die Boere sal terugkom.¹⁶⁾

Die verhale van soldate mag maklik oordrewe wees, maar hierdie een klop met dié van ds. Samuel Thompson, van Revington, Bolton, Lancashire, wat skrywe:—

Daar word algemeen geglo dat die verbranding van plase in Suid-Afrika nou iets van die verlede is, maar ek stuur u 'n uittreksel van 'n brief van 'n soldaat aan die front wat bewys dat dit nog op wreedaardige wyse voortgaan. Die brief is gedateer 5 Julie 1901:—

„Dit is hier erg koud, veral gedurende die nag. Dit is my rede waarom ek graag 'n wolserp wil hê. Stuur my een sonder twyfel so gou as moontlik Ek het honderde myle ver getrek. Ek was saam uit met 'n kolonne en dit is werk om van te walg. Ons verbrand elke plaas waar ons kom, en bring die vroue en kinders na die 'refugee'-kampe. Waar ons ook gaan, verbrand ons die oes en laat net 'n verlate landstreek agter ons.” (*New Age*, Augustus 1901.)

Dit het daar minder op aangekom, volgens die standpunt wat hier ingeneem word, nl. dié van die vroue en

¹⁵⁾ 53e Kompanjie, East Kent, Imperial Yeomanry.

¹⁶⁾ *Daily News*, 17 Aug. 1901.

kinders, of 'n plaas werklik afgebrand of anders verwoes geword is. Die onmiddellike gevolge was vir hulle dieselfde. 'n Groot aantal huise wat nie verbrand is nie, is verniel geword, al die houtwerk geneem en die huisraad vir vuurmaak verbreek. Met die oog op die skaarsheid van brandstof is dit moeilik om te verstaan hoe die soldate anders hul kos kon gekook het. Die resultate van hierdie skoonmaak-beweginge was te sien in die vermeerdering van die aantal en uitgestrektheid van die kampe. Telegramme het van allerlei rigtings gekom, wat die aankoms van konvoie met vroue en kinders vermeld.

Vroeg in Augustus (die 7de) is lord Kitchener se proklamasie uitgevaardig wat alle burgers tot oorgawe voor 15 September aanmaan op straf van verbanning; en omtrent dieselfde datum het die voormanne van die Boere kennisgewings uitgestuur waarin twee dae vir danksegging en verootmoediging bepaal word.

Vir gemelde doel het hulle op die plaas van Willem Pretorius in die Heidelbergse distrik bymekaar gekom.

Die gees deur die vroue getoon was een van die sake wat stof tot dank verskaf het. 'n Mag word gestuur om die vergadering op te breek, maar dit was reeds verby; daar was niemand meer toe die soldate aankom nie, behalwe 'n aantal vroue en kinders op die plaas, wat weggevoer word; en die huis word afgebrand.

Die volgende was die onderwerpe vir danksegging en verootmoediging ¹⁷⁾:—

1. Vir die groot en klein oorwinnings oor die vyand behaal, nie net in die begin van die oorlog nie, maar ook kort gelede.
2. Vir wonderdadige bewaring en heerlike verlossing uit die hand van die vyand en sy oormag.
3. Vir Gods vaderlike sorg om in ons daaglikse behoeftes te voorsien, wat betref voedsel, klere en ammunisie.

¹⁷⁾ Proklamasie: Donderdag, 8 Aug., Dankdag; Vrydag, 9 Aug., Dag van Verootmoediging.

4. Vir die mislukking van die pogings van die vyand om die land heeltemal van vee en graan te beroof en ons also uit te hongers.

5. Vir die heerlike gees van volharding en moed, wat veral onder ons vroue en kinders gevind word, wat selfs in gevangenskap en die ellende wat daarmee gepaard gaan, die moed nie verloor nie; met een woord, vir die behoud van ons as 'n nasie gedurende 'n geweldige worsteling van byna twee jaar, wat ons ten duidelikste aantoon dat God geen behae het in ons ondergang nie, maar daarin dat ons ons tot Hom sal bekeer en lewe.

DAG VAN VEROOTMOEDIGING, 9 Augustus.

Ons wens voor die Here te bely dat hoewel Hy ons keer op keer verlos het sedert die ontstaan van ons volk waar ons in die nood tot Hom geroep het, ons tog afkerig van Hom geword en vreemde gode gedien het. Verder smee ons die Here om ons volk te verlos. Ons wil nie alleen ons sonde met die mond bely nie, wat 'n gruwel is in die oë van die Here, maar smee die Here om ons te onderrig, sodat ons die sonde wat ons gedoen het, reg mag ken; en verder om ons gewillig te maak, sonder aansien des persoons, om met die sonde te breek en ons verskillende sondes te bely soos: die ontheiliging van die dag van die Here, dronkenskap, ongeloof, mondbelydenis, ontrou teenoor mekaar, wapens neerlê, gierigheid, diefstal, laster, ens., ens. Ook die sonde wat ons nie by name kan noem nie, en hulle is „legio.”

Laat ons, die Regering en die volk, ernstig die Here smee op die dag van verootmoediging, om ons krag te gee om gedurig en onafgebroke in die toekomst, sowel in ons Regering as in ons wetgewing, die eer en verheerliking van die Here voor oë te hou.

(Geteken) SCHALK BURGER, M. T. STEYN, CHRISTIAAN
DE WET, LOUIS BOTHA, J. C. SMUTS.

Lord Kitchener se proklamasie het antwoorde van al die generaals uitgelok. Sommige het die vorm van teenproklamasies geneem; en die volgende uittreksel uit dié van generaal De la Rey handel oor die lot van die vroue en kinders en die koste van hul onderhoud:—

In stryd met die wette en gewoontes gebruiklik in 'n beskaafde oorlog het Sy Majesteit ons vroue en kinders soos misdadigers weggeneem, hul huise afgebrand en hou hy hulle nou soos krygsgevangenes; en ten einde die koste van hul onderhoud terug te kry, dreig lord Kitchener nou om ons vaste eiendom verbeurd te verklaar. Nêrens in Gods Woord of in wetgewing word enige persoon ooit skuldig en strafbaar genoem waar hy in selfverdediging sy lewe en eiendom beskerm nie. (16 Augustus 1901.)

Teen die end van September het hulle die huis van generaal Louis Botha op sy plaas in Vryheid met dinamiet opgeblaas.

Ek het 'n lys ontvang van agt-en-vyftig plase wat in September en vroeg in Oktober verbrand of verniel is, en dit net in twee Transvaalse distrikte! Die families is in die kamp op Irene geplaas, waar beëdigde verklarings geneem is. Die lys word gegee in Aanhangsel C.

In die Kaapkolonie spreek 'n Reuter-berig in Augustus van besorgdheid onder families in sekere distrikte oor die dade van die Boere en gebrek aan behoorlike beskerming deur die Engelse:—

WATERKLOOF, KAAPKOLONIE, 6 Aug.

Die families wat van Waterkloof weggeneem word, gee uiting aan hul begeerte om die plek te verlaat, daar hul toestand ondraaglik is. Gedurende die afwesigheid van die Engelse leërs lewe die Boere gedurig van hulle, terwyl hulle terselfder tyd onder die wantroue van die owerheid kom.

Die verklaring van die heer Cloete, magistraat van Steytlerville, toon aan dat daar rede was vir hul vrees. Die gedreigde weerwraak het begin. Hierdie heer, wat vir vyftien dae 'n gevangene by Scheepers se kommando was en toe in vryheid gestel is, sê dat die kommando uit omtrent 300 man bestaan het, waarvan die meeste jong rebelle uit die Kaapkolonie was, daar Scheepers net sewentig man met hom uit die Oranjerivier-kolonie gebring het. Almal was gekleed, toegerus en behoorlik gevoed. Hulle was goed berede en het nog handperde.

Hulle het geen transport of pakperde nie, en lewe alleen van die streke waar hulle deurtrek; hulle kom in aanraking met elke plaas en maak buit al wat hulle nodig het. Scheepers *het bevele gegee om die huise te verniel van elke persoon wat in die Berede Distriksmag dien*. Die heer Cloete rapporteer dat verskeie huise gevolglik verbrand is. Die inwoners word toegelaat om 'n paar komberse en 'n bietjie beddegoed te verwyder, en dan word die geboue aan brand gestee. Gedurende sy gevangenskap het die heer Cloete 300 myl gereis. Hulle het hom deurgaans vriendelik behandel. Van die kommando is niemand ouer as Scheepers self nie, wat omtrent vier-en-twintig jaar oud is.

Vroeër in die jaar het die markies De Kersanson vertel van 'n plaas in die Kolonie deur Scheepers afgebrand. In sy dagboek,¹⁸⁾ onder datum 19 Maart 1901, skryf hy:—

Dit was ons doel om die naaste dorpie, Jansenville, te bereik, wat ons sou regkry deur al langs die Sondagsrivier te gaan. Op die pad, op Uitkoms, het ons Scheepers se kommando teëgekom. Hy het net 'n plaas in die distrik afgebrand. Hierdie plaas, waarvan die eienaar en sy seun Engels is, het 'n gereelde militêre pos geword van waar hulle teen die Boere opgetree het; en die boer het *twaaft Kaffers gewerf en gewapen* en hulle gestuur om ons agterna te sit. In die huis het Scheepers verskeie Lee-Metford-gewere geneem, en twee wat aan gemelde Kaffers behoort het wat hy geskiet het, kragtens die proklamasie waarby die Kaffers gewaarsku word om op straf van die dood hulle te onthou van die wapens op te neem. Toe het hy die boere die huis laat uitgaan en dit aan brand gestee.

Nadat die eerste uitgawe van hierdie boek verskyn het, het generaal De Wet na Engeland gekom; en gedurende sy eerste besoek het hy my vertel dat toe hy berig gekry het van die afbrand van hierdie paar huise deur

¹⁸⁾ Franse uitgawe, gepubliseer in *Petit Bleu*.

kommandant Scheepers, hy hom dadelik bevele gestuur het om daarmee op te hou.

In November het die here Schalk Burger en Reitz namens die Transvaalse Regering deur lord Kitchener 'n lang brief aan lord Salisbury gestuur (2 Nov. 1901). Dit kom voor in die Blouboek; en daar dit byna heeltemal te doen het met die saak van die vroue en kinders, word dit hier ten volle weergegee. Die protes het ongetwyfeld sy oorsprong gehad in die tyding wat ook moes deurgedring het tot die kommando's van die ontsettende sterftesyfer gedurende die maand Oktober in die konsentrasiekampe — 346.72 per duisend vir die totaal.

TE VELDE, 21 Nov. 1901.

EKSELLENSIE,—Die behandeling van sake in verband met die wegvoering van families van die burgers van die Suid-Afrikaanse Republiek deur Britse troepe is tot dusver heeltemal in hande gelaat van Sy Edele die Kommandant-generaal, wat van tyd tot tyd proteste by Sy Eksellensie lord Kitchener ingedien het; maar aangesien hierdie proteste op niks uitgeloop het nie en die versoek van die Kommandant-generaal om 'n kommissie aan te stel—wat 'n medikus sou insluit—om 'n grondige ondersoek in te stel na die gesondheidstoestand in die vrouekampe, deur lord Kitchener geweier is, soos sal blyk uit die korrespondensie met hom gevoer, gevoel hierdie Regering hom daartoe geroepe om die toedrag van sake direk onder die aandag van Sy Britanniese Majesteit se Regering te bring. Met verontwaardiging en verbasing het die Regering en die volk die handelwyse van die Britse militêre owerheid gadeslaan waar hulle die families van burgers van hul wonings wegneem. Hierdie wegvoering het op die mees onbeskaafde en barbaarse wyse geskied, terwyl sodanige handelwyse verder in stryd is met al die gebruike van beskaafde oorlogvoering wat totnogtoe erken is. Die families is onder dwang uit hul huise gesit, en in baie gevalle deur geweld, terwyl die huise met alles wat daarin was, soos beddegoed, klere, huisraad en voedsel, verbrand is; en hierdie families, waaronder vele oues van dae, swanger vroue en kinders van baie tere leeftyd, is in oop waens weggevoer, weke lank blootgestel aan reën, skerp koue en verskriklike hitte—ontberings waarmee hulle onbekend was—, met die gevolg dat vele van

hulle siek geword het; en sommige is dood kort na hul aankoms in die vrouekampe. Vele van die vervoermiddels was ook vreeslik lamlendig en gelaai met meer mense as wat hulle kon bevat, sodat ongelukke noodwendig die gevolg was, waardeur meer as een omgekom het. Behalwe hierdie gevare is hulle ook blootgestel gewees aan die beledigings en mishandeling van Kaffers in diens van u troepe, sowel as van soldate.

As 'n afwisseling van bogemelde behandeling is families in die laaste tyd uit hul huise gesit, die huise met alles daarin verbrand en vernietig en die vroue en kinders sonder voedsel of deksel op die kaal veld gelaat, waardeur sommige verplig was om die vyand te vergesel ten einde nie van honger om te kom nie en nie aan wind en weer blootgestel te wees nie, daar hul natuurlike beskermers, wat op een of ander manier voorsorg vir hulle sou gemaak het, of op kommando is of krygsgevangene geneem is of gesneuwel het. En geliewe verder daarop te let dat toe lord Kitchener sy proklamasie van 7 Aug. l.l. uitgevaardig het, daar 'n aantal passe uitgereik is aan vroue om vir onbepaalde tyd na ons linies te kom. Daar word gevra waarom hierdie vroue teruggekeer het. Die antwoord is eenvoudig, omdat hul kinders in die kampe as gyselaars gehou word. Dit word bereken om die Britse Regering en volk onder die valse indruk te bring dat sodanige families hulle *vrywillig* onder beskerming van u troepe geplaas het.

Sulke wreedhede is byna ongelooflik; 'n mens mag wel so iets soek in die geskiedenis van vorige eeue, maar nie in die verligte twintigste eeu nie.

En hulle het nog verder gegaan. Britse bereide troepe het nie geaarsel om myle ver voor hul perde uit ou vroue, klein kindertjies en moeders met suiglinge in hul arms aan te ja nie.

Maar nog meer beklaenswaardig was en is die lot van hierdie families in die vrouekampe—verskeie waarvan geplaas is in die koudste en mees stormagtige plekke in ons land, naamlik Belfast, Middelburg, Standerton en Volksrust. Die oorgrote meerderheid van hierdie families is grondbesitters en was welaf totdat hulle heeltemal beroof en blootgestel is, soos reeds beskrywe is. Hulle is van hul gerieflike wonings weggeneem, waar hulle alle gemakke gehad het en goed voorsien was van goeie voedsel vir hulself en hul kinders en in staat was om voldoende diensbodes te kry. Van hierdie plekke word hulle geneem na ingepakte en ongerieflike tente, wat tewens

nie voldoende beskutting teen wind en weer verskaf nie, terwyl die meeste van hulle ook van die hulp van diensbodes beroof is. Ten gevolge van die ontoereikende hoeveelheid brandstof wat verskaf word, is vroue van die edelste families van Suid-Afrika verplig geword om met hul eie hande brandstof bymekaar te maak, wat uit droë mis bestaan, om kos vir hulle en hul kinders te maak. Tegelykertyd word hulle persoonlik genoodsaak om hul klere te was en nog ander linne daarby, omdat hulle, soos reeds vermeld, alle diensbodes ontnem is. Behalwe dit, volgens informasie in besit van hierdie Regering, is die voedsel nie voldoende, met nie genoegsame afwisseling en nie voedsaam genoeg nie — veral nie vir kinders nie.

Die abnormale en ontsettende sterftesyfer in hierdie kampe moet toegeskrywe word aan wat hierbo vermeld word, en word heel waarskynlik vererger deur onvoldoende mediese hulp. Een van die feite in verband met hierdie saak is die geval dat hul jong kinders, sodra hulle siek word, van hul moeders geskei word, en dit alles op bevel van 'n geneesheer. Die moeders word net nou en dan toegelaat om hul kinders te besoek. Dat sodanige behandeling die gesondheid van die kind moet benadeel, spreek vanself.

Dit word voorgegee as 'n rede vir die wegvoering van die families dat as hulle op die plase gelaat word, hulle as kommissariaat vir die burgers sal dien. Dit het ons dus verbaas om later te sien dat dit in die Engelse Parlement beweer word dat die families van honger sal omkom as hulle nie weggeneem word nie. Hierdie twee redes is direk in stryd met mekaar, en nie een daarvan is die waarheid nie. Dat die vroue van die burgers nie as 'n kommissariaat vir die burgers gedien het nie, is duidelik uit die feit dat die burgers in die veld nog steeds voorsien is van die nodige voedsel. Uit bostaande moet dit duidelik wees vir elkeen dat die „refugee“-kampe 'n onregverdige en misleidende voorstelling is.

Hierdie Regering protesteer dus ten sterkste teen al die bogemelde dade van die Britse militêre owerheid in verband met die wegvoering van die families en dring aan op verbetering (of verandering) ook omdat van die huise van waar hierdie families gewelddadig weggeneem is, byna geen enkele in die hele grondgebied van die twee Republieke meer staan nie. Nie vyfhonderd, soos onlangs in die Britse Parlement voorgegee is nie, maar ten minste dertigduisend wonings is

afgebrand of verwoes op bevel van u militêre bewindvoerders, om nie te spreek van die dorpe wat totaal verniel is nie.

Terselfdertyd herhaal hierdie Regering hierdie versoek, reeds deur Sy Edele die Kommandant-generaal gemaak, dat 'n kommissie van ons kant, waarvan ten minste een persoon 'n medikus sal wees, toegelaat sal word om die vrouekampe te besoek, en rapport aan sy Regering te doen.—Ons het die eer te wees,

U Eksellensie se diensw. dnrs.,

S. W. BURGER, Waarn. Staatspresident.

F. W. REITZ, Staatssekretaris.

Lord Kitchener het ook by die deursending van hierdie amptelike berig na die Engelse Regering 'n kopie ingesluit van die antwoord wat hy aan die Boeregeneraals gegee het. Die brief was kort:—

1 Des. 1901.

Ek merk uit U Edele se brief wat u my versoek om deur te stuur na lord Salisbury—wat ek gedoen het—, dat u kla oor die behandeling van die vroue en kinders en die kampe wat opgerig is om hulle te ontvang.

Alles is gedoen wat onder die omstandighede van 'n staat van oorlog moontlik was om vir die welsyn van die vroue en kinders voorsiening te maak; maar aangesien U Edele oor hierdie behandeling kla en dus seker in staat is om vir hulle te sorg, het ek die eer om u te berig dat alle vroue en kinders op die oomblik in die kampe wat gewillig is om te gaan, onder sorg van U Edele sal gestuur word; en ek sal bly wees as u my in kennis wil stel omtrent die plek waar hulle aan u oorhandig kan word.

Met referte na die voormelde korrespondensie skryf die opperbevelhebber dat dit volgens sy beskouing duidelik is dat die verantwoordelikheid vir die toestand en ontberings van die vroue en kinders by generaals Botha en De Wet en nie by hom berus nie. Hoe dit ook mag wees, dit is waarskynlik dat die brief van die heer Schalk Burger 'n verandering in die oorlogspolitiek teweeggebring het; want in Desember is daar bevel gegee om nie meer families in te bring nie. Die statistieke van die kampe toon aan dat hierdie bevel oor die algemeen

ten uitvoer gebring is. Die kampbevolking het dieselfde gebly, of liever, het vermindering aangetoon ten gevolge van die hoë sterftesyfer.

Die brief van lord Kitchener was as volg:—

Dit sal, meen ek, heeltemal duidelik wees dat die verantwoordelikheid vir die handelwyse waaroor die heer Schalk Burger kla in sy brief van 21 Nov. 1901, eerder by die Kommandant-generaals van Transvaal en die Oranje-Vrystaat te seek is as by die opperbevelhebber in Suid-Afrika.

Dit is nie waar dat elke deel van die land skoongemaak is van die families van burgers nie—al sou 'n mens dit aflei uit die berig onder bespreking. Intendeel, daar is groot aantalle vroue en kinders nog buite of in Boerekampe of op hul plase; en die aanvoerders van my leërmagte het bevel om hulle alleen te laat, tensy dit blyk dat hulle van honger moet omkom as hulle op die veld gelaat word.

Behalwe die families van burgers wat die wapens neergelê het, wat vanself ingekom het of wat ingebring is met die uitsluitlike doel om hulle teen weerwraak van die vyand te beskerm, is daar drie ander klasse in die „refugee“-kampe verteenwoordig:—

- (a) Families wat volgens informasie gereeld berigte aan die vyand stuur.
- (b) Families van plase wat gedurig gebruik was vir skilskietery op ons troepe.
- (c) Families van plase wat as kommissariaatplekke deur die vyand gebruik is.

(a) en (b) spreek vir hulself. Die heer Schalk Burger skyn te dink dat (c) in stryd is met die bewering dat hierdie families van honger sou omgekom het as hulle aan hul lot oorgelaat was. As daar egter 'n Boerekommissariaatplek ontdek word, met skikkings om vir omtrent dertig manne kos te gee en duisende ponde meel en mielies, word natuurlik op hierdie voorraad beslag gelê en net genoeg voedsel vir 'n paar weke op die plaas gelaat vir die inwoners daarvan. Na verloop van 'n paar weke loop die familie gevaar om van honger om te kom en moet hulle ingebring word; dus is die gebrek aan logika waaroor die heer Burger kla, net 'n poging om 'n slimme streek op papier uit te voer.

Die meerderheid van die vroue en kinders in die „refugee“-kampe is dié van burgers wat die wapens neergelê het;¹⁹⁾ maar nóg hulle nóg die vroue van krygsgevangenes of van burgers op kommando opper enige ernstige klagte, al word daar gedurig geleentheid aan hulle gegee deur kommissarisse, inspekteurs, ens., om klagtes in te dien, al is dit nog so gering, teen die skikkinge wat vir hul gerief, ontspanning en instruksie gemaak word.

Die heer Burger is begerig dat daar 'n Boerekommissie na die vrouekampe gestuur sal word om daarvoor te rapporteer. Om die waarheid te sê, dit is die enigste praktiese suggestie wat sy brief bevat. Dit is vreemd, om die minste daarvan te sê, dat die heer Burger daar geen melding van maak nie dat ek reeds aan die Kommandant-generaal meegedeel het dat ek 'n verteenwoordiger deur hom aangestel sal toelaat om die „refugee“-kampe te besoek, sodat 'n onafhanklike rapport oor die onderwerp opgestel kan word. Ook word daar niks gesê van die inspeksie van die kampe wat werklik deur kaptein Malan onderneem is nie. U sal u herinner dat ek dadelik generaal B. Viljoen se versoek toegestaan het dat hy 'n offisier vir hierdie doel sal afvaardig. Hy het kaptein Malan gekies, wat rondgegaan het om te vra of daar klagtes is, en wat later sy volkome tevredenheid uitgedruk het met die skikkinge wat vir die Boerevroue en -kinders gemaak is.²⁰⁾

¹⁹⁾ Lord Kitchener moes heeltemal verkeerde informasie hieromtrent gehad het.

²⁰⁾ Toe kaptein Malan, 'n jong, ongehude man, sonder ondervinding, ná die oorlog in Engeland gearriveer het, het ek hierdie berig van lord Kitchener in die Blouboek aan hom getoon en hom gevra hoeveel van die veertig konsentrasiekampe deur hom besoek is en wie hom as inspekteur aangestel het. Die inhoud van die berig en my vraag het hom verbaas, en hy skryf toe:—

„Vergun my om in antwoord op u versoek te sê dat as 'n rit deur die konsentrasiekamp op Middelburg en 'n gesprek met die inwoners wat ek geken het, wat minder as 'n halfuur geduur het, 'n inspeksie van die kamp genoem kan word, dan moet ek skuldig pleit dat ek die kamp geïnspekteer het! In die Blouboek waarna u refereer, sien ek dat dit verklaar word dat generaal Viljoen die versoek gedoen het om iemand te stuur om die konsentrasiekamp te inspekteer. Hierdie verklaring is nie juis nie, om die minste daarvan te sê.

„Toe ons generaal sir B. Blood in Lydenburg ontmoet het, het hy ons meegedeel dat hoewel hy direk geen beheer oor die

Ek neem hierdie geleentheid te baat om te sê dat ek geen beswaar sou hê as kommandant-generaal Botha, vergesel as hy wil van generaal De la Rey en die heer Steyn, hierdie kampe wil besoek nie, op voorwaarde dat hulle belowe om geen politiek met die ingesetenes te praat nie, wat in die reël 'n beter besef het van die algemene toestand van sake as hul mans of broers op kommando.

Ten slotte ontken ek met verontwaardiging en volstrek die beskuldiging van ruwe en wrede behandeling van die vroue en kinders wat van hul plase na die kampe gebring word. Ontberings mag soms onvermydelik gewees het, maar die Boerevroue in ons hande lewer self die mees welsprekende getuigenis van die vriendelikheid en konsiderasie by alle geleenthede deur ons soldate aan hulle bewys.

kampe het nie, hy 'n persoonlike inspeksie gehou en sekere suggesties aan lord Kitchener gemaak het, soos 'n groter voorraad tente, komberse, ens., ens.

„Veertien dae later het dit so gekom dat ek met 'n boodskap aan generaal Blood na Middelburg gestuur is; en dit was alleen omdat hy dit gevra het dat ek toegestem het om saam met hom 'n rit deur die kamp te maak. Ek het nie 'n enkele tent binnegegaan nie en het ook nie die hospitaal besoek nie. Ek het met 'n paar vroue gepraat oor klere van myself wat ek in hul sorg op 'n plaas gelaat het; en ek het dié met wie ek gepraat het, gevra of hulle klagtes het omtrent die hoeveelheid en hoedanigheid van die kos wat hulle ontvang. Hulle het geantwoord dat met uitsondering van die vleis hulle nie daaroor te kla het nie. Die monsters van meel, koffie en suiker wat ek aan hulle sien uitdeel het, was ongetwyfeld goed. Hulle het ook gesê dat sedert die aankoms van generaal Blood hul lot meer draaglik geword het. Ek het dus geen beswaar gehad om aan generaal Blood te sê dat ek oortuig was dat hy sy bes gedoen het om die gedwonge verblyf van DAARDIE mense in DAARDIE kamp so draaglik moontlik te maak nie. Hy het my gevra om in die hospitaal te gaan, maar ek het hom gesê dit was verniet, want ek weet daar niks van af nie.

„Ek was nie 'n halfuur in die kamp nie en het nooit 'n ander een besoek nie. Ek hoop hierdie verklaring sal vir u van diens kan wees en vir die saak waaraan u u op so 'n edele wyse gewy het.”

Kaptein Malan het in 'n gesprek aan my gesê dat hy nie die minste idee gehad het dat daar sodanige gebruik van sy vlugtige besoek en woorde so onbedag geuit, gemaak sou word nie; vandaar sy ontevredenheid en verbasing toe ek hom

Ek sluit in afskrifte van briewe wat ek nou net oor hierdie saak aan die here Burger en Steyn en aan generaal De Wet gestuur het, met die aanbod om enige vrou wat gewillig is om na die Boerekommando's in die veld te gaan, terug te stuur.

Geen informasie²¹⁾ is totnogtoe voorhandig omtrent die ontvangs van hierdie aanbod deur die Boeregeneraals nie, en ons weet nie of dit ooit aan die vroue in die kampe bekend gemaak is nie.

Laat in Desember 1901 het generaal De la Rey sy offisiële rapport aan pres. Kruger en die Boere-afgevaardigdes in Europa gestuur. Hierdie rapport, wat in Engeland en op die vasteland openbaar gemaak is,

meegedeel het watter interpretasie lord Kitchener daaraan gegee het, en ook die korrespondent van die *Times*. In die uitgawe van 13 September 1901 word daar verklaar:—

„Die uitspraak van hierdie vegtende Boer sal meer werd wees as enige rapport deur 'n Kommissie uit Engeland opgestel.”

Ten gevolge van die wyse waarop die *Times* my eie opinie weergegee het, aarsel ek gewoonlik om as korrek aan te neem die beskouings van enige ander persoon wat daarin voorgestel word. Teenoor die „Rapport van die Dameskommissie” oor daardie kamp, die afdanking van die kamp se superintendent, die verskillende sombere beskrywings daarvan in die Blouboeke, die hartverskeurende briewe van meer as een vrou daaruit ontvang, die sterftesyfer van hierdie selfde weke, is die opinie van kaptein Malan in dertig minute van oppervlakkige gesprek van weinig betekenis. Wat meer is, dat die vroue nie by hom gekla het nie, is geen bewys dat hulle niks gehad het om oor te kla nie. Ek ken nie die Boerevrou wat deur klagtes oor haar eie ontberings die hande van haar landgenote in die veld sal slap maak nie, terwyl ek goed weet dat vroue van alle nasies, as hulle verkies, maklik 'n man kan mislei omtrent wat hulle persoonlik verduur.

Ondertussen word die mediese inspeksie waarop die Boere aangedring het, uitdruklik deur lord Kitchener geweier. Die Kommandant-generaals aan wie hy verlof gegee het, het hulle persoonlik as ongeskik vir die taak beskou.

²¹⁾ Vgl. *Marthinus Theunis Steyn*, deur N. J. van der Merwe, Deel II, bls. 65, waar by 'n ander geleentheid vermeld word van 'n voorneme om vroue wat deur die Engelse teruggestuur word, na Europa te stuur.—(VERT.)

gee die volgende skildery van die land soos dit teen die einde van hierdie jaar daar uitgesien het:—

Ons land is 'n hoop ruïnes.

Daar is niks oor nie behalwe die mure van geboue, behalwe waar selfs dié met dinamiet opgeblaas is. Niks het aan hierdie verwoesting ontkom nie. Die eiendomme van neutrale sowel as van gesneuwelde burgers, van krygsgevangenes sowel as van weduwees en wese — alles is vernietig.

Kerke, nóg pastorieë, nóg skole is gespaar geword.

In my afdeling is die dorpe Wolmaransstad, Bloemhof, Schweizer-Reneke en Hartbeesfontein, wat nie deur die vyand beset geword is nie, totaal afgebrand.

Dieselfde geld van die oostelike distrikte van die Suid-Afrikaanse Republiek, waar generaal Botha op die oomblik is.

Die behandeling van vroue en kinders, weerlose wesens, is werklik die donkerste bladsy onder die vele donker bladsye van hierdie treurige oorlog. Eers het hulle honderde van ons vroue wat in die dorpe gewoon het, gevange geneem en na die kommando's gestuur. Ons het vrouekampe op verskeie plekke gevorm, waar daar vir ons vroue en kinders gesorg is. Maar die vyand het spoedig van gedrag verander. Dus is vroue wat gevange geneem was na afbranding van hul wonings, soms weke lank op waens agter die kolonnes aan saamgesleep. In die nag word die vroue om die laers geplaas as beskerming teen 'n nagaanval van ons kant. Toe die vroue agterkom wat die doel van die vyand was, het hulle probeer ontsnap, maar hulle is agternagesit. Daar is selfs op hulle geskiet. Soms is hulle weer gevang, en dan word hulle verder weggestuur en in tente geplaas. Maar van die kampe bereik ons honderde lieflike boodskappe, wat ons berig om nie oor hulle bekommer te wees nie, maar te volhard in die worsteling vir ons land.

Baie vroue het reeds hul lewens verloor, of ten gevolge van wonde of die ellende wat hulle deurgemaak het. My eie vrou is deur lord Methuen beveel om haar huis en alles wat sy besit het, te verlaat. Sy het vir meer as twaalf maande met ses klein kinders oor die land rondgedwaal. My moeder, 'n ou vrou van drie-en-tagtig jaar, wat reeds nege jaar lank 'n weduwee is, het hulle as prisonier weggeneem. Al haar vee is weggeneem en haar huis verbrand. Sy is na Klerksdorp geneem.

HOOFSTUK II

JANUARIE TOT JUNIE — BESOEK AAN DIE KAMPE

*„A naked people in Captivity,
A land where Desolation hath her throne.”*¹⁾

WILLIAM WATSON.

Ek het Kaapstad op 27 Desember bereik, betyds om die Nuwe Jaar en Nuwe Eeu te sien verrys. Dit was my eerste besoek aan die land; maar hoe onkundig ek ook was omtrent Suid-Afrika, sy taal en volk, tog wis ek dat daar op daardie oomblik duisende vroue en kinders was wat, hoedanig hul gewone toestand ook mag gewees het, groot ontbering en smart deurmaak; en ek glo dat lyding en die begeerte om dit te versag dieselfde taal ken, wat nie misverstaan kan word nie.²⁾

Hoe om hierdie lydendes te nader, of waar al die kampe geleë is, het ek nie geweet toe ek geland het nie. Port Elizabeth was die enigste kamp waarvan daar iets bekend was in Engeland toe ek vertrek het, maar in Kaapstad het ek dadelik gehoor van die groot kampe

¹⁾ „'n Naakte volk in Ballingskap, 'n land waar Verlatenheid sy troon het.”

²⁾ *The War: Its Cause and Conduct*, Hfst. vii. Deur A. Conan Doyle. Die heer Conan Doyle het beweer dat ten gevolge van totale onkunde omtrent hierdie besonderhede, my „gevolgtrekkings” insake die kampe „onvertroubaar” was. Ek merk dat die heer Doyle gevolgtrekkings omtrent die kampe uitgegee het sonder dat hy hulle ooit eens besoek het. Maar hy en die kritici waarvan hy 'n tipe is, vergeet dat konsentrasiekampe nie die normale toestand is van die lewe van Suid-Afrika nie, en dit was alleen indirek dat die normale lewe van die volk iets te doen kon hê met gevolgtrekkings omtrent die kampe gemaak. Ek mag ook vermeld dat ek lesse in Hollands geneem het, boeke gelees het omtrent die lewe en gewoontes van die Boere, en op intieme voet met baie Afrikaners was wat my in besonderhede van informasie voorsien het.

op Johannesburg, Bloemfontein, Potchefstroom, Norvalspont, Kroonstad, Irene en ander plekke. Ongelukkig is krygswet 'n paar dae ³⁾ voor my aankoms oor 'n paar nuwe distrikte van die Kaapkolonie verklaar en dit was toe van toepassing tot byna by die seekus. Om met vryheid rond te reis selfs met die doel om hulp te verleen, was dus onmoontlik. Verlof van die hoogste gesag was noodsaaklik. Ek neem toe my introduksie na sir Alfred Milner en kry op sy uitnodiging die geleentheid om my oogmerk duidelik te maak en om sy hulp te versoek om die noodlydende vroue te bereik. Van hom het ek toe veel vriendelikhed ontvang asook die belofte van ondersteuning, onderworpe alleen aan lord Kitchener se militêre bekragtiging. Hy was self ten gunste daarvan dat ek elke kamp sou besoek, sowel in Transvaal as in die Oranjerivier-Kolonie, maar die telegram van lord Kitchener wat aangekom het, het my verlof alleen tot Bloemfontein beperk. Die Hoë Kommissaris het ook aan die hand gegee dat 'n Hollandssprekende dame my sou vergesel, maar lord Kitchener meen dat dit onnodig sou wees en weier verlof. Sir Alfred Milner was bewus van die onrustige gevoel wat daar onder die Kolonialers geheers het met betrekking tot die vroue in die noorde, en hy het dit wenslik geag dat 'n verteenwoordiger van hul Hulpkomitee met die werk behulpsaam sou wees. Lord Kitchener, egter, het reg gehad waar hy gemeen het dat ek oral hulp sou vind; maar hy het nie raak gesien hoe groot die oorwinning sou gewees het wat hy oor die Hollandssprekendes sou behaal het as hy hierdie redelike konsessie aan hul bekommerde en gewonde gevoelens gemaak het nie. Ongetwyfeld het hy ook nie verstaan hoe groot die nood was, hoe uitgebreid die werk, waar sodanige hulp onberekenbaar veel sou beteken het nie. Ek het sy verlof, saam met die brief van die Hoë Kommissaris wat hier volg, met my na al die kampe wat ek besoek het, geneem.

³⁾ 20 Des. 1900.

MAGTIGINGSBRIEF VAN SIR A. MILNER

GOEWERNEURSHUIS, KAAPSTAD,
21 Jan. 1901.

WAARDE MEJ. HOBHOUSE,—Ek het aan generaal Pretymán, die militêre goewerneur van die Oranjerivier-Kolonie, geskrywe en hom gevra om u alle moontlike hulp te verleen.

Persoonlik is ek heeltemal gewillig dat u enige „refugee“-kamp sowel in Transvaal as die O.R.K. besoek, as die militêre gesaghebbende dit wil toelaat. Soos u weet, is lord Kitchener nie op die oomblik bereid om goed te keur dat u verder as Bloemfontein sal gaan nie. Maar daar hy uitdruklik toegestem het dat u so ver sal gaan, dink ek nie dat daar enige moeilikheid kan wees dat u die kampe daar of enige ander plek op die spoor suid daarvan sal besoek nie. In elk geval, u kan hierdie brief vertoon om te bewys dat so ver as dit my betref, u besoeke toegestaan en goedgekeur word. — Geheel die uwe,

A. MILNER (Hoë Kommissaris).

Ek het met dankbaarheid lord Kitchener se beperkte verlof aangeneem, met die hoop dat ek in die toekoms geleentheid sou bekom om die meer noordelike kampe te bereik, soos Kroonstad, Winburg en Johannesburg, waarvan ek toe juis allertreurigste rapporte verneem het. Sir Alfred Milner het my verder gehelp deur my 'n groot trok te verskaf waarin ek 'n hele paar honderd pond se kruideniersware, klere en hospitaalbenodigdhede kon pak. Hiermee het ek Kaapstad op 22 Januarie verlaat, en ek het Bloemfontein op die 24ste in die middag bereik. My eerste plig was om 'n besoek af te lê aan generaal Pretymán by die Goewermmentsgebou. Hy het my baie vriendelik ontvang en my 'n permanente verlofbrief na die kamp gegee, waarin hy my voorstel aan die superintendent, met die mededeling dat aanbevelings deur my gemaak in oorweging geneem moes word. Hy het my versoek om hom later te laat weet wat ek van die kamp dink, en dit het ek ook van tyd tot tyd gedoen.

L—Die Smarte

My beskrywings van die Bloemfonteinse kamp en ander kampe soos ek hulle in dié tyd gevind het, is volledig in briewe na Engeland vervat; dele daarvan is enige maande later gepubliseer onder die titel: „Rapport aan die Noodlenigingsfonds vir die Suid-Afrikaanse Vroue en Kinders.” Die briewe is nooit volledig gepubliseer nie.

Ek kon geen program van werksaamhede opstel aleer ek die kamp en die mense gesien het nie. Ek het dus 'n paar dae deurgebring in gesprekke met die beamptes en die vroue om die toestande van die kamplewe, en meer besonder van daardie een, te wete te kom. Dit was oorlogstyd. Daar was druk op die kommunikasie-lyne, druk op die lewensmiddele, druk op die transport, op die skatkis—oral druk, met uitsondering van die brein en tyd van ondergeskikte beamptes. Kaartspel, polo en ander vermake het 'n groot deel van hul tyd in beslag geneem.

Klaarblyklik moes die laags moontlike basis van gerief wat met gesondheid en lewe kon gepaard gaan, as maatstaf geneem word vir die bereikbare ideaal in die kampe. En hier wil ek daarop wys dat ek my aan hierdie maatstaf gehou het gedurende my verblyf in Suid-Afrika. Ek het die lyn so beslis getrek dat ek selfs kerse as weelde-artikels beskou het, behalwe in tyd van siekte. Dit was swaar om in die donker te sit; maar dié wat nie in staat was om te koop nie, kon dit verduur; en ek het gesien dat ek die fondse tot my beskikking moes gebruik vir wat voedsaam, reinigend en verwarmend is.

Dit was nie lank nie, of uit 'n menigte kleinere besonderhede het sekere feite duidelik te voorskyn gekom. Ek het besef dat daar aan die uiterste lewensmiddele totaal gebrek was of dat hulle in te geringe mate uitgedeel word. Ek het gekom met die doel om hier en daar 'n ekstra gerief of kledingstuk te gee, sulke dinge soos nie van die outoriteite op daardie oomblik verwag

kon word nie, en ek vind uit dat daar aan noodsaaklike lewensmiddele gebrek was.

Die herberg was heeltemal ontoereikend. As die agt, tien of twaalf persone wat in 'n ronde tent gewoon het, daarin gepak was om teen die hitte van die son of die stof of reënstorms beskut te wees, dan was daar nie plek om te roer nie; en die lug was onbeskryflik, al was die klappe behoorlik opgebind. Daar word *geen seep* uitgedeel nie. Die watervoorraad was ontoereikend. Geen katel of matras was te kry nie. Dié wat hierdie dinge nie kon koop nie — en dit was die meerderheid — moes daarsonder klaarkom. Brandstof was skaars en moes toe deur die mense self gehaal word van die groen bosse teen die koppies. Die vroegste rantsoenlyste toe in gebruik word ten volle in die aanhangsel meegedeel (bls. 400). Hulle was almal klein genoeg en skraal; maar wanneer, soos ek dikwels gevind het, die werklike hoeveelheid wat gegee geword is, *nie eens volgens voorskrif was nie*, het dit *hongersnood* beteken. En tog, wonderlik genoeg, daar was weinig of geen klagte oor kos nie. Dit was gedeeltelik toe te skryf aan die feit dat daar vele was wat nog private middele gehad het om hul rantsoene aan te vul, en gedeeltelik het die mense self waarskynlik nie besef hoe verarmd die liggaamsgestel sou word op voedsel wat armoedig en eentonig is nie. Ek het dit ongetwyfeld ook nie in die begin besef nie en het weinig hieroor gesê, behalwe dat ek so nou en dan rys as 'n alternatief aanbeveel het en melk vir die hospitaal en klein kindertjies. Die verstandigheid van die vroue was treffend; hul gewone opmerking was: „Ons weet dit is oorlog, en ons kan nie veel verwag nie.”

Nou en dan was 'n versending koffie of suiker van slegte kwaliteit of was die vleis bedorwe, en dan was die gevolge werklik ernstig. Die heer Methuen het die aandag bepaal by die dokter se analise van kos een keer in die Johannesburgse kamp gegee, en ek het koffie en suiker in my besit wat 'n Londense ontleder in die eerste

geval beskryf het as vir 66 persent vervals te wees en in die tweede as die uitvaagsel van die pakhuis.

Maar toe hul geld opgeraak het, was die lewe so bitter dat baie vroue daartoe gedrywe was om van vriende of winkeliers of ander besigheidsmanne teen 'n hoë rentekoers geld te leen.

In Januarie was daar 1800 mense in die Bloemfonteinse kamp; en daar was baie ander groot kampe wat nog op my besoek gewag het. Om voorsiening te maak in die noodsaaklike lewensbehoefte waaraan hierdie kamp gebrek gehad het, sou al die middele tot my beskikking vereis het. Dit was ongetwyfeld die plig van die regering om voorsiening te maak in die werklike lewensbehoefte van die mense wie se besittings hulle vernietig het en wat krygsgevangenes was, sowel as vir die weinige wat om beskerming ingekom het. Die geld wat aan my sorg toevertrou was, was bedoel om klein ekstra bydraes aan die mense te gee om hul lot te versag. Maar my hand word teruggehou; want waar noodsaaklike lewensmiddele ontbreek, daar kan 'n mens nie aan ander geriewe dink nie. Ek het dus op die instruksies van generaal Pretymann gehandel en hierdie verskillende behoeftes aan die superintendent voorgelê. Ongelukkig vir die kamp was daar hierdie tyd gedurig verwisseling van diegene wat opsig gehad het, waardeur samehangende en georganiseerde werk onmoontlik geword het. Op my versoek om seep het ek die antwoord ontvang: „Seep is 'n weelde-artikel,” en die verdere argument dat soldate geen seep by hul rantsoen ontvang nie. Ek het daarop gewys dat dit 'n saak was tussen hulle en die kantoor vir militêre sake en het niks te maak met die noodsaaklikheid daarvan vir vroue en kinders nie. Eindelik is dit op die lys van benodigdhede geplaas; ook strooi, meer tente, ketels om die drinkwater te kook; en aansoek is gedoen vir die aanlê van water van die stad, en om 'n matrone vir die kamp. Kerse, vuurhoutjies en dergelike dinge het ek nie gewaag nie. Dit was omtrent drie weke voor die antwoord op die rekwisisie om seep gekom het; en in

die tussentyd het ek seep weggegee. Ons was toe 'n stap vooruit. Seep word gegee, maar so suinig dat dit byna nutteloos was; strooi was te kosbaar; kookplekke moes van steen gebou word; maar om water aan te lê, word geweier—omdat „die prys dit verbied”. Later, nadat ek ander kampe besoek het en teruggekeer het en gevind het dat mense nog by honderde aangebring word en dat die bevolking snel verdubbel word, het ek keer op keer die aandag gevestig op die ontoereikende sanitêre akkommodasie, en nog meer op die nalatigheid van die kamp-outeite om behoorlik te sorg vir die latrines. Ek het in ander kampe gesien dat met behoorlike administratiewe organisasie alles suiwer en skoon gehou kan word. Maar week na week gaan verby, en elke dag staan daar emmers vuil tot laat in die brandende son; en die lewe in die tentwonings in dié deel van die kamp wat in die nabyheid is, word ondraaglik gemaak deur die gevolglike damp.

Met betrekking tot die besteding van die fonds wat aan my toevertrou was, was die verantwoordelikheid te groot om ander mense se geld sommer op goeie geluk af weg te gee, en ek het gevoel dat dit noodsaaklik sou wees om eers 'n algemene idee te kry omtrent hoe en waar die behoefte daaraan die grootste is. Om dit te verkry, het ek besluit om 'n gereelde stelsel van ondersoek te volg. Deur antwoorde te kry op 'n sekere aantal eenvoudige vrae,⁴⁾ kon ek spoedig te wete kom wat die posisie van 'n gegewe familie vroeër was, wat sy toestand nou is, en wat sy vooruitsigte. Nadat ek hierdie eenvoudige informasie in hande gekry het, kon die antwoorde gemaklik getabuleer en 'n idee verkry word omtrent die soort hulp waaraan daar die mees algemene behoefte is, en onder wie, en watter deel van die geld oorgehou moes word om aan elke familie te gee as hulle teruggaan huis-toe. Destyds het min mense gedink dat die oorlog só lank sou duur of dat die kampstelsel

⁴⁾ Vgl. my rapport, bls. 18.

sulke afmetings sou aanneem. Ek het reeds ver genoeg met hierdie plan gevorder om vir myself 'n duidelike algemene oorsig van die toestand te kry toe ek vind dat die mense nog gedurig van alle kante in sulke groot getalle ingebring word dat my skema daardeur heeltemal onprakties geword het. Het die kampe so groot gebly soos hulle was toe ek hulle eers gevind het, dan kon 'n goeie stelsel van hulpverlening spoedig georganiseer gewees het. Dit was egter duidelik dat hulle veel groter afmetings sou aanneem, en met die massa verarmde mense het dit al die tyd en geld in beslag geneem om gevalle van dringende noodsaaklikheid na te spoor en te behandel. Elke dag het dit meer duidelik geword dat kampmatrones onontbeerlik is vir die werk wat nie deur 'n man kon gedoen word nie, en ook nie deur die verpleegsters wat al hul tyd aan die hospitaal behoort te gee nie, en ook nie met rukke en stote deur enigeen nie, maar alleen deur 'n bewaame hoof met 'n groot personeel van gereelde werkers.

Wat betref Bloemfontein, en ook in ander dorpe, het die plaaslike dameskomitee, waar daar een bestaan het, in alle opsigte die uiterste gewilligheid getoon om te help; en was dit nie vir hul pogings om klere te verskaf nie, dan sou die lot van die hulpelose mense werklik treurig gewees het. Maar hier, soos oral, het hulle onder groot moeilikheid gewerk. Tot my verbasing het ek langsaamerhand gemerk dat sowel die sensorskap as die stelsel van verspieding nie alleen van militêre aard was nie, maar ook van politieke en byna persoonlike aard; sodat iemand hom aan suspisie blootstel as hy net medelye voel met die mense — wát nog te sê hulp bewys! Meer as een liefdadige onderneming in Bloemfontein en ander plekke is dus doodgebore as gevolg van die afkeurenswaardige invloed. Sulke ondernemings, wat geen ander doel gehad het nie as die versagting van die lyding, sou meer as een kosbare lewe gered het as daar meer vryheid aan die werkers gegee was. Lewe en werk in die kampe het ondraaglik geword deur die teen-

woordigheid van spioene wat ongegronde stories aangedra het. Elkeen weet watter soort mense werk onderneem wat verspieding van hul bure beteken en kan hulle gevolgtrekkings maak omtrent die waarde van sodanige werk. Hierdie saak word hier aangehaal eenvoudig om aan te toon met watter moeilikhede die vrywillige helpers, wie se onselfsugtige werk so onregverdig gekritiseer en veroordeel geword is, te kampe had. Niemand kan op die beste wyse 'n werk aan die gang sit of organiseer met die bewussyn dat die hele atmosfeer van agterdog swanger is nie. As die dames nie alleen in Bloemfontein nie, maar ook elders van stap tot stap gedwarsboom en afgeskrik is deur sensormetodes nie, sou hul vroulike gesond verstand en hulpvaardigheid veel afgeweer het van die treurspel wat ons nou almal betreur.

Ek het 'n reis gemaak om ander kampe te besoek en het gevind dat hoewel hulle in sommige opsigte beter was as Bloemfontein, dieselfde behoeftes hulle tog in die algemeen in elkeen laat voel het, met afwykings volgens plaaslike omstandighede, soos in my rapport vermeld word.⁵⁾ Ek het Norvalspont, Aliwal-Noord, Springfontein, Kimberley, Mafeking en Oranjerivier se kampe gesien, en sommige van dié by meer as een geleentheid besoek. By my terugkeer op Bloemfontein het ek gevind dat majoor Goold-Adams pas aangekom het om die betrekking van gevolmagtigde administrateur te aanvaar. Totnogtoe was die kampe onder militêre beheer; nou sou hulle onder die siviele administrasie te staan kom.

Ongetwyfeld was dit uiteindelik die beste; maar op daardie oomblik, met siektes wat regeer in die kampe, met 'n gedurige toestroming van nuwelinge, met 'n nuwe organisasie, het die verandering van een gesag na die ander groot wrywing veroorsaak en die moeilikhede van die toestand vererger. Ook het siviele superintendente

⁵⁾ Vgl. my rapport, bls. 10.

selde soveel kennis van organisasie en dissipline besit as die militêre. In sommige opsigte het die militêre egter nog die leisels in hande gehad, en in my pogings om iets gedoen te kry moes ek gedurig ondervind dat die een gesag die verantwoordelikheid op die ander skuiwe.

Verder was die uitgawes 'n gedurige moeilikheid. Dit mag vreemd klink vir diegene wat hul idee van die kampe uit die beskrywings van die heer Conan Doyle gevorm het. In die towerland van sy vrugbare verbeelding „word geen geld gespaar nie”, en „elke kind onder ses jaar kry 'n bottel melk op 'n dag”. Maar ons het met feite te doen. Majoor Goold-Adams het hom met belangstelling aan die behartiging van die kampe gewy. Hy het die kwessie van matrasse bespreek, en ek het hom 'n memorandum gestuur omtrent die prys van slope en maakloon om *een* aan elke tent te verskaf. Dit het my voorgekom as van die allergrootste belang om nie die mense in die nag op die grond te laat lê nie. Ek het aangebied om die hele voorsiening op my te neem en selfs vir almal te betaal, as die Regering strooi verskaf om die matrasse mee te stop. Die militêre het dit geweier omdat dit dan te duur sou wees, en hulle kon geen voldoende voorraad van enige ander materiaal kry nie. Die veld was kaal en sonder gras, anders sou dit goed daarvoor gedien het.

Die enigste ligpunt in die kamplewe in hierdie tyd was die klein skooltjies; ons het dit aan die wyshed en ywer van die heer Sargant te danke dat hulle gestadig uit die chaos te voorskyn gekom het. Hulle is van harte verwelkom geword en as 'n verbetering beskou op die talryke klein klassies wat hier en daar deur ywerige Boere-onderwyseresse onder die moeilikste omstandighede begin en voortgesit is. Goeie administrasie het ook, waar ons dit teëgekom het, verblydende tekens meegebring. Dit was die geval in die heel vroegste dae van Aliwal-Noord onder majoor Apthorpe; en ek het dikwels in publieke vergaderings en elders uitgewei oor die

superioriteit van die kamp op Norvalspont, wat in Maart onder die administrasie van die heer Cole Bowen gekom het. Hierdie kamp is van die begin gelukkig gewees met sy kommandante. Die eerste wat dit georganiseer het, as my informasie korrek is, was luitenant Wynne van die Imperial Yeomanry, wie se gedrag vir hom die titel van „Kampvader” verwerf het, asook die liefde van die mense wat aan sy sorg toevertrou was. Ek weet nie wie hy is nie, maar ek noem dit omdat ek meen dat dit vir hom nie onverskillig sal wees om te weet dat lank nadat hy die plek verlaat het, hy nog met liefde en respek in herinnering gebly het nie. Na ’n pouse van streng militêre dissipline onder majoor Du Plat Taylor het die kamp in hande van die heer Cole Bowen gekom. Hierdie heer het ongetwyfeld administratiewe bekwaamheid openbaar. Sy regering was beslis, regverdig en vriendelik, en dit het gelyk of sy middele onbeperk was. Sodanige bestier het meer verligting aangebring in die ontbering wat almal moes verduur as wat enige hulp van buite kon gedoen het. Gevolglik was die hele gees van die kamp van ’n hoër gehalte.

Dit was my wens en suggestie dat die heer Cole Bowen gevra moes word om ander kampe te besoek ten einde sy beter metodes in werking gestel te kry en also onnodige smart te voorkom. Die idee is egter nie ten uitvoer gebring voor die laaste maande van die jaar en na die dameskomitee dieselfde voorstel gedoen het nie. Toe het die heer Bowen reisende inspekteur geword, met gevolge waarvoor veral daardie noodlottige kamp, Bethulie, nooit dankbaar genoeg kan wees nie.⁶⁾

Enige weke het gedurende my tweede reis verbygegaan voor ek na Bloemfontein teruggekeer het. Ondertussen het nuwe skoonmaak-beweginge gedurende die hele Maartmaand en deel van April die uitwerking gehad dat ’n menigte families die bevolking van die kampe

⁶⁾ Vgl. bls. 316 om besonderhede omtrent Bethul’e-kamp, geskrywe deur een van die inwoners.

vermeerder het. In alle rigtings was ek hier getuie van, en ek het gelees dat dit oral plaasgevind het. Ek het families opeengedronge gesien digby die spoorlyn naby Warrenton en Veertienstrome; ek het 'n oorlaalde trein die hele lange dag sien kruip na Kimberley, die mense, oud en jonk, in oop trokke gepak onder 'n wrede son en by die stasie gehou tot laat in die nag sonder iets om te eet. Om middernag is hulle na lêë tente vervoer waar hulle in die donker rondtas na hul bondeltjies en gaan lê sonder voorsorg, eet of drink. Ek het hulle by hope gesien langs die spoor in bittere koue, in stortreëns — hongerig, siek, sterwende en dood. Ek het hierdie geduldige mense gesien, by treinvrage na Bethulie en elders gestuur, en ek het nooit getwyfel dat elke vroulike landgenoot van my, as hulle dit kon sien en weet, net soos ek sou gevoel het — naamlik groot medelye met hulle in hul verlate toestand, en 'n verlange om dit te verlig. Ek glo dat die meeste soldate rondom my dieselfde gedagte gekoester het.

My eerste besoek na die kamp op Bloemfontein na verloop van 'n paar weke was 'n groot skok. Die bevolking was verdubbel en het die uitwerking van aangebragte verbeterings verswelg, daar dit nie gelyke tred kon hou met die getalle wat versorg moes word nie. Siekte het toegeneem, en die aanblik van die mense was uiters ellendig. Siekte en dood het hul merktekens op die aangesigte afgedruk. Vele wat ek fris en gesond, vol in die gesig en liggaamsbou verlaat het, het so 'n verandering ondergaan dat ek hulle nie kon herken nie. Ek kon toe besef hoe die kampelewe onder hierdie gebrekkige toestande op hulle moes tel, en geen onpartydige getuie kon anders as gesien het wat die gevolge moes wees, tensy verpleegsters en beddegoed sonder versuim in oorvloed kon toestroom nie. Ek het die gevolmagtigde administrateur opgesoek en die sterftesyfer aan hom voorgelê, wat in die naburige kamp reeds op 20 persent uitgewerk het, en hom gevra of daar niks gedoen kon word om die toestroming van mense te keer

nie. Hy antwoord dat hy onder die indruk is dat al die mense van die hele land, behalwe van dorpe langs die spoorlyn, ingebring moet word. Sy vriendelikheid en beleefdheid het my dikwels aangemoedig om aan hom voor te lê nie alleen die stoflike node van die vroue nie, maar ook ander beproewinge en strawwe wat op hulle gedruk het en wat my onnodig streng voorgekom en blykbaar wonde geslaan het wat selfs die tyd geen mag sou hê om te heel nie. Sy handelwyse was ongetwyfeld deur hoër gesag gedikteer en sy mensliewendheid gekortwiek deur gebrek aan middele. My fonds was maar 'n druppel in die oseaan van nood.

Twee weë het daar vir my oopgestaan: om onder die mense te bly en klein gifte of klere uit te deel, wat maar slegs die oppervlakte van die nood kan raak, of om huiswaarts terug te keer met die hoop om beide die Regering en die publiek te beweeg om só spoedig en oorvloedig by te dra dat die lewens van die mense, of ten minste die kinders, gered kon word. Dit het my voorgekom dat die vereiste uitgawe in Suid-Afrika self nooit toegestaan sou word nie.

Maar ek het eers besluit om 'n poging aan te wend om Kroonstad te besoek en hulp daarheen te bring waarheen ek dikwels deur die superintendent uitgenooi was.⁷⁾

Daar lord Kitchener sy weiering om my 'n verlofbrief noord van Bloemfontein toe te staan, herhaal het, het ek die saak na die Hoë Kommissaris verwys, wat getelegrafeer het dat dit tot sy leedwese nie moontlik was nie. Daarna het ek die feite aan majoor Goold-Adams blootgelê en hom gevra of sy hulp my nie so ver soos Kroonstad kon kry nie. Hy het ontkennend geantwoord, en tegelykertyd het hy 'n bietjie uitgewei

⁷⁾ Ek moet daarop wys dat die gedurige aansoek om verlofbrieue en passe die moeilikhede en omvang van die werk grootliks vermeerder het. Dit het ure en selfs dae in beslag geneem en het nie alleen tydverlies beteken nie, maar ook groot beproewing vir liggaam en gees.

oor die waarskynlike redes waarom dit my geweier was om verder te gaan.

Dit word gesê dat ek „persoonlike simpatie” met die mense openbaar. Ek het met verbasing geantwoord dat dit presies die rede was waarom ek gekom het om persoonlike medelye en hulp in persoonlike beproewinge te bewys. Hy was van mening dat gifte op ’n meganiese wyse uitgedeel kon word. Ek het gesê dat ek so nie kon werk nie; ek moet die mense soos medemense behandel en deel in hul smarte. Hy het dit onnodig geag.

As die leser Artikel XV van die Haagse Konvensie (1899) aan die begin van hierdie boek wil nasien, sal dit duidelik blyk dat hierdie weiering om my fasiliteite te verskaf om my reddingswerk onder die krygsgevangenes voort te sit, direk in stryd was met die gees, indien nie met die letter nie, van daardie artikel. Ek was altyd gewillig gewees om my aan enige regulasie te onderwerp, en daar was inderdaad nooit enige beskuldiging teen my dat ek ’n voorskrif oortree het nie.

Majoor Goold-Adams beweer verder dat dit ook vanuit Pretoria onder sy aandag gebring is dat daar briewe van my in ’n vergadering in Londen gelees was wat, volgens hy verstaan het, ’n politieke vergadering was. Daar ek daardie dag gelyksoortige nuus per pos gehad het, was ek in staat om aan hom mee te deel dat dit ’n *private* vergadering was van persone wat tot die fonds bydra, wat in die huis van my oom vergader het, en dat dit nie ’n politieke vergadering was nie. Natuurlik het die mense een of ander verslag verlang omtrent wat met hul geld gedoen word.

Ná hierdie gesprek het ek die posisie begryp. Dit was nie ’n kwessie van politieke gevoelens nie. Daaromtrent het ek altoos ’n negatiewe houding aangeneem. *Persoonlike* medelye moes teengewerk word. Hierdie heeltemal onverwagte handelwyse het veel verklaar van wat vir my as besonder pynlik in die kampe voorgekom

het in die algemene houding en toon deur baie van die beamptes teenoor die vroue aan hul sorg toevertrou aangeslaan, wat hul maatskaplike stand ook mag gewees het.

Hierdie medelye waaraan 'n kranke en ontroofde vrouegeslag soveel behoefte het, moes hulle ontnem word, nie alleen wanneer mense van hul eie ras soos plaaslike komitees dit aanbied nie, maar selfs ook daar waar dit deur 'n Engelse vrou aangebied word wat geglo het dat wat die uitslag van die oorlog ook mag wees, elke dusdanig gemaakte vriend 'n skakel met Engeland sou wees.

Ek het onder hulle gekom as 'n vrou tot vroue en het op geen ander standpunt met hulle omgang gehad het. En tog, een individu wie se handelwyse aldus onwetend in stryd was met die uitgedrukte houding van die owerheid, kon so te sê niks doen nie, veral met die oog op die geweldige bevolkings van die kampe. Siekte en dood was reeds onder hulle losgelaat. En as toereikende hulp in die vorm van geld, goed of werkende personeel moes kom, as 'n ontsaglike lys van dodes verhoed moes word, kon dit alleen geskied deur 'n kragtige waarskuwing aan die Regering omtrent die ernstige toestand van sake asook 'n opdrag van Engeland om die hele stelsel op 'n hoër voet te plaas.

Die aankoms van Engelse koerante nou en dan het my vrees bevestig dat die feite soos hulle werklik bestaan het, in Engeland heeltemal verkeerd begryp word. Dit is waar dat pogings wat in die Laerhuis aangewend is 'n end gemaak het aan die „halwe rantsoen“-stelsel, maar die behandeling van „ongewenstes“ het op ander maniere nog verskil van dié op „refugees“ toegepas. Ek het egter met ontsetting lord Kitchener se boodskap gelees, soos deur die heer Brodrick meegedeel, dat daar „toereikende voorsiening vir die mense gemaak was en dat hulle almal op hul gemak en gelukkig was.”^{s)}

^{s)} *Times*, 2 Maart 1902.

Ek het ook gesien dat die Sekretaris vir Oorlog, wat hom ongetwyfeld verlaat het op die skrale informasie in telegramme vervat, die Huis meegedeel het dat die mense vir beskerming na die kampe kom (van 'n minderheid alleen waar) en dat dié wat gekom het, ook weer kon gaan.⁹⁾ Ek wis dat hulle ellendig sleg gevoed en siek en sterwend was. Dit was duidelik dat daar 'n misverstand was, en die land as 'n geheel was onkundig omtrent die werklike toedrag van sake. Tog was dit juis wat die Boerevroue my gedurig gevra het: „Weet die Engelse volk wat ons ly?”

„Laat ons nie,” sê die kolonel wat beheer gehad het oor een van die dorpe en na wie ek om hulp in my werk gegaan het, „laat ons dit nie 'n 'refugee'-kamp noem nie. Die mense is *nie* 'refugees' (vlugtelingen) nie.” Ek het volkome ingestem en met hom gevoel dat dit altyd beter is om die werklikheid in die gesig te sien.

Geskok deur die ellende wat ek gesien het en bewus dat daar gelyksoortige lyding in omtrent dertig ander kampe is, en oortuig dat daar met die regte administrasie veel van hierdie ellende weggeneem kon word, en sterk in die geloof dat Engelse menslikheid, indien ingelig, sulke toestande nie sou verdra nie, het ek besluit om huis-toe te gaan en het ek Suid-Afrika met innige spyt maar sonder versuim verlaat.

Dit was duidelik dat hervorming, om doeltreffend en reddend te wees, van Engeland moes kom, op 'n groot skaal moes wees, en, wat dit ook mag kos, onmiddellik moes kom.

⁹⁾ 25 Febr. 1901. *Hansard*, Deel LXXXXIX, bls. 1021.

HOOFSTUK III

JUNIE TOT DESEMBER

MY POGINGS OM DIE WAARHEID BEKEND TE MAAK

SEKSIE A

*„Milton! thou should'st be living at this hour:
England hath need of thee; she is a fen
Of stagnant waters: altar, sword and pen,
Fireside, the heroic wealth of hall and bower,
Have forfeited their ancient English dower
Of inward happiness. We are selfish men:
Oh! raise us up; return to us again.”¹⁾*

WORDSWORTH.

In die voorgaande hoofstuk het ons 'n oorsig gegee van die heersende indrukke in Engeland omtrent die kampe, insover dit gesê kan word dat die volk enige indruk gehad het; en met weinige uitsonderinge was daar niks meer bekend nie. As 'n voorbeeld van die algemene vaagheid wat ek by my aankoms in Londen omtrent hierdie groot beweging gevind het, kan ek meedeel dat 'n redakteur van 'n prominente Londense koerant onder die indruk verkeer het dat daar net een vrouekamp was, en dat dié êrens in die nabyheid van Kaapstad was. My raadgewers in Engeland was begerig om die insameling van fondse vir die reddingswerk in

¹⁾ „Milton! u moes vandag geleef het: Engeland het u nodig; hy is 'n moeras van staande waters: die altaar, die swaard en die pen, die haard, die helde-rykdom van stad en land, het hul aloue Engelse skat van innige geluk verloor. Ons is selfsugtige mense: O, wek ons op, keer tot ons terug.”

die kampe te bevorder deur 'n paar uittreksels van my briewe, beskrywings op die plek aan my familie en vriende gerig, te publiseer. Alvorens tot 'n besluit te kom om deur middel van hierdie briewe op 'n wyer publiek 'n beroep te maak, was ek begerig om as 'n eerste stap my informasie voor die Sekretaris van Staat vir Oorlog te lê. 'n Toespraak deur hom kort gelede (*Times*, 25 Mei 1901) in die Parlement gelewer het hierdie begeerte versterk, want hy het by daardie geleentheid gepraat van „die vroue wat om voedsel en beskerming teen die Kaffers inkom,” van „20,000, 30,000 of 40,000 vroue wat hulle onder ons beskerming geplaas het,” van „geen geval waar daar in die kampe ooit gebrek aan voedsel was nie” en van „oneindige verbetering,” ens.

Ek skryf dus aan die heer Brodrick, die Oorlogsminister, met die versoek om my 'n onderhoud toe te staan, en ek meld dat hoewel my eerste plig is teenoor die komitee wie se fondse ek administreer, ek graag al die informasie in my besit voor die Regering sou wil lê voor my verklarings openbaar gemaak word, in geval daar tot laasgenoemde stap besluit word.

In antwoord hierop word ek uitgenooi om die heer Brodrick te ontmoet (4 Junie), en vir sover dit in 'n vlugtige uurtjie moontlik was, het ek probeer om die toestand van die kampe aan hom duidelik te maak — ontoreikende lewensmiddele, pogings tot verbetering deur 'n toevloed van nuwe aankomelinge verswelg, veel siekte en 'n groot sterftesyfer, dat die oorgrote meerderheid daar onder dwang was en as gevangenes nie toegelaat om die plek te verlaat nie, al was hul gesondheid en lewe in gevaar. Die heer Brodrick het vriendelik en met aandag geluister en my gevra om my aanbevelings skriftelik in te stuur. Dit is op dieselfde dag gedoen en is later beliggaam in die rapport²⁾ wat die komitee van die Hulpfonds veertien dae later openbaar

²⁾ Vgl. my rapport, bls. 14.

gemaak het. Hierdie rapport het die algemene aandag by die konsentrasiekampe bepaal. Al was dit maar skraal, het dit tog veel simpatie opgewek en, soos lord Spencer dit uitgedruk het, „'n diepe gevoel van medelye deur die lengte en breedte van die land” geskep.

Voor hierdie publikasie was daar 'n debat oor die konsentrasiekampe in die Laerhuis, in verband met die heer Lloyd George se mosie ter verdaging.³⁾ Ek het laasgenoemde van noukeurige dokumente voorsien en het hom persoonlik 'n skildery geteken van die toestand in die kampe en die hartverskeurende ellende van die hawelose vroue en kinders. Met die welsprekendheid waaroor hy beskik het hy die toestand tekenend voorgestel, ondanks die kille atmosfeer van 'n onsimpatieke Huis, en gesteun deur die heer John Edward Ellis het hy 'n beroep gedoen op die christelikheid en humaniteitsgevoel van die Huis om dadelik stappe te doen ten einde die lyding van die vroue en kinders te versag.

Die heer Brodrick het 'n verskonende houding aangeneem en beweer dat die fout dat hierdie vroue hulle in 'n kamp bevind, te soek was by hul eie mans, wat nie „hul eie verantwoordelikheid in die saak besef nie.” Dit was selfs toe te skrywe, het hy beweer, „aan die dade van hul eie vriende.” Hy wys op die moeilikheid, wat van die begin af in die oog vallend was, dat dit nie maklik was om 63,000 mense (die getal op daardie datum) en dan ook nog 'n groot leer daarby, te huisves en te voed nie. Hierdie feit is so vanselfsprekend dat 'n mens sou veronderstel dat daarvoor voorbereidsels sou getref word aleer so 'n reusagtige militêre beweging op tou gesit word. Die heer Brodrick het die Huis verseker dat persone wat daarheen gegaan het om gifte uit te deel, hom verseker het dat „die toestand van sake in plaas van kwaad tot erger te gaan, geleidelik beter word”. My eie poging was aangewend om die heer Brodrick onder die indruk te bring van die feit

³⁾ Vgl. *Times*, 13 Junie.

dat die aangebragte verbeterings — en hulle was min — verydel geword is deur die toevloed van nuwe aankomelinge.

In my herinnering van daardie debat staan die poging van die heer Herbert Lewis om die aandag van die Huis op die sulwer menslike sy van die saak te vestig op die voorpunt. Die Huis was onsimpatiek, het nie geweet nie en wou nie weet nie. Tevergeefs is daar 'n beroep op die menslikheid gedoen, en hulle het die heer Lewis letterlik van sy voete af geskree met onafgebroke lawaai en vervelende geroep van „Verdeel!” afkomstig uit die ministeriële banke. Die skildery van onverskilligheid en ongeduld wat hier vertoon is en wat geweier het om die oor te verleen aan onverdiende smart, was in droewige teenstelling met tonele in Suid-Afrika, nog vars in my geheue.

Saam met die Boerevroue het ek die oortuiging gehad dat Engelse menslikheid ongetwyfeld dadelik handelend sou optree as die waarheid helder aan die lig kom. Ek het dit mis gehad; geen barbaarsheid in Suid-Afrika was so erg soos daardie kille wreedheid van die ongevoelige Parlement nie.

Op die eerste deel van die heer Brodrick se toespraak het president Steyn in sy amptelike berig aan lord Kitchener geantwoord, en dit kan in hierdie verband met belangstelling gelees word.⁴⁾

Om te beweer dat hulle uit vrye beweging in die kampe is, is in stryd met die feite; en om te verklaar dat hierdie vroue na die kampe gebring is omdat die Boere geweier het om in die behoeftes van hul families voorsiening te maak (soos die Minister van Oorlog onlangs volgens rapport in die Parlement gedoen het), is 'n laster wat vir ons minder kwaad berokken as vir die lasteraar self, en wat, daarvan is ons oortuig, nooit die goedkeuring van U Eksellensie kan wegdra nie.

M. T. STEYN.

⁴⁾ Uit antwoord van Steyn op Kitchener se proklamasie, d.d. 15 Aug. 1901.

'n Paar dae na die publikasie van my rapport het die Sekretaris vir Oorlog die volgende antwoord gestuur op die aanbevelings wat op sy versoek deur my opgestel is:

OORLOGSKANTOOR, 27 Junie 1901.

WAARDE MEJ. HOBHOUSE,—Die aanbevelings vervat in u brief, d.d. 4 Junie, insake die konsentrasiekampe is ernstig oorweeg, en ek is nou in staat om u die beskouing van die Regering daaromtrent mee te deel, wat, soos u self sal erken, seker oor die algemeen aan u wense sal voldoen. Wat betref:

VRAE.

1. U vra dat aan alle vroue wat dit *nog* kan regkry, verlof verleen sal word om uit te gaan:

- (a) Diegene wat, hoewel self nooddruftig, vriende en bloedverwante in die K.K. het;
- (b) Diegene wat in staat is om hulself in die K.K. of in dorpe op die lyn te onderhou;
- (c) Diegene wat dorps huise het om in te gaan;
- (d) Diegene wat van hul kinders geskei is en wat verlang om na hulle toe te gaan.

2. Vry passe vir elkeen na die naburige dorpe om werk te soek.

3. Met die oog op die uitgebreidheid van die kampe, die siekte en sterfte, 'n inwonende predikant in elke kamp, of vrye toegang vir enige predikant in die nabyheid.

ANTWOORDE.

1. Ons het aan lord Kitcheners ons beskouing meege-deel dat alle vroue wat onder hierdie vier hoofde val, toegelaat sal word om te gaan, tensy daar 'n beswaar is uit militêre oogpunt. Die kwes-sie van die instroming van „refugees” in die Kaapkolonie gaan gepaard met groot moeilikhede, en die Kaapse Regering sal hieromtrent in elk geval geraadpleeg moet word.

2. Ons verstaan dit is reeds die geval in die meeste kampe.

3. Lord Kitcheners het getelegrafeer dat daar predikante in of digby al die „refugee”-kampe woon en dat daar gereeld dienste gehou word.

4. Dat met die oog op die ontelbare moeilikhede wat voorlê en die feit dat die kampe reeds oorvol is, geen vroue of kinders meer ingebring word nie.

5. Dat met die oog op die feit dat die meeste van die mense vroue en kinders is, en met kennisneming van die goedgeslaagde organisasie van die matrone op Port Elizabeth, 'n tweetalige matrone in elke kamp aangestel sal word. Daar is baie vroue wat hierdie werk vrywillig sal onderneem.

6. Dat met die oog op die oorlaaide toestand van die spoorlyn en die steeds toenemende gebrek aan brandstof, elke nuwe kamp op 'n gesonde plek in die K.K. sal wees, digter by benodigdhede en liefdadige hulp.

7. Dat omdat alles hierbo vermeld en veel meer wat nie genoem word nie, waaronder ook die ekonomiese uitdeling van klere, uiters versigtige organisasie, oorweging van kleinighede en toegewyde aandag vereis, vrye toegang verleen sal word aan ten minste ses geakkrediteerde verteenwoordigers van Engelse liefdadigheidsgenootskappe, wat voorsien sal word

4. Ons meen dat alle moontlike voorsorg geneem word teen opeenhoping. Ons kan dit nie onderneem om die getalle wat vir militêre doeleindes na die Konsentrasiekampe vervoer word, te beperk nie.

5. Elke kamp het reeds 'n opgeleide matrone met 'n assistente, asook 'n bevoegde geneesheer en superintendent met bekwame staf. Die verpleegsters sluit vroue in wat uit die „refugees” gekies is en wat vir hul dienste betaal word. Die hele staf word aangestel met die uitdruklike inagneming van hul kennis van Hollands.

6. Noukeurige aandag sal aan hierdie punte gewy word by die keuse van die ligging vir nuwe kampe.

7. Ons ag dit meer wenslik om deur plaaslike komitees te werk in oorleg met persone deur die Regering uitgestuur om saam met hulle te werk, en sal binnekort sekere persone uitstuur om die komitees behulpsaam te wees in die uitdeling van liefdadigheidsfondse.

van permanente verlofbriewe, die steun van die Hoë Kommissaris vir hul werk sal hê en verantwoordelik sal wees aan die Regering sowel as aan die liggame wat hulle verteenwoordig. Hul moederlike instink en vroulike vindingrykheid sal veel regmaak wat verkeerd is.

8. Dat die geneeskundige rapport oor die toestand van die kinders op Bloemfontein gevra en daarop gehandel sal word.

9. Dat die vroue wie se applikasies hierby ingesluit word, dadelik verlof sal kry om die kamp te verlaat. Hulle is goeie vroue, en hul krag en gesondheid gaan verlore ten gevolge van die langdurige inspanning.

8. Hierdie rapport word gevra.

9. Afskrifte van hierdie applikasies is aan lord Kitchener gestuur.

Al die bogemelde aanbevelings is aan lord Kitchener gestuur, wat ongetwyfeld daarop sal handel behalwe in gevalle waar militêre noodsaaklikheid hom sal verhinder om sulks te doen; maar ek voorsien nie 'n moeilikheid van daardie aard nie. Ondertussen aanvaar die Regering met blydschap die wenk dat fondse ingesamel sal word om geriewe in die kampe te verskaf, behalwe die werklike lewensbehoefes waarin die Regering behoorlik voorsiening kan maak, en is hy gewillig — deur lokale kommissies of persone van Engeland deur die Regering uitgestuur om in oorleg met die plaaslike komitees te werk — om hom verantwoordelik te stel vir die distribusie van gemelde fondse, of hulle bestem is vir die konsentrasiekampe of vir lojale onderdane van die Kroon wat ten gevolge van die oorlog gely het. U het waarskynlik vandag 'n brief van my oor hierdie onderwerp aan mev. Alfred Lyttelton in die Pers gesien. Ek het alle verwagting dat binne die noodsaaklike perke aan kampele verbonde alle redelike voorsiening reeds in die konsentrasiekampe gemaak is wat betref

behoorlike voedsel en lewensbehoefte, met doeltreffende mediese behandeling, skole vir onderwys, godsdienslike bediening, verskillende soorte van werk en vermake vir die ingesetenes. Ongetwyfeld sal die hulp uit die gemelde fondse ontvang, daartoe bydra om die lot van diegene wat die ontberings van die oorlog ondervind, so lig te maak soos onder die oorlogsomstandighede en die moeilikhede van die land moontlik is.—Die uwe,

ST. JOHN BRODRICK.

Elkeen wat bekend is met my aanbevelings soos na die Ministerie van Oorlog gestuur, sal opmerk dat in hierdie antwoord die bewoording „in gelyke mate” van No. 2 en die hele oorspronklike No. 3 uitgelaat is. Hulle het gelui:—

2. Vry passe na die dorpe *in gelyke mate* vir almal wat verlang om daar werk te soek.
3. Gelykheid van behandeling, of die mans van die families veg, of gevange is, of dood is, of die wapens neergelê het.

My antwoord sal aantoon dat ek gevrees het dat die eerste belangrike konsessie 'n dooie letter sou wees, tensy vriende teenwoordig was om dit bekend te maak en moeilikhede uit die weg te ruim, en inderdaad het gevalle soos dié van mev. Hertzog, mev. Neethling en baie ander bewys dat dit niks meer as 'n guns op papier was nie. As daarop gehandel was, sou meer as een lewe gered gewees het. Ek het geskrywe:—

WAARDE MNR. BRODRICK,—Ek gevoel my ten seerste aan u verplig vir u brief waarin u die beskouings van die Regering omtrent my aanbevelings in verband met die konsentrasiekampe uiteensit. Elkeen sal 'n gevoel van verlossing en dankbaarheid ondervind om te verneem dat alle vroue wat onder die vier hoofde *a, b, c, d* val toegelaat sal word om te gaan. Die klousule „tensy daar 'n beswaar uit militêre oogpunt is” kom my voor, nadat ek die verwickelinge van 'n krygswet-regime aanskou het, oorsaak vir kommer te lewer dat gemelde konsessie van alle betekenis ontbloom mag word. Ek sal dit later waag om 'n voorstel op hierdie punt te maak. Vergun my om ook my volkome instemming te betuig met u

voorstel dat die Kaapse Regering geraadpleeg sal word met betrekking tot die versending van groot aantalle na die suide om nuwe kampe te vorm, en ek vertrou dat hierdie raad sonder versuim ingewin sal word. Die aanvanklike moeilikhede in verband met die wegsending sal groot wees; maar dit sal ongetwyfeld uiteindelik voordelig wees, veral as dit is soos ek uit u antwoord op No. 4 uitmaak, dat die getalle in die kampe vergroot sal word, en ek weet uit ondervinding dat dit ten gevolge van die onmoontlikheid om genoeg tente so ver van die kus te bekom, reeds onmoontlik is om in die bestaande kampe opeenhoping te vermy. Die voorsiening sal goedkoper en makliker wees, die spoorlyn in gelyke mate vryer vir militêre gebruik; en ek twyfel nie dat die uitwerking wat algemeen begeer word, nl. die vermindering van die abnormale sterftesyfer, grootliks verwesenlik sal word nie. (As die samewerking van die Kaapse Regering verkry kan word, het ek die toestemming van my Kommissie om u my dienste aan te bied vir persoonlike toesig by gemelde verhuising; ook kan die fondse van die Kommissie op nuttige wyse bestee word om die toelaag van die Regering aan te vul met dinge wat vroue en kinders onder dergelike omstandighede van node het.)

Wat betref Aanbeveling No. 2, is ek daar volkome bewus van dat dit reeds, soos u tereg verstaan het, in sommige kampe in sekere mate die gebruik is om passe toe te staan; maar in my eerste brief aan u was ek begerig om deur middel van die uitdrukking „in gelyke mate” daarop te wys dat die passe op die oomblik toegestaan of geweier word om redes wat moeilik te begryp is en dikwels blykbaar willekeurig; en ek sou graag daarop wil aandring dat die reël neergelê word dat passe algemeen verleen sal word tensy daar duidelike en geregverdigde redes in spesifieke gevalle bestaan om te weier.

No. 3. Wat betref predikante: Wat dringend nodig is, is nie so seer die hou van gereelde dienste nie, as die besoek van siekes en sterwendes en die begrawe van die dodes. Hierdie pligte kan klaarblyklik nie in die geval van groot getalle mense nagekom word deur geestelikes wat in naburige dorpe woon en hul eie gemeentelike werksaamhede het nie. Kan die wenk van dr. Andrew Murray nie meer algemeen toegepas word dat predikante van die Kaapkolonie, wat reeds Britse onderdane is, uitgenooi word om hul verblyf in die kampe te maak nie? Dit is reeds met sukses op Norva's-pont gedoen.

No. 5. Ek vrees dat ek my aanbeveling met betrekking tot matrones nie duidelik genoeg gemaak het nie, nl. dat dit sien op matrones vir die kampe sowel as vir die hospitale.

Die hospitaalmatrone, wat soms die enigste opgeleide verpleegster is, het haar hande met haar eie werk vol genoeg. Wat hulle nodig het is 'n dame in elke kamp wat 'n betrekking beklee soos mej. Hauptfleisch op Port Elizabeth, wat die volle vertroue van die militêre besit en wie se vroulike tak en organisasie-beleid 'n mate van sukses behaal het waarvan elkeen wat die kamp onder haar beheer gesien het, getuig. Ek twyfel nie daaraan nie dat 'n voldoende aantal bekwame dames, sowel Engels as Koloniaal, op hierdie oomblik beskikbaar is wat die werk sonder besoldiging sal onderneem, sodat in geval dit noodsaaklik geag mag word om die teenswoordige hoog-gesalarieerde superintendente te behou, dit weinig of geen verdere uitgawe sal meebring nie. Ek wil verder waag om hier die aanbeveling te maak soos reeds vroeër aangehaal, dat die kampmatrones gebruik sal word as tussenpersone waar vroue aansoek doen om die kamp te verlaat, veral daar waar die militêre owerheid voorheen beswaar gemaak het. In dergelike gevalle wat onder my aandag gekom het, was ek oortuig dat die militêre besware op 'n misverstand berus het of op getuienis wat gebrekkig voorgestel is; en hierdie besware kon verwyder gewees het met die soort van hulp wat 'n verantwoordelike persoon plaaslik kon verleen.

Wat betref die uitdeling van liefdadigheidsfondse deur middel van plaaslike komitees (waarvan ek self sommige help vorm het en van wie se werk ek heelwat ondervinding het), gevoel ek my oortuig dat die werk op baie bevredigende wyse gedoen sal word as sommige van die persone wat volgens u voorneme deur die Regering gestuur sal word om in oorlog met hulle te werk, persone sal wees wat genomineer word deur die komitees wat verantwoordelik is vir die verskillende fondse wat in Engeland versamel en vooraf aan die Regering vir goedkeuring voorgelê is.

Ek kan nie spreek vir ander fondse nie; maar wat betref die Suid-Afrikaanse Hulpfonds, is ek gemagtig om te verklaar dat hierdie wyse van verspreiding die goedkeuring van die Komitee sal wegdra. Om redes wat vanself spreek, sou hulle hul hier nie geregverdig gevoel om die hele verantwoordelikeheid van uitdeling aan andere oor te maak nie.

Ten slotte sal dit met die oog op die uitgebreidheid van die land, die massa mense, die reusagtige verantwoordelikeheid

van die hele onderneming, die drukke werk wat op plaaslike beamptes rus, dadelik in die oog vallend wees vir elkeen wat hom reeds aan die werk aldaar gewy het, dat die suksesvolle uitvoering van die Regering se instruksies, sowel as die wense van die Engelse liefdadige publiek, feitlik daarvan sal afhang of daar volle fasiliteite verleen word vir 'n toereikende getal vrywillige maar geakkrediteerde werkers.—Ek het die eer, ens.,

EMILY HOBHOUSE.

Vroeg in Julie het lord Ripon as agerende voorsitter van die Hulpfonds die Ministerie van Oorlog genader met die suggestie dat dames dadelik uitgestuur sal word na die kampe, en hy het my naam gegee as iemand wat bereid is om op hierdie sending te gaan.

Op 9 Julie het die volgende as antwoord gekom:—

. . . . Dit is aan my opgedra om u te verseker dat Sy Majesteit se Regering met genoeg verneem van die bereidwilligheid van verskeie liefdadigheidsverenigings om fondse te verskaf en dienste te lewer vir die versagting van die leed van diegene wat ten gevolge van die oorlog ly, al spyt dit hom dat hierdie pogings beperk word net tot die een party van diegene wat in die loop van die vyandighede van huis en hawe ontroof is.⁵⁾ Maar hierdie voorstelle maak dit deur hul menigvuldigheid alleen reeds onmoontlik vir die Regering om hulle toe te staan. Die Sekretaris van Staat vir Oorlog het drie dergelike voorstelle op die oomblik voor hom, en dit is duidelik dat dit onmoontlik sal wees om 'n verskeidenheid van gesaghebbende liggame in die kampe deur die Regering georganiseer en bestier, te skep.

Daar was dus drie voorstelle om helpers te stuur en byna veertig groot kampe waarheen hulle gestuur kon word, en almal sou gewillig gewees het om onder die Regering te werk; niemand het voorgestel „om 'n verskeidenheid van gesaghebbende liggame” te skep nie. Die hulp waaraan daar so 'n groot behoefte was, word aangebied en van die hand gewys. Maande later moes dit gestuur word.

⁵⁾ Die Hulpfonds het uitgedeel sonder om ag te slaan op nasionaliteit.

Die brief gaan verder:—

Die Sekretaris van Staat het alle rede om te glo dat, gegewe die in die oog vallende moeilikheid om tydelik aan so 'n groot bevolking soos nou in die kampe versamel is huisvesting te verleen, alle behoorlike skikkinge getref is vir voedsel, klere, mediese behandeling en geestelike bediening van diegene wat in die kampe is. Skole is opgerig en 'n behoorlike gekwalifiseerde matrone is in elke kamp aangestel.⁶⁾ Verder is die Regering voornemens om binnekort sekere dames uit te stuur om die kampe te besoek en met die plaaslike komitees saam te werk in die uitdeling van geriewe en gifte wat aan hulle toevertrou mag word.

Met hierdie rooskleurige beskrywing van die kampe was dit vir my duidelik dat ek nie daarin geslaag het om die saak in sy allerdringendste en ernstigste lig aan die heer Brodrick voor te stel nie. Die lang versuim om werkers te stuur en die styging van die sterftesyfer het saamgespan om my 'n ander onderhoud met die Sekretaris van Staat te laat aanvra (18 Julie). Die gesprek was van konfidentiële aard, maar die weiering van die Regering om my na die kampe te laat teruggaan word herhaal, en daar dit die stellige verwagting van die publiek in baie dele van Engeland was dat ek sou teruggaan, het ek gevra en is my 'n brief belowe waarin die redes van die Regering vir hierdie weiering uiteengesit word. Toe ek op 26 Julie nog nie hierdie brief ontvang het nie, het ek as volg geskrywe en onmiddellik die antwoord wat daarop volg, gekry:—

26 Julie 1901.

SEER GEAGTE MNR. BRODRICK.—By ons afskeid op die 18de het u belowe om aan my 'n brief te stuur en daarin die redes op te gee waarom u my nie kon toelaat om na my werk in Suid-Afrika terug te keer nie. Sodanige brief het my nog nie bereik nie, en ek hoop u sal my dit nie ten kwade dui as ek enigsins daarop aandring dat dit sonder versuim aan my

⁶⁾ Baie maande moes nog verbygaan voor dit sou gedoen word.

gestuur sal word nie. Ek word gedurig van alle kante gevra wanneer ek weer voortgaan. Dit word algemeen verwag dat ek binnekort sal vertrek, en dit is trouens ook my eie begeerte. Daar u in beginsel byna al my aanbevelings aanvaar het, kan ek moeilik veronderstel dat enige beswaar as grondig beskou kan word teen 'n voorstel om my toe te laat om die werk te hervat waarvan u die resultate reeds persoonlik aangeneem het. Ek het gedag dat u miskien sou beweer dat enige hulp van my kant onnodig was, omdat u self enige dames gekies het om die konsentrasiekampe te besoek en daaromtrent te rapporteer. Vergun my om in verband hiermee daarop te wys dat die getal deur u gestuur werklik ontoereikend is vir die werk aan hulle toevertrou, tensy hulle verdere hulp ontvang, as die grootliks vermeerderde aantal families op die oomblik in die kampe in aanmerking geneem word; dat hulle veel arbeid en tyd sal moet opoffer voordat hulle die aanvanklike kennis sal besit om nuttige werk te doen, en dat as ek van myself mag praat, my ondervinding in die kampe, my kennis van die mense en in sekere mate van hul taal my in staat behoort te stel, en, soos ek meen, my in staat sal stel, om tot nuttige hulp vir hulle te wees in die vervulling van hul pligte. Ek sou gaarne die hoop wil koester dat u versuim om u brief te stuur 'n neiging aan u kant mag blyk te wees om my versoek om die kampe in Suid-Afrika andermaal te besoek, opnuut in oorweging te neem. Ondanks die verbetering wat reeds aangebring is, is daar nog veel smart en ellende wat gelenig moet word, en ek dring ten sterkste by u aan om my verlof toe te staan om so spoedig moontlik terug te keer na die werk waarin ek so diep belangstel.— Ek het, ens.

MINISTERIE VAN OORLOG,
27 Julie 1901.

WAARDE MEJ. HOBHOUSE,—Dit spyt my as daar versuim was om aan u 'n brief te rig oor 'n onderwerp wat o.a. deur u genoem was toe u my op die 18de gesprek het; maar daar ek genoodsaak was om in antwoord op vrae in die Laerhuis in die openbaar na die saak te refereer, het ek gemeen dat ek gedoen het wat nodig was om die handelwyse van die Regering te verklaar. Die enigste oorwegings wat die Regering tot rigsgnoer gedien het in sy keuse van die dames om die konsentrasiekampe te besoek, behalwe hul persoonlike be-

kwaamheid vir sodanige werk, was dat hulle so ver moontlik vry sou wees van alle agterdog met betrekking tot partydigheid vir of teen die stelsel wat toegepas word. Ek het u daarop gewys dat om hierdie rede die Regering genoodsaak geword is om die dienste van dames wat verskillende liefdadigheids-genootskappe verteenwoordig, te weier, daar hul teenwoordigheid in die kampe onder beheer van goewermentsorganisasies moeilikheid sou veroorsaak. Dit sou vir die Regering onmoontlik gewees het om in hierdie hoedanigheid u dienste te aanvaar en dié van andere van die hand te wys, des te meer waar u rapporte en toesprake 'n onderwerp van veel stryd geword het; dit spyt my dus dat ons die besluit wat ek u op die 18de meegedeel het, nie kan verander nie.—Die uwe, ens.,

ST. JOHN BRODRICK.

Die beginsel wat dus neergelê is as rigsgnoer vir die keuse van dames vir die kommissie was dat „hulle sover moontlik vry sou wees van alle agterdog met betrekking tot partydigheid vir of teen die stelsel wat toegepas word”. Hierdie goeie reël is egter nie toegepas nie; want twee van die vroue op wie die keuse geval het, het hulle reeds taamlik warm in die Pers uitgedruk. Mev. Fawcett, wat as leidster van die kommissie opgetree het, het 'n kritiek oor my rapport geskrywe wat feitlik 'n verdediging van die konsentrasiestelsel was (*Westminster Gazette*, 4 Julie 1901).

In een uitdrukking het sy van die formasie van konsentrasiekampe gepraat as „deel van die oorlogspel”. 'n Mens wonder waar mev. Fawcett ooit van so 'n stelsel gelees het, tensy dit oor die optrede van die Spanjaarde in Cuba was, wat deur elke beskaafde nasie veroordeel is. Of het sy gesinspeel op die oorloë van Salmaneser en Nebukadnésar om presedente te vind vir die algemene ontworteling, gevangeneneming, wegvoering, opsluiting of verbanning van die hele nie-vegtende deel van die land? In daardie geval is daar meer wysheid aan die dag gelê, want daar word uitdruklik vermeld dat die boere en armstes van die land agtergelaat is om die grond te bewerk.

Dr. Jane Waterston, weer, het haar inspirasie ontvang uit berigte omtrent pogings van Engelse kant om die kampe te verbeter, en dit het haar aangespoor om taamlik breedvoerig in Kaapse koerante te skrywe (*Cape Times*, 22 Julie 1901). Hier is 'n paar van haar volsinne, geskrywe voor sy self iets te doen gehad het met die verbetering van die kampe:—

As 'n mens moet oordeel na die histeriese getjank wat op die oomblik in Engeland aan die gang is, sou 'n mens dink dat ons die helfte van ons getroue soldate moet verwaarloos of laat honger ly en ons burgerlike bevolking hier hul hart laat verteer, solank ons maar net hierdie mense voed en troetel wat nie die ordentlikheid het om „dankie” te sê vir die sorg aan hulle bestee nie.

Daar is op die oomblik die gevaar dat die Boere wakker sal word om vir hul vroue sorg te dra, en 'n tyd lank sal volhou met hul verset, om hulle in gemaklike winterkwartiere op ons onkoste te hou; en so sal ons vroue en kinders nog 'n paar meer van hul mans en vaders verloor.

Nadat 'n mens dit gelees het, wonder jy hoe dr. Waterston so wreed teenoor ons soldate kon gewees het om 'n betrekking op die kommissie te aanvaar; en dit strek tot haar eer dat sy, volgens ons verneem, aanvanklik geweier het om daarop te dien.

Dit was tragies om te dink dat in plaas van 'n groot aantal goeie verpleegsters, en veral vrywillige werksters, dadelik vroeg in Junie as kampmatrones te stuur, net ses dames⁷⁾ op hul tyd teen die einde van Julie vertrek, nie om self te werk nie, maar meer om ondersoek in te stel.

⁷⁾ Die kommissie het geseil sonder dat mev. Fawcett of haar gesellinne 'n poging aangewend het om my te sien om informasie te verkry, waardeur tyd bespaar kon geword het, terwyl tyd so uiters belangrik was. Mev. Fawcett was uitgenooi om my te ontmoet, maar het dit om huislike redes nie aanvaar nie en het nie 'n kollega afgevaardig om dit te doen nie. Sy het onlangs in 'n Londense vergadering (*Times*, 24 Maart 1902) verklaar dat sy hoegenaamd geen hulp van ons komitee kon verkry nie; en later in 'n brief aan die *Times* het sy haar verontskuldig deur te sê dat sy my deur 'n familiebetrekking

Die sterftesyfer klim, en na die lys van sterfgevälle vir Augustus gepubliseer was, het ek nog een beroep op die heer Brodrick gedoen en hom gesmeek om dadelik handelend op te tree; en ek het dit gedoen in die vorm van 'n ope brief, wat ek ook aan die Pers gestuur het. 'n Paar weke later het die beheer van die kampe oorgegaan in die hande van die heer Chamberlain.

OPE BRIEF.

29 Sept. 1901.

WAARDE MNR. BRODRICK,—Drie maande het verloop sedert ek u genader het omtrent die konsentrasiekampe in Suid-Afrika — drie ontsettende maande in die geskiedenis van daardie kampe. Kan die skrikwekkende syfers wat voorkom in die regeringsopgawe vir Augustus en die voorafgaande maand deur 1878 sterfgevälle onder die blankes, en hiervan was 1545 kinders. Die totale sterftesyfer vir die drie maande waarvoor ons 'n opgawe het, is 4067, waarvan 3245 kinders is.

Verdra my vir 'n oomblik waar ek u andermaal omtrent hierdie droewige onderwerp nader en met hierdie laaste syfers voor ons nog 'n beroep doen op u grootmoedigheid en die humaniteitsgevoel van die volk!

As ons vir die teenswoordige die kampe van gekleurdes daar laat en ons alleen by die blanke bevolking bepaal, toon die opgawes aan dat die bevolking van die kampe geleidelik toegeneem het gedurende Junie, Julie en Augustus, van 85,000 tot 105,000 siele. In die afgelope maand Augustus was daar 1878 sterfgevälle onder die blankes, en hiervan was 1545 kinders. Die totale sterftesyfer vir die drie maande waarvoor ons 'n opgawe het, is 4067, waarvan 3245 kinders is.

Ons het geen verslag van die honderde wat omgekom het in die eerste ses maande van hierdie jaar en deel van verlede jaar nie. Wat is daar om aan te toon dat daar redelikerwyse

skriftelik om informasie gevra het. Jammer dat sy nie die meer eenvoudige weg gekies het om my persoonlik te nader as deur middel van 'n tussenpersoon nie. Ek het nooit die brief waarvan sy praat, wat aan my tante, lady Hobhouse, geskrywe was, gesien nie, maar die indruk destyds op my gemaak deur wat my vertel was, het by my geen twyfel gelaat dat sy nie die hulp wat ek haar kon gee, wou hê nie.

'n vermindering in hierdie vreeslike sterfte te verwag is? Die koue winter nagte gaan nou gelukkig verby, maar reën begin in verskeie dele te val, en die toenemende hitte sal ander soorte siektes meebring. Skeurbuik het sy verskyning gemaak. Die kinders sterf daagliks weg; en tensy die voortgang gekeer word, sal 'n paar maande die uitroeiing van die meerderheid beteken.

Sal niks gedoen word nie? Sal daar nie dadelik maatreëls getref word om hierdie verskriklike euwel te bekamp nie? Drie maande gelede het ek probeer om die saak dringend aan u voor te lê en het al om verlof gesmeek om onverwyld hulp-maatreëls te organiseer, gebaseer op die ondervinding deur my opgedoen, om op hierdie wyse 'n mortaliteit af te weer wat ek duidelik in vermeerderde mate sien kom het. My versoek is van die hand gewys en die ondervinding wat ek nie aan ander kon oormak nie, het nutteloos geword.

Die terugslag my persoonlik toegedien sou niks gemaak het nie as daar maar net 'n groot aantal goedgesinde werkers dadelik gestuur was met volmag om met elke kamp te handel soos die nood vereis. Daar moes dadelik gehandel geword het as onskuldige menselewens gered moes word. In plaas daarvan moes ons 'n maand wag terwyl ses dames gekies word. Gedurende daardie maand is 576 kinders dood. Die voorbereiding en reis van hierdie dames het nog 'n maand vereis, en in daardie tussenpose het nog 1124 kinders omgekom. In plaas van dadelik te gaan na die groot sentra waar die sterftesyfer die hoogste was, lyk dit of die grootste deel van 'n derde maand deurgebring is met hul lang reis na Mafeking en hier en daar in die gesondste kampe 'n paar dae deur te bring. Ondertussen is daar nog 1545 kinders dood. Dit is nie onmiddellike optrede nie: dit is 'n baie omslagtige wyse van ondersoek, en dit boweal in 'n tyd waarin die dood, wat onverbiddelik is, druk besig was—ja, waarin die eise van die dood, in plaas van af te neem, aan toeneem was. Sal u nie nou, met die feit voor u van hierdie 3245 kinders wat hul oë vir ewig gesluit het sedert ek u laas om hulle ontwil gesien het, sal u nie nou sonder versuim handelend optree en daardeur die kwade vrugte voorkom van feite wat aan almal openbaar is nie en 'n end maak aan verdere ondersoek omtrent die waarheid wat die hele wêreld weet?

In naam van die kindertjies wat ek sien ly en sterf het en wat ek vir geen oomblik kan vergeet nie, waag ek dit om andermaal voor u te pleit. In naam van die mensheid waar-

toe ons almal behoort, dring ek daarop aan dat onmiddellike stappe gedoen sal word deur diegene wat geskik en in staat is om te handel, sodat ons nie eendag deur die vernederende en griewende gedagte terneergedruk word dat ons stil gesit het en ongestoord aanskou het hoe 'n dapper volk en een sterk genoeg om hom vir twee lange jare teen die Britse Ryk te verset, uitgeroei word. Ek hoef die voorstelle wat ek aan u gedoen het, nie te herhaal nie; sommige daarvan het u blykbaar aanvaar; maar, helaas, selfs u aanvaarding was blykbaar magteloos gewees om die doeltreffende toepassing van die ver naamste daarvan te weeg te bring. Ek vra minstens om doeltreffende verbetering.

Tog is dit nie begryplik dat ons verder mag gaan nie? Die manne kan die oorlog nie eindig nie. Die vroue sal die oorlog nie eindig nie. Kan die kinders nie help om daardie vrede te weeg te bring waarna weerskante so ernstig verlang nie? Duisende het hul onskuldige lewens gegee. Duisende meer is siek en sal waarskynlik sterwe. Is dit nie genoeg nie? Wat die kinders nodig het aan behoorlike voedsel, kleding en huisvesting, kan nie na hulle gebring word nie; transport is te moeilik en middele te skaars. Hulle moet sterwe, sterwe waar ons hulle geplaas het, by hul honderde en duisende, tensy die oorlog ophou en hulle in vryheid gestel word. „Die geroep van die kinders” kom nou tot ons, nie van ons myne en fabriek nie, maar van oorkant die see. Sal dit gehoor en beantwoord word? Sal u eie hart en dié van elke ouer in Engeland nie gehoor gee aan hul geroep nie, en in simpatie klop met daardie moeders wat dapper die verlies van huis en hawe verduur het maar verstom en vir altyd verbitterd staan waar hulle hul kinders sien omkom? Daar is gevalle waar vroue met agt of tien kinders die kampe binnegekom het, en die dood het almal opgeëis. Wil ons „onvoorwaardelike oorgawe” hê ten koste van soveel kinderlewens? Is dit die prys werd? Vir die manne aan weerskante sê ek niks nie. Hulle het hul deel gekies en moet daarin berus. Vir die vroue pleit ek ook nie nou nie; hulle is altyd sterk om te ly. Maar ek vra in naam van die onskuldige en hulpelose kinders dat Engeland se menslikheid oor sy politiek sal seëvier, sodat die slagoffers van kinders gestaak mag word! Met die innige hoop dat u gehoor sal gee aan my beroep op u, het ek die eer te wees,

Die uwe,

EMILY HOBHOUSE.

Oproepe om hulp aan die kampe het van tyd tot tyd gedurende die lente van die komitee van die Hulpfonds uitgegaan, en in April het daar 'n brief verskyn van lady Maxwell, vrou van die militêre goewerneur van Pretoria, wat deur middel van die *New York Herald* (16 April 1901) op die Amerikaanse publiek 'n beroep gedoen het. Sy is self Amerikaans en gee as rede aan dat sy haar tot Amerikaanse liefdadigheid keer omdat Engeland deur ander dinge wat haar kragte vereis, te uitgeput is om haar aandag in hierdie rigting te stuur. Ons het nog nooit daarvan gehoor dat Engeland nie genoeg geld en nog oor het vir noodlydende vroue en kinders wat vrywillig of onder dwang onder sy beskerming geneem is nie. So 'n brief soos dié van lady Maxwell, direk uit Pretoria en van die vrou van 'n offisier, sou, as dit tot die Engelse publiek gerig was, 'n oes van talryke bydraes ingesamel het. In elk geval, ons wat Engels is, gevoel dit ons plig en ons voorreg om voorsiening te maak vir die gesondheid en gemak van hierdie slagoffers van die oorlog, wat waarskynlik ook ons mede-onderdane gaan word. „Dit is in naam van die klein kindertjies,” het sy geskrywe, „wat in oop tente sonder vuur lewe en die allerskraalste kleertjies besit, dat ek om hulp vra.” Lord Hobhouse se welsprekende oproep het gelyktydig in Engeland verskyn. „Dit word gerig,” het hy gesê, „aan alle Engelse wat harte het om te voel vir die smarte van hul medemensse, manne en vroue, en aan almal wat nadink oor die weg wat hoogswaarskynlik op die oomblik ingeslaan moet word om eer en langdurige rus aan ons land te besorg” (*Speaker*, 20 April 1901).

Hy gaan verder om iets te beskrywe van die toestande van kampelewe, en wys ook op die sielesmart wat altyd die diepste is—

Talle in klein tente opeengehoop—sommige krank, sommige sterwende, en soms 'n dode onder hulle; skraal rantsoene rou uitgedeel; gebrek aan brandstof om dit gaar te maak; gebrek aan water vir drink, kook en was; gebrek aan seep, borsels en ander voorwerpe vir persoonlike reiniging; gebrek aan bedde-

N—Die Smarte

goed vir warmte en in vele gevalle selfs vir ordentlikheid; geen naalde of gare om flenters heel te maak nie; skuiling alleen in enkelseiltentjies; nou deur 'n hittige son geskroei en dan weer deurnat van reën; en baie geringe middele om die siektes wat op sodanige blootstelling volg, te behandel.

Ons wei nie uit oor gekwete gevoelens, die droefheid van skeiding, die wanhoop om die kinders hulpeloos te sien wegkwyne. Hier is smarte waar geld maar min kan versag. Maar elke soort van liggaamlike foltering skyn in hierdie kampe te versamel, of ten minste in sommige daarvan met duisende mense: honger, dors, naaktheid, afmatting, vuilheid, siekte; en geld wat oordeelkundig gebruik word kan hier verligting gee.

Ons voeg hierby dat dit ons voorstel is om hulp te verleen oral waar smarte en die geleentheid om dit te versag, gevind word—alles sonder om die nasionaliteit van die persone wat gehelp word in ag te neem.

Teen die end van Junie het 'n ander groep mense eindelijk ontwaak omtrent die nood waarin die vroue en kinders in Suid-Afrika so lank verkeer het, en 'n nuwe fonds word gestig onder toesig van die „Victoria League” (*Times*, 25 Junie 1901). Hierdie fonds, soos die Hulpfonds vir Suid-Afrikaanse Vroue en Kinders, wat so lank reeds aan die werk was, was nie-politiek in doel, maar nie vry genoeg van partypoorwegings om met ons bestaande komitee saam te werk nie. Sommige van die persone wat deelgeneem het aan die oprigting van hierdie nuwe fonds is versoek maar het geweier om hulle by hierdie komitee, wat aanvanklik in die reddingswerk opgetree het, aan te sluit. Hulle het ook die goedkeuring van die Regering ontvang en hul insameling is geadministreer deur die kommissie, die lede waarvan enige weke later deur die heer Brodrick bekend gemaak is.

Die komitee van die Hulpfonds, begerig om hul middele te versterk deur die waarheid in wyer kring bekend te maak, het gereël om vir hierdie doel in die Queen's Hall, Langham Palace, 'n vergadering te hou, waar ek die saak van die lyers in die kampe kon bepleit. Die biskop van Hereford het belowe om te presideer. Gedurende my seereis terug het ek met lord Milner 'n gesprek gehad

omtrent verlof vir myself of vir ander vroue om na die kampe te gaan en hy het my belof om spoedig daaromtrent te besluit. Daar hierdie besluit my nie bereik het nie, het ek met toestemming van die komitee geskrywe (7 Junie) om hom van die voorgestelde vergadering te verwittig en daarby gevoeg dat dit groot tevredenheid sou gee as hy my in staat kon stel om aan die vergadering mee te deel dat ons sy toestemming het om hul gifte na die noodlydende mense te neem. Veertien dae later, die dag van die voorgenome vergadering (24 Junie), het die antwoord gekom, wat gesê het dat aangesien die saak nou in hande van die Regering berus, dit beter sou wees om regstreeks van hom te verneem tot watter besluit daar gekom was. Daar ek die ernstigheid van versuim besef het, skryf ek weer aan lord Milner en smeeek hom dat daar geen tyd meer verlore moet gaan as die sterwende kinders gered moet word nie. Die skikkinge vir die voorgenome vergadering in die Queen's Hall het voortgegaan, die saal is gehuur en die vergadering geadverteer. Skielik, drie dae voor die bepaalde datum, trek die heer Robert Newman sy toestemming terug, met verbreking van die kontrak. Die voorgewende verontskuldiging was dat daar die week vantevore deur ander mense 'n politieke vergadering in hierdie saal gehou was, en sekere ruwe persone van buite, wat nie tot die vergadering behoort het nie, 'n stoornis veroorsaak het; daarom het die heer Newman dadelik besluit om die saal te weier vir 'n liefdadige vergadering met 'n biskop as voorsitter. Die sekretaris van die komitee het op die Saterdagmôre finale skikkinge met die verhuurder getref, en in die middag ontvang hy berig van hierdie verandering van gedagte. Die onkoste wat gemaak is om die vergadering te adverteer op grond van die ooreenkoms met die heer Newman is nooit vergoed nie. Toe die predikant van Westminster-kapel van hierdie voorval verneem, bied hy die gebruik van sy groot kerk aan en skikkinge word getref om die vergadering daar te hou. Maar die vreesagtigheid waaraan die stadspolisie en die

heer Newman gely het, het ook vier uit die ses diakens van hierdie kerk aangestee, en ook hulle sien daarteen op om openlik 'n saak te laat bepleit, waarvan die Fonds die openlike goedkeuring van die Regering wegdra. Die vergadering word dus weens druk van buite prysgegee, en die biskop van Hereford skryf die volgende brief aan die *Times*:—

24 Junie.

MENEER,—Daar die vergadering ten behoeve van die Hulp-fonds vir Suid-Afrikaanse Vroue en Kinders waarby ek belowe het om vanaand te presideer, onvermydelik uitgestel moes word, wens ek op u lesers 'n roep te doen tot stywing van die Fonds.

Elke persoon met menslike gevoel wat mej. Hobhouse se rapport lees, moet 'n verlange koester om die nood te versag wat daarin beskrywe word en sal dit betreur as wat daar gebeur het, oorsaak is dat die middele wat mej. Hobhouse en haar vriende so goed en liefdevol bestee het, teruggehou word.

Terwyl ek hierdie beroep doen, en om alle misverstand te voorkom, wens ek hierby te voeg dat die voorgenome vergadering nie bedoel was om 'n politieke of partyvergadering van enige aard te wees nie.

Die doel van diegene wat dit belê het, was suiwer filantropies en liefdadig. Hul werk is 'n genadewerk. Lord Roberts kan by so 'n vergadering presideer, en dit sal met sy welbekende goedhartigheid ooreenkom om sulks te doen. Lord Milner kan geen beter diens aan die saak van vrede en eensgesindheid tussen die Hollandse en Engelse seksies in Suid-Afrika bewys nie as om by een van mej. Hobhouse se vergaderings as voorsitter te ageer. Dit is 'n betreklik nuwe verskynsel in die Engelse lewe dat dergelike vergaderings gevaarlik of onmoontlik gemaak kan word deur 'n seksie van die Pers en die wettelose en brutale element in die maatskappy. Laat ons hoop dat dit ter wille van die goeie naam van ons volk spoedig mag verdwyn.

Die natuurlike neiging van die Engelse volk is om baie mildelik by te dra tot leniging van so 'n jammerlike toestand soos dié van daardie arme vroue en kinders, en ek hoop die bron van liefdadigheid sal in hierdie geval ryklik vloei, want diegene wat vir hierdie verdienstelike werk bydra, sal nie

alleen saamspan in 'n werk van genade en Christelike barmhartigheid nie, maar sal ook help om die saad van medelye en liefde in die harte van die lyers te saai, wat sonder twyfel vroeër of later goeie vrugte sal dra en tot ons sal terugkeer in die vorm van dankbare herinneringe en daaruit spruitende toegeneentheid (*Times*, 25 Junie 1901).

Daar ek op die oomblik nie in staat was om op 'n ander wyse as deur insameling van geld die saak te bevorder nie, het ek voortgegaan om uitnodigings aan te neem om vergaderings van nie-politieke aard met hierdie doel toe te spreek. Ten gevolge van die belangstelling deur die verskyning van my rapport opgewek, was daar vele dergelike uitnodigings. Maar kwade samesprekings bederf goeie sedes, en die voorbeeld deur die heer Newman en die vier diakens in Londen gestel, het na die distrikte uitgebrei, en verskeie sale wat reeds bespreek was het hul deure op my aankoms toegemaak. Hierdie vergaderings, waarop ek my alleen op die medelye en menslikheid van die gehoor beroep het, het by 'n sekere deel van die Pers en die bevolking 'n uiters onverdraagsame teenstand opgewek.

Verskeie feite wat tot my kennis gekom het, stem saam om te bewys dat die teenstand teen my lesings nie spontaan was nie, maar georganiseer was deur mense wat nie voor die dag gekom het nie. Op meer as een plek het die polisie hulle laat gebruik as instrumente van hierdie teenstand en gemaak of hulle bevrees was dat hulle die orde nie sou kan bewaar nie. Die skouspel van die Pers en polisie met skynvrees bevange ten gevolge van die vreedsame vergaderings waarin ek die lydende vroue en siek kinders beskrywe, sou belaglik gewees het as dit nie die uiterlike teken van 'n innerlike onverdraagsaamheid, onmenslikheid en valse patriotisme was nie, wat diep betreur word deur elkeen wat die ware eer en waardigheid van sy volk op die hart dra. Manchester alleen het as 'n skone voorbeeld vir ander stede gedien. Daar het die burgemeester ook die hoof van die polisie genader met die oogmerk om die vergadering te ver-

hinder. Maar laasgenoemde het manlik beweer dat hy en sy mag ten volle in staat was om die orde te handhaaf by 'n vergadering deur 'n vrou ten behoeve van vroue en kinders toegesprek. Die vergadering, wat stampvol was, is met volmaakte orde en sukses in 'n groot publieke saal gehou.

Elders het die „Society of Friends”, ⁸⁾ wie se ore altoos oop was vir die geroep van die noodlydendes, my tot hulp gekom en my die gebruik van hul vergaderplekke aangebied. Daar ek nie die minste voorneme gehad het om my voorgenome reis ten gevolge van hierdie dwase opruiing op te gee nie, het ek in die openbaar verklaar dat hoe meer teenstand ek ontvang, des te beslistek van plan was om my voorneme ten uitvoer te bring, en dat dit tot voordeel van die oproemakers sou wees om met verdere inmenging op te hou. Hierdie verklaring, gepaard met die feit dat diegene van wie die teenstand in alle waarskynlikheid uitgegaan het, die dwaasheid van die agitatie begin insien het, en dat dit slegs tot 'n advertensie gedien het, het sy uitwerking gehad en ek kon ongehinderd met my vergaderings voortgaan. Ek het in die loop van die somer by veertig publieke vergaderings die woord gevoer, en met drie uitsonderings was elkeen vreedsaam en ordelik. Met die uitsondering van Cheltenham was daar op elke plek blyke van innige belangstelling, en in sommige dorpe onmiskenbare geesdrif. Die drie verstoorte vergaderings was op Bristol, New Southgate en Darlington. Op Darlington was die gehoor self groot en ordelik; die stoornis het uitsluitlik gekom van ongeveer tien brutale persone wat met 'n leier aan hul hoof bymekaar gesit het en blykbaar gehuur was om die vergadering te verstoer deur die heel aand liedere te sing. Die vergadering het die volgende dag in 'n private huis bymekaargekom. Bristol en New Southgate is deur 'n hele aantal luidrugtige persone bygewoon, wat 'n kalme voorstelling van die onderwerp onmoontlik

⁸⁾ Genootskap van Vriende. Benaming vir die sg. Kwakers.

gemaak het en wat na geen rede wou luister nie. Hulle het dit as 'n teken van patriotisme beskou om stokke en klippe te gooi, met meer nadeel vir hulself as vir my.

Pogings om die uitwerking van my mededeling te verydel, sodat publieke gevoel nie opgewek sou word nie, het twee vorms aangeneem, t.w. persoonlike kritiek en regverdiging van die kampe. Ek word gebrandmerk as „'n politieke opstoker”, 'n „verspreier van onjuiste en grieselige stories” (*Times*, 19 Junie 1901).

'n Suid-Afrikaner wat in diskrediet was, het geskrywe en daarop gesinspeel dat my sending politieke propaganda was.⁹⁾ My rapport word beskrywe as 'n „wapen” wat gebruik word „oral waar die naam van Engeland gehaat word”. Ek was „ongeskik as 'n ondersoeker” en het die bekwaamheid nie gehad „om beskuldigings teen ons” op te stel nie (*Times*, 27 Aug. 1901). Hierdie laaste aanmerking laat my dink aan 'n dergelike beskuldiging teen die heer Burdett-Coutts ná sy openbarings met betrekking tot militêre hospitale. Gedurende 'n debat oor die Hospitaalkommissie het hy gesê:—

Ek beskou dit 'n aanval op my motiewe om die verklaring van feite te verander in 'n aanval op lord Roberts. (Applous van die Opposisie.)

MNR. BALFOUR: U het iemand gekritiseer; en wie daardie persoon kan wees indien nie die verantwoordelike bevelvoerder nie, kan ons nie ontdek nie.

MNR. BURDETT-COUTTS: Ek het niemand gekritiseer nie; ek het 'n toestand van sake gekritiseer. (Applous van die Opposisie.)

MNR. BALFOUR: Daar is nie so iets as kritiek op 'n toestand van sake nie. (Luide uitroepe van „O! O!”) U kan 'n toestand van sake beskrywe, maar dit nie kritiseer nie. (Uitroepe van „O!” en gelag van die Opposisie.)

MNR. BURDETT-COUTTS: Dit spyt my van harte om weer in die rede te val, maar ek vra die hoogedele heer met watter woorde, waar en wanneer ek enige persoon gekritiseer het en wie daardie persoon was? (Toejuiging van die Opposisie.)

⁹⁾ *Hansard*, Deel XC, bls. 1543; *Daily News*, 27 Junie 1901; *Times*, 25 Junie 1901.

MNR. BALFOUR het geantwoord dat die kritiek van die edele heer vaag en duister was. (Gelag van die Opposisie en stemme: „Waarom dan 'n kommissie aangestel?“)¹⁰⁾

Eindelik was ek „histeries“ en heg ek „onvoorwaardelike geloof“ aan alles wat my vertel word (*Times*, 20 Junie). Die heer Conan Doyle het nog verder gegaan op hierdie punt deur uitdruklik te beweer, met onjuiste aanhaling van die woorde van my vriend en neef, die heer (nou sir Charles) Hobhouse, op Derby gebruik, dat „sommige van my verklarings 'n ondersoek nie kan deurstaan nie“.¹¹⁾ Mnr. Doyle se aandag is keer op keer by hierdie fout bepaal, wat die wêreld ingegaan het in 'n halfmiljoen eksemplare; maar hy het maande laat verbygaan sonder om enige publieke terugtrekking van sy woorde te maak, en het dit toe nog op so 'n vage wyse gedoen dat ek verplig was om die korreksie self te maak. Toe ek my neef se aandag bepaal het by die wanvoorstelling van sy woorde op Derby, het ek die volgende antwoord ontvang, waartoe hy my verlof tot publikasie gegee het. Ek doen dit met my antwoord:—

BRIEF VAN MNR. CHARLES HOBHOUSE, L.V.

Ek het die aanhaling in dr. Conan Doyle se boek waarna u verwys, reeds gesien. Ek het aan hom geskrywe en hom daarop gewys dat ek onmoontlik in staat was om te verklaar dat sommige van u bewerings geen ondersoek kon deurstaan nie, *dat ek nooit iets van die aard gesê het nie* en dat ek omtrent die juistheid of onjuistheid van u rapport niks kon sê nie, want ek het nie *geweet* nie.

Die betekenis van my woorde op Derby was vir myself duidelik, al was dit miskien nie vir andere nie. U rapport gee voor 'n noukeurige verslag te wees, nie alleen van die toestand van die konsentrasiekampe nie, maar ook van die omstandighede waaronder persone na die kampe ingebring is. Die uittreksels wat u gee van verklarings aan u gemaak,

¹⁰⁾ *Western Morning News*, 6 Julie.

¹¹⁾ Vgl. *The War: Its Cause and Conduct*, bls. 96, deur A. Conan Doyle.

veroordeel nie alleen die gebrek aan voorsorg by die outoriteite nie, maar ook die individuele menslikheid van die offisiere en soldate, wat gelas was om wat vir my as 'n onaangename taak voorkom, uit te voer. As sodanige beskuldigings gemaak moet word, en verder oortuiging sal teweegbring by diegene wat gebeurtenisse uit die tweede hand moet oordeel, dan is ek sterk van beskouing dat dit gedoen moet word op die getuienis van persone wie se name voluit aangegee word en wie se verklarings deur ander ondersoek en bevestig geword is, en nie op die *ex-parte* verklarings van mense wie se identiteit agter voorletters of weglatings skuil nie.

Hieruit is dit duidelik dat die heer Hobhouse nie beweer het dat „my verklarings 'n ondersoek nie kon deurstaan nie”, maar dat hy graag die verklarings van ander mense aan my nader ondersoek sou wil sien. Ek hoop en vertrou dat dit ook nog eendag gedoen sal word. Ek het hom as volg geantwoord:—

WAARDE NEEF,—Ek is u dankbaar vir u brief. Ek verstaan nou dat u deur 'n onbevestigde verklaring bedoel een wat van die lippe van een of meer ooggetuies geneem en letterlik gepubliseer is soos dit geneem is. As u dit in u toespraak (op Derby) duidelik gemaak het, sou u, meen ek, misverstand voorkom het. Op bls. 36 van my rapport verklaar ek uitdruklik dat die persoonlike identiteit van die persoon wat die verklaring maak, aan my en my komitee bekend is. Ek het die name van hierdie getuies verswyg, om redes wat vir almal wat onder krygswet geleef het duidelik sal wees.¹²⁾

U sal opgemerk het dat die naam van die plaas in elke geval aangegee word. Dit was met die oog op hulp 'n noodsaaklike deel van my werk om sekerheid te verkry omtrent die kwessie of die vroue vrywillig of andersins na die kampe gekom het. Dit kon alleen deur hul eie verklarings uitgemaak word; en as die verhale gegee moes word, dan moes dit woordelik wees soos ek hulle ontvang het. Vir u private informasie kan ek u meedeel dat ek gewillig is om u enige naam wat u verlang, te verskaf; maar sonder toestemming

¹²⁾ In 1915 het lord Bryce in sy rapport oor die gruweldade in België gepleeg dit nodig gevind om dieselfde prosedure te volg om die name te verswyg.

van die betrokke vroue mag ek die name nog nie publiek maak nie.

In 'n werk van ondersoek, waarby 'n aantal persone uit heeltemal verskillende plekke en heeltemal onafhanklik van mekaar verklarings maak wat op sekere hoofsaake ooreenstem, word sulke verklarings, meen ek, as bevestigende getuienis beskou. . . . Miskien is die briewe en boeke deur soldate geskrywe 'n sterker getuienis; en verslae aan my in Suid-Afrika gegee was nog die sterkste van alles. Dit is natuurlik dat onder die sterkste manne daar 'n oneindige verskeidenheid van karakter en maniere te vinde sal wees. Ek stem ooreen dat familie-oorwegings nie in publieke werksaamheid by iemand moet geld nie; maar dr. Doyle se ernstige wanvoorstelling van u woorde, waarvan ek eers besluit het om geen notisie te neem nie, het dit nodig gemaak om in belang van die saak my persoonlik te verdedig.

Die bestaan van die kampe is op verskillende gronde wat regstreeks met mekaar bots geregverdig geword.¹³⁾ Bv.: „Die kampe is 'n absolute militêre noodsaaklik-

¹³⁾ Sedert die vredesverklaring het die spesiale korrespondent van die *Times* meer volledig uitgewei oor die redes vir die kampe (*Times*, 12 Julie 1902):—

„Lord Kitchener se eerste voorneme was ongetwyfeld om die land van inwoners en lewende hawe skoon te maak deur middel van leërs wat van die spoor af hul invalle van stapel laat loop. Daar was algemeen die indruk in Suid-Afrika dat die Boere ten gevolge van hul spreekwoordelike huislikheid nie lank verwydering van hul vroue en families kon verduur nie.

„Ook om militêre redes was dit noodsaaklik om die inwoners van hul plase weg te neem. Ons het beskerming belowe aan die burgers wat oorgee en na hul plase teruggaan — 'n belofte wat nooit moes gemaak gewees het nie en wat in slegs 'n paar gevalle uitgevoer kon word.... Gedeeltelik om die skynbare verbreking van hul belofte van die burgers wat oorgee het goed te maak, nadat die besetting van afgeleë dorpe opgegee was, en hoofsaaklik om die skoonmaak-plan ten uitvoer te bring, is konsentrasiekampe uitgedink. Dit is moontlik dat die konsepie van die konsentrasiekampe en die oorhaastige wyse waarop lord Kitchener haastig-gewerfde bereide troepe die veld ingestuur het, die enigste twee ernstige foute is in 'n veldtog wat swanger gegaan het aan moeilikhede. Die formasie van die

heid;" verder: „Ons het vrywillig en uit humaniteitsoorwegings uit ons pad gegaan om sekere verpligtings teenoor die families van ons vyande op ons te neem." Later het daar weer die bewering gekom dat hulle gevorm was uit weerwraak. Die sterftesyfer word verklaar uit die gewoontes van die Boerevroue en hul onbekwaamheid as versigtige moeders. Pogings is ook aangewend om dit goed te praat deur aan te toon dat die normale sterftesyfer in Suid-Afrika hoog is en die bevolking gevolglik langsaam toeneem.

Die heer Letherby, van Plymouth, het 'n brief ingestuur oor die sterftesyfer in die dorp Middelburg in die Kaapkolonie (wat niks te doen het met die kamp van daardie naam in Transvaal nie). Ander persone wat in dieselfde blad geskrywe het, het 'n inleidingsartikel vol ongestaafde en onbegrepe bewerings in die *Times* uitgelok:—

Die sterftesyfers in die kampe lyk geweldig vir mense wat gewoon is aan die syfers in Engelse stede. Maar al is hulle swaar, is hulle nie uitermate groot in vergelyking met die Suid-Afrikaanse vredesmaatstaf nie, want ons korrespondent wys daarop dat die sterfte in Middelburg, Kaapkolonie, voor die oorlog 150 per 1000 was. Hy merk ook op dat die vermeerdering van die bevolking van die Oranje-Vrystaat tussen 1896 en 1900 jaarliks slegs 11 per 1000 was, en dit onder 'n ras wat spreekwoordelik groot families voortbring. Dit is duidelik

konsentrasiekampe het nie die gewenste uitwerking gehad nie. Om die waarheid te sê, dit het die moeilikheid van die toestand vererger. Die ongewenste inmenging van nuuskierige en berugtheidsoekende persone het die konsentrasiekampe voor die aandag van die wêreld gebring, sodat hulle 'n hefboom geword het in die pro-Boer-veldtog tuis en op die Vasteland, wat die mees walglike gebeurtenis van die hele oorlog was. Maar dit was 'n geringe euwel in vergelyking met die uitwerking wat die kampe op die militêre toestand gehad het. Die onderneming wat bedoel was om druk op die Boere in die veld uit te oefen, in plaas van hulle tot oorgawe aan te spoor, was deur hulle verwelkom as 'n middel om hulle van hindernisse te verlos."

dat die normale sterftesyfer ontsettend moet gewees het, volgens die Engelse maatstaf (*Times*, 19 Okt. 1901).

Die heer Brailsford se antwoord op hierdie deurmekaarhaspeling van syfers en feite was afdoende:—

U gee voor dat 'n sterftesyfer wat hoog lyk volgens Engelse maatstaf, minder hoog voorkom volgens „Suid-Afrikaanse vredesmaatstaf”.

Ek vind dat die sterfte onder die Europese bevolking van die Kaapkolonie gedurende die tydperk 1896-98 van iets oor 15 tot iets oor 16 per duisend gevarieer het. Terwyl die Engelse syfer iets meer is as 19, is dit duidelik dat daar nie so 'n teenstelling is tussen die Engelse en Suid-Afrikaanse maatstaf soos u voorgee nie.

U noem verder die vermeerdering van die Vrystaatse bevolking tussen 1896 en 1900. Die verwysing in u korrespondent se brief is na 1886 en 1890, en die syfers in die inleidingsartikel verskyn daar seker as 'n vergissing. Hoe u korrespondent aan sy syfers gekom het, weet ek nie, daar die sensus van die Vrystaat elke tien jaar geneem word. Die blanke bevolking in 1880 was 61,022, en in 1890 was dit 77,716. Daar is dus 'n jaarlikse vermeerdering van 27.4 per duisend, wat, na ek meen, meer as drie maal die syfer is vir die Verenigde Koninkryk. Hoe u korrespondent aan sy syfer 11 gekom het, kan ek nie uitmaak nie.

Die heer Brailsford gaan voort om daarop te wys dat die getal sterfgevälle op Middelburg in 1899 so abnormaal was dat daaroor 'n spesiale rapport aan die Parlement voorgelê is. Die bevolking aldaar, wat hoofsaaklik uit Engelse teringlyers bestaan en kleurlinge wat officieel beskrywe word as vuil, smerig en lui, was 1666; en daar was 125 sterfgevälle, wat 'n sterftesyfer van ongeveer 75 en nie 150 beteken nie. Die normale sterfte in Suid-Afrika (iets meer as 15) blyk laer te wees as dié van die Verenigde Koninkryk. In verband hiermee het 'n geneesheer, dr. Ramsbottom, wat lank sy beroep in die Vrystaat uitgeoefen het, my onlangs vertel dat dit volgens sy mening heel gemaklik sou wees om 'n opgawe van die sterfgevälle aldaar te verkry as die oorlog oor is. Sterf-

gevalle is nie vroeër geregistreer geword nie, maar elke klein dorpie het sy lykbesorger gehad. Bloemfontein het twee. Hulle doen alles wat nodig is en hou boeke, en die geneeshere wat daar praktiseer sou al die sterfgevalle aanwys en die nodige informasie gee om 'n opgawe saam te stel.

Gedurende die somer het daar offisiële opgawes verskyn wat die snelle vermeerdering van sterfgevalle in die kampe aantoon. Maar onder dit alles is daar 'n telegram van lord Kitchener gepubliseer wat vermeld:—

Goold-Adams het inspeksiereis „refugee”-kampe gemaak, Oranjerivier-Kolonie, en rapporteer mense goed versorg en heeltemal tevrede met alles wat ons vir hulle doen. (3 Aug. Vgl. *Morning Leader*, 6 Aug. 1901.)

Gedurig word dit beweer dat die mense „heeltemal tevrede” is, en mense wat nie die moeite gedoen het om hul houding te begryp nie, het hulle hierop verlaat. Die heer Chamberlain het in sy toespraak van 14 Augustus daaroor uitgewei (vgl. *Times*, 25 Aug. 1901). Hy het ook beweer dat die vroue almal kon ontsnap as hulle wou; en die feit dat hulle dit nie doen nie (met omtrent 'n halfdosyn klein kindertjies) was bewys, volgens sy mening, dat hulle geen klagte gehad het nie. Ongetwyfeld het die heer Chamberlain nog nooit ondervind wat dit is om soos vele van hierdie mense opgesluit te wees in 'n doringdraad-omheining van agt voet hoog en eienaardig inmeekaargevleg nie, en ook nie wat dit is om omring te wees van gewapende wagte in militêre kampe nie. Ondanks hierdie maatreëls het vroue in sommige kampe tog ontsnap, met behulp of toelating van weekhartige Engelse soldate, wat dikwels daarteen beswaar gemaak het om die gewapende wagte van vroue en kinders te wees. By hierdie selfde geleentheid het die heer Chamberlain verwys na die suggestie van die Natalse ministers om die onderhoud van die Boere-families op rekening van die vegtende burgers te plaas (vgl. Deel I, Hfst. II, bls. 90).

Soos in 'n vorige hoofstuk aangetoon het ondergeskikte beamptes reeds in die geval van klere die vroue in Pietermaritzburg met hierdie gedagte verontrus. Die heer Chamberlain het die voorstel beperk alleen tot die rekening van diegene tot wie die families behoort.

Die aankoms van my rapport in Suid-Afrika en die nuus dat daar 'n Kommissie van Onderzoek aangestel was, het 'n uitbarsting van die mees „lojale” koloniale opinie veroorsaak. Ten gevolge van krygswet kon alleen een party uiting gee aan sy beskouing, met een of twee moedige uitsonderinge. Na dr. Jane Waterston se lang brief van verontwaardiging is reeds verwys. Die heer Victor Sampson, L.V., en kolonel Harris beskryf hoe hulle een middag na die Kimberley-kamp gegaan het en alles bevredigend gevind het — al die kinders vet en behoorlik gevoed. Tog het daar in Julie 59 uit 3624 en in Augustus 163 uit 3701 persone in daardie kamp gesterwe.¹⁴⁾ Canon Orford skrywe van Bloemfontein dat die „families van hulle wat teen ons veg, beter gevoed en versorg word as ons eie mense”. Tot staving van hierdie bewering het hy geen bewys gelewer nie. 'n Aantal briewe is deur mev. K. H. R. Stuart gepubliseer, hoofsaaklik van lede van die gilde van vroue wat sy verteenwoordig (*Times*, 20 Aug.). Die meeste van die skryfsters het nooit 'n kamp gesien nie, en die ander het maar net 'n vlugtige besoek afgelê waar daar een in die nabyheid was. Die strekking van hul aanmerkings was dat as die vroue in die kampe nie baie gelukkig is nie dan behoort hulle dit te wees. Hulle toon ook 'n neiging om oorhaastig die gevangenes in die kampe te vergelyk met die lojale vlugtelinge wat vroeg in die oorlog na die suide gekom het. As die komitees wat hulp verleen het aan hierdie klas van slagoffers van die oorlog, hulle gebrek laat ly het, dan verdien hulle ongetwyfeld blaam; maar dit is geen rede waarom 'n ander klas van slagoffers verwaarloos moes word nie. Dit het my verbaas om te verneem dat daar

¹⁴⁾ Cd. 819, bls. 209.

nog van hierdie lojale vlugteling is wat in nood verkeer, waar so 'n groot som soos £240,000 ten behoeve van hulle gespandeer is. Ek het gevolglik besluit om in my tweede besoek aan Suid-Afrika ondersoek in te stel na hul behoeftes in die kusstede naas dié van noodlydende bannelinge wat uit die noorde gedeporteer is. Die uitslag is bekend. Hulle het my belet om in Kaapstad aan wal te stap en gedwing om die terugreis te onderneem toe ek liggaamlik daartoe onbekwaam was, en op 'n wyse wat die beampies van die land wat die plan uitgedink en uitgevoer het grootliks tot skande strek. Mev. Stuart het meer briewe gepubliseer as „proteste” teen my „misleidende rapport” (*Times*, 7 Sept. 1901). Sal sy die hele stel Blouboeke ook misleidend beskou, en sal sy voortgaan om te protesteer? Die Kaapse jaar het geëindig met die gelukwensings van die *Cape Times* aan homself, op grond van die Kersfeesvermake wat wyslik vir die kinders in die kampe voorberei is:—

Dit is 'n troosryke gedagte by hierdie feestelikheid van die Christelike jaar dat daar nog nooit 'n oorlog gevoer is wat so versag en beskaaf is deur die invloed van Christelike gevoel soos hierdie een in Suid-Afrika nie.

Die Britse volk versorg op hierdie oomblik, met al die gerief wat moontlik aan hulle verskaf kan word, 120,000 van die hulpelose familiebetrekkings van ons vyande. Dit verheug ons om te weet dat Kersfees nie in die konsentrasiekampe sal verbygaan sonder 'n poging om dit behoorlik te vier nie. Die superintendente van al hierdie kampe is gemagtig om met hierdie doel 'n bietjie onkoste te maak. Sport, kersbome en vermake van alle soorte word voorberei, en elkeen sal hierdie mense die gelukkigste Kersfees toewens wat onder die omstandighede moontlik is. Aanstaaende Kersfees, laat ons hoop, sal hulle almal weer tuis wees, met herinneringe van hul uitgerekte Lofhuttefees wat nie heeltemal onaangenaam sal wees nie.

SEKSIE B.

As ons die aangename versekerings van die *Times* en die verontwaardiging van die Kaapse koloniste opsy laat, dan vind ons dat daar veel gewigtiger beskouings oor die kampe van die een of ander kant ongestremd uitgespreek word. Slegs 'n paar daarvan kan aangehaal word. Lord Hugh Cecil se brief aan die *Times* (26 Junie), wat deur hierdie koerant as „kragtig en onderhoudend” beskryf word, is 'n pleidooi vir die regverdigheid en reg van hul bestaan en is blykbaar uitgelok deur sir Henry Campbell-Bannerman se welbekende uitdrukking „barbaarse metodes”. „Daar die generaals so dink, moet ons aanneem,” so redeneer lord Hugh, „dat hierdie maatreëls 'n militêre noodsaaklikheid is. Dit laat die vraag verrys: Al is dit noodsaaklik, kan dit geregverdig word? Is hulle nie sedelik verwerplik, wat die doel ook mag wees nie? As iemand twyfel op hierdie punt het, laat my hom vra om 'n enkele argument te oorweeg. Sou al die ellende wat veroorsaak is deur die verwoesting en konsentrasie nie as geregverdigd beskou word as dit in plaas van mense wat buite op die platteland woon, aan stedelinge met 'n beleg toebring was nie? Moraliteit kan nie van versterkings afhang nie. Maar die voorbeeld van 'n beleg toon duidelik aan dat alles wat gedoen is — en nog veel meer —, geregverdig is as dit nodig is om die doel van die veldtog te bereik. En dat dit nodig is, moet ons aanneem op gesag van die beste militêre raad tot ons beskikking.”

Lord Crewe het dadelik hierop geantwoord „vir sover lord Hugh Cecil ernstig redeneer” (*Times*, 26 Junie):—

Lord Hugh maak twee stellings — ten eerste dat die verantwoordelikheid hoofsaaklik nie by die Regering nie, maar by die militêre bewindvoerders berus; en ten tweede dat die swaar in hierdie kampe deurgemaak met reg vergelyk kan word met die ontberings in 'n beleërde vesting ondervind. Hy beskou die toestand as beslis analoog indien nie presies dieselfde nie. . . . Lord Hugh skyn die noodsaaklike feit uit die oog te verloor dat die onderskeid nie tussen versterkings en geen

versterkings lê nie, maar tussen die gevolge wat vloei uit daadwerklike teenstand aan die een kant en lydelike onderwerping aan die ander. 'n Plan van verdediging op 'n sekere plek toegepas . . . sal sekere gevolge hê, bekend sedert oorlog in die wêreld is, vir die nie-strydende bevolking wat daar woon. Op dieselfde wyse, as 'n plaaswoning op die veld deur gewapende Boere beset is, sal die vroue en kinders wat daar is, moet verwag om moontlik doodgeskiet te word of niks te ete te kry solank die verset duur nie. . . . In die een geval is dit onmoontlik om te onderskei tussen die aandeel wat indiuidue het aan die voortsetting van die weerstand, behalwe waar ontsag betoon word aan die Vlag van Genève; in die ander geval is daar geen verset nie en die „verwoesting en konsentrasie” is uitsluitend die werk van die sterkere mag. Hierdie mense is feitlik „gevangenes in „refugee”-kampe”, en hulle het reg om aanspraak te maak op minstens die regte wat gevangenes toekom. Inderdaad, die drogredenering van lord Hugh, soos veel meer van die aard, stort in duie met die poging om te veel te bewys. Hy sal die laaste wees om te beweer dat hierdie vroue en kinders die ontberings moet verduur wat met die meeste beleërings gepaard gaan.

Die ander argument wat die verantwoordelikheid op die generaals plaas, is 'n ou bekende. . . . Dit is nie alte moedig nie . . . maar 'n kleinmoedige argument mag tegnies suiwer wees. Diegene wat die hele stelsel verafsku, sal die Regering alleen veroordeel; maar laat dit toegegee word dat „verwoesting en konsentrasie” in uiterste gevalle militêr geregverdig mag wees. Ek sê „in uiterste gevalle”, want die stelsel is nuut, gevaarlik en aan groot misbruik onderhewig. Maar ek is gewillig om die moontlikheid toe te gee. Wel, daar is drie stadiums in die onderneming—verwoesting, deportasie en opsluiting. In die gevalle van elke ontruimde distrik kan hierdie drie stappe op menslike wyse uitgevoer word, vir sover die menslikheid hom kan laat gelde; of daar mag tekortkomings wees, met 'n ontsettende gevolg, in een of al die stadiums. Kan iemand hom voorstel dat 'n opperbevelhebber, wat in sy hand die ingewikkelde draad van geweldige militêre beweginge hou, persoonlik die drievoudige proses in elke geval kan beheer? Natuurlik nie. Publieke opinie sal lord Kitchener nie so swaar belas nie, maar dit sal ongetwyfeld swaare verantwoordelikheid op die Regering lê vir elke bewese tekortkoming om voorsiening te maak in die duidelike vereistes van die geval. Die hele kwessie is feitlik een van graad. 'n

O—Die Smarte

Bewese militêre noodsaaklikheid — die gevolge daarvan voorsien, en die prosesse met alle moontlike voorsorg uitgevoer — dit is die pleidooi wat die Regering vir homself moet kan maak. Dit mag reg wees om die oordeel op te skort totdat al die feite bekend is; persoonlik dink ek dit moet gedoen word.

Die werklike kwaad, egter, wat hierdie kontensie van lord Hugh bedryf, is die onbewuste aanmoediging wat dit gee aan 'n sekere onheilspellende sentiment wat tussen die reëls van meer as een artikel, openbare brief en toespraak op die huidige dag bemerk kan word. Die oorlog is verskriklik duur en afmattend, word daar gefluister; laat ons dit so gou en so goed eindig soos ons kan, en nie te veel vrae omtrent die middele stel nie.

Selfs die sterfte in die konsentrasiekampe mag (deur die Voorsienigheid) sy nut hê om die Boere te oortuig van die ydelheid van verdere verset. Vir lord Hugh self sal sulke verderflike beskouings natuurlik afskuwelik wees. Hulle sal net so haatlik wees vir lord Milner en lord Kitchener, in wies se humaniteitsgevoel die volk as 'n geheel volkome vertroue het. Dit is des te meer te betreur dat lord Hugh Cecil se ongelukkige brief hom vir 'n verkeerde opvatting leen, wat niemand meer sal betreur as hyself nie.

In 'n toespraak op Southampton vroeg in Julie het sir Henry Campbell-Bannerman die saak in kragtige taal voor die volk geplaas op gronde van menslikheid, sedelikheid en beleid. Hy het sonder vrees die uitdrukking „metodes van barbarisme” herhaal. Hy sê:—

Ek wens om 'n paar woorde te spreek oor sommige van die metodes wat in die voortsetting van die oorlog gevolg word. Ek maak die grootste beswaar teen daardie maatreëls. Ek doen dit nie alleen op die grondslag van menslikheid en moraliteit nie, maar ook op politieke gronde; want terwyl dit ons doel is, soos ek dit beskrywe het, nl. om die oorlog spoedig tot 'n end te bring en om goeie verhoudings en vriendskaplike gevoelens ná die oorlog aan te kweek, kom hierdie handelwyse my voor uitdruklik gemunt te wees om hierdie tweeledige doel te veryd. Ek het hulle metodes van barbarisme genoem. Dit is hulle. . . . Tussen 60,000 en 70,000 vroue en tere kindertjies is in kampe opgesluit, opeengehoop in tente onder die blakende son en yskoue winterwinde.

Alles is deur die kommandante van hierdie kampe gedoen wat moontlik was om die ontbering van sodanige bestaan te verminder, maar die gebrek aan behoorlike voedsel en ander lewensbehoefes was so groot en die gevare sodanig dat die gemiddelde sterftesyfer in al die kampe tesame 116 uit die 1000 beloop het. Ek weet nie wat die sterftesyfer in Southampton is nie — waarskynlik 13 of 14 —, en in hierdie kampe is dit 116. Die sterftesyfer is 'n onfeilbare toets wat niks weet van vooroordeel of sentiment nie.¹⁵⁾

Sir Henry het nie alleen die ondersteuning van Liberale politici gehad nie, maar ook van baie van die bekwaamste denkers van die land, waarvan sommige van tyd tot tyd geskrywe of gespreek het. Die heer Frederic Harrison het onvermoeid geskrywe en voorlesings gegee, en die here William Watson en Herbert Spencer het nie geswyg nie.

Mnr. Goldwin Smith het geskrywe:—

Dinge word gedoen wat 'n langdurige skandvlek op die land sal bring. . . . Die Boere was 'n wettige strydvoerende party. Watter reg het ons om nou om te swaai en hulle as rebelle te behandel, hulle na Ceylon te deporteer, hul plase te verbrand en hul vroue en kinders uit te drywe om van honger om te kom? (*Manchester Guardian*).

Geen beskouing het meer gewig gehad of was meer treffend as dié van die veteraan-veldmaarskalk sir Neville Chamberlain nie. Sir Herbert Spencer het in sy laaste boek (*Facts and Comments*) meegedeel hoe moeilik sir Neville Chamberlain dit gevind het om sy beskouings publiek te maak en hoe die *Daily Chronicle* uitgestel en beswaar gemaak het; en hy het self by my daaroor gekla dat ná die publikasie van sy brief in die *Manchester Guardian* die res van die Pers dit doodgeswyg het. Tog kon die opinies van weinige mense van die militêre sy meer waarde hê.

¹⁵⁾ *Times*, 3 Julie 1901. Die syfers van sir Henry, sowel wat betref getalle as sterfgevälle, is nog veel laer as wat dit werklik was; en die volgende maande het die sterftesyfer deur hom genoem verdubbel en verdriedubbel.

Dit is nooit aan die volk duidelik gemaak (skryf hy op 5 Aug. 1901) dat dit noodsaaklik is om 'n afwyking van die erkende wette van internasionale oorlogvoering te regverdig nie. Ek bedoel die talryke onverstandige so nie roekelose verbrandings en verwoestings van plase en Boerewonings, die wegvoering of vernieling van voedsel vir die onderhoud van families in die huise gebêre, die ontruiming van alle beeste en skape, die vernieling van meule en landbougereedskap, asook die gewelddadige wegvoering van alle vroue en kinders na kampe, om aldaar in gevangenskap gehou te word. Ek wil nie te kenne gee dat uiterste maatreëls nooit gedurende 'n oorlog geregverdig is nie, maar ek wil beweer dat die daaglikse rapporte, wat in die Pers gedurende die afgelope sewe of agt maande verskyn het, aantoon dat 'n groot golf van verwoesting oor die state van die Vaal en Oranje gegaan het, soos nooit tevore deur ons leërs aangevang is nie

In vervloë tye het Britse generaals vir hulle 'n eerbare naam verwerf vir gematigdheid en humaniteit in hul handelinge met die volk van die land waarin hulle moes optree, en die geskiedenis van ons volk vertel ons dat 'n oorlog gevoer kan word met veiligheid vir die troepe en met glansryke sukses sonder om tot maatreëls van verdrukking die toevlug te neem, en meer besonder teenoor die families van strydere en niestryders. . . . Die toestande en die ellende waarvan mej. Hobhouse ons verseker dat sy ooggetuie was, behoort genoeg te wees om dit onmoontlik te maak dat hulle ooit herhaal sal word. Dit mag seker tog nooit 'n erkende episode in 'n oorlog word nie dat vroue gewelddadig van hul huise weggeneem word sonder om te weet wat van hul kinders word; vir swanger vroue om in spoorwegtrokke gestop te word en om afmattende reise te onderneem en dan in kampe geplaas te word waar die gewone geriewe vir moederskap ontbreek; vir vroue en kinders om in leë tente geplaas te word en dikwels genoodsaak om op die blote grond te slaap of om deurnat te word in 'n ondigte tent; of vir moeders om hul kindertjies te sien wegkwyn en sterf uit gebrek aan behoorlike voeding Wat sou die verontwaardiging in die Verenigde Koninkryk wees as iets van hierdie ellende deur 'n invallende leër in ons eie land, waar selfs die neste van die voëls onder die beskerming van die wet is, berokken word? Gestel dat maatreëls in die laaste tyd getref is om die euwels wat vroeër die kampe geteister het, te verbeter, dan is die smarte en vernedering tog reeds verduur geword, en dit kan nie nou toegepleister word

nie. Laat my ten slotte hierby voeg dat as die oorlog oor is, sal die volk, volgens my stellige geloof, die waarheid moet besef van sir Philip Sidney se gesegde: „Wreedheid in oorlog is die duurste prys wat vir oorwinning betaal word.”

'n Paar weke later het sir Neville Chamberlain hom andermaal gedronge gevoel om sy sienswyse te lig.

Die Switserse tak van die Evangeliese Alliansie het 'n beroep gedoen op dié Christene van Groot-Brittanje oor die onderwerp van die oorlog. Dit het hulle voorgekom asof onnodige ellende aan onskuldige mense toegebring word. Op hierdie beroep het die biskop van Liverpool in naam van die Evangeliese Kerk geantwoord. Dr. Chavasse het deur middel van die *Record* gespreek en daarin het hy 'n „ontsetting” en „verslaenheid” te kenne gegee oor die beskuldigings wat daar geformuleer was, maar erken dat as dit waar was, Groot-Brittanje die veroordeling van die beskaafde wêreld sou verdien (19 Aug. 1901. Vgl. *Manchester Guardian*, 22 Aug. 1901).

Dat ons Regering foute begaan het, wil ons erken; maar dat ons onmenslik, tirannies en onregverdig was, ontken ons met nadruk en verontwaardiging. Ontsettend soos die afbranding van plase ook mag gewees het, dit het alleen dáár geskied waar 'n Britse generaal wie se humane en godvrugtige karakter sonder weerspraak is, dit as absoluut noodsaaklik beskou het

Die Boerevroue en -kinders (gaan die biskop verder) is in kampe opgehoop omdat hulle nie op 'n ander manier in lewe gehou kan word nie. Hul eie vriende kan hulle nie help nie, en hongersnood het hulle in die gesig gestaar. Ongetwyfeld het hulle ontbering deurgemaak, maar dit was ook die geval met ons eie soldate en siviele bevolking. Ongetwyfeld was die sterftesyfer in die konsentrasiekamp betreurenswaardig hoog, veral onder kinders; maar dit was ook die geval in ons eie kampe onder sterk, gebreide manne

Die beste antwoord op u ongelukkige beskuldiging van wreedheid teenoor vroue en kinders is dat die Boere self hul families binne Britse grondgebied vir beskerming gestuur het

en dat die heer Kruger sy vrou in Pretoria onder Britse gesag agtergelaat het¹⁶⁾

Die oorgrote meerderheid van Evangeliese Christene (verseker die biskop) sou die handelwyse van die Regering ondersteun, want dit beteken die volkome beskawing van Suid-Afrika en die evangelisasie van die naturelle-rasse.

Die biskop is seker onbekend met die sendingarbeid van die Hollandse Kerk in Suid-Afrika onder die gekleurde rasse.

Dr. Chavasse eindig deur te sê dat hy oortuig is dat die Switserse Alliansie op „uiters gebrekkige informasie” gehandel het.

Dit was op hierdie brief van die biskop van Liverpool dat sir Neville Chamberlain, met sy wye kennis van militêre sake, geantwoord het met woorde wat waarskynlik weinige mense in die land die geleentheid gehad het om te lees:—

Hy (’n bevelhebber) word verantwoordelik gehou deur sy eie volk om te handel volgens die ingewing van menslikheid; en verder, enige afwyking daarvan, verdien, in die woorde van dr. Chavasse, die veroordeling van die beskaafde wêreld. Die hoogerwaarde prelaat ontken uitdruklik en met verontwaardiging dat enige maatreëls gedurende die oorlog toegepas „onmenslik, tirannies en onregverdig was”. Ek kan met daardie gevolgtrekking nie instem nie. Ons het die versekering van dr. Chavasse dat hy die beroep van die Switserse Alliansie met „ontsetting en verslaenheid” gelees het. Hoe groot moet die ontsetting en verslaenheid van die eenvoudige Switserse Protestantse predikante nie gewees het om te ontdek dat ’n prelaat van die Kerk van Engeland die gruweldade wat die Boerestate reeds verwoes het en nog verder verwoes as onvermydelik kon beskou? Nog nooit tevore is so ’n algemene vernieling en wegvoering van families deur ’n Britse leër aangebraing nie. Die bestaan van die konsentrasiekampe

¹⁶⁾ Dr. Chavasse vergeet om te sê dat dit slegs gedoen is deur Boere wat die wapens neergelê het, wie se families spesiale voorregte gehad het. Mev. Kruger het in haar eie huis gebly, nie in ’n kamp nie. Hier was toe nog nie aan gedink nie.

word deur die eerwaarde prelaat geregverdig op grond daarvan dat hongersnood die vroue en kinders in die gesig gestaar het. Dit was die geval omdat hul wonings bokant hul hoofde afgebrand en die voedsel wat daarin was, weggeëem of vernietig was. Verder, waar kan enige ooreenkoms gevind word, soos die biskop doen, tussen hulpelose vroue en suiglinge wat ruwe behandeling ondergaan, en die toestand van die troepe, wat slegs hul pligte as soldate op aktiewe diens vervul? So onbekend met feite of so stomp het die rede van die volk geword oor die onderwerp van die vroue en kinders dat hulle werklik sover gekom het om te glo dat die Pers geregverdig is om die groot weldadigheid en vrygewigheid wat aan hierdie arme prisoniers bewys is, te roem. Miskien sou dit die beste manier wees om 'n idee te gee van die sterfgevalle onder die vroue en kinders in die konsentrasiekampe gedurende die afgelope maand Junie as 'n mens die volgende syfers weergee wat uit die regeringsopgawe geput word:—

Vroue in Kampe . . .	31,225	Gestorwe	187
Kinders in Kampe ..	44,954	Gestorwe	1117
Totaal vir Juliemaand	75,819		1304

(Hierdie sterftesyfers het baie gestyg.)

As hierdie syfers tot 'n paar eenvoudige woorde teruggevoer word, beteken dit dat omtrent tien vroue en kinders gesterf het in die konsentrasiekampe in Julie in vergelyking met een wat in Londen sou gesterf het. Wie is skuldig aan die bloed van die nege?

My brief kan sluit met die beskawende woorde van die Skotse landelike digter Burns:—

„These moving things ca'd wives and weans
Wad move the very heart of stanes.”¹⁷⁾

Twee maal gedurende die herfs het dr. Haldane geskrywe en die aandag gevestig op die getal sterfgevalle in die kampe en ook op die skaal van rantsoene wat dit affekteer.

¹⁷⁾ „Hierdie bewegende dinge genoem vroue en kinders sou selfs die hart van klippe beweeg.”

Die maande wat gevolg het op dié waarop hy sy berekening gemaak het, was natuurlik nog meer noodlottig. Hy sê:—

Ek dink dat die skynbare onverskilligheid waarmee hierdie opgawes ontvang word, grootliks te wyte is aan die feit dat dit vir die meeste mense moeilik is om die betekenis van 'n hoë sterftesyfer te vat. Die volgende ontleding van die syfers vir die afgelope drie maande mag dus van diens wees om min of meer aan te toon die sterfte onder Boerevroue en -kinders wat aan 'n ongesonde omgewing toegeskrywe kan word, vergeleke met sterfgevalle wat onder normale omstandighede verwag kan word:—

	Werklike sterfgevalle.	Sterfgevalle onder normale omstandighede.	Sterfgevalle te wyte aan ongesonde omgewing.
Vroue	606	96	510
Kinders	3245	272	2973

Die sterfgevalle onder normale toestande word bereken volgens die laaste tien jaarlikse opgawes vir Engeland en Wallis; as kinders word geneem almal onder vyftien jaar en vroue gemiddeld veertig jaar oud. Die werklike normale sterftesyfers is natuurlik nie verkrygbaar nie; maar die syfers wat aangegee word, sal meer waarskynlik te hoog as te laag wees.¹⁸⁾

Dr. Haldane se tweede brief is van belang waar hy aantoon dat die rantsoen aan soldate waarop dié van die vroue skynbaar gebaseer is, ontoereikend is. Hierby moet nog in die oog gehou word dat die hoeveelheid heel dikwels minder was as die toegekende gewig, of dat die kwaliteit swak was. Hy skrywe:—

3 Desember.

Op 28 November het ek aan die redakteur van die *Times* 'n brief gerig (wat nog nie verskyn het nie) oor die statistieke van die konsentrasiekampe, en aan die einde daarvan het ek

¹⁸⁾ Brief aan die *Westminster Gazette*, deur T. S. Haldane, M.D., F.R.S.

gewys op die ontoereikendheid van die rantsoene in die Blouboek gespesifiseer. Daar die kwessie van ete in die kampe een is van dringende belang, waag ek dit om meer volledig oor dieselfde onderwerp aan u te skrywe. In enige diët is die allereerste voorwaarde wat vervul moet word, dat die voedsel 'n genoegsame hoeveelheid potensiele krag moet besit om die bedrywigheid wat onafskeidbaar verbonde is aan die lewe, aan die gang te hou. Die werklike behoeftes van die liggaam wat potensiele krag betref, is lank reeds deur talryke proefstellings bevestig; en dit word algemeen erken dat vir 'n volwasse persoon die benodigde kragvoorsiening gelyk moet staan met 3000 kalorieë of eenhede warmte. Vir kinders is die hoeveelheid natuurlik heelwat minder; maar in vergelyking met sy gewig het die kind veel meer voedsel nodig as 'n volwasse persoon. As die voedsel nie toereikend is nie, dan lewer die liggaam die stof wat kortkom ten koste van sy eie selleweefsel. Maar as die gebrek maar gering is, word daar lang-samerhand volgens 'n laer voedingstandaard 'n ewewig vasgestel. Is die tekortkoming groot, dan volg die dood — gewoonlik van siekte wat tussenbei kom — ná 'n tydperk wat verskil van 'n paar weke in geval van absolute hongersnood tot baie maande of selfs jare waar die verhongering gedeeltelik is. By kinders is hierdie tydperk korter.

Toe ek die spyslys in die Blouboek vermeld deurkyk, kon ek tot geen ander gevolgtrekking kom nie as dat daar ernstige foute gemaak is wat betref die ontoereikende hoeveelheid voedsel. Ook kan ek geen bewyse vind dat hierdie foute duidelik ingesien is of meer as gedeeltelik verbeter is nie. Die veronderstelling dat enige Britse offisier met voorbedagtheid enige vrou of kind sal ondervoed, is buite die kwessie. Die foute, waaraan die vegtende offisiere waarskynlik onskuldig bevind sal word, is ongetwyfeld in totale onkunde gemaak. Nadat ek die saak met ander bespreek het, wat meer bekend is met militêre sake, twyfel ek daar min aan dat die misrekenings hul oorsprong het in offisiële ideale wat betref die voedsel deur 'n soldaat benodig. Dit kom my voor dat die voedseltoekenning aan die konsentrasiekampe gebaseer is op die hoeveelheid voedsel wat die sogenaamde „daaglikse rantsoen” van 'n Britse soldaat in vrede tyd uitmaak. In die geval van die inwoners van die konsentrasiekampe is daar nog wat by hierdie „daaglikse rantsoen” bygevoeg ten einde, soos dit skyn, geen twyfel te laat omtrent die genoegsaamheid van die toekenning nie.

As die normale kragvereistes van die liggaam op die verskillende leeftye genoem op 100 gestel word, dan is die werklike kragvoorsiening in die „daaglikse rantsoen” van die Britse soldaat en die rantsoene van die konsentrasiekamp soos in die volgende tabel by benadering aangegee word.

In die geval van kinderrantsoene word die waarskynlike gemiddelde ouderdom van die kinders aangegee:—

*Persentasie van
vereistes wat
voorsien word.*

„Daaglikse Rantsoen” van Britse soldaat ..	48
Klas 2 (bls. 21):	
Families van gevangenes en manne op kommando, Des. 1900—Maart 1901, Transvaal:	
Volwassenes	57
Kinders, gemiddeld 6½ jaar	65
Klas 1 (bls. 21):	
Alle „refugees” ná 1 Maart 1901:	
Volwassenes	63
Kinders, gemiddeld 6½ jaar	75
„Geamendeerde” rantsoen (bls. 37, 101), O.R.K.:	
Volwassenes	50
Kinders, gemiddeld 8 jaar (?)	97
„Geamendeerde” rantsoen (bls. 194, 225), Transvaal:	
Volwassenes	61
Kinders, gemiddeld 9 jaar	107
Kinders, gemiddeld 3½ jaar	81
Kafferrantsoen (bls. 37), O.R.K.:	
Volwassenes	85
Kinders, gemiddeld 6½ jaar	122

Die tabel spreek vir homself. Niks anders as oproerige ontevredenheid, 'n enorme sterftesyfer en baie groot uitgawes aan hospitale, geneeshere, verpleegsters, „mediese geriewe,” ens., kan in die konsentrasiekampe verwag word nie met 'n voedselvoorsiening bereken volgens dieselfde skaal as die ellendige offisiële toekenning aan die Britse soldaat. 'n Soldaat kan sy rantsoen uit sy skrale besoldiging aanvul, maar 'n „refugee” in 'n konsentrasiekamp en sonder geld is in heeltemal 'n ander toestand.

'n Artikel in die *British Medical Journal*, aangehaal in die *Times* (8 Nov. 1901), het die waarskynlike oorsake van die sterfte en die voorgestelde verbeterings as volg opgesom:—

Die kampe is 'n militêre noodsaaklikheid beskou geword, en dit het seker meer menslik gelyk om op hierdie wyse die vroue en kinders saam te hoop as om hulle aan hul half verwoeste wonings oor te laat. Die gevolge is noodlottig gewees Die lewensomstandighede in hierdie kampe is ongetwyfeld verantwoordelik vir die grootste deel van hierdie euwel. Buikloop en loslywigheid, maagkoors en longontsteking, sowel as masels, heers waarskynlik in hulle. Die gewoontes van die Boere maak die toestand waarskynlik erger. Maar dit is slegs 'n addisionele rede om die opeenhoping van mense onder sulke onbevredigende toestande nie verder toe te laat nie Maar die hele saak kom neer op sanitêre administrasie, en ons sou graag die versekering wil ontvang dat die bestuur van hierdie kampe in hande van mense gestel word wat ondervinding het van sanitêre administrasie, met gesag en mag om die veranderinge aan te bring wat ten gevolge van die bewese feite omtrent die ongesonde toestand van die mense in die kampe noodsaaklik blyk. Die belangrike punt op die oomblik is, wat kan onmiddellik gedoen word. Een noodsaaklike ding is om die kampe in 'n aantal veel kleiner kampe op nuwe en onbesmette grond te verander. 'n Groot aantal gevalle van masels kan nie met veiligheid saam behandel word nie, tensy onder die allergeesondste omstandighede. As hierdie omstandighede ontbreek, dan moet die opeenhoping van pasiënte gestaak word.

Wat is die oorsake wat waarskynlik die teenswoordige uitermate hoë sterftesyfer in die konsentrasiekampe veroorsaak het?

1. Byna seker is masels en die komplikasie van longontsteking nie die hele oorsaak nie. As die volle waarheid bekend word, sal dit heel waarskynlik bevind word dat maagsiekte en maagkoors ook geheers het.

2. Daar moet ook gewig geheg word aan die feit dat 'n groot proporsie van die Boerekinders nog nooit vantevore aan masels blootgestel was nie; en hulle is nou blootgestel geword onder omstandighede wat die konsentrasie van die vergif van hierdie siekte verseker. Die toestande kan vergelyk word met dié van 'n armehuis waar masels toevallig in die kinderafdeling

ingebring word. Dié wat ondervind het hoe noodlottig masels onder hierdie omstandighede is, sal dit nie moeilik vind om die toestand van sake in die Boerekampe te begryp nie.

3. Dit word beweer dat die Boere in hul persoonlike gewoontes nie skoon is nie en dat dit moeilik gaan om hulle te beheer volgens die eerste gesondheidsreëls wat noodsaaklik is om 'n groot kamp in 'n toestand van welvaart te hou. Moontlik is dit waar. Dit is een van die sterkste redes om hierdie digte opeenhopings van mense wat gewoontes het wat alleen veilig is in afsonderlike en eensame huise, nie toe te laat nie.

4. Moontlik het ongeskikte kos en gebrekkige kleding — al is alle pogings ongetwyfeld seker aangewend om hierin verbetering aan te bring — veel bygedra om hierdie toestand te weeg te bring.

5. Met die oog op die uitermate hoë sterftesyfer ten gevolge van maagkoors onder ons troepe, waarop ons herhaaldelik die aandag gevestig het, is ons verplig om ook hier dieselfde gebrek aan voorsorg vir gebeurlikhede te veronderstel wat die handelwyse van die verantwoordelike militêre gesaghebbendes in ander sake wat gesondheidstoestande raak gekenmerk het.

Die sanitêre reëlings van groot kampe, of dit vir soldate of vir Boere was, is uiters onbevredigend gewees. Een van die mees belangrike aanbevelings van die jongste Suid-Afrikaanse Hospitale-kommissie was omtrent die aanstelling van spesiale gesondheidsbeamptes, wat die sanitêre reëlings in alle groot kampe sal organiseer en beheer. Die sanitêre, onderskei van die mediese, organisasie van die leer in Suid-Afrika het met noodlottige gevalle gepaard gegaan, waarvoor die Ministerie van Oorlog verantwoordelik moet gehou word.

Watter verbeterings is prakties?

1. Die onmiddellike organisasie van gesondheidsbeheer in die kampe op 'n skaal groot genoeg om aan alle vereistes te voldoen.

2. Die opbreking van die kampe in 'n veel groter getal eenhede, elkeen met 'n aparte organisasie; en besoeke van kamp tot kamp moet streng verbied word. . . . Masels sonder komplikasie moet in 'n aparte gebou behandel word as masels wat gepaard gaan met ontsteking van long of longpype; en as ontsmetting nie nodig is vir masels nie, dan is dit seer seker wenslik vir die verwickelings daarvan. Sulke metodes mag onder die toestande van kampelewe nie prakties wees nie. Die

alternatief is dat 'n groot getal vatbare kinders nie saam gegroepeer moet word nie. Die kampe moet opgesplits word en taamlik ver van mekaar verwyder wees. Hierdie punt word duidelik aan die lig gebring deur sir Walter Foster in 'n brief aan die *Times*, en hy lê nadruk op die belangrikheid daarvan om die kampe op onbesmette grond te plaas.

Ongemerkt en deur die feite gedwing, het die publieke opinie in Engeland verander en het 'n begeerte ontstaan om die kampe georganiseer te sien. Waarskuwende stemme omtrent die ernstige posisie het ook hulle lang-samerhand uit Suid-Afrika laat hoor. Een van die eerste om te skrywe was die heer Dewdney Drew. (Brief van eerw. Dewdney Drew aan die sekretaris van die Koloniale Sending, d.d. Kaapstad, 24 Julie. Sien *Daily News*, Aug. 1901.)

Daar is net twee punte (sê hy) waaroor ek my gedronge voel om aan u te skrywe, en hulle het altwee betrekking op 'n wesenlike fout wat ons maak met betrekking tot die Boerevolk. Hulle is nie 'n volk wat 'n mens kan bang maak nie, en ook nie 'n volk wat vergeet nie. Dit is, om een ding te noem, op besondere wyse van toepassing op ons wyse van oorlogvoer. Elke toepassing van skrikbewind, elke strenge maatregel het tot dusver op ons eie hoof teruggekom. Hierdie verbranding en plundering deur ons troepe gepleeg, waarvan ek kan getuig (daar ek honderde myle op hul spoor gery het), het net die Boere die duiwel in laat word. Ek het uit hul eie mond en van die lippe van hul vroue gehoor watter indruk dit op hulle gemaak het. Om name te noem, ek het eendag verlede maand die middagmaal geniet met die moeder en twee susters van kommandant Kritzingen, wat op die oomblik 'n inval in die Kaapkolonie maak, en met mej. Olivier, dogter van kommandant Olivier. Hierdie dames is vlugtelinge in Basoetoland, waar ek hulle ontmoet het. Hulle het eenparig die hardnekkige volharding van hul bloedverwante en landgenote aan bogemelde oorsaak toegeskrywe. Op Thabantsjoe, waar my swaer se plaas lê, woon daar 'n mev. Adams wat ek vir jare ken. Sy is 'n Engelse dame en bedien die krankes in die hospitaal en betoon liefdadigheid aan hulle sonder aansien des persoons. Sy het my ook vertel toe ek op weg was huis-toe van Basoetoland, dat die gewonde Boere dieselfde ver-

klaring aflê. Van wat ek persoonlik gesien het van die verwoestings deur ons troepe ten gevolge van brand en plundering in die Vrystaat aangerig, is daar openbarings wat nog aan die Britse publiek gemaak moet word, wat Kruger se voorspelling sal vervul en „die mensheid sal verstorm”.

Ek weet persoonlik niks van „konsentrasiekampe” af nie, daar ek nooit een besoek het nie. Maar ek het in my ritte deur die veld konvooi van vroue en kinders gesien by twintigtalle in oop trokke opmekaar gehoop, wat ure lank op Springfontein-stasie gestaan het, totdat die spoor skoon was vir hul vervoer na die kamp op Bethulie. Die laasgenoemde party het dieselfde dag van Fauresmith gekom, as gevolg van „skoonveeg”-beweginge in daardie distrik. Daar is natuurlik onvermydelike ongeriewe, al word sulke wegvoerings ook hoe wyslik uitgevoer, en ek dink nie dat die Boerevroue hulle daarvoor sou bekommer het nie. Wat egter nooit uit die geheue van diegene wat die lewe behou gewis sal word nie, is die gruwele wat ons op hulle laat pleeg het — natuurlik nie voorbedag nie, maar deur blote geknoei. Die regeringsopgawes omtrent die sterfgevälle in hierdie kampe lewer die mees oortuigende bewys, en ek wil waag om te voorspel dat wat mej. Hobhouse bevind het, wesenlik bevestig sal word deur die dameskommissie wat nou op die water is. Dit is dieselfde soort van verwaarloosing wat die hospitaalskandale veroorsaak het en wat ek met my eie oë gesien het in die vegdistrikte digby die vyand.

’n Generaal vertrek om ’n gegewe landstreek „skoon te maak”. Hy gaan lewende mense by die groot maat in sy net vee, maar het geen gedagte wat van hulle sal word as hy hulle gevang het nie. Na die gevangeneming uitgevoer is, stop hy die ongelukkiges in die naaste kamp, waarvan die bestuurder buite raad is om vir hulle voorsiening te maak. Dan begin die ellende: kinders sterf uit gebrek aan melk, vroue sonder hulp by ’n kraambed; en die Regering moet ’n „opgawe” maak wat die ore van ’n Engelsman laat suis wanneer hy dit lees.

Hierdie suising van die ore het die *Daily Mail* blykbaar nie ondervind nie (27 Des.). Sy korrespondent het opgeruimd geskrywe en gerapporteer dat „die kommissie goeë tevrede is met die toestand van die kampe in die algemeen”. Die meer opmerksame agent van die „Central News”-diens het in sterk bewoording gespreek en beslis verklaar dat die sterfte so geweldig toeneem het dat dit die mees belangrike vraagstuk van die dag

geword het (Pretoria, 6 Des. Vgl. *Manchester Guardian*, 30 Des. 1901). 'n Verandering van een of ander soort, het hy beweer, moet dadelik aangebring word, daar „ons nie oorlog voer teen vroue en kinders nie”. Hy beskou dat „die buitengewone vermeerdering van siekte toe te skryf is aan die swaar reëns wat die tentstede in valstrikke van die dood verander het”. Die mees doeltreffende plan sou wees om die mense een of ander dorp nie deur ons beset nie, te laat kies en om aan hulle dokters, verpleegsters, voedsel en vryheid te verskaf, of verspreiding in die Kaapkolonie as 'n alternatief.

Op die Vasteland en in Amerika, waar daar al by dié tyd meer algemene belangstelling en kennis omtrent die kampe was, is die liefdadigheidsgevoel diep geroer, en by meer as een geleentheid het dit uiting gevind. In die middel van die somer het madam Waszkléwicz, presidente van die Vrouevereniging vir die Bevordering van Internasionale Ontwapening, 'n brief aan die heer Brodrick gerig waarin sy pleit vir die Boerevroue in naam van die vroue van Europa en Amerika (sien *Algemeen Handelsblad*, Den Haag, 23 Junie). Sy bied aan om die militêre owerheid van alle laste vry te maak deur 'n internasionale komitee te vorm, waarop ook Engelse vroue verteenwoordig sal wees, om die sorg vir die Boerefamilies op hulle te neem; en sy gee aan die hand dat die plan van sir George White op Ladysmith op groot skaal gevolg sal word en dat al die vroue op 'n stuk neutrale grond geplaas sal word. Haar aanbod word van die hand gewys.

Die beroep van die Switserse Evangeliese Alliansie is reeds vermeld. Met Kersfees het die vroue van Switserland 'n ope brief gepubliseer aan die vroue van Engeland, en die vroue van Duitsland het in dieselfde maand 'n sterk beroep gedoen. Talryke vergaderings word in Amerika en elders gehou en resolusies gepasseer.

Die sterftesyfer van September was so hoog dat die besonderhede met sorg afgewag word; en wat die Transvaalse kampe betref, het dit in die eerste Blouboek in

November verskyn. Met uitsondering van een maand wat Bloemfontein betref, het daar geen maandelikse rapporte vir die Oranjerivier-Kolonie se kampe te voorskyn gekom nie.

Dit word besef dat die land wakker word; talryke briewe word aan koerante geskrywe, en die stad Manchester het 'n drukgetekende petisie met die handtekening van die burgemeester en biskop voorop aan die Regering gestuur.

Die verskyning van die tweede Blouboek het aangetoon dat die Ministerie van Kolonies reeds sake in hande gekry het en dat die heer Chamberlain reeds sy energie en besigheidstalent aan die hervorming van die kampe wy.

Sommige van die aanbevelings deur die dames-kommissie gemaak, word ook uitgevoer. Die telegrafiese korrespondensie openbaar 'n sekere mate van ongeduld by lord Milner en andere in Suid-Afrika oor die belang wat aan hierdie werk geheg word en die arbeid wat die besonderhede vereis; maar die heer Chamberlain het tereg daarop aangedring; eindelik word die bevel gegee dat geen onkoste ontsien moet word nie,¹⁹⁾ en lord Onslow het in sy toespraak op Crewe in Desember die land verseker „dat die siviele owerheid onder die Ministerie van Kolonies nou die konsentrasiekampe van die militêre owerheid oorgeneem het. Geen moeite of geld sou gespaar word om die kampe so doelmatig en gesond moontlik te maak nie.”

Die somberheid van die jaar 1901 het teen die einde daarvan dus opgeklaar, met die hoop dat tasbare hervormings werklik begin het en dat dit spoedige en doeltreffende verbetering sou teweegbring.

¹⁹⁾ Cd. 853, bls. 128.

HOOFSTUK IV

VROUE IN 1901, VOLGENS BESKRYWING VAN ANDERE (ONOFFISIEEL)

*„Life may change, but it may fly not;
Hope may vanish, but can die not;
Truth be veiled, but still it burneth;
Love repulsed, but it returneth.
Yet were life a charnel where
Hope lay confined with despair;
Yet were truth a sacred lie;
Love were best — if Liberty
Lent not life its soul of light,
Hope its iris of delight
Truth its prophet's robe to wear,
Love its power to give and bear.”*¹⁾

—SHELLEY.

Die kanttekenings wat in die volgende paar hoofstukke voorkom, is almal uittreksels uit Blouboeke van die Regering. My doel met hierdie aanhalings is om aan te toon dat offisiële verklarings, hoe koud ook al, die meer algemene opmerkings van mense wat die kampe besoek of bewoon het, bevestig. Uitsers treffend in hul verskillende uitwerkings op die gees van die leser is die offisiële en die menslike wyse om dieselfde ding te sê. Aan die ander kant is die offisiële en ander verklarings omtrent

¹⁾ „Die lewe mag verander, maar nie vervlieg nie; hoop mag verdwyn, maar dit kan nie sterf nie; die waarheid mag verduister, maar tog brand dit nog; liefde mag verdrywe word, tog keer dit terug. Tog sou die lewe 'n huis der dode wees waar die hoop met wanhoop gekis is; sou waarheid 'n heilige leuen wees en liefde wellus — as Vryheid die lewe nie sy siel van lig verleen nie, aan hoop sy boog van vreugde, aan waarheid die profetemantel om te dra, en aan liefde sy mag om te gee en te ly nie.”

bepaalde konkrete gevalle dikwels regstreeks in stryd met mekaar, soos ons byvoorbeeld lees op bls. 263 omtrent betaling vir begrafnisse en ander sake.

Vroeg in die jaar (7 Febr. 1902) het die heer Rowntree die mees geseënde kampe van die Kaapkolonie en Natal op die volgende wyse beskrywe. In 'n vorige hoofstuk is daar aangetoon hoe die kamp op Port Elizabeth teen die einde van 1900 in 'n voortreflike toestand gekom het. Mev. Fawcett het van die kamp gepraat as 'n „pronk-kamp”. Die heer Rowntree skrywe:—

Ek het van die heer Hess 'n pas gekry, wat daarby opgemerk het dat hy begerig is dat ons die kamp sou sien sodat ons die mense in Engeland kon verseker hoe goed die inwoners behandel word. Hy het langs die kant van die brief wat hy my gegee het aan die kaptein wat bevel gevoer het oor die militêre organisasie in die stad, geskrywe dat dit sy nut in Engeland mag hê. Daar was doringdraad taamlik hoog rondom en wagte met hul gewere aan minstens drie kante van die vierkant.

'n Verstandige Afrikaanse vrou het ons kom groet. Sy neem ons in 'n hut. Die sinkmure was kaal en die kamer het weergalm van die stemme van kinders in die aangrensende herberge. Stoele is skaars, maar die bure leen gewillig, en kissies word welwillend aangebied.

Daar is 330 siele binne die draadheining; tagtig van hulle is moeders, tien van hulle is goed ontwikkelde en bemiddelde persone, en die res is heeltemal noodlydend. In die liggaamsbehoefte word daar vry goed voorsiening gemaak. Hulle het klere vir die teenswoordige, maar die vraagstuk is en bly om die gees gesond en besig te hou en vry van verkniesing in hierdie lewe van gedwonge werkeloosheid. In die hospitaal was daar vandag net twee moeders en twee pasgebore kindertjies. Al die nuus wat ons kon gee, het hulle gretig ingedrink. Een persoon

Die gedrag van die bewoners is uitstekend; hulle het groot respek vir die matrone, mej. Hauptfleisch, van wie ek nie met genoeg waardering kan praat nie. Sy het die kamp en die inwoners met verbasende tak en behendigheid bestuur, en die teenswoordige doeltreffende toestand van die kamp is uitsluitlik toe te skrywe aan haar bemoeiinge en opofferinge van tyd en gesondheid vir haar susters in ellende.

Sommige kamers is taamlik ingepak; soveel as tien, elf en veertien persone leef soms saam in een kamer.

CHARLES P. PEERS, Kaptein.
27 Maart 1901. Cd. 819, bls. 43.

met wie ons gepraat het, het vir baie maande niks van haar man gehoor nie en het blyke gegee van groot verlange na tyding.

Later het ons (so vervolg die heer Rowntree) na Pietermaritzburg gekom (14 Febr.) en verneem dat uit die 1800 persone wat met Kersfees hier in die kamp was, ongeveer 500 na Howick geneem is. Hierdie kamp het te groot geword. Ek veronderstel dat heelwat kinders dood is en dat veranderings noodsaaklik was. Die kolonel is ongetwyfeld 'n saggeaarde man en begerig om die beste te maak van die beperkte middele aan hom toegestaan. Die voedsel, wat volgens gesegde ontoereikend was, word nou beter genoem, maar is blykbaar nie altyd wat dit moet wees nie en skaars genoeg.

Ons het die middag in die kamp deurgebring. Die thermometer was 95° in die koelte. Dit is 'n groot ruimte, byna soos 'n park vir wild (soos in Engeland), teen 'n helling met baie lang, harde gras. Ds. Rousseau, wat reg het om wanneer hy wil in en uit te gaan, het ons in die kamp gery sonder om een maal gehinder te word. Ons het baie seuntjies in die omtrek gesien en het gevrees dat ons die skool sou mis, maar het spoedig by 'n groot tent gekom stampvol seuns en meisies. Die hoofonderwyser is 'n jong man, 'n Britse onderdaan wat nie geveg het nie; maar dit is in belang van die Ryk beskou dat hy in 'n gevangenis sou lewe, en gevolglik is hy agt maande daar.

Hy dink nog, stomme kêrel, dat hy van een of ander misdaad beskuldig moes word en 'n verhoor moes kry, maar dit is 'n ydele gedagte; en hy is miskien nouliks dankbaar genoeg dat hy na 'n kamp verhuis is. Ons het verskeie tente besoek. Een ou man het 'n beskermingsertifikaat vir sy plaas gekry, maar omtrent ses myl van daar is daar dinamiet ontdek geword. Hy het daar absoluut niks van geweet nie; maar hy en sy vrou word uitgeroep en die huis afgebrand. 'n Stille droefheid het hulle bevang. Baie van die vroue se huisraad — ja, feitlik al hul besittings behalwe 'n bietjie klere is verbeurd verklaar geword, sonder kwitansie of beloning, omdat hul mans of seuns op kommando is. In sommige gevalle het dit gebeur met vroue wie se mans of seuns in Ceylon is. Een van hulle het in trane uitgebars toe sy vertel hoe hulle ondanks haar gesmeek 'n lamp wat haar seun vir haar gemaak het, weggeneem het. Algemeen gesproke het hierdie verklarings nooit vanself gekom nie, maar slegs as antwoorde op vrae en dikwels op treffend eenvoudige wyse sonder skildering. Een vrou het

gesê dat sy gewillig haar hand sou gee om Engelse soldate te groet, daar hulle dikwels van hul rantsoen aan die hongeriges gegee het; maar sy sou verseg om dit met die offisiere te doen, wat hulle hongerig en koud op lang afstande gestuur het. Een van hulle het met ses-en-dertig andere in 'n oop trok in koue weer vir 'n dag en nag gereis.

By een tent het ons die tyding verneem dat daar nog meer gevangenes kom. Hul skerp oë het die mense sien uitstap uit die trein toe ek nog niks kon erken nie. Na verloop van 'n uur was die nuwe aankomelinge daar. 'n Paar soldate voorop, wat daar goedgeaard uitsien en asof hulle nie alte veel smaak in hul werk het nie; dan 'n lang, slepende prosessie, hier en daar in groepe opgebreek. Meestal moeders en kinders, baie met babetjies in die arms; baie wat langsaan strompel en rok of hand vashou; die meeste van hulle afgemat, droewig, ernstig, met 'n uitdrukking van noodlydenheid in gesig en kleding tegelyk. Een klein seuntjie van sewe of agt was so uitgeput dat hy twee maal op die gras gaan lê het en gedwing moes word om verder te gaan. Elkeen, selfs die kindertjies, het iets in die hand gehad, waarskynlik die kostelikste of mees noodsaaklike, 'n waterfles, 'n ketel of 'n klein bondeltjie klere; hier en daar 'n sak met 'n bietjie eetware; een eensame vrou het 'n kat geliefkoos. Een ou vrou, met 'n klein kindjie by haar, het in 'n „rickshaw” gekom; die res was almal te voet en sonder sambrele teen die son. Die algemene indruk was uiters somber en onbeskryflik treurig. Ek het twee of drie in trane gesien, en 'n mens was verplig om 'n bietjie alleen opsy te gaan. My vrou het hulle gevolg om te sien of iets vir hulle gedoen kon word wat voedsel betref, maar daar was al 'n kordon troepe gevorm om alle andere terug te hou. Ons kon nie eintlik objektêr nie, maar uit hul nood-druf was die ouer gevangenes blykbaar baie begerig om die nuwe aankomelinge met koffie te voorsien en na hul vermoë mededeelsaamheid te bewys.

27 Febr.

Wat sal die toekoms baar? Die verlede is vir die merendeel uiters droewig — die 200 persone wat ons tien dae gelede gesien het, is langsaam bymekaargemaak geword. Een vrou, met 'n goeie gesig, het my vandag vertel dat sy en haar kinders twee dae lank op pad was na Standerton en dat hulle daar nege dae vertoef het. Toe was hulle 'n dag en nag in oop trokke op weg hierheen sonder rantsoen, en met niks meer as die kaal tent toe hulle teen sonder hier aangekom het nie — geen

katel, geen beddegoed nie. Hulle is meestal gawe mense, baie soos die Skotte van die Laagland. Hulle is openhartig en gevoelig vir 'n vriendelike blik. U hoof mag spoedig draai van verhale van ondervindings wat kalm meegedeel word, en so nou en dan mag dit u verveel waar een of twee te dikwels in die rede val; maar oor die algemeen het hulle die ware sterkte en waardigheid van selfbeheer.

Die heer Rowntree gaan voort:—

1 Maart.

Groot getalle hawelose vroue en kinders stroom gedurig hierheen. Daar is omtrent 3000 van alles beroof behalwe 'n bondeltjie beddegoed en een of ander soort van kis. Die outoriteite misgun rantsoene aan diegene wat middele van een of ander soort het.²⁾ Mev. — het my 'n formele kennisgewing getoon wat sy van die kampkommandant ontvang het, wat sê dat hy las ontvang het om nie verder rantsoene aan haar toe te ken nie, omdat dit verstaan word dat sy oor eie middele beskik. . . . Die Britse Regering het die meeste bate van hierdie mense verbeurd verklaar. Is die bedoeling om hulle tot die bedelstaf te bring? Reeds moet hulle by die Hollandse predikant bedel om 'n posseël of 'n naald.

Daar was iets onbeskryflik treurigs, soos die heer Rowntree aantoon, om die klompie verbanne vroue te sien verbygaan.

O (roep 'n dame van Thabantsjoe uit wat op 29 Mei aan haar suster skrywe), hoe *tam* is ek van dit alles! Die onafgebroke stroom arme vroue en kinders vloei nog gedurig hierdeur na daardie aaklige kamp op Bloemfontein, waar hulle soos siek skape doodgaan. Omtrent 'n maand gelede het hulle al die vroue in die omgewing van Korannaberg — omtrent 230 — hier ingebring en „neergeplak”. Hulle is in die Hollandse kerk, skoolkamers en saal ingestop en in die grootste ongerief vir drie weke hier gelaat; baie het siek geword; een vrou en een kind is hier dood. Die vrou was mev. Van Wyk, tant Maria Sephton se moeder. Sy was 77 jaar oud, swak en sieklik, en nie

²⁾ Artikel VII van die Haagse Konvensie sê: „Die Regering in wie se hande krygsgevangenes val, is verplig om hulle te onderhou.”

geskik om in alle wind en weer in 'n ou stamperige bokwa rondgesleep te word nie.

Die Van Niekerks en Bosmans en al die vroue wat u hier ken, was onder hulle. Ek het hulle af en toe gaan sien en „hul hande vasgehou”; daar is so min wat 'n mens vir hierdie arme mense kan doen. As u sien wat hulle moet verdra, dan laat dit 'n mens se bloed „kook” Hoe kook ek soms, en 'n mens moet alles onderdruk en glimlag!

Wel, hierdie arme vroue leer 'n mens hoe om moedig dinge te verduur; hulle lag en haal soveel vermaak uit hul ontberings soos hulle kan; ek bewonder hulle. Maar daar is ook 'n ander skildery: sommige van hulle het gekom en hul ellende gesit en uithuil by my in my kamer, omdat ek jou suster is.

Wel, verlede week is hulle almal op bokwaens gepak om na die „kamp” geneem te word; toe hulle by die Waterwerke kom, word daar bevel gegee dat geen osse oor die rivier sal gaan nie omdat die runderpes daar uitbreek het. So is die arme vroue op die vlakte gestrand, met byna geen kos of skuiling nie. Hulle was reeds dae lank daar toe ek van hulle gehoor het; en ek kan nie sê of hulle nou al na Bloemfontein geneem is nie. Sommige van hulle het gesê dat hulle my sou laat weet wat uiteindelik van hulle word, as hulle die lewe behou, stomme siele. Die siekes (omtrent ses families) is nog hier.

Mev. P. Maritz Botha, suster van sir David Graaff, skrywe:—

April 1901.

Toe ek my toegangkaartjie (tot die kamp op Johannesburg) toon, deel die wag my mee dat twee- of drieduisend vroue daar is; ook dat hy net van die Potchefstroomse distrik gekom het, waar hy vyf of ses maande deurgebring het as een van 'n kolonne wat die werk gehad het om huise en plase in daardie distrik te verwoes en die vroue en kinders daar in die kamp te plaas. Hy het hierdie gebruik veroordeel en gesê dat vergelding ongetwyfeld aan die Engelse sal geskied.

In die kamp het ek 'n hoop siekes gevind wat in die sinkhutte lê—siek hoofsaaklik aan die masels; maar ook ander siektes het daar geheers.

HUISVESTING.—Dit laat veel te wense oor. Daar is niks privaat . . . niks minder geskik vir families kan 'n mens jou voorstel nie. Ek laat buite rekening sulke besware as gebrek aan afsondering. . . .

Hierdie mense was van die voorste klas boere. In die beperkte ruimte wat aan elke familie toegestaan was, was daar te sien siekes, sterwendes en dooies.

Ek het een arme vrou gevind met haar aangesig na die muur gekeer, wat bittere tranes stort. Toe ek haar vra na die oorsaak van haar smart, toe draai sy om en sê dat sy nou net haar sesde en laaste kind verloor het. Almal is dood in die kamp.

'n Groot en grondige klagte onder die vroue was dat daar vir al die verskillende siektes en kwale wat in die kamp heers, van maagkoors en masels tot 'n gebroke been, net twee soorte medisyne gebruik word, en hierdie word uit twee bekende flesse gegooi. Hierdie behandeling het natuurlik agterdog verwek, en die gevolg was dat die vroue hul toevlug tot huismiddeltjies geneem het.

Wat betref rantsoene, was daar, dank sy goewerneur Mackenzie, hierdie tyd geen klagte omtrent voedsel nie, wat kort gelede feitlik ontelbaar was. Ook kon die predikante van die Ned. Geref. Kerk nou klein sommetjies geld gee, wat vir die bou van klein oondjies gebruik word.

Die wyse waarop hierdie vroue van hul huise weggeneem is, is werklik merkwaardig vir sy barbaarsheid. Hulle was letterlik beroof van alles voor hulle weggestuur is; en ek weet van vroue, vroeër welaf, wat vir maande in die veld saamgevoer is sonder dat hulle een maal in staat was om hulle te verkleed, Sommige was gedwing om hul ringe op te gee; andere selfs hul kosbare Erfbybels.

Een vrou het my vertel dat sy £35 op haar bors vir veiligheid weggesteek het om haar en haar kinders mee te voed, en dat 'n offisier haar genader het, haar klere oopgeruk en die geld weggeneem het.

Daar is m.i. erger besware. Die geboue is baie trekkerig en in die winter erg koud. Die grond tussen die vloere sal spoedig baie ongesond wees, ens.

Dr. TURNER.

Cd. 819, bls. 30.

Maand eindigende 31 Mei:

Bevolking	3379
Sterfgevallen in Mei .. .	79

Die gezondheidstoestand van die burgerkamp, Johannesburg, gedurende die maand Mei was oor die algemeen goed.

Dr. CROOK
(Mediese Beampte).

Cd. 819, bls. 54-56.

Dr. Croizler-Durham het hom die toestand van sake heeltemal laat hande uitruk, en ek het hom na die kus gestuur en dr. Crook in sy plek aangestel. Daar is reeds verbetering merkbaar in die algemene gezondheidstoestand en voorkome van die vroue en kinders, hoofsaaklik toe te skrywe aan sy pogings en die hulp van 'n komitee, lede van die plaaslike Hollandse Kerk wat verpleegsters en enige mediese geriewe aan die kranke verskaf het. — Rapport van G. W. GOODWIN, Algemene Superintendent.

Cd. 819, bls. 23.

Ek het persoonlik by 'n besoek in die aand aan die arme families wat na Pretoria gevoer is, 'n vader, moeder en agt kinders in twee klein sinkkamertjies opmekaargehoop gesien, met niks onder of oor hulle vir warmte of beskerming nie; en ek het van my seun se beddegoed gegee om hierdie mense te help wat weke lank in hierdie verwaarloosde toestand gelaat is.

Die here H. A. Cornelissen en F. Smits Verburg, op die oomblik in Europa, was altwee in die konsentrasiekamp op Irene as gevangenes en het dus oorfloedige geleentheid gehad om die kamplewe te beskrywe.

Mnr. Cornelissen was 'n oorlogskorrespondent met die Boeremagte, en ná hy ses maande in die twee kampe Irene en Pietersburg was, het hy verlof ontvang om in Oktober 1901 na Europa te vertrek. Hy skryf die hoë sterftesyfer aan verskillende oorsake toe. Ten eerste die uitgeputte toestand van die vroue en kinders by hul aankoms in die kampe; ten tweede, die feit dat die inwoners in tente gehuisves word — geen Boer sal ooit daaraan dink om met sy familie op die Suid-Afrikaanse veld in die winter te vertoef nie; ten derde, ontoereikende mediese hulp. Sy ernstige klagte is oor die slegte gehalte en ongenoegsame voorsiening van voedsel. Die vleis moes gewoonlik weggegooi word. Hy sê dat as dit nie vir private liefdadigheid was nie, die vroue en kinders van honger sou omgekóm het. Die verklaring word deur mnr. Verburg bevestig (vgl. *De Telegraaf*, Amsterdam).

Die skape wat verskaf word is ongetwyfeld in slegte toestand . . . Oor die algemeen is die mense tevrede met die rantsoen, veral sedert kinders 1 pond meel per dag in plaas van $\frac{1}{2}$ pond soos vroeër ontvang. Die meel is oor die algemeen van goeie gehalte gewees.

N. J. SCHOLTZ,
Superintendent, Irene.

Op 21 April l.l. het ek in die konsentrasiekamp op Irene aangekom. Dit was Sondagmiddag. Daar sou geen uitdeling van rantsoene voor Maandagmôre om agtuur plaasvind nie. Ons moes ondertussen sien om klaar te kom. Op Maandagmôre het ons 7 pond Australiese meel, 4 Engelse onse koffie (gebrande mielies), 7 Engelse onse suiker (pikswart) en 'n halwe ons growwe sout ontvang. Elke Woensdag en Saterdag

het ons behalwe die bogemelde nog 'n Engelse pond skaapvleis ontvang. Die skape was so maer soos windhonde.

Wat hulle te min aan vleis ontvang het, is vergoed deur die lewende goed wat daar in die meel was — swart koringmiet en kewers. Honderde vroue het ek hierdie meel sien sif sonder om te kla, om dit skoon te maak van lewende diertjies en vermufte klonte.

Ek het dit self vir mev. Aart van Wyk, „Rhenosterpoort,” Soutpansberg, teruggeneem; en na heelwat mooipraak en vleitaal het ek daarin geslaag om vir haar net soveel ander meel te kry as wat die vermufte klonte en miet wat sy uit die meel gesif het, geweeg het.

Een ronde tent is toegeken aan elke twaalf persone om in te lewe, sonder om in ag te neem of hulle tot dieselfde familie behoort, sodat hulle digby mekaar, byna op mekaar gelê het, wat egter een voordeel gehad het, naamlik dat die gebrek aan behoorlike beddegoed nie so erg gevoel is gedurende die bitter koue nagte van daardie tyd soos anders die geval sou gewees het nie.

Toe ek aangekom het, was daar een dokter om na al die pasiënte te kyk; later was daar twee; maar hierdie getal kan nie as voldoende beskou word vir 'n kamp van 4000 siele nie. Die aantal begrafnisse elke dag was onheilspellend groot.

Mev. Bodde, 'n Engelse dame vir wie ek die genoeë gehad het om te ken, het as volg oor die kamp op Irene geskrywe. Gedeeltes uit haar brief het verlede somer verskyn:—

23 Mei 1901.

Toe ek Pretoria verlaat het, was daar 5000 vroue en kinders in die kamp op Irene, en 1000 is gerapporteer as krank. Die kamp self is op dieselfde plek waar die kamp van Britse soldate was toe hulle krygsgevangenes op Pretoria was. Die

Die nagte was uiters koud, en sommige dae ook die wind. Ek het alles in my vermoë gedoen om die mense te help en hul ontberings te verminder deur komberse, skaapvleis en seiltjies te gee. Oor die algemeen is hulle taamlik goed voorsien. Klagtes is onvermydelik in 'n kamp van 4500 mense Die skaarsheid van hout het veel kommer veroorsaak en lewer een van die grootste ontberings van die mense Daar is meer as genoeg werk vir nog 'n mediese beampte in die kamp, daar dit heeltemal onmoontlik vir 'n man is om meer as vyftig pasiënte op 'n dag te besoek en behoorlik aandag aan hulle te gee.—Dr. GREEN se Rapport.

Cd. 819, bls. 31.

grond is hoog en skuins. Die kampe is omhein met doringdraad en word deur wagte bewaak, wat geen toegang of uitgang sonder 'n militêre pas toelaat nie. Daar is geen waarheid in die bewering, wat ek tot my verbasing in Londen herhaal sien, dat die vroue en kinders uit eie beweging na die kampe gegaan het of dat hulle gewillig is om daar te bly nie. In byna elke geval is hierdie vroue met hul kleintjies met geweld van hul huise weggeneem op 'n oomblik se kennisgewing. Hulle is deur die soldate geneem en in oop veetrokke en waens geplaas, terwyl hul eie pragtige waens, karre en rytuie voor hul oë verbrand is.

Die werk van die vernietiging van die besittings van hierdie ongelukkige mense was hoegenaamd nie beperk tot eetware of tot huise wat skuiling aan die vyand kon bied nie. Duisende bale kosbare wol is in die Standertonse en Ermelose distrikte vernietig geword deur hulle eers met lampolie nat te maak en daarna aan brand te steek. Bale wol kan nie vir voedsel gebruik word nie!

Die indruk skyn in hierdie land te heers dat daar 'n end gekom het aan die verbranding van plase. Niks kan verder van die waarheid wees nie. As daar 'n ontruimingsbeweging plaasvind en 'n leër trek uit om die land van lewensmiddele skoon te maak, dan word die plaashuise stelselmatig eers natgemaak en dan verbrand. Toe mev. Botha van lord Kitchener verlof bekom het om haar eggenoot te besoek, het sy die land in 'n kar deurreis en elke aand op pad by 'n plaashuis deurgebring. Ná sy vyf dae by haar man was, het sy haar terugreis na Pretoria aanvaar. Sy kon nie langs dieselfde pad terugkom nie, want al die huise wat herberg aan haar gegee het, is in daardie kort tussentyd tot op die grond afgebrand. Die werk van vernieling word gewoonlik in verskriklike haas uitgevoer, want die soldate is bang dat hulle, te midde van hul werk, deur die Boere aangeval kan word. Daarom steek hulle gewoonlik die huis aan brand of blaas die mure met dinamiet op as dit sterk gebou is. Die land word verwoes, honderde sakke graan word oopgesny en onder die voete vertrap, vrugtebome word afgekap; en dit moet alles binne 'n paar uur gedoen word. In die grootste aantal van hierdie huise wat verbrand is, word daar pragtige tente gehou wat deur die jong Boere gebruik word as hulle met hul vee in die veld gaan bly. As hulle verlof gekry het om dit saam te neem, sou hulle ten minste iets oor hul hoof gehad het; maar geen vrou is toegelaat om 'n tent met haar saam te bring as

beskutting teen die son by dag en die koue by nag nie. Die tente is saam met al die ander huisraad verbrand geword; en op hierdie wyse tot die bedelstaf gebring en sonder dak, is hulle oor die veld weggevoer en aan die kamp oorgegee waar hulle tot vandag toe gevangenes is.

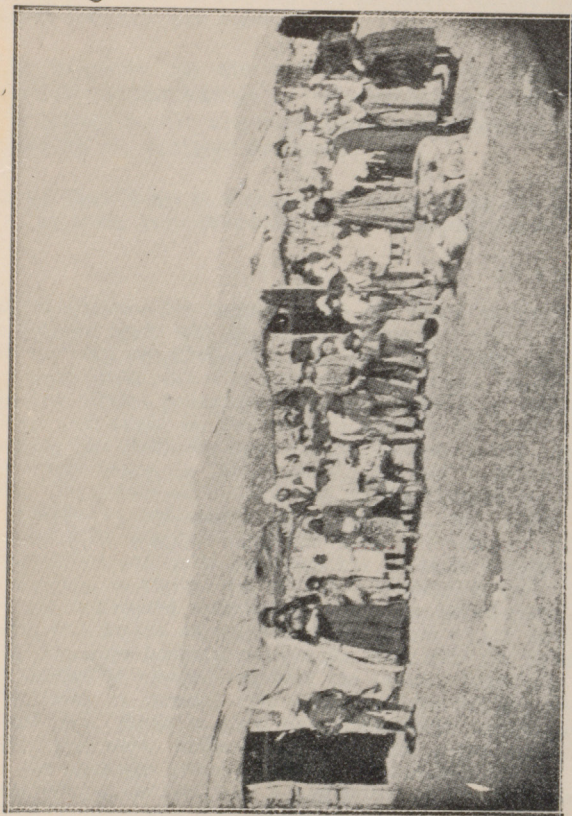
Toe ek Pretoria verlaat het, was dit reeds baie koud, selfs binne my eie huis. Wat dit buite in die tente moes gewees het teen die kale berghelling, laat my gril om aan te dink. En dit was nog maar die begin van die winter. Die getal sterfgevälle onder die kinders is ontsettend. As die sterfte nie gekeer word nie, sal daar geen kinders in die kamp oor wees as die winter verby is nie. Die vroue en kinders slaap op strooimatrasse³⁾ op die kaal grond.

Die tente is nie uitgevoer nie, en hulle verskaf byna geen beskutting teen die wind nie; ook het die vroue geen behoorlike klere nie. Sommige kon 'n kombers gryp uit die vreugdevuur wat van hul goed en besittings gemaak was; maar as hulle net toegelaat was om hul beddegoed te bring, sou hulle ten minste verlos gewees het van 'n deel van die diepe ellende waarin hulle nou verkeer. In die reël was hulle nie toegelaat om iets saam te bring nie behalwe die klere aan hul lyf. Daar is ook byna geen brandstof in die kampe nie; dit is uiters skaars.

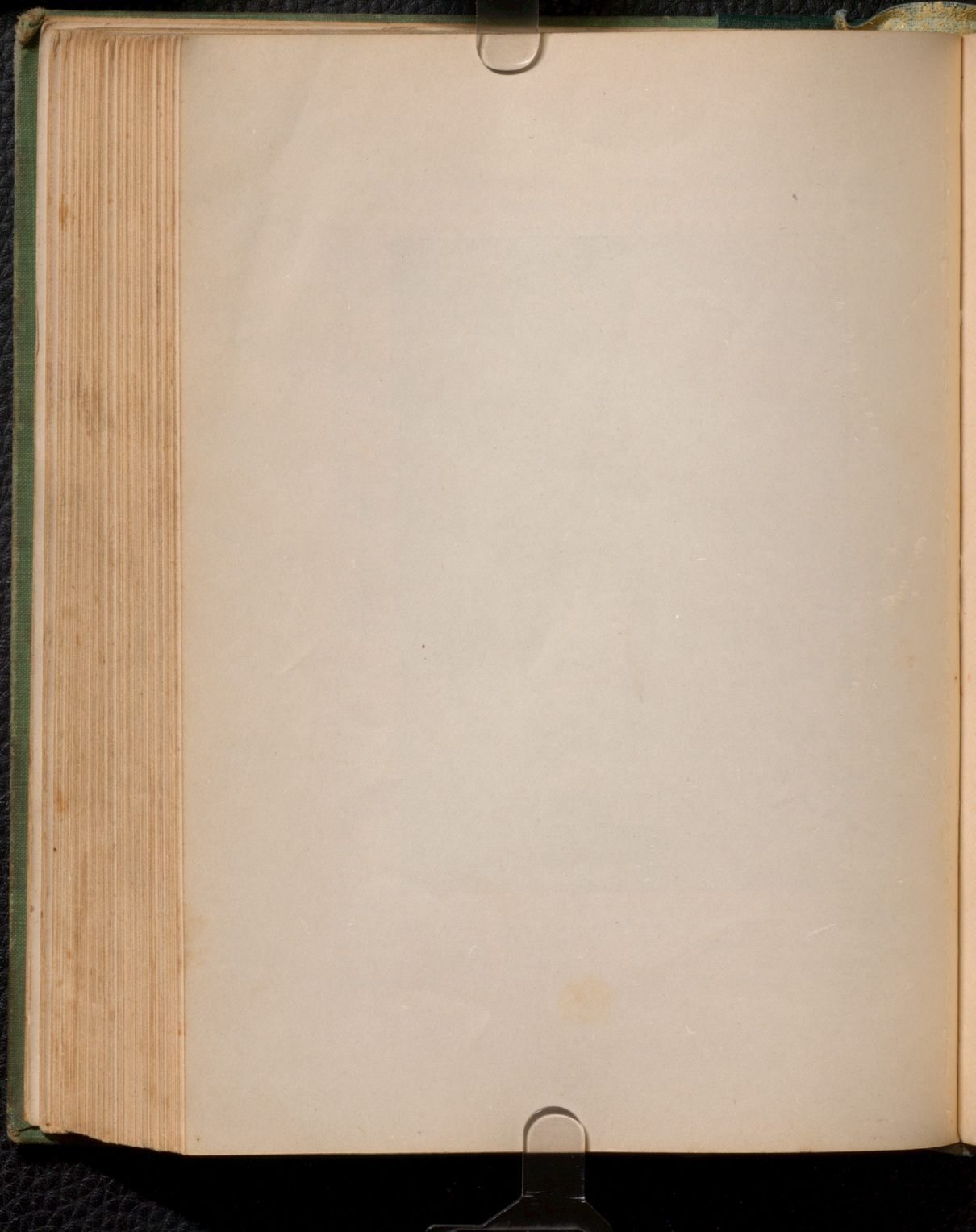
Terwyl die beskutting ellendig is, is die voedsel ook baie sleg. Die militêre outoriteite het 'n skikking met 'n kontrakteur gemaak waarvolgens hy die kamp met kos vir volwassenes voorsien. Geen spesiale voedsel word aan kinders verskaf nie. Die rantsoene wat die kontrakteur lewer, is hoegenaamd nie die gewone rantsoene van die leër nie en bestaan uit meel wat dikwels bitter is en ongeskik om te eet. Al was dit goed, die vroue is nie gewoon aan wit fynmeel nie en hou daar nie van nie. Hulle het altyd of growwe meel of boermeel gebruik, en wit fynmeel (flour) het baie van hulle vir die eerste maal aangeraak die dag toe hulle die eerste rantsoen ontvang het. Die koffie is die naam nie werd nie, en dit lyk of dit hoofsaaklik van gebrande akkers gemaak is. Die suiker is die afskraapsel van die suikerfabriek. Die voedsel is heeltemal ongeskik vir volwassenes, en die kinders verhonger eenvoudig en sterf. Die sterfgevälle onder die kinders is ontsettend. Van een plaas alleen is daar tien kinders dood, en daar is

³⁾ Die kamp op Irene was in hierdie opsig vir ander kampe voor. Matrasse was skaars en katels nog skaarser; die meerderheid het op die kaal grond geslaap.

gevalle waar elke kind in die familie gesterf het. Hoe kan dit anders wees? Kinders onder sewe jaar het behoefte aan een of ander soort melkkos. Ek weet natuurlik dat vars koeimelk onmoontlik is. Elke melkkoei is gekommandeer vir gebruik van die militêre hospitale; maar dit is geen rede waarom kinders nie kan voorsien word van gekondenseerde melk en „Mellin's Food” nie. Die verklaring dat dit onmoontlik is om gekondenseerde melk aan die krygsgevangekampe te lewer, mag hier gemaak word; maar ek het nooit so 'n verontskuldiging in Pretoria gehoor nie. Ek weet self verseker dat daar 'n onbepaalde hoeveelheid gekondenseerde melk in Pretoria is. Ek het my eie babetjie vir die afgelope twee jaar daarop gevoed en het nooit die minste moeilikheid gehad om so veel te kry as wat ek wou hê nie, met uitsondering van die eerste vier maande ná die inname van Pretoria. Daar is nie alleen 'n onbepaalde hoeveelheid gekondenseerde melk in Pretoria nie, maar 'n Hollandse liefdadigheidskomitee, wat gevorm is met die doel om aan die noodlydende vroue en kinders hulp te verleen, het werklik talle van kinders in die kamp aan die lewe gehou deur gekondenseerde melk en ander voedsel vir die kleintjies uit te deel; maar om een of ander rede — ek dink dit was teen Aprilmaand — het die militêre owerheid die lisensie by magte waarvan die Hollandse komitee in staat was om hierdie lewensmiddele aan die kinders te verskaf, teruggetrek, met die gevolg dat die kinders nou soos vlieë doodgaan. Waarom hulle van gekondenseerde melk en ander lewensmiddele beroof moet word, kan ek nie verstaan nie. U kan nouliks verwonder wees dat daaraan 'n verkeerde verklaring gegee word deur die Boere. Hulle is daarvan bewus dat die outoriteite met voorbedagte rade bevel gegee het dat die vroue en families van manne wat nog veg, net half-rantsoen sou ontvang en hoe genaamd geen vleis nie (vgl. Aanhangsel A). Sedert my aankoms hier in die land het ek verneem dat die intrekking van hierdie onmenslike bevel te danke was aan druk op die ministerie in die Laerhuis uitgeoefen. Ons het in Pretoria niks daarvan geweet nie. Al wat ons weet, is dat die konsuls van vreemde moondhede geprotesteer het teen die weiering van volle rantsoen aan vroue en kinders wie se mans nog op kommando is; en as gevolg hiervan het daar 'n end gekom aan die onderskeid wat gemaak was — so het ons altyd verstaan — uit respek vir die konsuls. 'n Paar verpleegsters word toegelaat in die kamp; maar die dokters verstaan nie die taal van baie van hulle pasiënte nie en daar is struikelblokke geplaas in die weg van

Kamphutte, 1901.

die Hollandse Vereniging, wat onderneem het om mediese hulp aan die lydendes te verskaf.

Dit is niks meer as menslik dat die Boere hierdie daade met taamlik veel agterdog aanskou nie.

Die begeerte om die toestande van die ongelukkige inwoners van die kampe te verbeter het tot uiting gekom in 'n beroep op die vreemde Konsuls om bemiddelend op te tree by die militêre owerheid:—

Aan Sy Eksellensie D. CINATTI, Konsul-generaal van Portugal, en ander verteenwoordigers van vreemde moondhede.

25 Mei 1901.

EKSELLENSIES,—Die toestand van die vroue en kinders van ons burgers, veral van dié wie se manne nog veg, is van so 'n aard dat ons, die ondergetekende vroue, dit hoogs noodsaaklik ag om die hulp van die Konsuls in te roep. Hierdie arme, hulpelose wesens ly onbeskryflik veel; hulle is so verswak ten gevolge van slegte en onvoldoende voedsel dat hulle die verwoesting van siekte en koue nie kan weerstaan nie. Die koue is al reeds skerp op Irene, wat in die reël 'n warm klimaat besit. Ons sidder om te dink wat op die Hoëveld moet gebeur op Middelburg, Standerton en Vereeniging, ens. Slegs 'n paar families word toegelaat om klere saam te bring; die ander het niks meer as wat hulle aangehad het toe hulle verplig was om hul wonings te verlaat nie, en dié is verslete en vuil. 'n Paar kon ook beddegoed saambring; maar die meerderheid het ôf te min ôf niks nie en word genoodsaak om op die koue aarde te lê, met geen beskutting teen die koue weer nie as die seil. Hul voedsel is meestal ongeskik om te eet. Ons weet van 'n geval waar 'n moeder drie kinders binne sestiende dae sien wegdra het. Hulle is dood aan maagsiekte veroorsaak deur slegte vleis, meel, koffie en suiker; geen ander voedsel word aan die gevange vroue en kinders uitgedeel nie. 'n Ander dogtertjie van dertien jaar lê nog gevaarlik krank. Geen seep en geen kerse is aan hulle gegee nie; dit word „weelde-artikels” genoem! Ons Afrikaanse nasie kan nie op fynmeel (flour) lewe nie—al is die kwaliteit ook nog so goed; die armstes is gewoon aan volop melk en eenvoudige maar voedsame voedsel.

Ons is oortuig dat hierdie jammerlike toestand van sake vererger is deur ruwe en ongevoelige mense soos superintendent

Scholtz op Irene. Die vroue verkies liewer om te verhonger en met hul kinders te ly, al is daar twintig opeengehoop in een tent, met weinig of geen beddegoed nie, as om hulle aan belediging bloot te stel as hulle met hul nood voor die dag kom.

Word dit teenswoordig so 'n misdaad beskou om vir huis en onafhanklikheid te veg dat dit op weerlose vroue en hulpelose kinders gewreek moet word ten einde die dapper handjievol manne met leeuemoed tot oorgawe te dwing? Ons smeek u ernstig om sonder versuim stappe te doen ten einde die ontberings van hierdie ongelukkige wesens te versag. Ons klein volkie word uitgeroei. Daar is reeds baie gevangenes in Ceylon en elders, en burgers in die veld wat sonder om te weet, beroof is van vrou en kinders.

Met die winter wat voor die deur is, is daar geen tyd om te verloor nie. Help ons in godsnaam en in naam van die mensheid. Hy sal u seën, en u sal ons ewige dankbaarheid ontvang.

Ons het die eer te wees, Eksellensies, u dienswillige en bedroefde

Hierdie beroep is geteken deur nege dames van Pretoria, o.a. mev. generaal Joubert, mev. ds. Bosman, mev. Van Warmelo, mev. A. H. Malan en mev. Brugman. Hierdie beroep van 25 Mei is ná behoorlike oorweging deur die konsuls aan lord Kitchener oorhandig, wat egter nie eens die ontvangs daarvan erken het nie. Ná vyf weke gewag te hê, het dieselfde persone die volgende petisie ingedien:—

Aan Sy Eksellensie D. CINATTI, Konsul-generaal van Portugal, en ander verteenwoordigers van vreemde moondhede.

PRETORIA, 1 Julie 1901.

EKSELLENSIE! — Die ondergetekende komitee van Boerevroue, uit naam van die Boerevroue in Suid-Afrika en met die oog op die ernstige toestand in die verskillende kampe van gevange vroue en kinders, op die ontsettende sterftesyfers ten gevolge van siekte veroorsaak deur koue en honger, en gesien die gevaar wat ons dapper klein nasie loop — tensy spoedig verlos — om totaal uitgeroei te word, wend hulle andermaal tot u as hul enigste aardse hulp in hul groot en bittere nood.

Ons smeek u ernstig om sonder versuim u Regerings te versoek, in naam van die mensheid, om hul vriendskaplike invloed

by die Regering van Groot-Brittanje te gebruik ten gunste van die hulpelose vroue en swak kinders.

Vir ons mans vra ons niks nie—hulle is manne en goed in staat om alles te verduur wat dit die Voorsienigheid behaag het om oor hulle te laat kom; maar ten behoeve van hul gevange families eis ons, op grond van gewone regverdigheid, van die magtige en ryk Engeland voldoende en beter voedsel, warm kleding en beddegoed; ook dat ons geen struikelblokke in die weg gelê sal word om die verskillende kampe te besoek nie, ten einde vir sover ons kan, hulp te verleen.

Hulle is met geweld uit hul huise gesleep, hul kos en klere is deur vuur vernietig en hulle sterf nou weekliks by honderde uit gebrek aan hierdie lewensbehoefes. Ten einde ons dapper mans tot oorgawe te dwing word hul families gemartel en is hulle op weg om met wortel en tak uitgeroei te word. Al is daar nie veel bekend van die baie kampe wat oral oor die land gesaai is nie, is u voldoende op hoogte van wat in die Irene-kamp, wat vir die beste gehou word, plaasvind, en u is dus in staat om daarvan 'n verslag aan u Regering te gee.

Ons bid God dat u pogings met sukses bekroon mag word, sodat daar spoedig hulp mag kom vir hierdie ongelukkige slagoffers van 'n wrede en onregverdige oorlog.

Ons het die eer te wees, Eksellensies, u dankbare, ens.

(Naamtekenings.)

In hoofsaak dieselfde as die beskrywing van mev. Bodde is 'n ander een deur 'n Transvaalse dame na Engeland geskrywe:—

PRETORIA, Mei 1901.

In byna elke geval is hulle (die vroue) op 'n oomblik se kennisgewing uit hul gerieflike wonings weggeneem en nie eens toegelaat om 'n stukkie kos saam te neem nie. Hulle is, en word nog, in oop veetrokke en waens gegooi, terwyl hul eie pragtige waens, karre en rytuie voor hul oë verbrand en hul huise aan brand gestee of opgeblaas word as hulle te sterk gebou is

Die oes word verniel, honderde sakke graan oopgesny en onder voete vertrap, bome afgekap in sommige gevalle onderkant die ente — dit alles in 'n paar uur.

Ek kan honderde mense noem wat ek by name en persoonlik ken. In die skaapdistrikte Standerton, Ermelo, ens., is daar duisende bale wol verniel nadat hulle eers met paraffien deur-

Q—Die Smarte

week is. Dit word beweer dat daar geen eetware op die plase agtergelaat moet word nie, sodat die Boere op kommando dit nie kan kry nie. Die baie wol kan tog nie as *voedsel* dien nie. Dan sê hulle dat net die plase in die nabyheid van die spoorlyn verniel word. Dit is onwaar.

Twee-derdes van die Republieke, met uitsondering van die dorpe en die plase van hulle wat die wapens neergelê het, is verwoes. Die gekleurdes van die Kaapkolonie, meestal basters, neem aktief deel aan die vernieling en plundering van die eiendomme voor die oë van die hulpelose vroue, soms met belediging en ontbering. Ons het gehoor — en ek hoop dit is waar — dat die Australiese vrywilligers geweier het om te veg, „omdat hulle nie gekom het om teen vroue en kinders nie, maar teen manne te veg”. Die toestand van die vroue- en kindergevangenes is verskriklik, te aaklig om beskryf te word.

Ek praat alleen van Irene. Ons weet niks van wat op ander plekke aangaan nie, maar dit word erken dat sommige kampe baie sleg is. Die kamp op Irene is op 'n heuwel, baie warm by dag en skerp koud in die nag. Die daaglikse sterfgevälle is alreeds ontsettend. . . . Een van my bloedverwante, 'n weduwee met vyf kinders, het die ongeluk gehad om 'n paar dae in Irene te moet deurbring. Hulle vertel my die tente is sonder voering; die vroue en kinders slaap op die kaal grond op strooimatrasse met min om hulle toe te maak. Sy het baie van haar eie gehad, maar self toe nog was die koue ondraaglik. In die somer word hulle nat van die dou, en nou met 'n snydende wind kan hulle maar net so wel op die oop veld wees; as die bedde in die môre opgetel word is die grond daaronder papnat. As hierdie arme hulpelose mense maar net toegelaat was om hul eie beddegoed en hul eie tente te bring sou hulle meer gemak gehad het.

Elke Boer het 'n goeie tent; hulle ken die lewe — ten minste die jongeres onder hulle bring maande deur in tente as hulle trek met hul vee in die winter; maar dan staan hulle in die Bosveld, goed beskut met bome, met volop brandstof en alle ander geriewe. Maar hier is hulle half verhongers, met geweld van hul huise weggeneem, met net die klere wat hulle aan gehad het. Een ou vrou het my vertel — weduwee van een van die lede van ons Uitvoerende Raad (wat op Derdepoort deur die Kaffers onder bevel van Engelse offisiere gedood is) — dat sy gedwing was om haar skoene uit te trek — ook haar dogter en klein kindertjies — en om kaalvoet na die naaste kamp te stap.

Die meel wat aan hierdie gevangenes — vroue en kinders van elke leeftyd — uitgedeel word, is dikwels bedorwe en nie goed vir 'n hond nie: koffie — een of ander giftige soort goed wat met akkers gemeng is —, suiker — die uitkrapsel van die fabriek. Ek het monsters hiervan gesien en het die versekering ontvang dat hulle liever sal verhonger as om sulke goed te eet en te drink.

Ons word uitgeroei as 'n volk.

Ek weet van verskeie gevalle waar die mans of gevange is of nog veg en die vrou met haar drie kinders dood is, en van 'n moeder wat al ses haar kinders verloor het. Een vrou het my vertel haar man is in St. Helena, sommige seuns nog op kommando, haar dogter se man gedood, en dat sedert sy na Pretoria gebring is, daar van haar plaas alleen tien kinders dood is.

Glo my, God weet, ek oordryf nie. Niemand *kan* dinge erger beskrywe as wat hulle reeds is nie. Ons land is verwoes, maar ons kan dit weer opbou. Wat ons nie kan doen nie, is om aan ons arme gevangenes as hulle terugkom, hul vroue en kinders, hul familiebetrekkings en vriende terug te gee

Hulle sê ons is erger as die manne; maar wat het die onskuldige klein kindertjies gedoen om verhonger te word en ten gevolge van siekte of koue om te kom?

Dit is nog maar Meimaand, en dit is bitter koud in die nag in Pretoria; wat dit op die Hoëveld en koue distrikte moet wees, en wat dit in Julie moet wees, kan niemand wat weet, aan dink nie. Ek is een van die ongelukkige mense wat nie hul gedagtes te boek kan stel nie. Dit sou die pen van 'n Olive Schreiner (God seën haar!) vereis om die ontberings van ons vroue en kinders te beskrywe.

Baie interessant is mej. Malherbe se kort oorsig van die werk wat deur die vrywilliger-verpleegsters in Pretoria gedoen is. Hierdie dames, wat die las en hitte van die dag vir vyf lange maande verduur het, is deur die dames-kommissie afgedank.

Ek het op 7 April 1901, saam met mev. Armstrong, mev. Stiemens, mev. Vlok, mev. Enslin, mej. Findlay, mej. Van Warmelo, mej. Celliers en die mejj. Dürr, uitgegaan. Ons het almal vrywillig en op versoek van die vroue in die kamp

Ses dames van Pretoria, wat vrywillige werksters is, doen besoek in die kamp en woon in tente. Elke dame neem 'n afdeling en

gegaan, en natuurlik sonder salaris — ja, ons het meestal self vir ons spoorwegkaartjies van en na Pretoria betaal. Wat ons ete betref, het ons dieselfde rantsoen soos offisiere ontvang, en die Hollandse Hulpfonds het £3 per maand vir ons ete bygedra.

Ons was ses maande in die Irene-kamp gewees, en op 10 Oktober is ons afgedank; daar is geen rede vir ons afdanking genoem nie.

Ons was meer as hartseer om die kamp te verlaat en die vroue het ook hul spyt te kenne gegee deur 'n petisie op te stel wat gesmeek het dat ons moes aanbly. Selfs generaal Maxwell het aan een van ons sy spyt uitgedruk dat ons weggeneem moet word van die nuttige werk wat ons gedoen het.

Dit het gelyk of ons veel beter toegerus was om ons vroue te versorg, daar ons hulle ken en verstaan, as Engelse verpleegsters, wat nie 'n woord van hul taal kon verstaan nie, aangesien ons selfs as tolk vir die dokter moes optree.

Die dagtaak het om agtuur v.m. begin en het bestaan uit 'n besoek aan elkeen van die 200 of 150 tente wat aan elkeen van ons toevertrou was. Daar maak ons aantekeninge van die siekes, neem hul koors, ken mediese geriewe toe

besoek elke tent in die môre en rapporteer dan aan die mediese beampte die ernstige gevalle en verpleeg die siekes sover sy kan. Hierdie dames doen hul werk goed, en dit sou moeilik en onmoontlik vir die teenswoordige mediese staf wees om sy werk sonder hulle te doen.—Dr. Green se Rapport.

Cd. 819, bls. 81.

Ses (Pretoriase dames) woon permanent in die kamp. Hulle ontvang rantsoene, het 'n groot markeetent vir hul eetkamer en vier ronde tente. Hulle moedig die mense nie aan om hul siekes hospitaal-toe te stuur nie; mnr. Esselen doen dit, maar die siekes bly in hul tente in veel groter getal as wat wys en reg is. Hulle het ons te verstaan gegee dat hulle dieselfde rantsoen ontvang soos die kampe; maar ons het ontdek dat hulle in werklikheid offisiërsrantsoen ontvang — 'n dubbele hoeveelheid vleis. Hulle sê die vleis was so skraal dat hul gesamentlike rantsoen (agt pond) net ses pond vleis lewer as die bene uitgesny is.—Rapport van DAMES-KOMMISSIE.

Cd. 893, bls. 119.

Dit is die beskouing van die Kommissie dat die dames van Pretoria 'n gevaarlike element in die kamp is. Hulle beliggaam 'n vyandige houding teen die gesag van die superintendent (mnr. Esselen) en dien as nuusdraers en tussenpersone tussen die kamp en die dorp.—Cd. 893, bls. 119.

Die ses dames van Pretoria wat tot die Rooikruis behoort . . . bly hier vir 'n maand aaneen en word dan deur ander uit Pretoria afgepos. Hulle is van groot hulp vir die mediese beampte en is onvermoeid in hul besoek en rondtes onder die siekes in die kamp.

G. F. ESSELEN, Supt.

Cd. 819, bls. 236.

(hierdie het die pasiënte ontvang by vertoning van 'n kaartjie van ons aan die geneesheer op diens) en lewer mediese hulp waar nodig. Al die tente onder toesig van elke persoon moes teen eenuur elke dag besoek wees; dus het die hoeveelheid werk ons natuurlik verhinder om aan elke pasiënt alles te doen wat gedoen moes word; in geval van 'n epidemie het ons tot 500 pasiënte gehad. Die besoeke van die dokters aan die tente onder ons toesig was verdeel tussen die môre en die middag, die helfte van die siekes word op 'n slag besoek.

In die middag het ons siek-tente besoek om te sien of die pasiënte alles het wat hulle vir die nag nodig het; voordat ons hulle in die namiddag verlaat, word hul koors weer geneem, daar dit die laaste besoek vir die dag was.

Ek het dit in 'n Blouboek gesien dat die komitees van dames (uitgestuur om die kampe te inspekteer) verklaar dat hulle ons gevind het besig met hekelwerk: dit mag so gewees het. As dit die geval was, dan kon dit alleen tussen een- en drie-uur n.m. gewees het — dit word ons vir ete en rus gegee; en enigeen wat iets van die lewe in Suid-Afrika weet, is bewus daarvan dat dit onmoontlik vir vroue is om daardie ure buite te werk; al die hekelwerk wat ons gedoen het, was ten behoeve van die vroue en kinders in die tente.

In die Blouboek word ook 'n voorbedagte onwaarheid vertel, d.i. dat ons nooit 'n soepkombuis of 'n looiery aan die gang probeer sit het nie. Mev. Armstrong het herhaaldelik versoeke gerig aan die superintendent om fasiliteite vir altwee, maar het altyd ontwykende antwoorde ontvang en seker nooit enige fasiliteite om hulle te begin nie. In een ander kamp wat besoek is, Van der Hoven s'n, naby Pretoria, het 'n paar Boeredames 'n soepkombuis begin, en die militêre outoriteite het daar 'n end aan gemaak.

Nog iets, ons het *nooit* huismiddels aangemoedig nie; maar as huismiddels gebruik is, dan het hulle eers moes kom uit die winkel wat die militêre owerheid vir gebruik van die kamp daar opgerig het.

Oor die algemeen was die toon deur hulle aangeslaan, om te beweën en te beklaag sonder om aktiewe stappe te doen om die mense te help om hulself te help en om die beste van die toestand te maak.—DAMESKOMMISSIE.

Ons het hulle omtrent 3.30 in die middag besoek en het hulle in hul markeetent gevind besig met hekel- en naaldwerk.—Bis. 119.

Die verkoop van Hollandse medisyne is verbode; maar die „Pre-

Dat die mense vergiftig is deur hierdie huismiddels, is toriase dames" bring hulle uit.—
Od. 893, bls. 118.

eenvoudig belaglik. Hulle bestaan uit die eenvoudigste bestanddele van die apteker se kuns en is in gebruik van dat Boere Boere is; waarom hulle daarvan sou doodgaan die eerste maal dat hulle onder die Engelse vlag toegedien word, is onverklaarbaar. In my vyf maande van kampwerk het ek nie een persoon besoek of van een gehoor wat deur huismiddels vergiftig is nie.

Die hospitaal bestaan uit een gebou van baksteen met twee groot siekkamers, en sewe markee-tente. Daar is altesame omtrent sestig bedde. Daar is drie dokters, een apteker en twee assistente, twee geoefende verpleegsters, drie ongeefende verpleegsters en verskeie kamp-assistente. Sover ek kon oordeel, was die hospitale in 'n voortreflike toestand.

Wat klagtes betref, kan ek 'n boek vol maak; maar om so kort moontlik te wees: daar was 'n eienaardige gebruik om vroue en kinders te straf; vir beuselagtige oortredings—soos klere was op 'n verkeerde plek—word hulle na 'n draadkamp gestuur, waar hulle ure agtereën in 'n klein tentjie moes bly.

Dan weer was die voorsiening van brandstof so sleg gereël dat ek van tye weet waarin die mense dae lank geen brandstof hoegenaamd gehad het nie; en feitlik nooit het hulle vir hul behoeftes genoeg gehad nie. Wat die skole betref, hulle word baie gewaardeer, maar soos gewoonlik was daar die gedurige ergernis wat die mense van die kamp altyd ondervind het: die Hollandssprekende onderwysers word eerlank weggeneem; dit, soos begryplik is, kon nie anders as 'n groot grief by die mense wees nie en het 'n vermindering van die belangstelling in die skoolwerk teweeggebring.

Nou wat die rantsoene van die mense in die kamp betref: voor ons aankoms, volgens mededelings van vroue in die kamp, was die toestand heelwat slegter; maar die kwaliteit en kwantiteit van die voedsel wat hulle tydens ons verblyf aldaar ontvang het, spreek vir hulself. Ek mag in die verbygaan sê dat die vernaamste voedsel van ons landgenote vleis is—soos

Daar is geen bepaalde brandstof-rantsoen in die kamp nie. In die week voor ons besoek was die gebrek daaraan besonder groot.

Daar was baie klagtes in die kamp oor gebrek aan brandstof, en mnr. Esselen het blykbaar veel moeite om in die behoefte te voorsien. Geografies is Irene net so goed geleë vir toevoer van hout as Johannesburg of Krugersdorp; en tog, ten gevolge van gebrek aan metode, is hierdie kamp in 'n veel slegter toestand wat dit betref, as die twee laasgenoemde kampe.

natuurlik is weens die troppe skape en beeste wat hulle besit; ja, hulle is gewoon om minstens een maal per dag vleis te hê, en die rykeres twee en drie maal, sowel as 'n onbepaalde voorraad melk en eiers. Om sulke mense skielik op twee en 'n half pond vleis per week vir volwassenes en een pond vir kinders te plaas, waar hierdie vleis nog bestaan uit maer, oorjaagde skape of „bully-beef”, kan die resultaat begryp word — die ontsettende sterfte in die kampe.

Herhaaldelik het ek die mense oor te min kos hoor kla, daar hierdie slegte vleis alleen aangevul is met een pond meel per dag vir volwassenes en 'n halfpond vir kinders en 'n bietjie koffie en suiker per dag vir elkeen; rys word een maal in die week gegee.

Die kwessie van bedde is 'n ander grief; daar is een bed vir elke vier persone, sodat die groot meerderheid van vroue en kinders op die grond slaap; ja, 'n mens kan 'n interessante vergelyking maak tussen die teenswoordige lewe van hierdie ongelukkige mense en dié van die Kaffers op die platteland. 'n Ander groot grief was die behandeling van vroue in die kampe wie se mans nog op kommando is. In verskeie gevalle waarvan ek persoonlik weet moes hierdie vroue alle moontlike ergernisse verduur; versoeke wat aan andere toegestaan word, word aan hulle geweier; feitlik moes hulle voel dat hul mans as misdadigers beskou word.

'n Ander van die Pretoriase dames-verpleegsters, mej. Van Warmelo, gee 'n beskrywing van Irene-kamp en die werk aldaar:—

IRENE, 20 Julie 1901.

Gedurende die eerste week van my verblyf op Irene (Mei 12—19) was die getal sterfgevälle veertien. Dit het gestadig toegeneem, en in die middel van Junie was dit sewen-entwintig; toe, tot ons ontsteltenis, was dit die volgende week sewen-en-veertig, en sedert dié tyd was daar twee maal meer as vyf-en-veertig in een week.

Daar was dié tyd 'n epidemie van masels in die kamp, en die kinders het by honderde gesterf aan die verwickelings wat daarop gevolg het — ontsteking in die longpype, borsvlies en longe. Gedurende Juniemaand het ons nie minder as 137 sterfgevälle gehad nie — 'n ontsettende sterftesyfer vir 'n

bevolking van minder as 5000 mense; en hiervan was omtrent 100 kinders onder vyf jaar. Noudat longontsteking begin, sal die sterftesyfer, vrees ek, hoër word.

Ek dink dit sou veel beter wees om meer dames en verpleegsters te kry om in die hospitaal te werk om also die geoeffende verpleegster verligting te gee van veel kommer en oorspanning.

Dr. GREEN.

Die volgende is 'n uittreksel uit die dokter se rapport vir die maand Junie 1901:—

„Gedurende die maand was die sterftesyfer hoog ten gevolge van:—

„1. 'n Baie strawwe epidemie van masels.

„2. Die groot onderskeid tussen die temperatuur in die tente gedurende die dag en die nag. Dit is besonder nadelig vir gevalle van masels.

„3. Die teësin in en vrees vir vars lug en water wat baie mense het.

„4. Die kamplewe, waaraan die mense nie gewoon is nie.

„5. Voedsel is gering, vars melk afwesig en die vleis dikwels nie geskik om geëet te word nie.

„6. Geen vars groente te kry nie.

„7. Bestellings vir medisyne en mediese geriewe neem lank om uitgevoer te word en word dan nog nie na vereiste uitgevoer nie. Die gevolg is dat ons 'n tekort kry aan nodige lewensmiddels en belangrike medisyne.

„Sanitêre reëlins word oor die algemeen goed uitgevoer. Die water word uit een bron na ses tenks in die kamp gebring en is na ondersoek taamlik goed.”

Daar is een ding wat hulle vergeet het om te noem, 'n baie belangrike, nl. die opeenhoping in die tente. Gedurende die hele Meimaand het ek twintig persone in een van my tente gehad—drie families: Bronkhorst, Prinsloo en Venter, drie gehude vroue met sewentien kinders; en al het ek dikwels daaroor rapport gedoen, kon ek nie 'n ander tent vir hulle kry nie. Later toe die masels onder hulle uitgebreek het, was daar elf mense wat tege-lykertyd gelê het—twee vroue en nege kinders soos harings in rye gepak, met byna geen staanplek vir iemand tussen hulle nie. Hulle het almal gesond geword van die masels; maar twee van die kinders is dood ten gevolge van verwik-

Die toestand van die inwoners in die afdeling onder mej. Van Warmelo was slegter as in enige ander deel van die kamp. In sommige van die tente is ongetwyfeld te veel opeenhoping. In een tent, byvoorbeeld, is daar twee vroue—mev. Bronkhorst en mev. Prinsloo—en nege kinders. Sommige kinders is gebrekkig gekleed; almal sleg. In 'n ander tent is daar drie families (Venter, Prinsloo

kelings wat later gevolg het. In 'n ander tent het ek neëntien mense gehad, vyf vroue en veertien kinders; en in *dosyne* ander tente van twaalf tot vyftien.

en Dorfling); ouers en kinders veertien in getal. Almal het die masels gehad. Twee kinders is verlede week dood. Een is nog baie siek en sal waarskynlik nie herstel nie.—Rapport van dr. KENDAL FRANKS.

Cd. 819, bls. 163.

Sommige van my tente was langwerpig en uitgevoer; maar die meerderheid was beltente en onuitgevoer, bitter koud in die nag en brandend heet in die dag. Sels in die winter is die hitte in hierdie beltente byna ondraaglik in die dag; wat sal dit nie wees in ons tropiese somer nie? Ek het self twee maande in een van hulle geslaap en weet wat dit beteken. Ek het baie klagtes ingedien oor hierdie opeenhoping en het vir myself die naam van „oproermaker” verdien. Eenmaal het ek direk op die goewerneur, generaal Maxwell, 'n beroep gedoen; maar hy het gesê dat daar niks gedoen kon word nie en dat die leë tente vir nuwe aankomelinge gebruik moes word. Die generaal is altyd baie beleef en vriendelik gewees, en ek glo dat hy alles in sy vermoë gedoen het om toestande te verbeter; maar sy mag is blykbaar beperk en ek vind dat dit in die meeste gevalle heeltemal nutteloos is om 'n beroep op hom te doen.

In die Johannesburgse kamp word nie meer as vier toegelaat om in een tent te slaap nie en daar het hulle groot publieke oonde waarin die vroue kan bak, benewens ketels altyd vol kookwater en publieke baddens waar die vroue kan bad. Waarom moet daar dan soveel onderskeid op Irene gemaak word? Ons het niks van daardie geriewe nie; en toe ek met superintendent Scholtz daaroor gepraat het, het hy gesê dat die Irene-mense van die slegste soort is—'n klas wat heeltemal ongewoon is aan hierdie geriewe van die lewe en dat hulle in 'n veel beter toestand in die kamp is as wat hulle ooit in hul eie huise kon gewees het.

Dit is nie waar nie. Sommige van hulle is ongetwyfeld sonder ontwikkeling; maar die meerderheid van hulle is die gesinne van ryk Boere, gewoon aan elke gerief en selfs weelde van die beskawing, aan voedsel van die mees deeglike en voedsame aard, aan pragtige wonings en warm kleding. Die rede waarom sovele van hulle die kamp in 'n toestand van uiterste armoede bereik het, is omdat hulle met groot haas van hul huise weggeskeur is, met niks anders as die klere aan hul lyf nie. 'n Paar kon 'n bietjie beddegoed en 'n paar stukkies huisraad saambring; maar dit was die uitsondering.

Talle van hierdie mense was verarm deurdat hulle vir byna 'n jaar sedert die inname van Pretoria van alle kommunikasie met die res van die wêreld afgesny was. Hulle was kort van klere, maar het nooit geweet wat honger beteken het nie, want hulle het altyd meer as genoeg gehad om te eet en te drink.

Die afwesigheid van hul mans op kommando het hulle nie gedeer nie; saai en ploeg en oes het soos gewoonlik plaasgevind onder toesig van die vroue, wat meer bediendes as selfs voor die oorlog gehad het omdat die Kaffers bang vir die Boere was en begerig om op goeie voet met hulle te bly; en daar was nie die minste moeilikheid om net soveel werkkragte as wat nodig was te kry nie.

Gedurende die hele oorlog was die houding van die naturelle uiters gunstig en dit is net in die distrikte deur die Britse troepe beset waar hulle astringent en parmantig geword het.

Die sensorskap is baie streng en ons weet byna niks van wat in die res van die wêreld aangaan nie; maar so nou en dan kom daar tog 'n koerant te voorskyn — niemand weet hoe nie —, en op hierdie wyse het ek uitgevind dat dit die algemene beskouing in Engeland is dat hierdie families hulle *vrywillig* onder Britse beskerming gestel het en hul wonings uit vrees vir die Kaffers verlaat het. Niks kan verder van die waarheid wees nie. Daar was maar net 'n paar families in eensame distrikte wat iets van die Kaffers te vrees gehad het, en hulle mag veiligheidshalwe na die dorpe gevlug het; maar nie een vrou waarvan ek weet — en ek het met *honderde* te doen gehad — het gevra om in 'n kamp in 'n tent sonder behoorlike kos of klere geplaas te word nie.

Ek sien ook dat daar 'n groot geroep opgaan dat hierdie mense sonder versuim na hul plase teruggestuur sal word. Dit is heeltemal onmoontlik. Hul huise is tot op die grond afgebrand, hul lande verwoes en hul bome afgekap; dit is oral verlate en swart deur die land.

Nee! Engeland moet voleindig wat hy onderneem het; en wat ons nou eis, is behoorlike en toereikende voedsel. Ons mense was goed in staat om hulself te onderhou; hulle het om *niks* gevra nie; maar nou dat hulle geruïneer en van al hul aardse besittings ontroof is, is die minste wat hulle die reg het om te verwag dit, dat hul lewe in die kamp draaglik gemaak sal word.

Dit is verskriklik om te dink aan die armoede wat die toekoms vir hulle in sy skoot hou, ná die oorlog. Baie vroue het

my vertel dat hulle die Kaffers hul meubels sien wegdra het, en roekeloos verniel wat hulle nie kon wegneem nie. Donskomberse, kussings en bultsakke word oopgesny en die inhoud in die wind gestrooi, varke en hoenders word geslag en die werk van verwoesting deur die troepe aan die gang gesit algemeen voltooï Albums word stukkend gesny, piano's, stowe, ens., voor hul oë in duisend stukke geslaan; al die liefekoosde aandenkings van 'n leeftyd word in die stof vertrap.

Maar boweal het die vroue ontberings ondervind op hul reis na die kampe. Soms vir twintig dae blootgestel aan wind en weer, soms dae lank sonder voedsel of water, beledig en mishandel voorwerpe van veragting en bespottig van elkeen wat verbygaan — is dit te verwonder dat hulle gebroke is in gees en liggaam, verpletter en stom met die gevoelloosheid van wanhoop en hulpelose ellende? En tog in my omgang met hulle was ek gedurig onder die indruk van hul geduld en moed, hul gewilligheid om te ly en met hul kinders te sterf liever as om 'n enkel woord te spreek om hul mans tot oorgawe te beweeg.

So veel is reeds gesê oor die rantsoene wat hulle ontvang, dat ek twyfel of ek u enige informasie oor die onderwerp kan gee. Ek weet dat daar in die laaste tyd enige verbeterings aangebring is in Irene, maar toestande is nog maar sleg. Geen kind kan op 'n diët van 'n halfpound meel en 'n bottel waterige melk per dag groei nie; en dit is wat al die kinders onder vyf jaar kry. En dan word geen sout, geen vet gegee nie; meel met water gebak en *niks* meer nie. Dié wat ouer is, kry 1 pond meel per dag en 2 pond vleis weekliks, sowel as 'n bietjie koffie en suiker. In die laaste tyd was die vleis altyd ongeskik vir gebruik, en dit word daaglik slegter. Hulle kan nie eens soep daarvan maak nie, al sou hulle iets hê om in die soep te sit. Ons kon altoos bestellings uitskrywe vir rys, sago, gars, maizena, seep en kerse as „mediese geriewe” in geval van siekte; maar toe die apteek gewoonlik gebrek aan alles gehad het, het dit nie veel gebaat om bestellings te skrywe nie. En ons was vir drie weke sonder 'n korreltjie rys of gars. Soms was daar vir 'n week of tien dae nie 'n druppel kasterolie of lewertraan te kry nie, en die mense moes daarsonder klaarkom.

In al hierdie tente vier armoede, vuilheid en onkunde hoogty Om die vel van die siek kinders te sien sou dit nodig wees om die vuilgoed af te krap. Onder hierdie omstandighede is dit nie wonderlik dat so vele doodgaan nie, maar dat iemand herstel Die hoë sterftesyfer is hoegenaamd

Die sin in die dokter se rapport omtrent gebrek aan sindelikeit is belaglik. Ek kan glo dat maagkoors en malaria deur vuilheid en verwaarloosing aangebring word, maar seker nie long-, borsvlies- of luggypontsteking nie—en dit is waaraan hulle sterwe.

nie toe te skrywe aan gebrek aan sorg of verwaarloosing van plig aan die kant van die verantwoordelike beamptes in die kamp nie. Dit is m.i. toe te skrywe aan die mense self, hul vuil gewoontes . . . aan hul ingewortelde beswaar teen seep en water, ens., ens. — Dr. KENDAL FRANKS (ná 'n inspeksie van sewe uur).

Cd. 819, bls. 166.

In al die tyd dat ek op Irene was, het ek nie 'n enkele sterfgeval aan tifus gehad nie; maar ek vrees dat as die somer kom en toestande nie verbeter nie, 'n epidemie van koors te wagte kan wees. Die meeste van my tente is baie skoon, so net soos verwag kan word waar mense in fyngetrapte stof lewe, waar al hul besittings op die grond is en hulle geen seep het om mee te was nie. As die apteek sonder kerse is, moet die siekes in die donker lê. Ek ken 'n vrou in my afdeling, mev. Pretorius, wat vyf kinders siek gehad het aan buikloop; sy was die hele nag met hulle besig sonder lig, en sy het nie 'n stukkie seep gehad waarmee sy die vuil lakens kon was nie, totdat ek in staat was om haar uit 'n private voorraad, deur liefdadige vriende in Pretoria aan ons gestuur, te help. Ons oproep om hulp is met soveel sukses bekroon dat ons later verplig was om 'n aparte tent vir ons voorraad goed te kry, waarmee ons in staat gestel was om veel ellende te versag; maar dit sou 'n miljoen pond kos om die lewe in 'n kamp vir vroue en kinders draaglik te maak.

Die hospitaal, wat 'n klein entjie van die kamp geleë is, is onder toesig van Engelse verpleegsters en 'n Engelse dokter en is gevolglik nie in guns by die Boere nie. Ons slaag daar selde in om die vroue oor te haal om hul kinders daarheen te stuur, wat baie jammer is, want die hospitaalpasiënt het alle sorg en gerief. As daar goed 500 *ernstige* gevalle in die kamp is, dan is daar van vyftien tot twintig in die hospitaal—nooit meer nie; en baie hiervan word met geweld of ná veel mooipraat ingebring.

Ons ses vrywilligers het hoegenaamd niks met die hospitaal te doen gehad nie—ons werk was in die kamp en was enig van sy aard, want dit het ons daaglik in aanraking gebring met die mense in hul *huislike lewe*. Elke môre het ek van tent tot tent in my afdeling gegaan, een ry op en 'n ander ry af, besig om bestellings vir melk, medisyne en voedsel waar nodig uit te gee; om aantekening te maak van die *ernstige*

gevalle, waarheen ek die dokter in die middag moes bring; besig om aan te moedig, te troos en raad te gee. Geen wonder dat die mense ons daaglikse besoek as die enigste ligpunt in hul troostelose bestaan beskou het nie.

Ek het minstens 150 tente in my afdeling gehad, oor die 700 mense; en in een week het ek 107 gevalle van masels gehad om te rapporteer. Dit lyk onmoontlik vir een persoon om so 'n taak te onderneem, maar die pasiënte word natuurlik baie verwaarloos en die verpleegsters verskriklik oorwerk, en tog kan ons nie verlof kry vir meer as ses vrywilligers op 'n slag nie. Ons los mekaar so dikwels moontlik af. Ek hoor op goeie gesag dat skeurbuik in sommige kampe uitgebreek het, en ek sidder om te dink wat die toestand van die mense sal wees ná nog 'n maand of twee van hierdie lewe.

Mej. Antoinette van Broeckhuizen verhaal van 'n geval, een uit vele, wat aantoon hoe die mense teen hul sin ingebring is. Die brief is gedateer Pretoria, 14 September 1901:—

Gister het ek die vrouekamp digby Pretoria besoek om 'n bietjie lewensmiddels daarheen te neem, terwyl hulle 'n aantal vroue van Swartruggens ingebring het. Mev. Vorster, 'n jong vroultjie met twee kinders, vroue van een van ons Raadslede, was onder hulle. Sy vertel my dat hulle drie dae rondgevlug het om gevangeming te vermy. Eindelik het die Engelse hulle omring en op hulle begin skiet. Sy het 'n skoot deur haar arm gekry. Sy het vreeslik baie bloed verloor, en toe sy my dit vertel het was sy so bleek soos 'n lyk.

Ná die afsetting van die vrywilliger-verpleegsters deur die dameskommissie het dit al moeiliker geword om Irene-kamp te besoek of om hulp aan die mense te verleen. Ontstel deur gerugte oor die siektes van Oktober het mev. Joubert, vrou van die generaal, verskeie pogings aangewend; en ná sy verlof bekom het, skryf sy as volg:—

17 November.

Tot nou toe is nie 'n siel toegelaat om die kampe te besoek nie; gister het ek ná veel moeite en ontelbare applikasies, uiteindelik verlof gekry om Irene-kamp te besoek. Ek was

begerig om self te hoor en te sien, ná die vreeslike rapporte wat ons gedurig daarvandaan ontvang. En, werklik, dit is aaklig, die nood in elke graad en soort. Onnodig meer verskriklik as wat dit afgeskilder is, en aakliger as die wildste verbeelding kan voorstel! Die mense gaan soos vlieë dood van honger, blootstelling en siekte. Dit is onmoontlik om die ellende van die vroue en kinders te besef. Tifus heers oral. Ons het 'n buitengewone nat somer en swaar reëns val dikwels in die aand en weer middernag. Almal wat Transvaal ken, weet wat hierdie woeste storms beteken. Daar die kampe gewoonlik op 'n skuins stuk grond is, stort die water met mag teen die sye van die tente en word die hele plek oorstrom. Met hul voete in diep water moet die ongelukkige skepsels hul goedjies, nagklere, ens., vashou om hulle nie te laat wegspoel nie. Daarna moet hulle in 'n paar duim modder gaan lê om te rus. As die oorlog nog 'n jaar aanhou, sal nie 'n vrou of kind oorbly nie. Die wêreld weet dit, en tog staan die magtiges van die aarde hierdie wrede moorde, hierdie barbaarse slagting aan te kyk Die toestande in die Transvaalse kampe is erger as op enige ander plek; vir alles is ons aan die genade van hierdie barbare oorgelaat. Niemand behalwe die gewillige instrumente van die beamptes word toegelaat om die siekes op te pas nie. Die manne veg 'n heldhaftige stryd en sal nooit ingee nie; die enigste uitwerking wat die tyding van die verskriklike sterfte onder hul families sal hê, sal wees om hulle in hul volharding, vasberadenheid en moed te staal. Die verbranding van plase hou nog aan. Gewapende Kaffers veg nog by duisende in die geleedere van die Engelse.

By dieselfde geleentheid en saam met mev. Joubert het ook die Australiese dame, mev. Dickenson, van wie ek heelwat in Suid-Afrika en in Londen gesien het, gegaan. Haar verslag volg hier en is oorgeneem uit die *South Australian Advertiser*:—

Eergister het ek die burgerkamp op Irene besoek, omtrent 'n halfuur per trein van Pretoria, ná ek eers 'n verlofbrief gekry het van die Goewerneur-generaal. Ek was vantevore aan mev. Honey voorgestel, wie se niggie vroeër een van die vrywillige werksters in die kamp was; en sy het belowe om as my tolk te ageer. Sy vertel my toe dat ou mev. Joubert, die weduwee van die generaal, ook daarheen gaan. Irene was

volgens beskrywings aan my een van die slegste kampe wat die sterfte onder die kinders betref; maar daar ek gevind het dat mej. Hobhouse se aanbeveling om aan hulle gekondenseerde melk te gee op Merebank, Pietermaritzburg en Howick aanvaar is, het dit my verbaas om te vind dat die rantsoene op Irene volgens 'n veel laer skaal was. Geen gekondenseerde melk word hier as 'n rantsoen volgens regulasie aan kinders uitgedeel nie tensy hulle siek is; en dan, in plaas van aan die moeder 'n blikkie te gee en haar dit te laat aanmaak, word dit aangemaak uitgedeel en word dit natuurlik gou suur. Ek het 'n paar verskriklike gevalle van vermaering onder kinders gesien, wat alleen deur mense in 'n Indiese hongersnood geëwenaar kan word. Een portret het ek geneem van 'n kind van vyf jaar; die vel kon skaars die bene toemaak. Dit was nie in die hospitaal nie en was nie siek nie; dit het eenvoudig weggekwyn ten gevolge van onbehoorlike voedsel. Na ek hierdie kind se portret geneem het, vertel hulle my dat daar 'n ander moeder is wat graag haar kind wil laat afneem, daar sy gemeen het dat dit nie veel langer kon leef nie; maar toe ek by die tent kom, vind ek dat die arme klein dingetjie dood is.

Geen seep, kerse of vuurhoutjies word as rantsoen toegelaat nie. Die families wat nog geld het, koop dit; maar die behoeftiges gaan daarsonder. Mev. Joubert, wat my toegelaat het om 'n portret van haar in die kamp te neem, is baie goed vir die arme families in Irene; maar met 4000 mense sal dit meer as haar inkomste vereis om hulle te voorsien van wat hulle van node het. Die Hollandse Regering het 'n hulpkomitee uitgestuur. (Ek is gister aan die sekretaris voorgestel.) Hy het my vertel dat die jong koningin in Holland persoonlik baie belang stel in die saak. Die stipulasie wat gemaak is, is dat hulle geen hulp aan die kamp anders as in individuele gevalle sal verleen nie. Klere, ens., mag nie aan die superintendent oorhandig word nie. Dit het vir hulle die weg gesluit tot verskeie kampe waar dit reël is dat daar geen uitdeling aan die families sal geskied anders as deur die superintendent nie. Kolonel Pickwood, wat bevel het oor die militêre kamp vlak naas die Irene-burgerkamp, het my vertel dat 'n klompie vegtende Boere 'n paar nagte tevore onder skuiling van 'n donker stormagtige nag die burgerkamp binnegestorm het; maar van die Boerepolisie wat georganiseer is om wag te hou, het hom kennis gegee en hy het die troepe gestuur om hulle uit te jaag. Die soldate het op hulle geskiet, maar

sonder gevolg. Hierdie geval toon aan watter waaghalse hulle is en hoe daar gedurig gewaak moet word. Wat hul sedelike gedrag betref, gee kolonel Pickwood 'n baie gunstige rapport oor die Boerevroue. Hy sê hulle gedra hulle kalm en waardig en hy het geen moeilikheid wat die soldate betref nie.

Heeltemal vroeg in die jaar het die sterfgevalle op Johannesburg die aandag getrek. 'n Dame wat haar naam onderteken, was gedronge om as volg aan die superintendent te skrywe en 'n rede aan te gee vir die toestand van sake. Kampe het baie van mekaar verskil; maar in baie was daar gebrek aan die simpatieke diensvaardigheid, die bestaan waarvan sy in Johannesburg sterk betwyfel het:

BRIEF AAN DIE HEER W. K. TUCKER, ALGEMENE
SUPERINTENDENT

(Uit die *Daily News*)

JOHANNESBURG, 6 Junie 1901.

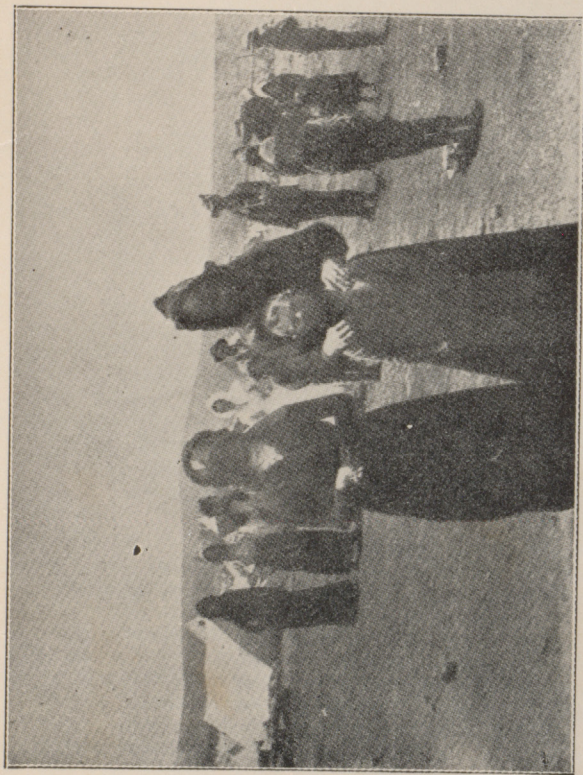
Die informasie van tyd tot tyd deur u aan die plaaslike *Gazette* gestuur omtrent die sterfgevalle in die kamp, is van 'n droewige en hartverskeurende aard — so droewig, inderdaad, dat 'n mens geskok is en deur diepe hartseer bevang word, wat dit heeltemal onmoontlik maak om kalm en lydelik te aanskou waar toestande so aaklig is.

Enigeen wat hierdie lyste noukeurig nagaan en die oorsake van die dood oorweeg, kan nie anders as tot die gevolgtrekking kom dat daar iets radikaal verkeerd hier is nie.

Is dit ten gevolge van die sanitêre toestande? Nee, dit is nie. Die bedrywige en energieke superintendent het al wat moontlik is hieromtrent gedoen.

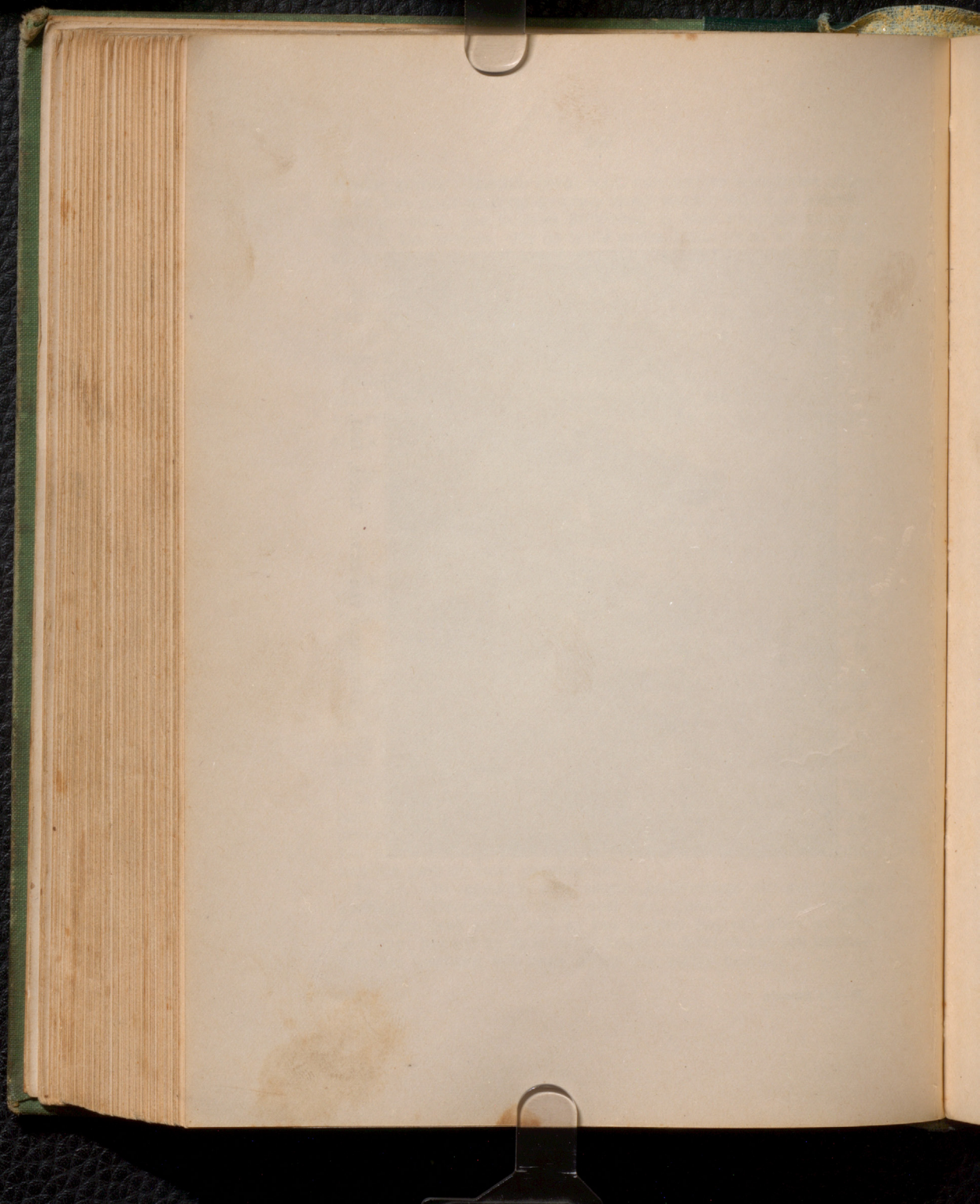
Is dit gebrek aan behoorlike voedsel? Nee, dit is nie. Ek herhaal dat die superintendent volgens sy plig en gewete probeer het om verbetering in die beroerde gehalte van die kos aan te bring, soos hy dit gevind het toe hy die bestuur van die plek op hom geneem het.

Is dit ten gevolge van slegte huisvesting en gebrekkige kleding? Hieromtrent kan veel ten gunste van die superintendent gesê word, wat sy bes gedoen het om alles in orde te bring; hoewel hy baie moeilikheid ondervind het ten gevolge van die toestand van sake onder die vorige bestuur.

Die laaste van sewe. Irene, 1901.

R—Die Smarte

Daar is egter nog 'n ander en ernstiger vraag om te beantwoord:—

Is dit ten gevolge van gebrek aan gekwalifiseerde mediese hulp of simpatieke diens van dokters en verpleegsters?

Dit is taamlik moeilik om hierdie vraag te beantwoord, omdat daar maar een dokter is wat met die werk in die kamp belas is, waarin 3000 tot 3500 mense, merendeels kinders, is. En as 'n mens in oorweging neem dat hierdie dokter verklaar dat hy nie al die gevalle van siekte kan behandel nie; dat die meeste gevalle van so 'n aard is dat hulle nie in die dood hoef te eindig nie of van so 'n aard dat dit redelikerwyse verwag kan word dat die pasiënte kan en mag herstel; dat 'n mens weet dat hierdie dokter maar 'n klein aantal pasiënte gehad het waar hy laas gepraktiseer het en sy tyd deurgebring het met diamante te was; dat hierdie dokter nie alleen onsimpatiek is nie, maar ook onbeleeft teenoor die stomme mense onder sy toesig; dat 'n mens verder verneem hoe die pasiënte in die hospitaal geslaan word; dat die behandeling van hierdie mense vyandig is en dat daar geen jammerte of medelye bewys word nie; dat die mediese hulp aan oues, swakkes en herstellendes uiters beperk is; dat hy spot met die godsdienst van die burgers en hul openbare erediens; dat hy ernstige gevalle van aansteeklike siektes nie isoleer, soos hy behoort te doen en soos van hom kan verwag word na die waarskuwing wat hy onlangs deur ondervinding gekry het nie.

As ons verder in aanmerking neem dat die grootste aantal sterfgevälle uit geringe ongesteldheid ontwikkel het wat op sigself nie gevaarlik was nie en mense tuis so lig ag dat hulle nie eens 'n dokter sou inroep nie, dan is dit seker nodig dat daar 'n verandering in die kamp gemaak sal word.

Onder hierdie omstandighede, Weledele Heer, doen ek 'n beroep op u gevoel van menslikheid en regverdigheid en smee ek u om die toestand van die vroue en kinders in ernstige oorweging te neem, wat om geen ander rede van hul huise weggesleep is nie as dat hulle veel liefde het tot hul vaderland; wat nou verplig word om onder sulke omstandighede te lewe, terwyl tog ten minste 'n simpatieke behandeling van dokters en verpleegsters verwag kan word. Ek versoek u beleefd om hierdie saak naartig te ondersoek, daar 'n sterfesyfer van 170 persone in een week uit 3500 mense 'n toestand is wat seker nie mag bestaan nie.—Ek het die eer te wees, u dw. dnr., JESSIE BRANDON.

Een van die ywerigste werkers om van die begin af hulp aan die vroue te verleen was die Hollandse predikant in Johannesburg, ds. P. G. J. Meiring, wat in sy brief aan die komitee in Holland sê:—

Om u vraag omtrent die toestand van die kamp te beantwoord is 'n bietjie moeilik as ek hierdie brief nie wil laat agterhou nie. Ek kan soveel egter sê, dat ten gevolge van die toegewyde ywer en vrygewige hulp uit gasvrye Holland ontvang, in die eerste plaas, en ook nie minder van Duitsland en Switzerland nie, selfs van Engeland, ja, die ontberings van ons mense veel versag is; maar die kampe, veral daar hulle gedurig groter word, is soos 'n graf wat alewig roep: „Gee! gee!”

Daar is groot nood — ja, skreiende nood in sommige kampe. Die geld word gebruik om egte nood te lenig. 'n Invloedryke dame (vrou van professor Rendel Harris, Cambridge) in wie se geselskap ek verskeie van die kampe besoek het, was keer op keer diep aangedaan oor die kritieke toestand van sommige kampe, veral waar die dood sy slagoffers in sulke groot getalle weggevoer het. Dit is so 'n heerlike taak om iets vir hierdie arme noodlydendes te kan doen.

Verpleegsters Geijer en Broers, twee van die dames wat uit Holland gekom het om in die kampe te verpleeg, het uit Kimberley en Norvalspont huis-toe geskrywe aan hul komitee in Den Haag.

Suster Geijer skrywe:—

KIMBERLEY, Mei 1901.

Die wyse waarop die masels hier woed, is verskriklik, daar byna al die kinders aan longontsteking ly ten gevolge van koue, slegte voedsel en beddegoed. Gebrek aan warm kleding word hier baie gevoel.

Die koue is bitter hier; elke aand ly ek baie ten gevolge daarvan. Dink dan wat hierdie arme klein wesentjies met byna geen kouse aan hul voete of klere aan hul lyf nie, moet deurstaan.

Ek leef op rantsoen en ontvang 'n koppie vol gemaalde koffie en 'n koppie vol suiker een maal per week; dit word veronderstel dat ek elke dag 'n stukkie vleis sal kry, maar hulle vergeet dikwels om dit aan my te gee. D'e majoor het my eenmaal

gevaar hoe ek hier gekom het, en ek het hom vertel dat ek deur 'n komitee gestuur is. Hy vra my of ek 'n salaris van die komitee ontvang. Ek sê: „Nee.” Hy sê: „Sal ons u enige salaris gee?” Ek sê: „Nee; ons werk is nie vir eie voordeel nie.” Drie of vier dae later kom hy terug en sê: „Suster, ek het bevel gekry om u vyf sjielings per dag vir kos te betaal, daar die rantsoene nie vir u voldoende is nie.” Ek sou baie graag van die komitee wil verneem of hulle enige beswaar het dat ek hierdie geld in ontvangs neem, want die rantsoen is werklik nie toereikend nie.

Die siekte neem hier elke dag toe, en ek sou alte graag nog 'n verpleegster by my wil hê. Vandag het hulle 'n meisie gestuur om my te help. Hoe innig verlang ek dat God 'n end aan al hierdie ellende sal maak, want dit is so sleg soos kan wees om geen huis of haard te hê nie.

Daar is hier 'n voortreflike Duitse dokter wat veel vir my pasiënte oorhet.

'n Paar weke later skryf sy verder:—

19 Julie.

Die toestand van die kampe is treurig in die ergste graad; die getal mense is nou omtrent 4000. Die nood is groot en dit vermeerder by die dag. In my vorige brief het ek versoek dat nog 'n bekwame verpleegster uitgestuur sal word, want hulp is hier baie dringend nodig. Verlede week het ons neëntien sterfgevallen gehad, dus kan u begryp dat ek my hande baie vol het. 'n Weinig speelgoed vir herstellende kinders sal met dankbaarheid ontvang word. Vanmôre om vieruur is 'n groot tent afgebrand, waarin 'n aantal vroue en kinders om middernag geplaas was. 'n Klein seuntjie van vyf jaar is verbrand en die skouers en wange van die moeder is deur die vuur beseer. Twee seuns is ernstig gekwes geword. Een van die twee sal waarskynlik nie herstel nie. Al wat hulle in staat was om van die plaas saam te bring, soos bedde, komberse en 'n bietjie geld, is verlore. So volg een droewige gebeurtenis op die ander. Om nie aangedaan te word deur wat hier gely word nie, moet 'n mens se hart van klip wees.

Verpleegster Broers het die meer gerieflike toestande van Norvalspont te beskrywe gehad:—

8 Junie 1901.

Verlede Saterdag, te midde van 'n verskriklike storm en stortreën van sand, het vyfhonderd nuwe aankomelinge,

waaronder 'n *ou* dame, in die kamp aangekom. Die onderdeel van haar liggaam is lam, en vir die afgelope dertien jaar het sy nie haar bene kon gebruik nie. Sy het haar Kaffermeidjie saam met haar gebring, wat egter al die goed en geld wat die *ou* vrou gehad het, gesteel en haar nooi in die steek gelaat het.

Die kommandant het nie geweet wat om met haar te doen nie en het my laat haal. Dit was verskriklik om haar te sien, toe ek die kaal, leë tent binnegaan waarin hulle haar neergesit het. Met haas geen klere aan nie het hulle haar op 'n *ou* kar vasgemaak. Ek het haar na die hospitaaltente saamgeneem; maar 'n mens kan byna nie glo wat die *ou* dame, wat vroeër baie ryk was, moes ly nie.

Ons staan om sesuur in die môre op, en die eerste ding wat ek doen, is om die temperatuur van my pasiënte aan te teken; dan help ek hulle om te was, ens., en doen ek alles wat gedoen moet word vir die gevalle van tifus, masels en longontsteking. Om agtuur kry hulle ontbyt, wat in die meeste gevalle uit warm melk en 'n eier bestaan. Dié wat meer kos kry, gee ek eers 'n bord pap en dan 'n bietjie brood, koffie en 'n eier, wat heeltemal genoeg vir hulle is. Om elfuur kry hulle 'n glas melk, en om eenuur soep, rys, vleis en 'n nagereg; om drie-uur weer 'n glas melk; en om sesuur dieselfde as met ontbyt.

U begryp dus dat die pasiënte genoeg voedsel kry; maar die wyse waarop die ander mense in die kamp behandel word (daar is nou 2900 van hulle) is heeltemal anders.

Die aantal sterfgevälle is groot, veral onder die kinders. As ek alles moet neerskrywe, sal ek 'n wonderlike verhaal moet vertel. Gebrek aan warm klere, kouse en skoene gee daaglik meer kommer; en onder die mense hier in die kamp is daar persone wat hier reeds ses maande gevange sit en wat nie toegelaat was om enige klere saam te bring nie, behalwe wat hulle aangehad het by hul gevangeneming.

Toe die kamp in grootte toegeneem het, was dit minder gerieflik. Suster Broers skryf verder:—

Julie.

Dit is 'n harde lewe wat ons op die oomblik het. Die nodige voedsel is noudiks hier vir geld te kry; en wat verkrygbaar is, is byna onverteerbaar. In die laaste tyd is my hospitaal heeltemal vol; en daar die kamp nou oor die 3000

mense tel, sal daar binnekort vyf groot tente met dertig beddens by die ander gevoeg word. Wat 'n mens hier hoor, is klagtes; wat 'n mens sien, ellende. Baie van die geld wat ek ontvang het, is op arme noodlydendes gespandeer, wat siek is en byna geen klere besit nie; alles is egter net so sleg as wat dit duur is.

BRIEF VAN DIE PREDIKANT VAN DIE KAMP OP ALIWAL-NOORD.

Sept. 1901.

By my aankoms hier het ek 'n groot uitgestrekte kamp gevind met omtrent 5000 siele, en nog kom daar gedurig ossewaens aan met meer.

Die ontwakende verlange om Gods Woord te hoor is groot. Die vroeë biduur op Sondagmôre is nouliks verby of die mense begin met hul stoele aan te stap om seker te maak van plekke by die diens om tienuur. Die kerk is heeltemal te klein vir die gemeente. Twee uur voor die tyd begin die stroom kerk-toe; 'n uur voor die tyd kondig 'n ouderling aan dat daar geen plek meer is nie; 'n halfuur later is daar nie eens kans om naby die deur te kom nie, en die koster kom sê: „U kan maar begin, Meneer: daar is nie meer plek vir 'n muis nie!”

Dit spyt my om te sê dat my gesondheid hierdie maand allesbehalwe goed was en dat dit my baie in my werk gehinder het. Goddank, die ernstige siekte wat daar in Julie en Augustus onder die kinders was, is heeltemal verby. . . . Daar is nog baie siekte en die predikant word gedurig na krank- en sterfbeddens geroep. Hier is 'n meisie van elf jaar oud wat „so graag die predikant wil sien”. Maar die predikant is self siek en nie toegelaat om sy tent te verlaat nie. Kort daarna sien hy hulle 'n sieke op 'n draagbaar na die hospitaal dra. Hy hoor dit is dieselfde meisie wat hom so graag wou sien. Die draers bring haar eers na die tent van die dominee; hy spreek 'n paar woorde tot haar, en sy word tevrede na die hospitaal gedra. Dan is daar 'n vader wat ly aan 'n ongeneeslike kwaal, en dit kan nie meer vir hom weggesteek word dat die einde voor die deur is nie. Hy moet onderwys, gehelp en getroos word. In die volgende tent lê 'n siek kind; die moeder vertel met betraande oë hoe sy reeds twee kinders afgegee het; en nou lê 'n derde tussen lewe en dood. Haar eggenoot — haar steun — is weg in Ceylon. Onder sulke om-

standighede kan die predikant nouliks sy trane bedwing. Hier is dit byna letterlik waar, „daar was nie 'n huis waarin daar nie 'n dode is nie.” Die meeste mense is in die rou — die lykwa gaan gedurig verby.

'n Paar reëltjies van Bloemfontein toon aan die verbeterings in Junie en Julie in daardie kamp aangebring. Dit is 'n brief aan my persoonlik van mej. Fleck van die plaaslike komitee in Bloemfontein. In geselskap van mev. Blignaut en andere sal die selfopofferende werk van hierdie dame nog lank deur die vroue van daardie kamp onthou word. Soos in die geval met die dames op Pretoria is die werk en besoeke van hierdie komitee belet geword.

BLOEMFONTEIN, 22 Aug.

Die kamp is nou in twee verdeel; die een deel is agter die koppie anderkant die kommandant se tent, en die ander een anderkant die spruit regs van die tent, 'n baie mooi oop stuk grond.

Die kamp is 'n juweel teen wat dit was toe u hier was.

Die teenswoordige superintendent en sy assistent stel groot belang in die welvaart van die mense.

Die sterftesyfer was hoog in hierdie kamp, en daar dit die gedagte is dat die meeste aan masels sterwe, is een van die hutte in 'n hospitaal omgeskep en drie groot stowe daarin geplaas om dit te verwarm. Ek meen dat dit nou heeltemal vol pasiënte is; die vroue is net so gewillig om hul kinders na hierdie hospitaal te stuur as wat hulle onwillig was om hulle na die ander een te stuur. Die materiaal vir die washuis het aangekom en die manne het daarmee 'n begin gemaak.

Ek gaan omtrent een maal in die week na die kamp.

Die watervoorsiening was altyd een van die grootste moeilikhede in hierdie kamp; maar

nou (so skryf een van die predikante) is pype na die kamp aangelê. Op die oomblik egter word die water in waterkarre van die stasie, $2\frac{1}{2}$ myl ver, aangery, en omtrent die helfte word op die pad uitgestort. Gister het 'n geweldige haelbui oor die kamp getrek — een haelsteen het $2\frac{1}{2}$ pond geweeg. Sommige tente is omgewaai, en andere is deur 'n verskriklike

rukwind weggewaai. Hierdie droewige lot het ook my tent getref, en my boeke is baie beskadig.

'n Ander tekenende oorsig van sy werk en sy mense word deur 'n predikant van 'n noordelike kamp gegee.

VREDEFORTWEG, Sept. 1901.

Ek vind die werk geweldig groot. Gelukkig het die Here dit in die hart van sommige van die broeders gegee om my te help, sowel wat betref die dienste as die besoek van krankes en bedlêendes. Soos u kan begryp, kry 'n mens in 'n kamp van 2000 siele groot verskeidenheid van karakter. Die meerderheid vertoon 'n gees van geduldige onderwerping; maar sommige het onverskillig en verhard geword onder die kastyding van die Here. Dit kwel my erg om te sien dat terwyl vier of vyf lyke ter aarde bestel word, nie ver van die kerkhof nie 'n skaar mense vir spele vergader is.

Maar hoewel daar veel bedroewends is, is daar ook groot stof tot dankbaarheid. Ek het by baie sterfbeddens gestaan, waar byna in elke geval die taal van die sterwende die oorwinningskreet van die apostel Paulus was: „Dood, waar is u prikkel?” Dus het ek die belofte vervul gesien dat die dood sy prikkel vir die sterwende verloor. Die dienste op Sondag word baie goed bygewoon en daar is groot behoefte aan 'n ruim kerkgebou. Daar is ook baie min sitlek en dit maak 'n eienaardige en ouderwetse indruk om elkeen met Bybel en gesangboek in die hand en in baie gevalle met 'n eienaardige stoeltjie op die rug te sien aanstap. Aan die end van die diens gaan elkeen weer voort met sy klein vraggie, waarskynlik bevrees dat een of ander kwaaddoenerige seun die seldsame en gewaardeerde artikel sal wegdra Die kamp is net en skoon onder die wyse bestuur van die superintendent, wat alles in sy vermoë doen om die lot van die arme vroue te versag en te verbeter. Die strate is mooi reëlmatig uitgelê en die kamp is onder toesig van korporaals — van ons eie mense. Die gesondheidstoestand van die kamp kan beter wees as wat dit is, en daar is daaglikse sterfgevälle. Gister het hulle soepkombuise vir die krankes en swakkes begin en dit sal ongetwyfeld veel doen om die toestand van die mense te verbeter, want daar is groot behoefte aan sagter en geskikter voedsel vir die siekes. Daar is genoeg brood en vleis, maar groot behoefte aan groente, en dit is begryplik dat daar baie siekte moet wees ten gevolge van die eentonigheid van die kos.

Dames deur die „Genootskap van Vriende” uitgestuur het as volg van hul godsdienstige werk op Volksrust geskrywe. Ek haal aan uit *The Friend* van 30 Augustus 1901:—

Vanmôre (Sondag) het ons almal om 10.30 na die konsentrasiekamp gegaan en daar 'n skaar van omtrent 3000 aangetref wat byeengekom het vir die erediens. Daar was ver te veel vir die gebou om te bevat, wat sowel vir kerk- as skooldoeleindes gebruik word, en dus het hulle in die opelug bymekaargekom. Mnr. — het begin met 'n gesang te laat sing, wat op hartlike wyse deur die skare gedoen is; daarna het hy 'n paar gedeeltes uit die Skrif gelees wat deur mev. H. uitgekies was. Dit was uiters indrukwekkend om die ou Hollandse psalms op hul langsame, reëlmatige wyse te hoor sing. Toe het hy haar met 'n paar woorde aan die gehoor voorgestel en hulle ook vertel dat ons lede is van die „Genootskap van Vriende”, soms ook „Kwakers” genoem, en dat ons in die liefde van God onder hulle gekom het om hulle te vertel wat ons vir hulle voel, en om hulle al die troos en hulp in hul groot beproewing te bring. Toe het mev. H. op baie pragtige en liefdevolle wyse tot hulle gesprek van daardie Liefde wat alle verdelings afbreek, waarin daar, volgens die apostel Paulus, nóg Jood nóg Griek was; en sy kon aan hulle sê daar was nóg Brit nóg Boer — ons was almal een in Christus. En langs daardie vermaerde wange het die trane letterlik gestroom, terwyl sy gesprek het van die groot liefde van Christus, wat Hom beweeg het om sy troon in die hemel te verlaat en koue, honger en smarte te verduur, soos geen mens ooit ondervind het nie, en om te sterwe sodat ons die lewe deelagtig mag word; en waar Hy bekend is met menslike droefheid en smart, kon Hy troos soos niemand anders dit kan doen nie; daarna het sy met hulle gepleit om in al hul verdriet en beproewings na Hom, die God van alle vertroosting, te kom.

Dit was een van die aandoenlikste tonele wat ek ooit aanskou het. Mej. T. het nog 'n kort woord ná mev. H. gesprek, en toe was daar nog 'n gesang. 'n Diens word aangekondig vir die kinders om 2.30 waar ook die ouer kinders welkom sou wees as hulle wil kom; die seën word uitgesprek, en toe het daardie groot skare opgekom om elkeen van ons 'n handdruk te gee, met sagte stem: „God seën u,” „Dankie.” Sommige was heeltal gebroke. Een vrou het aan my gesê: „Ek het vir

myself gelewe; nou wil ek vir God lewe." Ek het nooit iets aanskou wat hiermee vergelyk kan word nie en gevoel my magteloos om dit te beskrywe. Mnr. — het my later vertel dat 'n man aan hom gesê het: „Ek kon nooit dink dat daar iemand in Engeland was wat soos dié dames iets vir ons oorhet nie.”

. . . . Om 2.30 het mej. T. teruggegaan na die kamp. Daar was 'n nog groter skare. Die kinders was almal reg voor en in die middel, so 'n menigte van hulle, en die ouer mense rondom. Ek het nog nooit sulke soet kinders gesien, of wat so stil soos muise kon staan en sit soos hierdie nie

Die nagte was verskriklik koud. Ons het in ons dik slaapsakke geslaap, met warm komberse nog bo-oor die bed; en tog was dit nog koud. O, wat moet die arme mense in die tente ly!

Mev. Dickenson verhaal van 'n voorval op Volksrust wat haar, soos sy sê, enigsins verbaas het:—

'n Goedgeklede jong dame met 'n Panama-hoed maar 'n verpleegster se mantel begin met een van die passasiers by my in die rytuig te praat terwyl die trein daar wag, en sy vertel hom dat sy 'n verpleegster in die konsentrasiekamp aldaar is. Sy sê met luide stem: „Ek het nie die geringste kennis van verpleging nie—het nog nooit in my lewe verpleeg nie.” „Hoe het jy dan daarin gekom?” sê haar vriend.—„O, ek het net vriendelik met die dokters gepraat, en toe het hulle my in diens geneem, en ek het totnogtoe niemand doodgemaak nie.” Hierdie voorval, tesame met wat ek vandag in 'n koerant hier gelees het van die verhoor van 'n apteker in 'n kamp naby Bloemfontein oor die dood van drie kinders wat hy te veel strignien gegee het, verklaar sommige van die sterfgevalle onder hierdie mense in die kampe.

Daar was ongetwyfeld dikwels onverskilligheid sowel as groot onkunde onder die staf in 'n kamp; maar in die geval deur mev. Dickenson genoem moet dit vermeld word dat die beskuldigde in vryheid gestel was.

Die verhoor deur die Kriminele Hof op Bloemfontein van die hoofapteker in die Bloemfonteinse „refugee”-kamp, wat beskuldigd was dat hy 'n mengsel strignien foutief aangemaak het,

sodat drie kinders van die „refugees” daarvan dood is, is pas afgeloop. Ná 'n noukeurige ondersoek van 'n week is die beskuldigde ontslaan. Die strengste regulasies word gehandhaaf met betrekking tot medisyne, dokters en verpleegsters om enige fout te voorkom.—(Deur Laffan se Agentskap, *Manchester Guardian*, 14 Des. 1901.)

Van verskeie afgeleë kampe is daar geen onoffisiële beskrywing nie, behalwe 'n paar reëls in sommige gevalle, soos onderstaande van ds. Theunissen, 'n predikant wat uit naam van die komitee in Holland liefdegawe uitgedeel het:—

UITTREKSELS VAN BRIEWE AAN DIE KOMITEE IN HOLLAND.

STANDERTON, 18 Okt.

Soos per brief aan u meegedeel het ek reeds £175 van u ontvang. 'n Aansienlike deel van die geld het ek aan medisyne bestee. Die dood het verskriklik in die kampe gewoed. Gedurende die afgelope ses maande het die mense hier gemiddeld twee-en-dertig per honderd per jaar gesterwe. Ons hoop en vertrou dat daar verbetering aangebring sal word; maar die minimum-sterfgevälle gedurende die afgelope tien dae was tien persone per dag, en die getal inwoners van die kamp is nou net 2850.

Die kamp op Pietersburg is teen Mei van hierdie jaar geopen. Gestadig het die getal mense wat daarheen gestuur is, toegeneem, totdat 4000 bereik is. En van Mei tot die laaste helfte van Oktober was daar 500 sterfgevälle.

Een van die treurigste van alle kampe was Bethulie,⁴⁾ waarvan mev. Gonin, wat 'n kranke bloedverwant besoek het, die volgende mededeling doen, my deur die komitee in Kaapstad toegestuur:—

'n Man wat voor die oorlog ryk was, stuur om 'n dokter; hy vertel hom hoe hy ten gevolge van ontberings en bloot-

⁴⁾ Vgl. Cd. 902, bls. 127. „10 Des. Ek het die superintendent afgedank omdat hy geen belang in sy werk gestel het nie.” — GEVOLMAGTIGDE ADMINISTRATEUR.

stelling verswak was en vra om 'n bietjie brandewyn; hy was seker dat hy daar baat by sou vind. Die dokter gee die sertifikaat vir die brandewyn, wat die man na die kantoor neem, toe hy kortaf die deur uitgewys word. Die volgende dag toe die dokter hom besoek, was hy verwonder dat die man nie die brandewyn ontvang het nie. Hy gaan toe saam met hom na die kantoor en altwee word saam die deur uitgewys. „Maar,” werp die dokter teë, „die man sal doodgaan as hy nie 'n bietjie brandewyn kry nie.”—„O, laat hom doodgaan; hy is maar net 'n Boer!” *Die man het doodgegaan.*

As die mense om 'n kers kom smee om by hul siekes lig te hê, word hulle weggejaag, al was daar kiste vol kerse wat deur die komitee van Kaapstad gestuur is, en as die plaaslike dameskomitee 'n paar gevra het om uit te deel, is dit dikwels geweier geword of het hulle 'n klein stukkie ontvang of moes hulle betaal. (Natuurlik is niks toegelaat om van die dorp Bethulie na die kamp te kom nie.)

Die dorp is beskou as buite die grense wat vasgestel is vir die kampbewoners, en niemand is toegelaat om sonder pas heen of weer te gaan nie. — Cd. 893, bls. 60.

Waar die mense kiste vir hul dooies moes maak, was daar geen behoorlike voorsiening vir hout gemaak nie. Dikwels was daar niks te kry nie; meer as een ryk man of vrou moes 'n kis kry, uit stukkie kers- of seepkissies teen 'n onmoontlike prys gekoop, aanmekaaargespyker; maar „die meeste van ons geliefde dooies,” so het 'n dame my vertel, „moes ter aarde bestel word in kakiekomberse toegedraai. O! dit het ons verskriklik seergemaak!” Die twee klerke, 'n De Villiers en 'n Percival, was onmenslik en het met die smarte van die mense gespot. *Hulle is altwee dood.*

Die voorraad doodkiste was nie daardie tyd voldoende nie, en die dooies is in komberse begrawe geword net soos soldate wat in militêre hospitale doodgaan. Die mense voel dit baie, en daar het so spoedig moontlik 'n voorraad doodkiste gekom. — Cd. 893, bls. 58.

Natuurlik, die hoof-superintendent het 'n afsku hieraan gehad; en sedert sy besoek het dinge, goddank, beter geword. Maar stel u voor dat u saam met my en 'n paar andere daar in die kerkhof staan. Mnr. Otto het gesê: „Kyk, hier het ek my seun verlede Augustus weggelê; sedert dié tyd is hierdie hele plek volgemaak—1300 in ses maande uit 'n bevolking van 5000!” Trane wou nie kom nie; dit was net 'n „Here, hoe lank?”

Dan, om te hoor hoe mense wat 'n bietjie geld by hulle gehad het, dood is omdat die gesaghebbende persone hulle nie 'n bietjie voedsel kon of wou laat kry nie! 'n Dame het my vertel hoe sy 'n ryk vrou besoek het wat alle gemakke en geriewe voor die oorlog gehad het, maar nou in 'n aaklige beltent gedwing, moes uitroep: „Honger, honger! As ek dood is, maak bekend in die koerante dat ek en my twee dogters almal van honger omgekom het.” Dit was dieselfde in tent na tent, dag na dag dat hierdie selfde geroep gehoor word: „Honger, honger! Ek sterf van honger.” Op die vloere en met net 'n kombers op die kaal grond het dié wat aan weelde gewoon was eenvoudig gesterwe.

Die mense praat met die grootste veragting van die dameskomitee wat uitgekom het. Hulle het byvoorbeeld so 'n vraag soos hierdie gestel: „Maar is iemand in hierdie kamp aan so iets soos 'n katel in hul huise gewoon gewees?” Die sanitêre reëlins het ongetwyfeld ná hul vertrek verbeter, maar dan is hulle ook voorheen onbeskryflik gewees. Gedurende die dae van hul besoek het die mense pragtige beesvleis gekry; maar daarvóór en daarna was dit dikwels oneetbaar. Die vleis word in kamers gehou waar kربول-suur gebruik was, wat so in die vleis getrek het dat die reuk ondraaglik was as die deksel van die pot waarin dit gekook word, opgetel word.

Ek kom meestal met mense van Dewetsdorp in aanraking. Hulle vertel almal dieselfde verhaal—hoe hul mans en seuns na die magistraatskantoor geroep was om hulASSE vernuwe te kry. Hulle sou dadelik weer kon terugkom; maar in plaas

Die winkel was baie leeg vergeleke met ander. Die vernaamste dinge daarin opgemerk was blikkies salm, manshende, vrouetabberds, konsertinas en sigarette. Die hele dorp en distrik Bethulie het dit baie skraps. — Bls. 59.

Mnr. Deare het in antwoord op 'n vraag geantwoord dat volgens sy mening minstens vier-vyftes van die mense in Bethulie-kamp op die grond slaap. Ons het sterk en gedurig by hom aangedring om aan die kamp 'n groter aantal katels, al is hulle nog so eenvoudig, te gee. Hy het as beswaar geopper die moeilikheid om geskikte materiaal te kry. — Cd. 893, bls. 58.

SANITEIT. — Op die vore-stelsel, en baie ru. Geen behoorlike sitplekke (behalwe in die skool-latrine) vir manne, vroue of kinders nie, maar eenvoudig stompe hout wat oor vore gegooi word. Die besmetting van die grond in en rondom die kamp bedreig ten seerste die gesondheid van die inwoners. Dit is egter billik om hierby te voeg dat met uitsondering van die skool-latrine, die latrine-akkommodasie so uiters sleg is dat daar gegronde vrees is vir die besmetting van die grond. — Bls. 57.

Al die vleis word deur 'n kontrakteur verskaf. — Cd. 893, bls. 58.

daarvan word hulle per spoor na Kaapstad vir Groenpunt weggestuur; en gedurende hul afwesigheid is die vroue van die huise met geweld weggeneem.

„U hoef niks te neem nie: u sal alles in die kamp kry.” Dit was die gewone belofte. By hul aankoms was daar nie eens ’n kamp nie! Hulle het geen kos op pad gekry nie en het verskriklike ontberings ondervind. Daar was stortbuie reën. Maar die gees van stille verdraagsaamheid en onderwerping het my God dikwels vir sulke vroue laat dank. Ek het trots op my nasie gevoel en was oortuig dat hulle uit hierdie smeltkroes beter, edeler en sterker sal kom.

Maar hul lyding was groot en is dit nog; die tentlewe, die gedurige ergernis van bevels en herroeping van bevels, die gerugte, die beperking vir mense wat aan ’n vrye lewe gewoon is — dit alles weeg swaar op hulle. Hele families het uitgesterwe. Mnr. Venter het ses-en-twintig van sy kinders en kleinkinders daar verloor. Mev. Van der Heever het in korte tyd agtien familiebetrekkings verloor. Mev. Fourie het haar man en agt kinders verloor. Die kleintjie is vier-en-twintig uur ná die geboorte dood; die verpleegster(?) het die kindjie naas die bewustelose moeder geplaas en dit het, volgens haar verklaring, daardie nag van koue omgekom.

’n Ander een het gesê: „Ly julle ook deur die oorlog in die Kaapkolonie?” Ek het haar die versekering gegee. „Ek het,” sê sy, „drie kindertjies verloor, en my man is reeds agt maande weg, niemand weet waar nie; en ek het niks meer op aarde wat myne is nie — alles weg, alles dood. Maar Christus vul my leë arms en leë hart soos nooit tevore nie, en ek kan Hom onder my trane loof.” ’n Ander een, uiters krank in die hospitaal, so ’n mooi jong vrou, sê: „Ek voel hoe die Here persoonlik met my besig was. In die dae van ons voorspoed het ek Hom vergeet, maar nou het Hy alles van my weggeneem en my na Hom teruggebring; man en sewe kinders, almal dood.” Toe vra ons: „En gaan u hierdie nuwe lewe in u eie krag voortsit?” — „O nee,” was haar antwoord; „God het alles weggeneem — my leeg gemaak — en ek sal net aan sy voete bly as ’n arme sondaar, met niks anders as sy heerlike sterkte nie.”

Ek het by verskeie vroue gesit en hulle my die geskiedenis van hul wegvoering, ens., laat vertel. Een sê: „Sien u, ek was so heeltemal onvoorbereid om te gaan omdat ek so seker was dat ek nie weggeneem sou word nie. Gods Woord sê: „As u iets in my Naam begeer, *Ek sal dit doen.*” En ek het die

Here gebid om ons nie te laat wegneem nie, en ek het gevoel dat ek Hom met 'n volkome geloof moes vereer, met volle vertroue dat wat ek gevra het in sy Naam, aan my sal geskied. Ek het die ander vroue uitgelag omdat hulle bang was—so seker was ek. En toe dit kom, moes ek op tien minute se kennisgewing gaan en kon ek niks doen nie. Ek het net gevoel asof die fondamente van die aarde padgee." En toe vra ek: „Het u ongelowig geword?“—„Het ek ongelowig geword! O nee; ek het genade ontvang om te sien dat ek onverstandig gevra het soos 'n klein kindjie, en God kon my nie gehoor gee nie maar het iets veel beter vir my beskik." Daardie vrou het drie kinders verloor; 'n vierde, vroeër 'n sterk jongkêrel, was reeds drie maande aan wegkwyn in die hospitaal; 'n vyfde het net siek geword aan die koors terwyl ons daar was; werklik, dit was 'n grootse geloof wat kon sê: „God het iets veel beter beskik."

Ek het navraag gedoen omtrent mev. — en mev. —; ek kon hulle nie sien nie, daar hulle met hul families in die draadkamp was—die tronk. Hulle het gaan was, en onbekend met die nuwe regulasies het hulle op die gewone plek in die rivier gaan was, wat op daardie dag 'n verbode plek was, en hulle moes hierdie straf ondergaan. 'n Groot aantal manne, meer as honderd, het al weggeloop uit die kamp en by die Boere aangesluit, wat 'n laer het nie alte ver hiervandaan nie. 'n Jongkêreltjie wat op daardie wyse ontsnap het, is nie gevang nie; en daar is ook geen poging aangewend om hom terug te kry nie; maar sy ouers en broers en susters is in 'n draadkamp geplaas; die ou vader en broers moet bandietwerk doen van sesuur in die môre tot sononder (in die somer), met 'n kwartier vir maaltje drie maal op 'n dag op *halfrantsoen*. Hulle is van ons beste mense.

Die kinders onder ses ontvang gekondenseerde melk, maizena en hawermeel, maar minder vleis. Een siek vrou het ons vertel sy kry botter en konfyt. Maar wat beteken dit as hulle in droefheid en smart eet en drink!

Mag God ons en ons arme volk help; ons sien geen ligstraal buite Hom, wat geen fout maak nie. Hierdie kampe is een groot „fout"; hulle roep luide tot God en Hy sal verhoor; en hierdie grafte sal hier staan as 'n monument van

DISCIPLINE EN SEDELIKHEID.
—Sommige manne en vroue is in die gevangenis gesit, en tot harde arbeid gevonnis. — Bls. 60.

(N.B. — Hierdie aanhalings is almal uit die rapport van die Dameskommissie, Cd. 893.)

Die volgende uittreksel gee 'n klein herinnering aan die bekommernis wat krygsgevangenes gevoel het oor hul hawelose en dikwels geskeie families, geskei selfs in die dood. Dit is van mnr. H. J. J. Heytmayer, krygsgevangene, aan die heer Emous, voorsitter van die Hollandse Komitee:—

BERMUDA, 21 Mei 1901.

Verlede Sondag het ek 'n brief van my vrou ontvang, waarin sy skrywe dat sy op 14 September na Durban gestuur is, sodat sy nou in die „refugee”-kamp op Merebank-stasie, Durban, Natal, is.

Sy sê verder: „Ons jongste kind is op Pretoria by die verpleegsters van die Rooikruis agtergelaat. Dit was toe byna dood en kon die ogies nie meer oopmaak nie. Die offisiere wou my egter nie laat agterbly nie. Ek word gedwing om na Durban te gaan, en dus moes ons klein liefing in die hande van vreemdes sterf.”

Ek hoef u nie te vertel dat my hart gebreek is nie. Ek kan u geen idee gee van wat daar in my binneste omgaan nie. Die vermelde kindjie is gebore omtrent 'n maand ná ek gevang is en was omtrent drie maande oud toe my vrou dit in Pretoria moes agterlaat.

My vrou het nou drie kinders oor; die oudste is ses jaar. Ons het al ons besittings verloor.

Omtrent 'n maand ná die vorming van die nuwe kamp in Merebank het mev. Dickenson dit besoek en aldus beskrywe:—

12 Okt. 1901.

Ek het gister van die kommandant verlof ontvang om die sogenaamde „refugee”-kamp in Merebank te besoek; dit is omtrent 'n uur met die trein van Durban met die Suidkuspoorweg. Die ligging is deur die P.M.O., majoor M'Cormack, uitgesoek omdat dit deur die Durbanse waterwerke voorsien word, en gevolglik is skoon water gewaarborg. Die grond is sanderig, maar ongelukkig is daar 'n moeras in die holte tussen kampe 1 en 2. Daar is een mediese beampte, wat teenswoordig met 'n tolk die rond-

Die grond is deur water omgewe en moes nie gekies gewees het nie.

S—Die Smarte

te doen; maar met die oog op die siekte wat reeds heers, sal 'n ander dokter binnekort aangestel word. Hierdie kamp is bedoel vir 10,000 mense, maar op die oomblik tel sy inwoners tweeduisend. Dit is nog maar drie weke bewoon, en gevolglik is dit nog nie in volle werkende orde nie. Merebank is 'n halte, met nie eens 'n spoorwegstasie nie, en treine hou daar net vir die kamp — Seildorp, soos dit genoem word — stil.

AANBEVELING. — Ondanks die groot onkoste wat gemaak is . . . beveel ons ten sterkste aan dat die kamp na 'n beter plek sal verskuive word. — Cd. 893, blss. 34, 37.

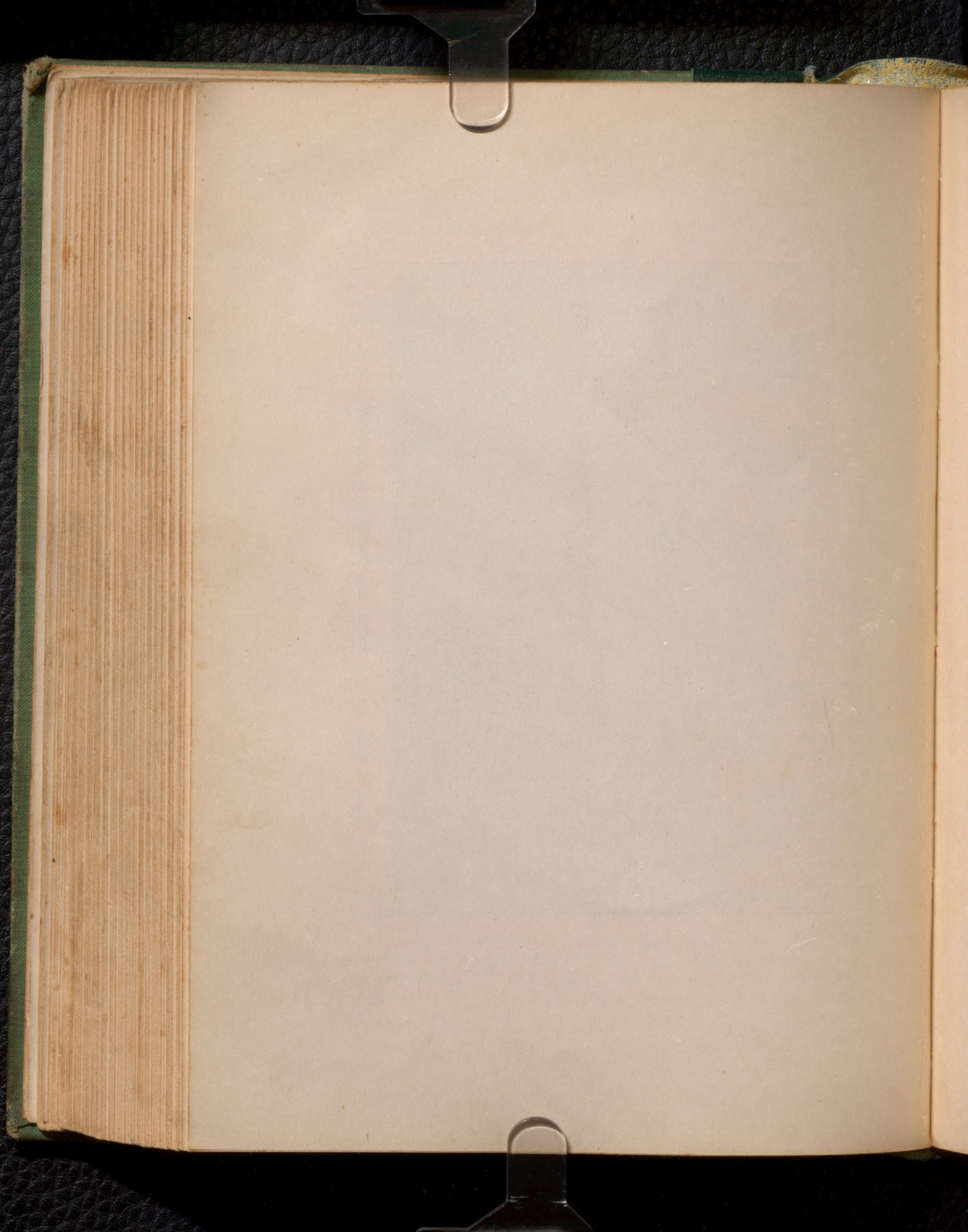
N.B. — Dit het nie geskied nie.

Die dag was reënagtig (in Natal is dit nou die begin van die reëntyd) en die groen tropies-lykende gebladerte en dik, hoë gras glinster met druppels — 'n land wat baie op Ceylon gelyk wat betref sy gewasse wat weelderig groei; maar die blanke mensheid kwyn. In Merebank het ek van 'n trein afgeklim wat nie by 'n platform stilgehou het nie; en ná ek my 'n pad deur die moddersee gebaan het, het ek die kamp binnegegaan, waarvan die wit tente hulle ver teen die skuinste van die heuwel uitstrek. Hulle is in rye gerangskik, met 'n breë pad deur die middel. Digby die ingang was die kommandant se kantoor, wat deur vroue beleër is, meestal in swart gekleed, met die kappie algemeen in gebruik op Boereplase, ook van dieselfde sombere kleur. Kinders met kaal bene loop deur die modder en waterpoele; die een dra 'n brood en die ander 'n sak aartappels of 'n drag hout. Ek gaan regs op deur die hoofstraat, as 'n mens dit die naam mag gee, en kom by die winkel wat opgerig is om die „refugees” wat geld het, in staat te stel om ekstra kos en klere te koop. Natuurlik is die goed duur; beskuit wat ek gekoop het, kos twee maal so veel soos in Durban. Tog is dit 'n genadegawe vir dié wat kan betaal. Die kommandant van die kamp, wat geen uniform dra nie en heeltemal eenvoudig en onoffisieel daar uitsien, roep my na om te vra of ek 'n pas het. Ek toon hom die een wat ek het. Hy bied aan om 'n man saam met my te stuur om my alles aan te toon, maar ek bedank hom daarvoor en vertel hom dat ek verkies om my ondersoek alleen te doen, met die hoop om mense te vind wat kon Engels praat om te tolk vir dié wat nie kon nie.

Van my ondervinding verlede jaar onder die Hollandse Boere in die Kaapkolonie het ek byna dadelik kon sien wie my waarskynlik sou verstaan. Een van die eerste mense wat ek ontmoet het, was die dokter, wat met 'n tolk die rondte

„Ons is wese en vaderloos, ons moeders is soos weduwees.”

doen. Hy was in die gewone kakie-uniform; sy swart halsstukke was al wat hom van die gewone vegtende offisiere onderskei het. Ek vra hom omtrent die siekte, en hy vertel my dat die kamp, soos hy dit uitgedruk het, „vergewe (is) van 'n baie slegte soort masels”. Dit was nie lank nie of ek het daar droewige getuienis van gesien. Vier seuntjies kom met 'n draagbaar, gaan verby en bly staan by 'n tent. 'n Vrou wat bitter snik, kom uit en plaas 'n bondeltjie in 'n spoorwegkombers toegedraai daarop. Toe die seuntjies terugkom, het ek hulle ontmoet en gesien dat hul las 'n jong kindjie is, miskien omtrent vyf jaar oud, wat pas dood is—die tweede wat die arme moeder in veertien dae verloor het. Daar is geen predikant hier nie, en geen kans vir enige soort Christelike begrafnis nie. 'n Graffie word gemaak, en die tingerige, uitgeteerde liggaampie word daarin geplaas. Op navraag deur my gedoen by vroue wat gelyk het of hulle my informasie kon gee, word ek na 'n tent bedui wat van 'n ruimer aard was en bewoon deur die vrou en dogter van 'n landdros, t.w. die hoof-magistraat van Pretoria, mnr. Schütter.

Ná ek aan die dogter, wat goed Engels kon praat, duidelik gemaak het dat ek 'n rapport oor die kamp wou opstel vir 'n Australiese koerant, het sy my na binne genooi. Dit was die enigste tent wat ek gesien het wat 'n mens enigsins gestofter sou noem. Dit was pateties om die oorblyfsels van 'n mooi sitkamer—die Lares en Penates van 'n woning wat verdwyn het—in 'n vuil tent te bemerk. Die stoele was met ferweel of Morokko-leer oorgetrek. 'n Vergulde horlosie tik op 'n houtkas. 'n Kosbare ou Sjinese blompot, 'n gewaardeerde erfstuk, staan in 'n ander hoek. Alles het aangetoon dat ons hier met mense te doen het wat aan 'n fyne omgewing gewoon is. Mev. Schütter senior het nie Engels gepraat nie. Sy was 'n groot, deftige vrou, met 'n terneergeslae voorkome; en sy het nouliks haar oë opgelig. Haar skoondogter, wat 'n kindjie van ses maande by haar gehad het, het openhartig gepraat en my vertel dat ná die inname van Pretoria hulle toegelaat is om in hul eie huis te bly en lord Roberts het beloof dat hulle nie gehinder sou word nie.

Ná lord Kitcheners se proklamasie het hulle egter dadelik kennis gekry dat hulle moes weggaan, met een nag om klaar te maak. Hulle het alles saamgebring wat hulle kon, maar vind daagliks meer en meer uit hoeveel agtergelaat is wat van die grootste nut kon wees. 'n Oliestoof om op te kook, is een van hul kosbaarste besittings, daar dit hulle die beproewing

om buite te kook bespaar, wat in die reënweer alte bitter is. Die toestand van die Schütters is dié van die hoër klas gevanges en kan as tipies beskou word. Hulle het 'n sekere mate van gerief, waarvoor hulle self betaal het; maar hulle voel die vernedering van die kamplewe meer as die armer mense. Hulle word byvoorbeeld deur Kafferpolisie bewaak en verplig om hul rantsoene te dra en hul vuurmaakhout in sommige gevalle driekwart myl ver te haal onder die oë van 'n klomp lui swartes, wat daar die grootste behae in skep om die mense te sien werk, terwyl hulle ledig rondloop. Die sanitêre reëlins is ook van die ruuste en mees primitiewe aard en op die oomblik heeltemal ontoereikend vir die behoeftes van die mense. Maar daar word gebou en dit is nouliks billik om te oordeel wat die kamp sal wees as dit klaar is.

Mej. Schütter en 'n mev. Erasmus en haar dogters het 'n soort „distrik” van die mees noodlydende families georganiseer, en hulle het my geneem om dié te aanskou. Die gerugte het onder hierdie arme mense rondgegaan dat ek hulle op een of ander manier met hul siek kinders kon help, en hulle het van alle kante aangekom met hul kinders in die arms en hul toestand, wat in vele gevalle hopeloos geskyn het, beskrywe. Een bleek, vermaerde vrou het in die deur van haar tent gesit met 'n kind wat sy laaste snik in haar arms gee, en versoek dat ek dit sou afneem; maar ek het mev. Erasmus gevra om duidelik te maak hoe jammer ek vir haar voel en dat die portret so pynlik sal wees dat sy nooit daarna sal kan kyk nie. Hierdie vrou het nog twee siek seuntjies gehad, wat op 'n waterdigte kleed op die grond onder een kombers lê. Een van haar kinders is verlede week dood, en een die week tevore. Daar is 'n hospitaal aan die bou wat die siekes 'n beter kans sal gee. Dit is 'n houthut met sinkdak; maar sommige slaap-

Die kommissie voel baie sterk dat niemand in hierdie kamp op die grond behoort te slaap nie.—
Cd. 893, bls. 35.

vertrekke is soos in 'n kraamafdeling afgeskort. Mev. Erasmus het my vrae aan die vroue van haar „distrik” vriendelik vertolk, en hul antwoorde was oor die algemeen veelal van dieselfde soort. Hul rantsoen in die kamp was toereikend, al sou hulle dankbaar wees vir 'n bietjie stroop vir hul kinders of iets om met hul brood te eet. Die vuurmaakgoed was nie genoeg nie, tensy hulle 'n bietjie daarby opgetel het of mis brand. Hulle word nie toegelaat om deur die doringdraad te gaan wat rondom die kamp is nie. As hulle dit doen, dan word hul koffie vir drie dae afgeneem.

Op die vraag of hulle vrywillig of gedwonge gekom het, het almal geantwoord dat hulle nooit om iets anders gevra het as om met rus gelaat te word nie; en die meeste het vriende gehad wat vir hulle sou sorg as hulle in vryheid gestel word.

„Refugee”-kamp is ’n verkeerde benaming; dit is in werklikheid gevangenis. ’n Paar van die gevangenes word een maal per week op parool uitgelaat; maar die eentonigheid van die lewe moet verskriklik afmattend wees. Die tente is so dig opmekaar dat dit onmoontlik is om buitekant te sit.

Om kamp No. 2 te besoek moet ’n mens by steenoonde verby en dan ’n half-myl enkeldiep deur swart modder ploeg. Een maal het ek my skoene verloor, so dik en taai was die modder; maar ek het aangesukkel en het hierdie kamp nog meer onklaar gevind as die eerste en met ’n groot aantal leë tente. Mev. Schütter het my aangeraai om ’n sekere mev. Kruger, ’n dokter se vrou, te soek, en ná ’n rukkie het ek haar gevind. Sy het in dieselfde tent gebly as ’n mev. Kleynhans, vrou van die landdros van Ermelo. Eers was daar nog ’n ander familie in hul tent; maar hulle het geprotesteer en daarin geslaag om hulle weg te kry, daar hulle ’n seun van sestien jaar gehad het, wat veronderstel was om saam met hulle daarin te woon, asook ’n Kaffermeidjie van die Kleynhans. Hierdie meidjie het in al haar beproewings by mev. Kleynhans gebly. Laasgencemde, wat baie tingerig gelyk het, is uit ’n siekbed op Ermelo weggegaan en in haar nagrok saam met haar klein seuntjie weggevoer. Sy het gesmeek dat hulle een kamer aan haar sou afstaan totdat sy beter word; maar die offisier het gesê dat hy bevel ontvang het om die huis af te brand. Sy het twee komberse en ’n kis klere gered. Terwyl sy in die wa lê, kon sy sien hoe haar piano en al haar besittings wat sy hoog waardeer, aan flinters geslaan en die huis aan brand gesteek word. Haar juwele is op weg uit die wa gesteel. Mev. Kruger het gesê dat haar man nie veg nie, maar gewondes verpleeg. „U mans’ sowel as ons s’n,” voeg sy daarby; „dus sien ek nie waarom ek hier gehou moet word nie.” Was dit nie vir die vriendelikheid van mev. Schütter wat my gevra het om ’n stukkie saam te eet nie, dan sou dit maar swak met my gegaan het; want daar was nêrens in Merebank ’n plek om verversings te kry nie. Al „rantsoen” wat hulle gekry het, was brood. Dit was hul eie koffie en gebakte vis, want dit was nie vleisdag nie. Die tafelhoed getuig van mense wat aan ’n fyne omgewing gewoon is — goeie tafellinne en silwervurke. Ek het verhaal van my

„uitkamp"-ondervindinge in Australië; maar, soos hulle droewig opmerk, „U het 'n huis gehad en was nie 'n gevangene nie."

Die groot behoefte in die kamp is komberse, skoene en onderklere vir dié wat geen geld het nie. Mev. Schütter het 'n basaar aan die hand gegee waarvoor hulle dingetjies kon maak om aan die Durbanse mense te verkoop, ten einde 'n fonds vir hierdie dinge in hande te kry. Die idee kom my voor goed te wees en ek hoop hulle sal daarin slaag om dit ten uitvoer te bring.

Mev. Dickenson gaan voort om haar lesers op dieselfde eenvoudige wyse van die Pietermaritzburg-kamp te vertel:—

PIETERMARITZBURG, 24 Okt.

Hierdie kamp verskil in verskeie opsigte van dié van Merebank, wat ek in my vorige artikel beskrywe. By die ingang is 'n soort waghuis en soldate kom uit en vra om 'n pas, terwyl daar nie eintlik 'n besondere ingang tot die kamp in Merebank is nie. Die tente op Pietermaritzburg is meestal vierkantig in plaas van die aaklige ongesonde beltent. Dit het ook 'n veel droër en gesonder ligging teen die skuinste van 'n bult wat op die dorp afkyk. Soos vantevore het die eerste mense wat ek ontmoet het my met twyfel en agterdog aangesien en net hul hoof geskud asof hulle nie verstaan as ek hulle aanspreek nie. Kort daarop kom 'n predikant van die Ned. Geref. Kerk verby en ek keer hom net toe hy 'n tent wou binnegaan. Ek vra toe of hy my enige informasie kon gee omtrent die gesondheidstoestand van die mense, ens. „Nee," antwoord hy baie versigtig, „dit spyt my om te sê ek kan nie. Ek word nie toegelaat om informasie te verskaf nie."—„In elk geval, kan u my nie in kennis stel met Engelssprekende persone wat in staat sou wees om my vrae te beantwoord nie?" versoek ek. Hy raai my toe aan om na die klein sinkwinkeltjie (ook 'n poskantoor) te gaan om die name van die mense te kry—so versigtig was die eerwaarde heer om aan die veilige kant te bly. Ek doen toe navraag omtrent die skoondogter van mev. Schütter, wat ek in Merebank ontmoet het, maar vind dat sy na Howick-kamp gestuur was. Mev. Fourie sou my, volgens die winkelier, informasie kan gee, daar sy goed Engels ken. Sy was 'n vrou met 'n aangename voorkome, besig om te stryk; maar sy sit haar werk opsy en vra my om in te kom; en spoedig, op die gasvrye wyse wat my

aan Australiërs herinner, was sy besig om vir my koffie te maak. „Die kinders het masels en longontsteking gehad; maar dank die Here, hulle is nou gesond.” Haar man was ook by haar en al haar seuntjies, dus was daar geen bekommernis nie. Haar seuntjies gaan skool in die Goewermentskool op Pietermaritzburg en leer mooi. Haar man word ook toegelaat om te werk. Toe sy hoor dat die Engelse kom, het sy haar wa vol lewensmiddele gepak en dit opgesluit, en gevolglik het hulle haar en haar familie op haar eie wa hierheen gebring. Sy het 'n oliestof en dus is sy nie verplig om buite te kook as dit reent nie. Mev. Fourie lyk so opgeruimd en tevrede dat ek begin te dink die Pietermaritzburg-kamp moet besonder goed bestuur word; maar dit val my by om te vra of sy en haar man gevange geneem was en of hulle oorgegee het. „O, ek het my man laat oorgee,” sê sy. „Daar ons die woning moes verloor, moes ons maar neem al wat ons kon.”

Dit was die geheim. Hierdie mense was werklik „refugees”, maar die eerste wat ek gesien het. Daar is egter geen twyfel aan dat die „refugees” of mense wat oorgegee het 'n baie klein minderheid in hierdie kampe vorm nie. Die volgende tent deur my besoek het aan 'n mev. Vanyder behoort. Dit was pragtig skoon, met 'n groot hoop pas gestrykte klere op 'n hoek. Haar twee dogters werk as modemaaksters in Pietermaritzburg. Haar eggenoot is op kommando. Die broodrantsoen was te klein, sê sy, en 'n klein dogtertjie van vier en 'n half jaar word verwag om van niks anders te lewe nie as vier blikkies gekondenseerde melk in die week en om geen vleis of brood te proe nie. Afrikaanse kinders, net soos Australiese, word grootgemaak op heelwat vleis, sodat hulle die gebrek daaraan veel meer voel as wat 'n Engelse kind dit sou doen. Die rantsoenkaart, wat presies aantoon wat elke familie ontvang, word in elke tent opgehang. Ek het opgelet dat die rantsoen van mev. Vanyder in vergelyking met dié van die Fouries veel minder is. Mev. Fourie, wat saam met my ingekom het, verklaar dit deur te sê dat haar familie uit seuns bestaan en dié van mev. Vanyder uit dogters, wat veronderstel word om minder te eet. Die siekte wat nou algemeen in die kamp heers, is maagkoors; maar verlede Augustus het neën-en-sestig kinders aan die masels omgekom. Dit moet in gedagte gehou word dat hierdie kinders van plase geneem is waar hulle die vrye, gesonde lewe van die Australiese

Sterfgevallen in Augustus, vyf-en-twintig. — Cd. 893.

Rapport van kommissie, bls. 33.

Boskinders geniet, met volop goeie melk, eiers en vleis. Die verandering van ete alleen, sonder die bedompigheid en klamheid van die ellendige tente, is genoeg om die sterfte te verklaar.

In die *Natal Witness* het ek vandag 'n aanhaling van 'n verpleegster in Pretoria opgemerk, wat die sterfte onder die kinders toeskrywe aan gebrek aan sindelikhed. Dit beskou ek heeltemal onwaar te wees. Ek het nog vanmôre met die vrou van 'n Engelse dokter in die Boerekamp hier (Howick) gepraat, en sy vertel my dat haar man hulle nie as vuil beskou nie. Sy het 'n meisie as kinderjuffrou geneem, wat hoewel sy geen woord Engels ken nie, baie skoon en netjies en leergierig is. Die volgende tent deur my besoek was dié van mev. David van Niekerk, wat heeltemal gebrek ly. Haar man en seuns was op kommando en sy het ses klein kindertjies. Al haar beddegoed en huisraad is verbrand en hulle het heel weinig kontant geld gehad, wat nou alles op is. Daar was niks in die tent nie behalwe twee of drie komberse en 'n kas.

'n Mooi jong vroultjie, swaar in die rou, wenk my om in haar tent te kom. Sy was 'n weduwee — 'n mev. Venter. Haar eggenoot is vroeg in die oorlog gekommandeer, ná hulle net elf maande getroud en haar kindjie pas gebore was. Hy het ses maande gelede gesneuwel en die kindjie is drie maande daarna aan die kroep dood hier in die kamp. Sy het egter 'n blinde skoonvader wat veel van haar tyd in beslag neem. Sy is van Engelse ouers en praat pront Engels. Die ou man kon geen Engels praat nie en dus het mev. Venter getolk. „Die ou man sê,” begin sy, „dat hy u graag wil laat weet hoe hy gevang is. Hy was op sy plaas met sy suster, wat ook blind is, toe die Kakies (d.i. Engelse) aankom; hy smeek hulle om vir hom 'n koei en 'n pond koffie te laat staan, maar hulle weier en hy was vir 'n dag en nag sonder kos, totdat Boere verbygekom het, wat hom toe na 'n ander plaas neem. 'n Paar weke later is daardie plaas afgebrand en toe is hy saam met die konvooi geneem en het hy eindelik hierdie kamp bereik waar sy skoondogter by hom gekom het.” Ek gee die storie van die blinde man woordelik, maar kan vir die letterlike waarheid natuurlik nie instaan nie. Sy liefplinghond het daarin geslaag om die waens te volg, ondanks alle pogings om dit terug te jaag, en die getroue dier het vorentoe gekom en sy stert gewaai toe sy naam genoem word. Ek vra hoe hulle nog so 'n groot dier kon kos gee; maar mev. Venter vertel my dat hy die bene van die vleisrantsoen kry en die

soldate gee hom ook kos. Die blinde man was baie ontevrede met sy behandeling. Slegs neëntien pond vleis vir vyf grootmense in die week het hy te min beskou. Dit was ongetwyfeld minder as wat sommige ander families ontvang het. Dit was op die kaart geskrywe en was dus juis. Vuurmaakhout is ook veronderstel tien pond per dag te wees, maar hulle het soms nie soveel in 'n week ontvang nie, en hulle moes lappe vir brandstof gebruik.

As mense teen hul sin volgens kontrak gevoed word, is daar natuurlik altyd ontevredenheid; maar ek dink daar kon meer afwisseling in die ete sonder groter uitgawe wees. 'n Bietjie stroop en botter, sonder soveel droë brood, byvoorbeeld. Mev. Venter het gesê dat sy £1 5s. vir 'n doodkis vir haar kindjie moes betaal en in die toekoms sou die prys £4 wees vir elke begrafnis. Dié wat geen geld het nie is verplig om van hul bure die bedrag te leen.

VOORSIENING VIR KISTE.
DOODSKLERE, ENS.—Alles word gratis verskat; £4 10s. word vir die begrafnis van elke volwasse persoon betaal.—Cd. 893, bls. 33.

Ek het verskeie ander tente besoek en heelwat droewige geskiedenis verneem. Een jong vroultjie was op 'n plaas met haar ou moeder en twee kinders van vier en vyf jaar oud. Ná hulle 'n paar dae met 'n konvooi deur die soldate saamgevoer is, gee die bevelvoerende offisier bevel dat die ou moeder op 'n plaas waar hulle verbygaan agtergelaat moet word. Die kinders het gehuil om saam met hul ouma te gaan en hulle word toe ook agtergelaat. Die moeder word egter verplig om aan te gaan en word belowe dat sy spoedig weer haar kinders sou sien; maar sy het hulle nog nie weer gesien nie, en sewe maande is reeds verby; ook weet sy nie waar hulle is nie. 'n Jong vroultjie in 'n tent naasaan is 'n week voor die geboorte van haar eerste kind hierheen gebring. Die eggenoot het 'n mev. Bartman gevra om na haar om te sien toe hy gekommandeer is; maar sy het haar uit die oog verloor; en toe daardie vrou haar vind, het haar kraambed 'n sterfbed geword; die kindjie is egter aangeneem deur 'n vrou wat haar enigste twee kinders verloor het.

Elkeen hier, veral die militêre, erken dat die kampe 'n groot fout is; en die geld aan hulle bestee kon veel beter gebruik gewees het deur hulp aan Engelse vlugtelingte te verleen.

Ná daar 'n begin gemaak was met verbeterings, skryf mej. Monkhouse, wat vir die Suid-Afrikaanse Hulpfonds na Kimberley-kamp gestuur was, as volg:—

31 Oktober.

Sover ek kan oordeel, word geen steen deur die gesaghebbende persone alhier onaangeroer gelaat om die toestand van die ingesetenes te verbeter nie.

Sedert ons aankoms en tot nou toe het dinge geleidelik beter geword. Ons het hierdie verbeterings nie aan die gang gesit nie, maar hulle reeds aan die gang gevind—en hulle is nog al die tyd voortgesit, sodat die toestand van die kamp gedurende die afgelope drie maande gestadig beter geword het. Die verskriklike epidemie wat by ons aankoms hier gewoed het, is verby. Soepkombuise is opgerig om soep met groente daarin aan die swakke kinders te gee, en ek meen dat omtrent neëntig kinders nou soep ontvang. 'n Tennis- en kriekettoestel is die laaste toevoegsels van die Regering aan die kamp. Ons het hier 'n inwonende predikant wat al sy tyd moet wy aan die geestelike behoeftes van die kamp.

Ons het 'n klein stukkie grond rondom ons tente vir 'n tuin omhein, maar dit is maar klein en kan nie in die behoeftes van die kamp voorsien nie. Tog mag dit van nut wees en in die behoefte van die siek mense voorsien.

Die hospitaal-akkommodasie hier is, beskou ek, goed onder die omstandighede en sal waarskynlik nog meer uitgebrei word . . . Die stofstorms is die ergste. Ons het gister nog die ergste gehad.

Vrywillige helpsters skryf vir die eerste maal teen die einde van die jaar na die Kaapkolonie in 'n toon wat getuig van verbeterings wat aangebring word:—

12 Des. 1901.

In Pietermaritzburg-kamp is daar omtrent tweeduisend manne, vroue en kinders. In die Sondagskool is daar ses-honderd kinders. Die gesondheidstoestand is nou so goed dat daar gedurende verskeie weke geen enkele sterfgeval was nie.

Howick, Des. 1901.

Op Howick is die toestand van sake nie so bevredigend nie. Daar is omtrent vierduisend mense in die kamp, en daar is

baie siekte. Van vier tot vyf begrafnisse vind daagliks plaas. Die oorsaak van al hierdie siekte is die gedurige aankoms van nuwe aankomelinge uit Transvaal (Potchefstroom, Pretoria, ens.), wat almal siektes saam met hulle bring. Hier word ook nog soos op Pietermaritzburg en Merebank groot skole gebou. Die militêres gaan al die skole oorneem. Dit sal 'n groot seën wees as vir die honderde kinders wat nou ledig rondloop omdat daar geen ruimte vir hulle in die teenswoordige skole is nie, voorsiening gemaak kan word.

Hier volg een van die meer opgeruimde briewe wat spreek van opvoeding, boeke en handelsvakke. Dit is van ds. Burger, Vereeniging.

Briewe van hierdie aard, deur predikante aan hulpkomitees geskrywe, is nie opgestel sonder om rekening te hou met die oog van die sensor nie:—

4 Nov. 1901.

Die goed van Kaapstad het aangekom en is met groot blydskap ontvang. 'n Groot werk word onder die kinders gedoen. Die Regering het 'n dagskool geopen en maak min of meer voorsiening in die behoefte daarvan. Die onderwys is vry. Driehonderd-en-sestig kinders woon die Sondagskool by. Twee maal in die week gaan ons na die oewer van die Vaalrivier, omtrent vyfhonderd tree van die kamp, en die kinders leer daar om te sing. By sulke geleenthede deel ons die dadel, ens., uit, en elkeen kry iets. Die leer is baie welkom. Ons het skoenmakery begin, en van die jong seuns leer die ambag. Ons wil ook graag van die jong seuns skrynwerk en smidswerk leer. Die kampsuperintendent heg sy volle goedkeuring hieraan. 'n Kis met boeke is my ook toegestuurd; dit was meestal ou boeke, maar het my in staat gestel om 'n biblioteek te begin.

LIZZIE VAN ZYL

My oë teer weg in trane . . . omdat kind en suigling op die pleine van die stad versmag, wat vir hulle moeders sê, Waar is koring en wyn? terwyl hulle versmag soos gewondes op die pleine van die stad, terwyl hulle siel uitgestort word aan die bors van hul moeders.—KLAAGL. 2 : 11, 12.

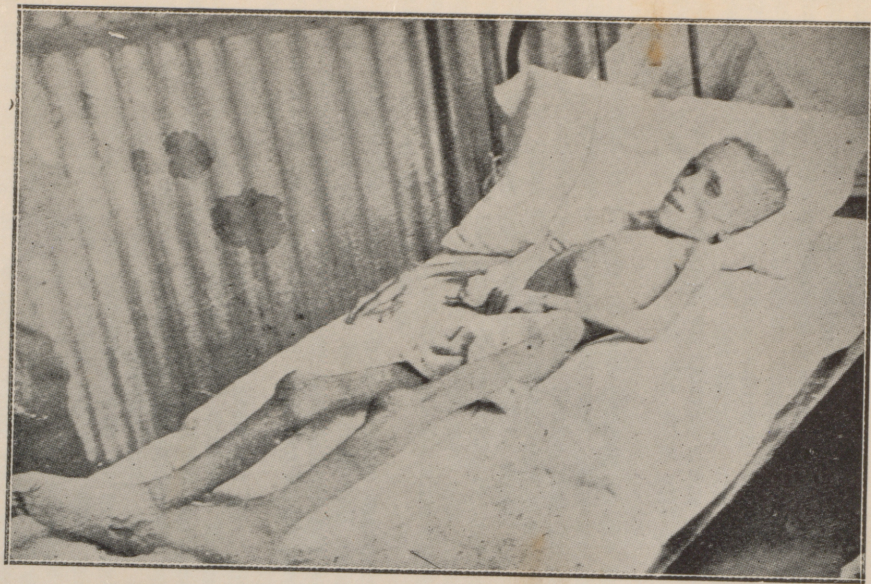
Lizzie van Zyl is dood in Mei 1901.

Hierdie kindjie het die onderwerp van 'n woordestryd geword wat pynlik is vir diegene wat haar geken het en die omstandighede waaronder sy dood is.

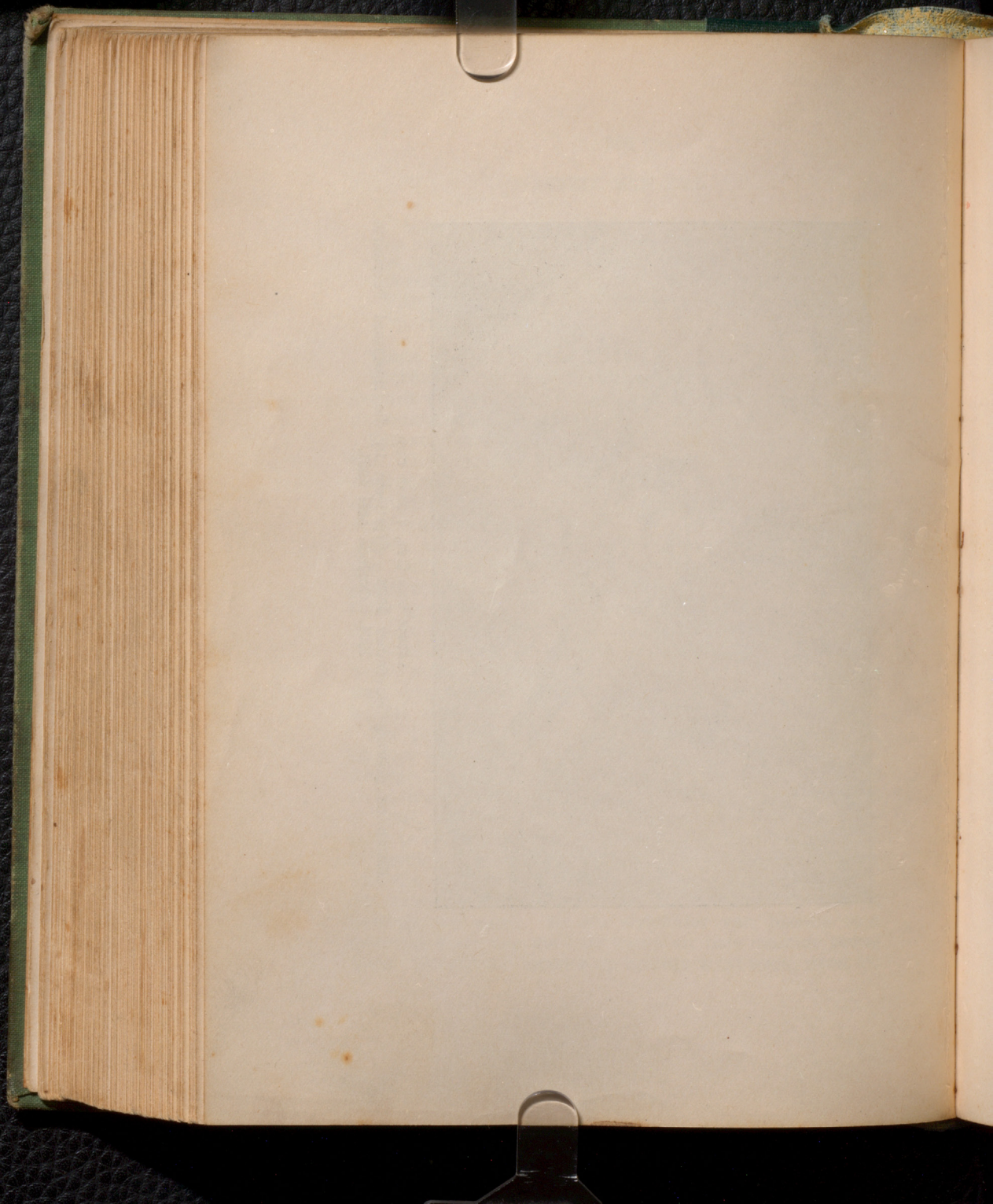
Dit word beweer dat haar moeder haar laat verhonger het. Die heer Chamberlain het in die Laerhuis na haar verwys, ook dr. Conan Doyle in sy boek oor die oorlog. Albei here het uit gebrek aan juiste informasie die feite verkeerd voorgestel.

Mev. Van Zyl en haar familie was onder die eerstes van hulle wat in November 1900 na die Bloemfonteinse kamp gebring is. Lizzie was sewe jaar oud en tingerig. Daar sy 'n kind van 'n „ongewenste” was, was sy onder diegene wat die laagste skaal van rantsoen ontvang het. Hoeveel dit was, kan in die aanhangsel (bls. 400) gesien word, maar dit moet onthou word dat die hoeveelheid wat uitgedeel is maar selde die gespesifiseerde syfer behaal het.

Die kind kon nie en het nie daarop vooruitgegaan nie; en soos baie ander het sy in die groot hitte vinnig weggekwyn. Met geen geld om ekstra kos vir haar kinders te koop nie en met 'n leë tent, sonder bed, matras, stoel of tafel, het mev. Van Zyl swaar gesukkel om, deur wasgoed te neem van mense wat beter daaraan toe was, iets te verdien om haar familie aan die lewe te hou. Daar was nie voldoende water in die kamp vir wasgoed nie, dus moes sy soos andere met die linne na 'n dam 'n halfmyl ver gaan. In die slykwater van hierdie dam moes die klere van die hele kamp vir baie maande gewas word. Terwyl die moeder op hierdie wyse werk, word die

LIZZIE VAN ZYL, 7 JAAR OUD.
Kamp-toe gebring November 1900. Afgeneem in die hospitaal Februarie
1901. Oorlede Mei 1901.

jonger kinders in die tent onder toesig van 'n kind van twaalf of dertien jaar oud gelaat. In Desember is Lizzie na die hospitaal geneem. Mev. Philip Botha, ook 'n gevangene, wat op 14 Desember in die kamp gebring is, het haar op daardie datum gesien. Hier het sy al die gemak gehad wat die ruwe hospitaaltjie kon verskaf, onder die onmiddellike toesig van een van die *ge oefende* verpleegsters. Later het die kamer van die kind in onge oefende hande gekom, en talryke vroue behalwe mev. Van Zyl was bekommer oor die sorg wat hul kinders ontvang.

Mev. Botha vertel my sy was eendag in die hospitaal toe Lizzie baie droewig begin te roep: „Moeder! Moeder! Ek wil na Moeder gaan!” Mev. Botha stap na haar toe om haar te troos en om haar smartvolle trane te droog en was net besig om aan die kind te vertel dat sy gou weer haar moeder sou sien, toe een van die verpleegsters onder wie se toesig daardie siekekamer was, haar bitsig in die rede val en sê dat sy nie met die kind moet sukkel nie omdat die kind 'n las is.

Dit was hierdie toon wat in die eerste maande in die kampe geheers het wat die Boerevroue hul afskrik vir die hospitale gegee het; maar hul afkeur het verdwyn toe ordentlike verpleegsters die plek van lojale „refugees” geneem het.

Mev. Van Zyl het haar verplig geag om haar kind weg te neem en het dit in Aprilmaand gedoen. Ek het haar soms in haar leë tent sien lê op 'n klein matrassie wat aan haar gegee is, hoe sy hyg na lug onder die opgeligte klap en versmag in die hitte van die tent. Haar moeder het haar opgepas en ek het vriende in die dorp gekry om 'n sismussie vir haar te maak om die vlieë van haar blote hoof te hou. Ek was net besig om skikkinge te tref vir die maak van 'n klein karretjie om haar as dit koel is, in die ope lug uit te neem; maar voor ek hout kon kry, was die koue nagte daar, en sy is dood. Geen dokter het haar ooit besoek ná haar terugkeer in die tent nie; en die moeder het my later laat weet dat hulle haar

nooit opgeroep het om 'n verklaring omtrent die sterfgeval af te lê nie. Dr. Doyle, al is hy gevra geword, het sy „geloofwaardige” informant nog nie te voorskyn gebring nie, wat beweer het dat hierdie vrou krimineel vervolg is vir die mishandeling van haar kind. Ek het later ontdek dat dit heeltemal 'n verdigsel is. (Vgl. *The War: Its Cause and Conduct*, Hfst. VII. Deur A. Conan Doyle.)

Dit was teen die end van Januarie dat ek met Lizzie van Zyl, wat toe in die hospitaal was, in kennis geraak het. Sy was 'n eienaardige, innemende klein ding, en sy kon opsit en speel met die pop wat ek vir haar gekoop het. Sy het al die aandag ontvang wat in 'n tyd van drukte onder toesig van 'n geoevende verpleegster moontlik was. Hierdie verpleegster het my vertel dat die kind se uittering veroorsaak was deur die sorgeloosheid en verwaarlosing van haar moeder, wat haar laat „verhonger” het. Ek twyfel nie dat die verpleegster die storie geglo het nie, en dit was nie haar werk om ondersoek in te stel nie. Maar daar ek 'n bietjie ongelowig was, vra ek om 'n bewys vir hierdie ernstige beskuldiging en verneem toe dat „die bure so sé”. Behalwe praatjies was daar blykbaar geen getuienis nie. Ek besluit toe om die saak te ondersoek, daar die beskuldiging my voorgekom het as een van 'n soort en 'n toon wat algemeen geheers het waar daar van die Boere gepraat word, en wat in daardie tyd pynlik algemeen was onder die beamptes in die kamp. Ek kon geen bewys vind om verwaarlosing aan die kant van die moeder te staaf nie; intendeel, sy het geswoeg om iets vir haar familie te verdien. Die verhaal teen haar, ongetwyfeld eerlik genoeg deur die dokter en verpleegster geglo, wat nie eens haar tent besoek het nie, het uitsluitlik berus op die woord van die Swanepoel-familie, „refugees” en politieke vyande; ander bure het dit volstrek ontken. Verder het ek sowel in daardie kamp as elders talle kinders in elke graad van uittering gevind.

Die portret wat volgens die heer Chamberlain deur die

dokter geneem is om die toestand waarin kinders in die kampe kom, aan te toon, is nie geneem voordat die kind meer as twee maande in die kamp was nie; dus bewys dit niks omtrent die toestand waarin sy daar aangekom het nie. Dit is, glo ek, deur 'n mnr. De Klerk geneem, wat sedert die tyd dood is.⁵⁾

Dit gee egter, soos ek gehoop het dat dit sou doen toe ek dit huis-toe gestuur het, 'n denkbeeld van die uitwerking wat gebrekkige voeding in die kampe op ontelbare hawelose kinders het; en dit het, ná ek hoop en glo, sommige mense laat besef waar die smarte van die oorlog die swaarste gevoel word. In haar kort lewe het Lizzie van Zyl sy bittere ontberings ondervind; sy was van haar huis berowe en van alles wat 'n kind van node het, en hoewel dood, spreek sy nog in Suid-Afrika.

⁵⁾ Vgl. toespraak van mnr. Chamberlain. *Times*, 5 Maart 1902.

HOOFSTUK V

VROUE IN 1901 — DEUR HULSELF VERTEL IN BRIEWE EN PETISIES

Die wat deur die swaard verslaan is, is gelukkiger as die wat deur die honger verslaan is, wat deurboor vergaan het uit gebrek aan veldvrugte.—KLAAGL. 4 : 9.

Haar hele bevolking sug, hulle soek brood, hulle het hul kosbaarhede vir voedsel gegee, om hulleself te verkwik. Aanskou, HERE, en merk op dat ek 'n veragte geword het.—KLAAGL. 1 : 11.

Staan op, skreeu in die nag by die begin van die nagwake, stort jou hart uit soos water voor die aangesig van die HERE, hef jou hande op na Hom terwille van die lewe van jou kinders wat versmag van honger by die hoek van al die strate.—KLAAGL. 2 : 19.

Die tong van die suigling kleef aan sy verhemelte van dors, kindertjies vra brood, niemand breek dit vir hulle nie.

Hulle wat lekkernye geëet het, het versmag op die strate; die wat op purper gedra is, het die mishope omarm.—KLAAGL. 4 : 4, 5.

Hierdie hoofstuk moet gelees word met inagneming van die feit dat die meeste van die skrywers onder die skadu van sensor en krygswet die pen hanteer. Baie min het dit gewaag om te skrywe, en selfs dan het hulle maar min van wat gevoel word in woorde durf uit. In dae van die toekoms sal hulle wat hulle in liggaam en siel verduur het, ten volle openbaar. Vir die teenswoordige moet diegene wat nie gemeenskaplik met hulle omgegaan het nie, hulle tevredestel met die oorsig wat in hierdie bladsye gegee word.

BRIEF VAN 'N JONG MEISIE AAN HAAR VORIGE
ONDERWYSERESPIETERMARITZBURG-KAMP, *Nuwejaarsdag* 1901.

Hoe vreemd om op die eerste aand van die Nuwe Jaar onder hierdie omstandighede aan u te skrywe.

Elkeen probeer om die beste van alles te maak. Ek kan u nie vertel hoe swaar die lewe in die kamp is nie. Verbeel u, elf mense in een tent; dit is baie nou! Ek dink dit is net wat ons nodig het; want as ons hier sou wees en alles gemaklik en lekker het, sou die lewe ondraaglik wees. Ons het nou skaars tyd om te dink, want ons het nouliks klaar water gedra of ons moet weer die lyne van die tent gaan aantrek, of daar is altyd iets wat gedoen moet word. Daar is soveel van ons in 'n tent, en tog het elkeen baie om te doen; en as dit aand word is ons almal afgemat ná die dag se werk; en so gaan die dae verby. Ek het byna vergeet om u te vertel: gisteraand het ons van elf- tot twaalfuur deur die kamp gegaan en gesange gesing. Presies om twaalfuur het ons die Nuwejaarsgesang in die middel van die kamp gesing; dit was 'n stil aand en ons kon 'n kers saamdra. Dit was 'n nag wat ek nooit sal vergeet nie, want onder al ons droefheid en beproewing het ons „Prijs den Heer” gesing en baie ander. Ons was 'n hele menigte bymekaar.—Liefhebbend die uwe,

MAGGIE.

Vroeg in die nuwe jaar het die vroue van Klerksdorp 'n petisie aan die voorsitter van die Worcesterse kongres opgestel en dit namens hulle laat oorhandig deur mnr. J. L. van der Merwe, wat dit in generaal De la Rey se jongste rapport aan president Kruger, wat in Londen en Holland gepubliseer is, opgeneem het. In Februarie het die vroue van Kimberley-kamp 'n petisie aan die kommandant gerig, en in April het die vroue van Johannesburg een aan lord Kitchener gestuur. Dit sal waarskynlik later bevind word dat ander kampe dieselfde gedoen het. Die Klerksdorpse petisie verskil van die ander deurdat dit hoofsaaklik handel oor ontberings wat ondervind is nog voor die kamp bereik is.

KLERKSDORP, VROUELAER, 5 Jan. 1901.

Aan die President van die Groot Kongres, gehou op Worcester,
Kaapkolonie, op 6 Desember 1900.

HOOGGEAGTE HEER EN BROEDER,—Uit naam van die ondergetekende susters en van ons almal, woonagtig in die Suid-Afrikaanse Republiek en Oranje-Vrystaat, wil ons u en almal wat deelgeneem het aan die kongres, ons hartlike dank betuig vir alles wat u gedoen het vir ons allerheiligste saak.

Dit is vir ons 'n bron van groot blydschap, troos en steun om ons broeders hulle so vrymoedig te hoor uitspreek teen hierdie onregverdigde oorlog. Wees verseker dat ons nog almal besiel is met onversaagde moed en dat ons vasbeslote is om tot die bitter einde te volhard, al gebeur wat ook. Want ons saak is regverdig en ons weet dat die God van ons vaders nie die oorwinning aan Mammon sal gee nie. Hierdie oortuiging gee ons krag om alles te verduur wat ons vyand ons berokken.

Die medelye wat u ons betoon het, gee ons moed om die feite voor u te plaas, wat aantoon die wrede en barbaarse wyse waarop weerlose vroue en kinders deur Britse offisiere en manskappe behandel word.

Oral waar die vyand gegaan het, het verwoesting en ellende op sy spoor gevolg. Eers het die vyand gemeen dat hierdie wrede verdrukking van vroue en kinders en die vernieling van eiendom genoeg sou wees om ons veggende burgers mismoenlik te maak en hulle sou dwing om die wapens neer te lê. Maar hy het sy fout gou uitgevind.

Die vyand het begin met ons huise te verbrand en ons eiendom te verniel. Die offisiere het ons op brutale wyse ondervra omtrent ons mans en gewere. Ruwe soldate het ons huise besoek. Alle lewensmiddele het hulle ons ontnem; en alles wat hulle nie maklik kon wegvoer nie, soos meel, koring, ens., is op die veld uitgestrooi. Alle rytuie van enige soort wat hulle nie kon saamneem nie, het hulle verbrand. Skilderye, huisraad en huishoudelike benodigdhede word eers stukkend geslaan en dan aan brand gestee, saam met ons wonings. Ons word nie eens toegelaat om komberse en klere vir ons en ons kinders saam te neem nie. Alles word in die vlamme gegooi. Die klere van ons mans word vir die Britse troepe weggeneem. In sommige gevalle is selfs die kinders nakend gelaat.

In hierdie toestand moes ons onder die blote hemel staan, sonder skuiling, sonder voedsel, blootgestel aan reën, koue en

brandende hitte. Dit het egter die vyand nog nie bevredig nie. Die oes wat ons, in afwesigheid van die manne wat op kommando is, self gesaai het, moes verniel en verbrand word. Al die landbougereedskap soos ploë, egge, ens., waarmee ons in ons behoefte voorsiening kon gemaak het, word wegge neem en verniel. Al die pluimvee is doodgemaak en die beste gevat. Met een woord, die hele land is in 'n woestyn verander. Ag! ons kan die woorde nie vind om hierdie gruweldade te beskrywe nie.

Die barbaarsheid van die vyand het nog verder gegaan: hulle het die vroue en kinders as gevangenes weggevoer. Sels ou, grys en swak vroue het nie aan hul mishandeling ontkom nie. Ons noem 'n paar gevalle:—

'n Seker aantal vroue is gevang in die nabyheid van Potchefstroom en na Welverdiend-stasie vervoer—'n afstand van omtrent vier uur te perd. Op hierdie tog het die troepe 'n aantal gekleurde vroue by hulle gehad. Laasgenoemdes word toegelaat om op die waens te sit, maar die Boerevroue moes te voet loop en is deur die Kaffers aangejaag. Die gevolge was dat sommige op die pad dood neergeval het en dat een vrou van 'n kindjie bevalle is. By hierdie geleentheid is Kaffers gebruik en hulle het die Engelse soldate in wreedheid en barbaarsheid geëwenaar.

Die vroue het voor hierdie Kaffers neergekniel en om genade gesmeek; maar hulle word op brutale wyse afgeskud en moes nog meer parmantige taal en beledigende gedrag verduur. Hul klere is sels van hul liggame geskeur. In sommige gevalle moes hulle nog 'n erger lot ondergaan. Die moeders word wegge neem van hul kinders. Die heel klein kindertjies word agtergelaat omdat sommige siek in bed was. Die moeders word nie eens toegelaat om hul dierbare skatjies te groet nie. As hulle die soldate smee om hul kinders genadig te wees, word geantwoord: „Loop! Hulle moet almal doodgaan.” Gelukkig het enige vroue wat agtergebly het, die kinders bejammer en hulle verpleeg. Toe die moeders soos vee deur die strate van Potchefstroom deur die Kaffers gedrywe is, het die gekree en gekerm van die kinders die lug gevul. Die Kaffers het toe gespot en geroep: „Loop aan! Tot nou toe was julle baas; nou sal ons jul vroue vir ons vat.” In hierdie vreeslike toestand moes die vroue vier uur ver loop.

Omtrent ses myl noord van Potchefstroom het die vrou van Thomas van Graan gewoon, wat sedert Februarie 1900 in ballingskap is saam met generaal Cronjé. Eers het sy verlof

gekry om met haar kinders op die plaas te bly. Onverwags daag daar 'n Britse mag op in die nabyheid van die plaas. Die soldate skop die deure oop en breek die huisraad flenters. In 'n geweldige donderstorm word mev. Van Graan met haar klein kindertjies op 'n oop ossewa geplaas. Hierdie ongeregverdigde handelwyse was toe te skrywe aan 'n gerug dat hoofkommandant De Wet 'n nag op die plaas deurgebring het.

'n Groot aantal vroue langs die Mooirivier het ook slagoffers van Engelse wreedheid geword. 'n Vrou wie se kind sterwende was word met geweld weggeneem, ondanks haar hartverskeurende smekinge. Op 'n plaas langs die Vaalrivier het 'n vrou geweier om die soldate te volg. Hulle het haar 'n hele ent oor die veld gesleep, totdat hulle later verplig was om haar agter te laat. Twee jong meisies — dit was ook langs die Vaalrivier — wie se moeder reeds weggevoer was, was in gevaar om onteer te word; maar hulle het gelukkig daarin geslaag om na 'n buurman die toevlug te neem. Die soldate het hulle agtervolg; maar die meisies het geweier om die deur oop te maak. Hulle was in groot gevaar; maar die reddende hand van die Here het hulle beskerm en hulle het hierdie skande ontkom; een van die meisies het weggevlug en 'n afstand van ses uur te perd afgeloop. Die folteringe van hierdie vrou moes ontsettend gewees het; woorde ontbreek ons om dit te beskrywe.

Op die Witwatersrand was daar 'n ander verskriklike poging tot ontering. In die worsteling is die vrou se nek so gedraai dat dit nooit weer sal regkom nie. Haar dogter het haar tot hulp gekom; maar die woesteling het sy mes uitgehaal en haar bors oopgesny.

Ons kan baie gevalle hierby voeg; maar ons meen dat u nou 'n idee sal hê van die wrede en barbaarse wyse waarop die Britse offisiere en soldate hulle gedra teenoor weerlose vroue en kinders.

Ons maak dus 'n beroep op u verdere hulp en u gebede vir ons tot God.

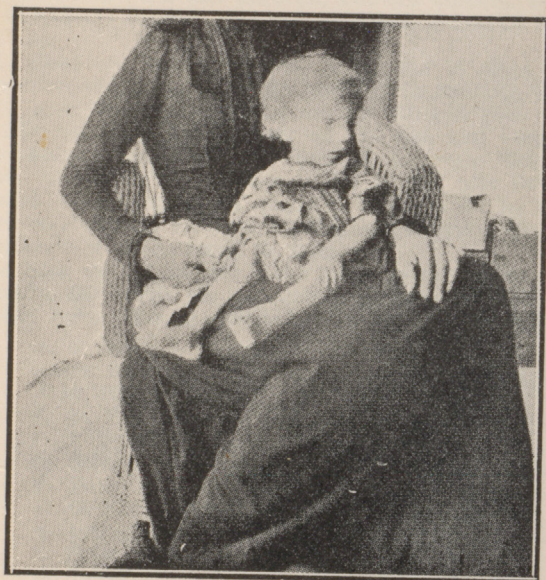
Hierop vertrou ons en het die eer, ens.

(Hier volg dan die naamtekeninge.)

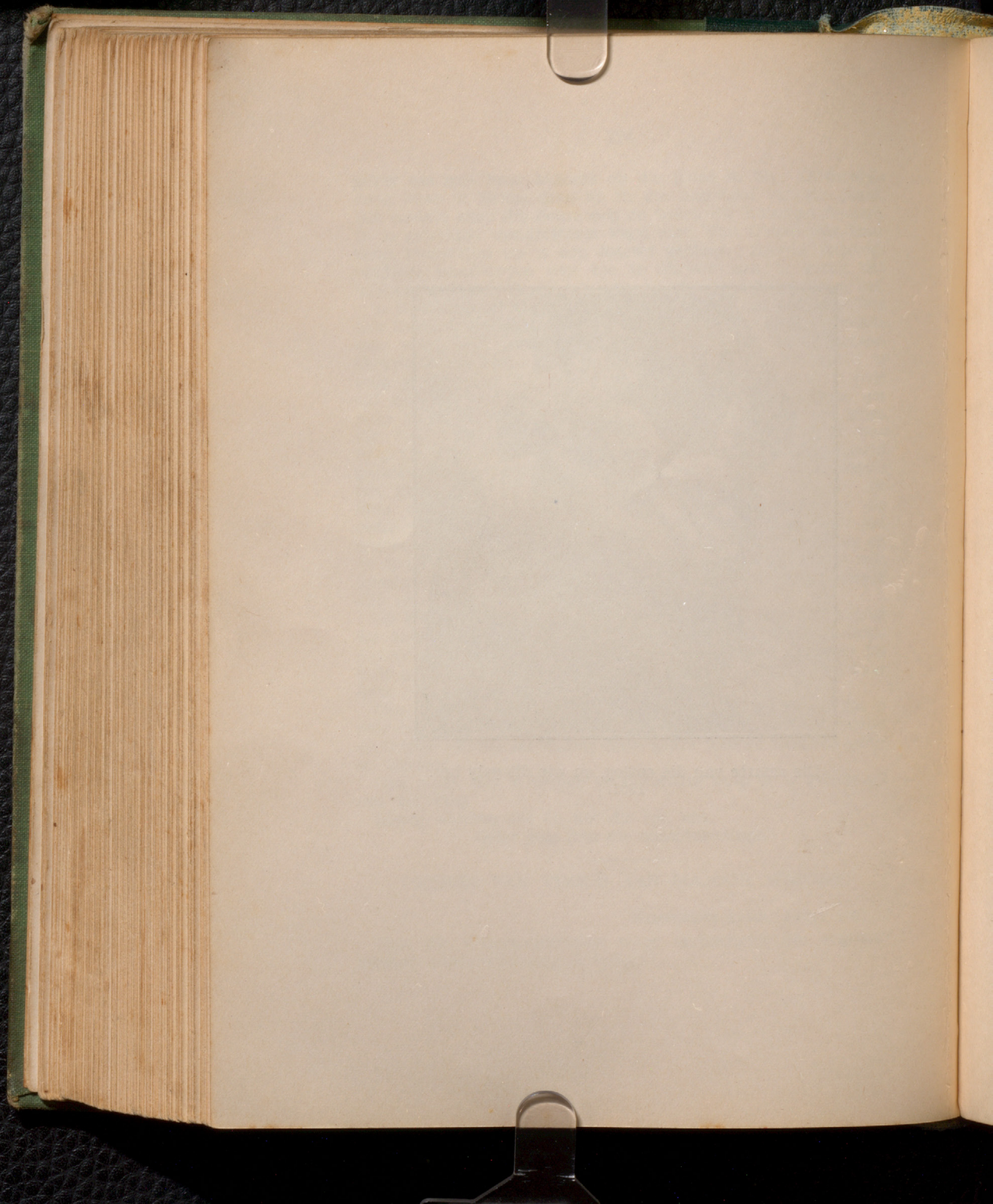
PETISIE VAN VROUE AAN MAJOOR WRIGHT

KIMBERLEY-KAMP, Febr. 1901.

Ons, die ondergetekendes, wens eerbiediglik die volgende versoek onder u aandag te bring:—

Die smarte van die oorlog, en wie dit gely het.
1901.

I. Daar ons van ons mans verwyder en dus sonder hulp is, is dit onmoontlik om onder die omstandighede waarin ons geplaas is te lewe.

II. Ten gevolge van onverskilligheid, slegte bestuur en mishandeling is dit nou die tweede maal dat ons deur en deur nat geword het van die reën, wat ons kinders, wat reeds siek is aan die masels, kinkhoes en koors, gevaarlik siek laat word het.

III. Daar ons sonder geld is, is ons nie in staat om ons te voorsien van seep, kerse en ander benodighede nie. Dit is nou byna drie weke dat die meeste van ons geen wasgoed kon laat was nie. Dit is meer as wat ons kan verduur om onder hierdie omstandighede tevrede te wees. Dit is ons griewe. Ons nederige versoek is dat u met alle redelikheid ons saak in oorweging wil neem en medelye sal hê met ons in dié toestand en ons ons vryheid sal teruggee om na ons verskillende wonings terug te gaan.

Ons hoop en vertrou dat u ons nederige versoek in gunstige oorweging sal neem en ons hierin so spoedig moontlik sal tegemoet kom.—Ons is, waarde heer, u nederige dienaar:

A. S. Earle
Annie Earle
J. M. Horak.
R. du Toit
A. J. Brits
S. Botha
E. Botha
M. de Klerk
A. Serfontein
H. Brits
M. Brits
M. J. Roodt
E. M. Roodt
A. C. Combrinck
A. Pienaar
S. du Toit
J. Horak
M. Botha
J. C. Matthee

C. E. Louw
J. van Niekerk
M. Britz
C. Roodt
C. du Toit
Hermina van Breda
R. Horak
M. Combrinck
S. Combrinck
A. Botha
C. Botha
A. de Klerk
W. Wessels.
M. Serfontein
S. Brits
M. C. Roodt
J. J. Roodt
M. Herbst

NEWTON-„REFUGEE“-KAMP, KIMBERLEY.

N.S.—Majoor-kommandant en andere in gesag,—By God is daar genade. Is daar dan geen genade by u vir ons, arme

vroue en kinders, nie? Ons versoek is om toegelaat te word om op 10 Maart 1901 die kamp te verlaat.

VROUEPETISIE AAN LORD KITCHENER

Die ondergetekendes, almal vroue en kinders wat weggevoer is na en op die oomblik in hegtenis gehou word op die resiesbaan op Johannesburg, toon eerbiediglik aan:—

I. Dat hulle almal Afrikanervroue is, wie se mans of gedood of gevange is of nog worstel vir hul geliefde vaderland.

II. Dat hulle gewelddadig van hul plase weggeneem is en hier teen wil en dank gebring is deur die militêre owerheid van Haar Majesteit.

III. Dat die troepe van Haar Majesteit in vele gevalle op 'n barbaarse wyse hul plase verbrand en verwoes het en hul besittings gesteel of verniel het, sodat hulle nou byna van alles beroof is.

IV. Dat hulle sedert hul aankoms verplig was om op die resiesbaan opmekaargehoop te lewe en in slegs 'n paar gevalle was daar vergunning om in huise in Johannesburg te woon.

V. Dat hulle in alle gevalle sonder uitsondering die vrye, frisse, ope lug en gesonde en genoegsame voedsel waaraan hulle sedert hul geboorte gewoon was, ontnem is.

VI. Dat ten gevolge van hierdie opeenhoping en hierdie verandering in hul omgewing en lewenswyse hul gesondheid ten seerste benadeel is. Tot stawing hiervan kan hulle U Edele verseker dat daar in die een week eindigende Maandag, 15 April om twaalfuur, vyftien sterfgevallen was uit 2789 siele op die resiesbaan; terwyl daar op 16 en 17 April tien van ons mense begrawe is.

VII. Dat hierdie sterftesyfer dié van die hele wêreld of enige deel daarvan oortref.

VIII. Dat, met een woord, hierdie toestand van sake, wat ons sedert ons aankoms hier ondervind het, onbeskryflik is en nie langer draaglik is nie.

Daarom vra ons verlof om na ons verskillende wonings terug te gaan op onkoste van Haar Majesteit se Regering en dat Haar Majesteit se Regering ten minste vir die eerste ses maande vir ons onderhoud sal sorg, daar ons meen hierop aanspraak te kan maak omdat ons teen ons wil hierheen gevoer is en niemand om beskerming of onderhoud gevra het nie. Ons het geen aktiewe deel in hierdie oorlog geneem nie,

maar ondanks hierdie feit is ons as krygsgevangenes behandel sedert ons verbanning van ons huise.—Ons is, ens.

Vroeg in hierdie jaar het honderde families die aanvanklike ondervindinge deurgemaak wat lei na die konsentrasiekampe. Mev. Uys van „Braklaagte”, distrik Bloemhof, skrywe:—

Kolonel Milne het na my huis gekom en gevra om mnr. Uys. Ek antwoord en sê: „My man is op kommando.” Toe hy dit verneem, gee hy bevel aan sy manskappe om paraffien op die meubels en alles in die huis te gooi, en sê hy dat ek die huis moet verlaat. Ek wou die huis nie verlaat nie; hy sleep my toe uit in die eetkamer, toe my slaapkamer reeds in ligte laaie staan; dus moes ek dit verlaat. Toe ek buite kom, vind ek my kinders op bevel van die kolonel, op 'n wa; en ek word toe na Vryburg geneem. Ek word vir 'n maand op Vryburg gehou en toe na Kimberley-kamp gestuur.

Die weduwee mev. Roodt van „Ebenezer”, distrik Schweizer-Reneke, verklaar:—

Lord Methuen het op 19 Februarie na my huis gekom en al my beeste en skape geneem. Ek vertel hom ek is reeds drie jaar 'n weduwee en vra waarom hy dit doen. Hy sê my dat ek moet stil bly en klaar maak om op die wa te klim. Ek word na Vryburg geneem en na Kimberley-kamp gestuur. Wat van my huis geword het, weet ek nie.

Mev. George Kalkenbrand van „Lanstesta”, distrik Bloemhof, Transvaal, verklaar:—

Lord Methuen het na ons plaas gekom en my gevra waar die manne is. Ek sê hom: „Op kommando.” Toe sê hy aan my: „Ek gee jou 'n halfuur om die huis te verlaat, want dit moet afgebrand word.” Ek het gehuil en kon nouliks iets doen. Ek hardloop na die offisiere en smee om genade; toe ek van hulle af omdraai, was my huis ene vlamme. Ek het niks gered nie behalwe my klere wat ek aangehad het. My naaste buur is mev. Dazel—waarheen my kinders gehardloop het en waarheen ek ook gegaan het—, wat ons klere en kos gegee het. Die volgende môre het die kolonne gekom en sowel

my vee as dié van mev. Dazel geneem en ons na Vryburg gestuur. Wat van mev. Dazel se huis geword het, kan ek nie sê nie. Ek is na die Kimberley-kamp gestuur en mev. Dazel is nog in Vryburg.

Mev. Abram Coetzee van „Fouriesgraf”, distrik Bloemhof, Transvaal, sê:—

My man was op kommando. Toe ek die troepe sien aankom, het ek bang geword en met my kinders in die tuin gevlug. Hulle kom na my huis en ek sien hoe hulle die deur en vensters breek; toe gaan ek huis-toe en smee om genade. Ek vertel hulle toe dat ek bang geword het en dat die offisiere tog genade vir my moet hê. Hy sê dat ek my mond moet hou, en toe verbrand hulle my huis in my teenwoordigheid; en wat hulle nie verbrand of verniel het nie, soos lewende hawe, het hulle geneem, en my na Vryburg gestuur. Daar het hulle my vir 'n maand gehou en toe na Kimberley-kamp gestuur.

Die heer en mev. Snyman skrywe:—

Ons het vroeër in Jagersfontein, O.V.S., gewoon en in 1894 na Betsjoeanaland vertrek, waar ons op die grens van die Kalahari-woestyn gewoon het op plase wat aan 'n kompanjie in die Vrystaat behoort het, digby die gronde waarvan kaptein O. R. Styles, Lee en Gamman agente en bestuurders vir 'n kompanjie in Engeland was. Ons het al die moeilikhede deurgeworstel, water uitgehaal en die grond bewerk. In 1899 het ons so ver gevorder dat ons 'n tuin en groente aan die groei gehad het. Dit was die eerste maal ná al die lang jare van grondbewerking dat ons verwag het om iets te oes.

In Oktober 1899 breek die oorlog uit en al die Kaapse polisie gaan weg; dus bly ons sonder enige beskerming hoegenaamd agter. Ons het op ons plaas gebly en sewe of nege families ook op hul plase, meer as 100 myl van Vryburg. Omtrent 'n week voor Kersfees kom een van ons ou bediendes, Aging, na ons; en hy vertel ons dat die opperhoof se seun, Jantjie Montchus, majoor Baden-Powell in Mafeking gaan besoek het en dat hy teruggekom het en bevel gegee het om die Hollandsprekendes te plunder en alles te neem wat hulle het, en as daar enige teenstand is hul oë uit te steek en die vroue vir die kapteins te neem. Ons was almal baie bang, want die

naturelle het gemaak net soos hulle wou: hulle het keer op keer gesteel en die eenaars laat weet om hulle te agtervolg as hulle dit wil waag. In die begin van Maart het hulle 'n hele aantal beeste van Barend Breedenkamp van sy plaas „Deelfontein” gesteel. Die man, wat vir niks gestuit het nie, sit hulle agterna en word deur die diewe aangeval, wat hom sy geweer ontnem en sy hoof vol stukkende plekke slaan. Hy het bebloed huis-toe gekom. Sy geweer, perd, saal en toom is na die opperhoof Montchus geneem.

Die volgende môre, op Sondag, bring my swaer ons die tyding dat alles aantoon dat die Kaffers op moord uit is. Ons het daardie dag met net ons klere na die naaste buurman gevlug en die huis met alles daarin geslote agtergelaat. Op die plaas van ons buurman het al die families bymekaargekom, en veiligheidshalwe vertrek ons na Vryburg. Omtrent drie weke later het ons met 'n Boerepatrollie teruggegaan om ons goed te haal, maar vind niks nie — alles was uit die huise geneem en die deure en vensters was stukkend geslaan.

In Mei het die ontsettingsleër van Kimberley en Mafeking gekom en op 'n proklamasie van lord Roberts het al die manne tuis hul wapens neergelê. In Junie word ek gevange geneem en gehou tot September. Gedurende my gevangenskap het my vrou 'n aantal beeste gekoop, wat die militêre onder kolonel Galway geneem en vir die Imperiale Regering verkoop het. Ek het my eis vir kompensasie ingestuur, maar moes verneem dat rebelle nie alleen geen kompensasie ontvang nie, maar vir vyf jaar die stemreg ook verloor.

Nadat ek alles verlaat het, bied ek my dienste aan die munisipaliteit van Vryburg om vir hulle 'n voorraad lopende water te lewer, wat 'n negeduimspyp sou vol loop en die hele dorp met water sou voorsien. My voorwaardes word aangeneem: geen water nie, geen betaling nie. Die militêre het my toegelaat om te werk net totdat die water begin deursyfer, toe word ek verhinder om verder te werk en as 'n ongewenste na Kimberley-kamp gestuur. Later het ek kolonel Milne die informasie verskaf en hom uitgedaag om enige getuienis teen my in te bring en om te verklaar waarom hierdie maatreëls teen my geneem word. Van Vryburg word ons, 'n klompie van 120, in bees-, kool- en skaaptrokke gepak en na Kimberley gestuur.

Die volgende verhaal, deur 'n predikant se vrou meegedeel, is deur 'n Engelse dame in Kaapstad woorde-

lik neergeskrywe. Daar dit my doel is om die ontberings van die vroue en kinders in die algemeen onder die aandag van die publiek te bring en nie om een of ander persoon wat met hul behandeling te doen gehad het, in moeilikheid of in slegte reuk te bring nie, stel ek voor om in hierdie geval die name te verswyg en selfs vreemde voorletters in die plek daarvan te gebruik om alle herkenning te voorkom. Op hierdie wyse kan die verhaal sonder beperking meegedeel word, wat wenslik is, daar dit 'n goeie denkbeeld gee van die lewe in die kampe tydens daardie periode, voordat publieke opinie tot uiting gekom en op hervorming aangedring het en die beamptes uit 'n beter klas persoon bestaan het.

Mev. Z. is in die Kolonie gebore en haar ouers woon op 'n plaas naby Wellington. Haar eggenoot was die predikant van 'n klein dorpie X— in die Oranje-Vrystaat. Hier het hulle op uikers aangename wyse gewoon tot die inname van Pretoria. Vir vier maande hierna het die Britse magte gekom en gegaan; en gedurende dié tyd het mev. Z. veel vriendskap aan die Britte bewys. Sy het soms lekker wit brood na die offisiere gestuur en het nooit die arme troepe wat om brood by haar huis aangeklop het, ledig laat weggaan nie. Sy het een maal baie lekker tertjies vir die offisier wat met 'n konvooi gekom het, gestuur; en die offisier het gesê dat hy byna „mal geword het van blydschap” toe hy weer pasteigebak sien, wat hy maande lank nie gesien het nie. Pluimvee het die offisiere wel gehad— kalkoene, eende en hoenders; maar wit brood en pastei het hulle nooit gekry nie. Sy het hulle dikwels na haar huis gevra en tee aan hulle voorgesit. Daar was een offisier wat elke nou en dan deur die dorp gekom het van wie sy baie gehou het. Hy was kolonel R., van die Staffordshire-regiment; hy het dikwels aangekom om 'n bietjie te gesels. Sy het verhaal hoe 'n mens jou ten volle op sy woord kon verlaat. 'n Geneesheer het daar aangekom wat tot een van die Britse konvoie behoort het. „Ek is jammer vir jou,” sê hy; „die burgers het vandag goed op hul baadjie gehad. Hulle het dit werklik gewaag om een van ons kanonne te probeer neem; maar ons het hulle 'n loesing gegee, en hulle het veertig dooies op die veld agtergelaat.” Dit het hul huisgesin baie hartseer gemaak; en toe kolonel R. inkom en by die vuur kom sit om 'n bietjie te gesels, het hy dit opgemerk en gesê:

„Wat makeer, mev. Z.? U sien daar vandag nie so opgeruimd soos gewoonlik uit nie.”—„Wel,” antwoord sy, „ek hoor julle het met die burgers geveg.”—„Ja,” sê hy, „dapper kerele! Hulle het vandag geweldig gekom en het so byna soos kan wees ons kanon gehad. Hulle het ons ook groot verliese berokken en het self niemand verloor nie, behalwe een man gewond. Ten minste, ek hoor D—— is gewond; en dit is die moeite werd om hom opsy te hê.”—„Daar het u dit nou,” sê mev. Z.: „uit een man se mond het die waarheid gekom, en uit 'n ander een s'n 'n leuen. As al die Britse offisiere soos kolonel R. was, sou hierdie oorlog al lankal oor gewees het.”

Eindelik het die verandering gekom en die ontruimings- en plaasverbrandingsbeweging begin en bereik ook die stille dorp X——. Dadelik het die hele toon van alles verander. 'n Permanente garnisoen word in die dorp geplaas en die ou vriendskaplike gees tussen die troepe en die inwoners neem 'n end. Daar was niks as agterdog en dwingelandy nie. Eendag kom daar om vieruur bevel dat die mense alles wat hulle nodig het, uit hul tuine moes neem. Hulle het gehoorzaam, maar nie veel geneem nie, daar hulle nie wis wat die bevel bedui nie. Presies om vieruur word die troepe losgelaat en alles in die tuine omgedolwe en verniel. Groente wat net begin groei word uitgetrek; perskebome sonder 'n vrug daaraan rondgepluk en geskud, en binne korte tyd was die florerende en pragtige tuine 'n wildernis. Daarna, as daar 'n konvooi deur die dorp kom, is die soldate so brutaal en astrant dat mev. Z. vertel dat sy gewoonlik 'n paar dae daarna siek was. By een geleentheid het 'n offisier deur haar huis gegaan en werklik binne in haar slaapkamer gekom. „Verskoon my,” sê sy, „maar dit is my private kamer.”—„Private kamer?” sê hy; „daar is nie nou so iets soos private kamers nie.” En dit is waar: daar was niks wat 'n mens jou eie kon noem nie. Hulle het 'n karretjie gehad wat die gemeente aan hulle gegee het en wat hulle gevolglik baie op prys gestel het. Hulle het die grootste moeilikheid gehad om die rytuig te behou. Drie maal het die militêre dit gekommandeer, en drie maal moes sy persoonlik optree om dit terug te kry. Gedurende hierdie maande was 'n sekere Skotse predikant, dr. McY., haar tot groot hulp. Hy het haar eende en hoenders van die roofsug van die militêre gered en het tussenbei gekom om haar eggenoot nie te laat wegstuur nie.

Eindelik het die slag geval wat sy gevrees het. Haar huis

word deur die militêre ondersoek. Die provoos, mnr. Q., met vier polisie-agente, kom daar en sê dat hulle dit moet deurgaan om na wapens en ammunisie te soek.

Sy sê: „Ek sal saamgaan en u alles toon. U sal niks vind nie, omdat daar niks te vinde is nie.” So trap almal die huis binne, en sy maak alles oop vir inspeksie en het op dié wyse haar eiendom tot 'n sekere mate van ruwe behandeling gered. Die heer Q. het heeltemal tevrede gelyk. „Ek sien,” sê hy, „u het geen wapens en ammunisie nie: u is veels te bedoord.”—„Mnr. Q.,” sê mev. Z., „hierdie keer het u as 'n dwingeland gekom; ek hoop om u weer hier as 'n vriend te sien.”

Veel erger as hierdie voorval was die dag toe die laaste slag gekom het en die dorp X—— vernietig geword is. Majoor W—— het die bevel uitgevoer, op die ruuste en brutaalste manier wat 'n mens jou kan voorstel.

Dit het vroeg in 1901 plaasgevind. Die mense word aangesê om hulle klaar te maak om kamp-toe te gaan, en hul huise word deur die troepe in beslag geneem. Mnr. Z. word gevange geneem en na 'n tent geneem bo-op 'n koppie buitekant die dorp; sy boeke, omtrent £500 se waarde, word alles verbrand en vernietig; vloer, vensterrame, deure word alles deur die soldate uitgebreek en vir vuurmaakhout gebruik. Die gerieflike woning word verwoes. „Waar kry u die hart om sulke dinge te doen?” sê sy aan majoor W.—„Hart!” roep hy onverskillig uit, „ons het nie meer so iets nie!” Hy het net soos die soldate deur die huis gegaan om iets te soek wat hy vir homself kan neem; maar toe sy sien dat hy werklik haar private laai oopmaak en die geld neem wat nog al was waarop sy vir haar onderhoud gereken het, gryp sy dit uit sy hand en sê: „Jou dief! Jy sal dit nie kry nie. Daardie geld is vir my en my kinders!” Sy sê hy het hulle aangespreek asof hulle vuilgoed was; en voor sy die huis verlaat het, het sy nog eenmaal losgebreek. „Eendag is eendag,” sê sy. „Majoor W——, jy sal jou naam in hoofletters geskrywe sien vir die hele wêreld om te lees!”—„Ek weet dit,” sê hy op wilde toon, „en dit is die rede waarom ek jou nou op hierdie wyse behandel.”

Die reis na die kamp was nie so aaklig soos wat baie ander moes deurmaak nie, daar hulle toegelaat was om 'n sekere hoeveelheid klere, asook beddegoed en padkos saam te neem. Tog was dit 'n ellendige tyd om deur te maak vir 140 mense wat so plotseling van hul huise weggeruk is. Een arme vrou

was baie swak en die dokter het gesê dat sy die reis nie sou uitstaan nie. Hy het raak gesien, want sy is dood by ons aankoms in die kamp. Hulle het van Maandag tot Donderdag gereis, en dit het die hele pad hard gereën. Die bokseile was almal geskeur en verslete, en die reën het deurgelek en almal papnat gemaak. Mnr. Z. het probeer om sy reënjas op te sit om hulle te beskerm; maar daar was te veel gate, en die engiste uitwerking was dat hy self nat geword het sonder om hul lot te verbeter. Die laaste dag het hulle ná elfuur nie 'n stukkie kos gehad nie.

By hul aankoms vind hulle 'n paar klein beltente, maar nie halfpad genoeg om die mense te herberg nie. Die gevolg was dat die helfte van die mense vir veertien dae op die kaal veld gelaat word om self te sien hoe om klaar te kom. Een dame, eie niggie van ds. Steytler van Kaapstad, moes opsukkel met twee klein babetjies op die klam grond. Een van die verlate party was 'n ou man van oor die tagtig. Hierdie arme mense moes vir hulle 'n beskutting maak van stokke en blare, waaronder hulle in die nag ingekruip het. Dit was nat van bo en onder en rondom.

Ná tien of twaalf dae word mev. Z. se eggenoot van haar weggeneem. Haar bediende word omgekoop om haar te verlaat; sy self lê siek en moes alleen opsukkel met haar drie kindertjies, waarvan die een nog 'n suigling was. Haar eggenoot het geen verhoor gehad nie, en hy is ook nie soos 'n ordentlike man behandel nie, maar is uitgeskel en beledig. Die enigste beskuldiging teen hom was blykbaar dat hy geweier het om die eed van getrouheid af te lê of om die burgers tot oorgawe aan te maan. Hy het die eed van neutraliteit geneem kragtens die eerste proklamasie van lord Roberts en het dit getrou nagekom. Maar dit was nie genoeg nie en hy word gevonniss om na Indië gestuur te word.

Toe mev. Z. dit hoor, besluit sy om daarteen te protesteer ondanks haar siekte. Sy gaan na die kommandant se verblyfplaas en vra om hom te sien. Sy word toegang geweier en gesê om te loop. Sy vra herhaaldelik en sê dat sy daar sou bly totdat sy die kommandant gesien het. Tog hou hulle vol dat sy hom nie mag sien nie, totdat sy wanhopig uitroep: „Maar waarom dan nie? Is hy 'n soort van god dat hy nie 'n vrou kan sien wat omtrent haar eie eggenoot 'n versoek wil indien nie?” Toe hoor sy 'n stem sê: „Laat haar binnekom!” en sy verskyn voor die offisier.

„Ek wil weet,” begin sy, „waarom my man weggestuur word. Hy is 'n eerlike man. Wat beteken jul proklamasies? Julle het nie een daarvan gehou nie. Geen wonder dat ons oor hulle lag nie. My man het jul proklamasie gehoorsaam. Wat het hy daarvoor gekry? Hy is uitgeskel, beroof en half uitgehonger; en nou word hy weggestuur.” Dit was tevergeefs. Die kommandant het haar later gedreig met inhegtenisneming as sy voortgaan om sulke bitter dinge te sê. Haar antwoord was klaar: „Ek is nie die minste bang vir jul tronk nie en ek is ook enige dag klaar vir jul galg.”

Die kamp was nie toegemaak nie en hulle kon in- en uitgaan: maar dit was nie 'n ongemengde vreugde nie, want dit het die vroue blootgestel aan die brutaliteit van die soldate. Hulle moes op alle moontlike maniere waak. Dit was gewone beltente, en daar was geen hutte of huise nie. Die beltent, behalwe die feit dat dit so klein is, het nog hierdie groot nadeel dat 'n mens gedurig moet buk, behalwe reg in die middel. Geen katels of matrasse word verskaf nie, en in sommige gevalle moes vroue wat elke dag 'n kraambed verwag, op die kaal grond lê, met net een kombers onder hulle. Die verandering van temperatuur word skerp gevoel in hierdie klein tentjies. In die somer moes 'n mens soms ure lank sit met nat lappe op die hoof, terwyl die kindertjies lê en hyg na asem. In die winter is dit snydend koud; een nag in Junie het die vroue die hele nag opgesit, met die vrees dat hulle sou verkleum as hulle gaan lê. Toe mev. Z. in die kamp gekom het, word sy in dieselfde ry as die „ongewenstes” geplaas. Die ligging van hierdie ry tente was sleg en die rantsoen wat daar uitgedeel is, was ook volgens 'n ander skaal. Hulle het net mieliemeel gekry om te eet en boermeel twee maal per week. Dit het aangegaan totdat die protesbeweging oor die rantsoenverskil in Engeland begin het, en eindelik is almal op gelyke voet behandel. Maar die kwaliteit van die kos was nooit goed nie. Die meel was nie geskik om te eet nie, die vleis vreeslik armoedig en die suiker van 'n donkerbruin kleur met 'n slegte smaak. Die militêre het nie al die skuld van die slegte kos nie, daar in sommige gevalle hoë pryse aan die kontrakteurs betaal is. Sommige families het letterlik so nakend in die kampe aangekom dat die militêre verplig was om klere aan hulle te verskaf. Die kontrak is gegee aan die firma Y— & Y—, wat nuttelose, duur motte gevreite stof gelewer het en daarna openlik geroem het dat hulle nou „hul winkel skoongemaak het van al hul ou oorskietgoed”. Die

kontrakteurs het gedink die vroue sal die militêre beskuldig en nie vir hulle nie; maar die vroue het die saak self in hande geneem. Hulle neem 'n hoeveelheid meel, sif dit, maak al die wurms en miet en kruipende goed in twee netjiese pakkies en stuur dit aan „die firma Y—— & Y——, Kontrakteurs, met hul komplimente,” en 'n ander een aan die militêre owerheid.

Hierna was die meel beter. Die rantsoene word weekliks op 'n Maandag uitgedeel, maar daar was dikwels ongereeldheid, en een maal het 'n hele week tot Vrydag verbygegaan sonder rantsoen. Toe gaan twaalf vroue saam om by die generaal te kla. Sy antwoord was: „Wel, julle kan bly wees dat julle nog rantsoen ontvang; as ons julle op jul plase gelaat het sou julle almal van honger omgekom het.” Maar hierna was die uitdeling meer gereeld. Die vroue in hierdie kamp was vrymoedig en onversaag. By een geleentheid, toe kolonel R—— (Mev. Z. se vriend van vroeër dae) deur die dorp gegaan het, het hy mev. Z. in die kamp gaan opsoek. Sy gee hom 'n koppie tee en gooi daar 'n bietjie wit suiker in wat sy vir spesiale geleenthede by haar gehou het. Die kommandant het net daar verbygegaan en sy nooi hom ook in om 'n koppie tee te kom drink. „Maar,” sê sy verwytend, „u sal nie van daardie mooi wit suiker kry nie, maar dieselfde swart goed wat u aan ons gee.” Sy gooi toe kampsuiker in sy tee.

By een geleentheid het hulle die kamp versit na 'n nuwe ligging 'n entjie aan die ander kant van die dorp. Al die tente en goed word op waens gelaai en die vroue en kinders wat nie kon loop nie word aangesê om op te klim en bo-op die vag te klouter. Die vroue was in 'n allesbehalwe benydenswaardige posisie, en hulle moes vasklou asof hul lewe op die spel was, terwyl die osse deur slote en spruite draf. Een offisier wat hulle verbygegaan het by die deurgaang van 'n sloot, sing hardop: „Rule Britannia, Britannia rules the waves.”—„Maar sy sal nooit oor die Boere heers nie,” het een vrou teruggesing.

Toe hulle deur die dorp gaan, het drie of vier offisiere wat op die stoep van die klub was met hulle, wat soos hoenders bo-op die wa gesit het, die gek geskeer. Mev. Z. kon die versoeking nie weerstaan om hulle beskaamd te maak nie. „Ja, kyk maar goed hier na jul heldedade,” roep sy in die verbygaan uit. „Julle kan De Wet nie vang nie; julle kan Steyn nie vang nie; dus vang julle ons hulpelose vroue en

dryf ons op waens deur die dorp. Kyk goed na ons, die gevolg van jul heldedade!" Die offisiere het die stoep verlaat en ingegaan.

Die vroue moes hulle soms op ander maniere as met hulle tong verdedig. Soms het daar in die nag soldate by tente ingebreek en vir hulle baie moeilikheid veroorsaak. Een nag het 'n Tommy in die kamp gekom en vier tente ná mekaar binnegegaan en die vroue bang gemaak. Eindelik het 'n stuk of dertig saamgespan, hom uitgejaag en hom bont en blou geknyp. Die volgende nag het verskeie vroue baie senuweeagtig gevoel, en mev. Z. het dit selfs raadsaam geag om haar lig te laat brand. Daar was 'n soort kampkonstabel, maar hy was maar net 'n „handsupper" en het die vroue nooit veel diens bewys nie en hulle het maar min van hom gedink. Daardie nag, toe hy die rondte doen, sien hy dat haar kers brand, en hy roep hardop: „Maak dood daardie lig!" Sy gee nie antwoord nie. „Maak dood daardie lig!" roep hy nog harder en stamp op die grond. Eindelik antwoord sy terug: „Ek sal my lig nie doodblaas nie. Dit is hier nie veilig met soldate wat rondsluip nie."—„Waarom? Ek is hier om jou te beskerm," sê hy.—„Jy! Wat kan jy doen?" sê sy. „Waar was jy gisteraand toe die Tommy ingekom het?"—„Wel, maak dood jou lig," sê hy, „of ek rapporteer jou aan die kaptein."—„Rapporteer as jy lus het; maar ek sal my lig nie doodblaas nie." Sy het dit laat brand en die volgende dag rapporteer die wag die saak aan die kaptein. Maar die militêre het nie veel meer van die „handsupper" gedink as die vroue nie, en die kaptein het die man 'n afjak gegee vir sy moeite. „Wou nie haar lig doodmaak nie en het jou onbeleefd behandel, het sy? Wel, met die oog op wat die aand tevore gebeur het, verwag ek dat mev. Z. senuweeagtig was; en as ek in haar plek was, sou ek nie my lig doodgeblaas het nie."

Hierdie kamp was veel gesonder as die meeste, en betreklik min kinders is dood. Maar hulle het almal aan oorpyn gely ten gevolge van die klammigheid en die koue en het altyd een of ander ding makeer, en die vroue ook. Mev. Z. het al die tyd wat sy daar was nooit heeltemal gesond gevoel nie, en eindelik het die dokter gesê as sy veel langer daar bly dit die dood sou beteken. Dit was allesbehalwe lekker om siek in die kamp te wees. Die eerste dokter wat daar was, was uiters nors en hard teenoor sy pasiënte. Hy wou skaars na hulle kyk as hy die rondte doen; en dan, as hy hom tog die moeite getroos om met hulle te praat, het hy hulle met

verwyte en geskel oorweldig. Eindelik het die vroue 'n formele aanklag teen hom ingedien en hom duidelik gevra: „Dink jy ons is vuilgoed dat jy ons so behandel?”

'n Enkele geval sal dien om die handelwyse van die dokter en verpleegsters in die kamp duidelik te maak. 'n Ou mev. K. van die Vrystaat, 'n ryk ou dame en algemeen gerespekteer, is van haar gemaklike en pragtige huis weggeskeur om in die kamp te kom lewe. Die verandering in haar hele lewenswyse was te plotseling en sy kon dit nie uitstaan nie. Sy was aan alle geriewe en selfs weelde gewoon, en nou moes sy elke ontbering verduur. Sy moes bed-toe gaan. Die verpleegster word geroep, maar wou die tent nie binnegaan nie, wou skaars na haar kyk. „O, sy is nukkerig en vol verbeelding, soos alle oumense,” sê sy en loop weg. Die tweede en derde dag het sy nooit naby die tent gekom nie. Op die vierde dag was dit duidelik dat tensy iets gedoen word die ou vrou sou doodgaan, en die verpleegster word weer geroep. Albei verpleegsters was aangetrek om 'n teeparty van die offisiere by te woon en was baie kwaad dat hulle nie kon gaan nie, omdat ou mev. K. op sterwe lê. In elk geval, hulle kom in die tent, sien dat die ou dame snel agteruitgaan en gelas elkeen om die tent te verlaat. Haar suster het reguit geweier om te gaan. „Nee,” sê sy, „ek het haar al hierdie dae na die beste van my vermoë verpleeg, toe julle nie naby haar wou kom nie, en ek gaan haar nie nou verlaat nie.” Daardie nag is sy dood. In die môre, toe hulle haar gevra het om die dokter in te roep, het die verpleegster gesê: „Ek gaan die dokter nie lastig val nie; sy is net vol dingetjies.”

Soos soms gebeur, was die hoofverpleegster, suster O., meer daarop uit om haar plesier elders te soek as om tuis haar pligte na te kom. Maar by hierdie fout het sy nog so 'n slegte humeur gehad dat elkeen vir haar bang was en min het dit gewaag om haar hulp in te roep. Selfs onder die offisiere was sy bekend as „klein tiran”, „klein rissie”. As 'n mens haar om medisyne gaan vra, moet jy verwag om die deur in jou gesig toegeslaan te kry. Een maal het sy 'n kindjie van agt jaar heeldag alleen in die hospitaaltent gelaat sonder kos of medisyne. Een maal toe mev. Z. self ingegaan het in afwesigheid van die verpleegster — 'n waagstuk —, het al die pasiënte in hul beddens opgespring en geroep: „Gee ons kos! Gee ons kos!”

Mev. Z. kon nie genoeg praat van die moedige wyse waarop die vroue hulle gedra het onder die sware las wat hulle opgelê

was nie. Die militêre het aan elkeen twee maande gegee om aan hul mans te skrywe en hulle te sreek om oor te gee. Nie 'n enkele vrou het geskrywe nie, al het elkeen geweet hoe 'n onderskeid dit aan haar toestand sou maak. Die ontberings van die kamp was so groot dat mev. Z. dikwels met betraande oë uitgeroep het: „As dit nie vir die genade van die Here was nie, kon ons dit nie verduur het nie.” Oor die parmantigheid en selfsugtigheid van die offisiere word driftig uitgewei, en sy hou kolonel R. gewoonlik voor as haar toonbeeld van 'n egte „gentleman” en as die enigste wat sy ontmoet het. Een offisier het aan haar gesê: „Hierdie oorlog gaan nog nie end kry nie; ons maak te veel geld.”

Hier is 'n klein briefie wat ek ontvang het van een van twee susters wat byna twee jaar krygsgevangene was. Hulle was reeds verskeie maande in die kamp en baie bekommerd oor hul ou moeder:—

NORVALSPONT-KAMP, 15 Febr. 1901.

Ek kon u welkom briefie, wat my veilig bereik het, nie beantwoord nie, daar ek die afgelope paar dae nie wel was nie. Verbeel u, verlede Maandag het ek aansoek gedoen om verlof om huis-toe te gaan na my moeder wat baie eensaam is. Sy woon net 'n halfuur van die dorpie en moes natuurlik al haar huisraad en eiendom onbeskermd agterlaat, met net een Kafferjong om daarna te kyk, en moet nou op haar eie onkoste in die dorpie woon. Anders moes sy ook na 'n „refugee”-kamp gaan.

O, wat 'n teleurstelling was die nuus vir my en my suster, want ons het altwee die hoop gekoester om 'n gunstige antwoord op ons aansoek te ontvang. O hoe breek dit my hart! Vergeef my dat ek so vrypostig is om familiesake te noem, maar dit beteken soveel vir my dat ek nie kan help om daar iets oor te sê nie.

'n Nuwe wasbad is vir die vroue opgerig en dus het ons ons badplek vry. Slegs twee sterfgevälle het voorgekom sedert u vertrek.

Een van die twee dames wat die volgende verslag gegee het van hul uitsetting uit hul huise, is my bekend, en sy het my persoonlik die hele storie soos dit hier verkort voorkom, meegedeel.

Die ander een, mev. Bosman, is uiters sieklik, en haar man is 'n krygsgevangene:—

Ons plaas (sê mev. Bosman) is ses myl van Smithfield. Teen die middel van Maart 1901 het Britse troepe hier aangekom onder kolonel Hickman en die grootste deel van ons vee weggeneem. 'n Hele tyd tevore reeds was my dogter en ek—sy was 'n kind van veertien—deur almal verlaat behalwe ons Kafferjong. Soos u sien, is ek maar 'n hulpelose mens, daar ek my regterarm kwyt is en my een been beseer is en dit my gedurig pyn veroorsaak, sodat ek net genoeg krag kan inspan om my sukkelend op krukke te beweeg. Toe kolonel Hickman en sy manskappe ons vee wegvat, toe neem hulle ook ons jong weg om die vee op te pas. 'n Paar dae later het hy na die plaas teruggekom ná hy van die Engelse ontsnap het. Hy en ons het in gedurige vrees gelewe dat daar weer 'n klomp troepe sal kom om ons woning te verniel. Een môre om agtuur het hulle gekom. Ek was nog in my slaapkamer, maar klein Annie het in die kombuis gewerk. Toe sy die soldate sien, hardloop sy na die voordeur en probeer om hulle te keer en roep uit dat hulle nie mag inkom nie. Sy het geroep—met verontwaardiging en nie met vrees nie—, en sy sê: „Julle hoef nie te dink dat ons manne so gemeen is om hier te kom wegkruip nie: hulle veg buitekant.” Toe die troepe die huis binnekom, hardloop sy na my kamer en roep: „O, Mammie, die Engelse is hier!”

Altesame, dink ek, was daar omtrent tweehonderd soldate. Hulle het 'n klomp van ons hoenders en eende omsingel, hulle met groot stompe hout gegooi om hul bene te breek, hulle dan opgetel en hul nekke omgedraai. Die varke het hulle met bajonette doodgemaak. Hulle het ook van die perde, osse en skape bymekaar gemaak, wat kolonel Hickman se klomp nie kon vang nie. Na hulle alles in die huis verniel het, begin hulle ons karre stukkend te breek. Maar twee—'n mooi klein oop karretjie waarmee ek gewoonlik gery het, en ons tentkar—het hulle opsygesit om weg te neem. Om die waarheid te sê, ek het daarin geslaag om die kar te red. Net toe hulle wegtrek, was die perde wat hulle ingespan het, baie steeks. Toe gaan ek na die bevelvoerende offisier, kaptein Robertson, en smeeek hom om die kar vir my te laat staan, daar ek gebreklik is. Hy het vriendelik toegestem, en dus het hulle die perde wegge-
neem maar die kar laat staan.

Die jong het na die randjies gevlug toe hy die soldate sien, en ek het niks meer van hom gesien nie. Hy was vreeslik bang

vir die Engelse, omdat hy die eerste maal van hulle weggeloop het.

Omtrent 'n uur ná hul aankoms het die soldate wegger; kaptein Robertson het my beleefd gegroet en toe is my dogtertjie en ek alleen in ons geruïneerde huis agtergelaat.

Ons was verplig om na die huis van my vriendin, mej. Wessels, te loop. Dink 'n bietjie! ses myl en vreeslik warm, en ek 'n gebrekklike wat skaars op my kruk kan spring en die grootste gedeelte van my tyd bedlënd moet wees. Die reis het nie veel meer as drie uur geduur nie. My dogtertjie het my baie gehelp oor die pad. Ons moes taamlik dikwels rus; maar die ergste van die ondervinding was om die veld besaai te sien met dooie perde, skape en ander diere. Die volgende dag het een van die bediendes van mej. Wessels my teruggery na my verwoeste plaas. Hy het muile in my kar gespan en ek het hulle teruggedrywe. Ek het geleer om met my linkerhand leisels te hou. Voordat ek my huis 'n laaste vaarwel toegeroep het, het ek nog 'n paar portrette en ander dinge opgetel wat die soldate laat val het toe hulle voortgegaan het.

Mej. Wessels, in wie se huis die gebrekklike mev. Bosman herberg gevind het, sê:—

Ons huis is eers later oopgebreek. Ek het in 'n huis in Smithfield gewoon met my vader, wat sestig jaar oud is en 'n invalide en twintig jaar Volksraadlid was, en my suster. Verbygaande troepemagte het ons af en toe 'n besoek gebring, maar by elke geleentheid het hulle nie veel meer gedoen as om beslag te lê op ons graan nie, wat hulle op die pad uitgesaai het. Ná hul vertrek het ons dit bymekaar gaan veeg en gesif, en toe kon ons dit weer gebruik. Hulle het al die huise met hierdie doel besoek, en soms het hulle die graan op plekke gegooi waar dit bederf het. In sommige gevalle het hulle paraffien daarop gegooi om seker te maak dat dit nutteloos sal wees. Eendag het hulle my pragtige rywiél kom vat, wat ek regstreeks uit Londen laat kom het en wat my £30 gekos het. Ek het geen steen onaangeroer gelaat om 'n kwitansie daarvoor te kry nie en eindelijk het die offisier my een vir £7 gegee. 'n Paar dae later kry ons kennis dat ons almal binne drie uur moet vertrek. Gelukkig het ons heelwat eetware in die huis gehad, en toe laat ons aan ons bure wat ook kennis gekry het, weet dat hulle ook van ons lewensmiddels moet kom haal. Twee

en 'n half uur lank was ons besig om die goed onder hulle uit te deel. Toe het ons hulle gevra om te gaan en het ons die orige halfuur deurgebring met beddegoed, klere, 'n paar kookbenodighede en ander artikels wat ons wou meeneem, bymekaar te maak. Die soldate het al ons rytuie weggeneem behalwe 'n klein Amerikaanse „spider” wat uitmekaar gehaal en weggepak was en wat die Engelse nie aanmekaar kon sit nie. Ons het dit en mev. Bosman se kar gehad, en die bevelvoerende offisier het toegestaan dat ons dit saam met ons sou neem, daar ons twee invalides gehad het — mev. Bosman en my vader. Die gevolg was dat ons veel beter daaraan toe was as ons bure, van wie baie met byna niks op reis gegaan het nie. Ons het ook voordeel daarin gehad dat my vader 'n som geld by hom gehad het om saam te neem.

Aan die einde van die halfuur het die soldate gekom; ons huis word toegesluit en ons gaan voort na 'n laer digby 'n dorp, waar ons daardie nag moes slaap. Ten minste, ons het nie geslaap nie. Ons het al vyf op die grond onder die wa gelê, en dit was die eerste maal dat ek 'n nag buite deurgebring het. Naby ons het 'n arme ou man gelê en brom wat half van sy verstand geraak het as gevolg van al hierdie gebeurtenisse. Om drie-uur v.m. het ek opgestaan en verlof gevra om 'n laaste besoek aan my huis te bring om iets wat ek vergeet het te gaan haal. Toe ek naby die huis kom, sien ek drie koeie buitekant die hek staan. Hierdie koeie was reeds twee maal deur Engelse soldate weggeneem; maar telkemale het hulle ontsnap en teruggekom, omdat hul kalwers by ons op die werf agtergelaat was. Ek gaan in die huis en trek 'n vuurhoutjie en vind dat alles verbreek en onderstebo is; die soldate het die plek sedert ons vertrek geplunder. Dit was 'n hartroerende laaste blik op die huis — met die tafel nog met die ontbytgoed daarop tussen al die puin en die suurdeeg op die stoof. My suster het my kom roep, daar hulle besig was om in te span. Ons het die koeie na die laer geneem en die kommandant was so vriendelik om ons verlof te gee om hulle met ons saam te neem. Teen dagbreek het die konvooi vertrek.

Maar ek moet nie vergeet om u te vertel van die twee ou dames wat die Engelse besluit het om agter te laat omdat die ambulansdokter gesê het dat hulle te oud en swak was om saam te neem nie.

Toe ons hoor dat hulle nie gestoor gaan word nie, neem ons sommige van ons prente en ander dinge van waarde na

hul huis om vir ons in bewaring te neem. Wat gebeur het, was dit. Net voor die konvooi vertrek het, word hul huis besoek en geplunder en die ou dames weggedra en op een van die waens gelaai.

Die dag was net aan die breek toe die konvooi van Smithfield vertrek. Daar was omtrent 250 karre en waens, eersgenoemdes vol voetvolk en laasgenoemdes met ons vroue en kinders. Ons vyf — my vader, my suster, mev. Bosman en haar dogter en ek — met twee bediendes, het saam met drie ander families een wa gehad — altesame twee-en-twintig mense. Ons was almal opmekaar gepepers en natuurlik verskriklik ongemaklik. Ons het geen skuiling gehad nie, en die son het gou vreeslik warm geword. Mev. Bosman se kar met ons goed daarop was agter die wa vasgemaak.

Die gebulk van die beeste en die gehuil van die kinders het 'n onafgebroke lawaai gemaak. Die lyding van ons twee invalides het so erg geword dat ek kaptein Robertson daaromtrent genader het, wat so vriendelik was om ons 'n wa met 'n tent te laat kry; en vir die res van die reis het ons dit vir onself gehad. Die Boere was in die naburige rande, en elke nou en dan het ons skote gehoor. Daar was skermutselings in die omgewing en telkemale het hulle van die vee wat saam met die konvooi gegaan het, in hande gekry. By die rivier, wat sewe myl van Smithfield is, is ons ten gevolge van 'n ernstiger geveg 'n lang tyd opgehou. Die Boere het van die oorkantse wal geskiet en die klein Tommies het hul posisie vlak voor die waens ingeneem, sodat ons mense nie op hulle kon skiet sonder om ons in gevaar te bring nie. Maar ek het die stof van koeëls 'n paar tree van my sien uitslaan. 'n Hele paar is gedood en gewond, soos ons later ontdek het toe die konvooi weer verder gaan en meer ambulanswaens nodig was. Een van die waens wat vir hierdie doel uitgekies word was dié waarop die twee ou dames, van wie ek tevore gepraat het, was.

Hulle het my later vertel dat hulle afgedra en op die grond geplaas is en dat hulle gevrees het dat hulle daar aan hul lot oorgelaat sou word. Maar eindelik het daar jammerhartige mense verbygekom wat hulle op 'n ander wa gelaai het. Op die eerste dag het ons net omtrent tien myl gevorder. Die vegtery het ons baie opgehou en verder het dit uiters langsam gegaan met die getal waens langs mekaar. Dit spreek vanself dat so 'n formasie agter mekaar 'n baie lang streep beteken het, wat erg moeilik sou wees om te bewaak. Ek het vergeet om te vertel van een baie angstige oomblik in die geveg by die

rivier. 'n Burger aan die oorkant het heeltemal in die oop veld gery en verskeie perde doodgemaak. O, so 'n menigte Tommies het op hom geskiet, en ek was seker dat hulle hom sou doodskiet; maar nie een het hom geraak nie, en hy het sy doel met die perde bereik.

In die nag het ons 'n swaar tyd deurgemaak; die soldate word nie apart gehou nie. Wat voedsel betref, het ons klompie niks gehad om oor te kla nie. U sien, anders as die ander mense het ons 'n ruime voorsiening van eetware in ons kar gebring. Daardie nag het ons 'n lekker kalkoen gekook en ek het koffie gemaak op 'n oliestoof wat ons saamgebring het. Dit was hartroerend om die ontberings van die ander mense te sien. Water en brandstof was uiters moeilik om te kry. Ons het so ver soos ons kon, gehelp; maar natuurlik, by sulke geleenthede sien elke familie maar self om die mas op te kom, en ons het twee invalides gehad om voor te sorg. Heeldag word daar rantsoene uitgedeel; maar waaruit dit bestaan het, weet ek nie, daar ons nooit om iets aansoek gedoen het nie en dit ook nie nodig gehad het nie. Ja, ons het een ding gekry — 'n potjie konfyt wat mev. Bosman in hande gekry het! Sy het 'n offisier met 'n pot konfyt gesien en daarom gevra, en hy het gesê: „Goed, jy kan dit kry.” Ek dink hy was jammer vir haar omdat sy gebreklik is. Maar niemand van ons is toegelaat om ons eie meel te behou nie. Offisiere het gedurig langs die waens aangery gekom en gevra of die mense meel het, daar dit opgegee moet word. Een meisietjie het ernstig gesmeek om net 'n koppievol te behou om vir haar sieklike ouma soep te maak, maar dit word haar nie toegelaat nie.

Ná die eerste nag was die skikkings in die kamp soveel beter dat die troepe weg van ons gehou is. Op die derde dag het dit gestortreën en u kan u voorstel wat die arme goed deurgemaak het wat geen skuiling bokant hul hoof gehad het nie. Ons het lank by die Oranjerivierbrug stilgehou, waar daar 'n klomp verfoeilike manne was, die skuim van Suid-Afrika, wat ons bespot het en alle moontlike beledigende dinge gesê het.

Ons het die vierde dag Aliwal-Noord-kamp bereik. Hier het ons weer 'n geluk gekry, in teenstelling met ons arme bure. 'n Vriend van ons wat reeds 'n hele tyd daar was, kom ons ontmoet en gee ons goeie wenke omtrent die gesondste plek om ons tente op te slaan, waar ons hulle kan kry, ens. Aliwal is natuurlik die beste van al die konsentrasiekampe. Maar ons het oneindig veel ellende daar gesien. Elke nag moes 'n

aantal gesiene mense buite-
kant slaap. Dit was jammer-
lik om hulle te sien bibber in
hul komberse, wat dikwels
deurnat was met reën en soms
styf met ryp. Ons het die
onuitspreeklike voorreg geniet
om geld te hê. Dit het ons in staat gestel om 'n klein huisie
van hout en seil gemaak te kry — 'n groot verbetering as 'n
slaapvertrek op die tente wat die reën op jou laat instroom.
Die rantsoene was baie sleg en het koffie bevat wat die kinders
siek gemaak het. 'n Halwe blikkie gekondenseerde melk is
veronderstel om 'n week vir elke persoon te hou. Ons het ons
rantsoene aangevul deur voedsel by die winkel te koop, waar
alles omtrent twee maal so duur soos gewoonlik was. Ons
het nog een van ons koeie
gehad om ons van melk te
voorsien. Ons het mense be-
taal om ons brood te bak en
ons klere te was, sodat hulle
ook 'n bietjie geld kon hê om
heelwat siekte in die kamp en daaglik verskeie sterfgevale.

Gedurende die ses weke wat ek in die kamp was, het ons
net twee maal steenkool ontvang, en toe net genoeg om een
maal mee te kook. Toe ons
na die kommandant gaan en
verlof vra om te gaan, sê hy,
seker, ons kan dit doen. Maar
hy het een voorwaarde gestel,
dat ons naamlik eers moes
telegrafeer na die komman-
dant van die plek waarheen
ons wil gaan, om sy toestem-
ming te verkry. Ons het na
Kaaipstad getelegrafeer, maar
geen antwoord ontvang nie. Dit, het ons ontdek, was die
algemene ondervinding. 'n Antwoord word nooit gestuur nie,
en dus moes die mense maar in die kamp bly. Maar ek het
die saak ernstig opgeneem en
duidelik gemaak dat ons na
Kaaipstad wil gaan om Enge-
land-toe te vertrek; en ein-
delik het die kommandant,

AANMERKINGE UIT RAPPORT
VAN DAMESKOMMISSIE.

AANBEVELING.—Neem die Super-
intendent weg en bewerk 'n deeg-
like reorganisasie van die kamp.—
Cd. 893, bls. 56.

Cd. 893. Vgl. RANTSOENE, bls.
52.

Die florerende en goedgevulde
winkels het ook getuig van 'n
taamlike welaf bevolking. — Bls. 56.

Die florerende en goedgevulde
winkels het ook getuig van 'n
taamlike welaf bevolking. — Bls. 56.

BRANDSTOF.—By die eerste
onderhoud met mnr. Greathead
(superintendent) word hy gevra
wat die brandstofrantsoen is. Hy
antwoord: „So veel kool as hulle
kan gebruik, en 'n bietjie hout.”
Ná ondersoek het dit geblyk onjuis
te wees . . . Een lojale Engelse
vrou het gesê: „'n Mens kry baie
min steenkool en geen hout nie,
tensy jy parmantig is.” — Cd. 893,
blss. 53, 54.

VERLOF OM DIE KAMP TE
VERLAAT.—Geen informasie nie.
— Cd. 893.

op grond daarvan dat mev. Bosman 'n invalide is, ons 'n vry spoorwegkaartjie na Kaapstad gegee — d.w.s. 'n pas vir mev. Bosman, haar dogter en vir my. Ons het klein Annie in 'n skool in Kaapstad agtergelaat en met die eerste skip na Southampton vertrek.

Toe ons weggaan, het ook my vader en suster baie hard probeer om verlof te kry om uit te gaan; maar ons het nog nie gehoor of hulle daarin geslaag het nie. Tussen hakies, my vader het byna in moeilikheid by die owerheid gekom. Hy het gaan luister na 'n preek van die Hollandse predikant en het vererg teruggekom en opgemerk: „Hy preek niks anders as politiek nie.” Dit word aan die beamptes gerapporteer, en hulle laat my vader die volgende dag roep, wat herhaal het dat die predikant se rede heeltemal van politieke aard was. Die predikant, wat teenwoordig was, sê dit is nie waar nie, waarop my vader antwoord: „Wel, ek behoort tog seker te weet wat politiek is as ek dit hoor, ná al die jare wat ek in die Volksraad deurgebring het.” „Dan is dit die politiek van God wat ek verkondig,” sê die predikant; en my vader is met 'n waarskuwing vrygelaat.

Die meeste van ons eie predikante is as „ongewenstes” vroeg in die oorlog weggestuur. Sommige mense verkeer onder 'die indruk dat „ongewenstes” slegte karakters beteken. Om die waarheid te sê, hulle behoort tot ons beste en mees invloedryke mense.

Die verhaal van mej. Cameron van haar lang reis met haar familie per konvooi na die Volksrust- en Pietermaritzburg-kamp word in dagboekvorm meegedeel. Dit het oorspronklik in die *Manchester Guardian* verskyn:—

AMSTERDAM, NU-SKOTLAND,
Donderdag, 14 Febr. 1901.

Vanmôre omtrent agtuur het die berede troepe van die vyand die dorp langs die Glen Aggie-weg binnegekom. Hulle was spoedig oral in die dorp en die voetvolk het daarop gevolg. Binne korte tyd was elke tuin en boom kaal; nie 'n groen perske het oorgebly nie. Al die lewende hawe word geneem; die beeste en perde word deur Kaffers bymekaargemaak en aangejaag, terwyl die soldate beslag lê op die pluimvee, varke, ens. Ons het al die deure gesluit en in die huis as toeskouers gebly. Omtrent elfuur v.m. het twee speurder-beamptes ons

huis kom ondersoek. Hulle het elke kamer deurgesnuffel om na wapens en ammunisie te soek en het 'n pistool en patrone wat ons gehad het, weggeneem.

Ná hulle nog die een en ander gesê het, is hulle weg met die mededeling dat 'n ander offisier in die middag sou kom om ons instruksies te gee. Omtrent drie-uur n.m. het generaal Campbell met sy staf gekom; hy was baie kortaf en alles-behalwe aangenaam in gedrag. Hy sê dat hulle, die Engelse, gekom het om ons kos en beskerming te gee. Moeder antwoord dat hy nie kon gee waar ons nie om vra nie, en dat ons heeltemal tevrede was met die voedsel en beskerming wat ons eie mense ons gee. Toe sê hy ons moet klaar wees om die volgende dag (Vrydag) om tienuur v.m. te vertrek, en na heelwat praatjies en argumente is hy baie verontwaardig daar weg.

Vrydag.—Erger as ooit. 'n Tweede kolonne het gekom deur Tweedepoort, het nou net die huis verbygetrek en 'n mens kan waarlik sien dat die plek doodgery word Omtrent elfuur n.m. het die provoos, kaptein Daniels, met vier ander die huis binnegekom en dit weer begin deursnuffel. Moeder was afwesig toe hulle gekom het. Dit sou ontmoontlik wees om te beskrywe hoe hulle alles rond en bont gepluk het; die matrasse en kussings het hulle deurgevoel, dubbel gevou en geklop; elke kas, groot en klein, het hulle grondig omgekrap en tot onder toe deursoek; die kaggels, boekrak, kombuis, spens, solder—elke hoekie word geplunder; en hulle neem al wat hulle wil—seep, kerse, mielies, ens., selfs wit gare. „Hierdie duiwelse Boere het weer uit skuilplekke op ons geskiet; en jou twee seuns is onder hulle, veronderstel ek,” het 'n offisier aan my moeder gesê toe sy binnekom. „As ek hulle vang, sal ek hulle ophang.”

Saterdag, 16de.—Die plek was die hele dag in beroering. Mense kom onafgebroke. Daar word in die rigting van Swazieland geveg. Ons hoor die kanonskote en het die I.L.H. met groot kanonne en nog 'n groot klomp troepe sien uittrek, waarskynlik vir versterking.

Sondag.—Teen dagbreek het kaptein Ballantyne gekom en gesê dat 'n wa oor 'n paar minute daar sou wees, dat ons 'n kwartier sou kry om op te laai en dat ons net die onontbeerlikste dinge kon neem, want daar was vyftien wat op die wa moes gaan; en as ons eers in die Engelse kampe is, sou ons alles kry wat nodig is—kos, mediese geriewe, ens. Ons was dus een van drie families op die wa. Die familie Muller,

van die Middelburgse distrik, wat in mev. Davel se skuur gewoon het, altesame sestien, waaronder 'n ou vrou van tagtig jaar en 'n kind van onder die drie maande, word op 'n trollie geplaas met 'n halwe tentjie agter op. Daar was nie eens plek vir almal om te sit nie. Ons — d.w.s. al die mense — word deur die spruit na die Engelse kamp geneem, omtrent 'n myl buitekant die dorp. Die waens word in rye getrek en elke wa deur 'n klompie manne deeglik ondersoek; alles word afgelaai en elke kas en sak noukeurig deurgesnuffel. Nie 'n ding, hoe klein ook, is oorgeslaan nie; selfs huisvroue se naaldekokers word oopgemaak en ondersoek. Wat die manne as onnodig beskou het, word weggeëem. Veerbedde, klere, matrasse, stoele, kiste, ens., allerhande rommelary word opmekaar gepak en aan brand gestee. Voedsel — meel, suiker, tee, ens. — word ook geneem. In die middag om twee-uur het ons verder gegaan; die osse is nooit uitgespan nie en het omtrent twaalf myl ver getrek. Daar was oor die 400 waens. Ons trek 'n klein entjie, en dan is daar oponthoud en ons moet weer wag vir die waens om in lyn te kom, sodat die grootste gedeelte van die tyd verlore gegaan het met wag om die pad skoon te kry. Dit het die hele dag gereën, en byna sonder uitsondering het elke watent gelek. Baie mense het in die aand nie 'n droë draad in die waens gehad nie. Daar was geen uitspan of voedsel ses-uur n.m. nie. Om neënuur n.m. het ons in stortreën bo-op 'n bult uitgespan; geen kos om te eet en geen water om te drink nie. Dit was jammerlik om die kinders die hele nag om water en kos te hoor huil in die nat waens, en daar is niks om hulle te gee nie. Die osse word in die modder aan die jukke vasgemaak — geen weiding nie. Teen dagbreek die volgende dag word die osse weer ingespan net soos hulle by die juk gestaan het, en ons het verby Wolwekoppies getrek en teen neënuur v.m. uitgespan. Hier vind ons uit dat ons die drywer en touleier ook kos moet gee van wat hulle ons oorgelaat het. Ons het hoegenaamd geen rantsoen gekry nie; geen voedsel van enige soort, geen hout, geen water nie. Die drywer moes goed 'n myl ver loop om water te haal en ons het 'n paar plankies gehad om vuur mee te maak. Dit het heeldag gereën. In die aand het luitenant Pratt gekom en my moeder meegedeel dat hy bevel gekry het om ons wa van die ander weg te neem en dat daar 'n wag oor ons geplaas moes word om ons te verhinder om met ander mense te praat. Dus word ons opsygeneem van die trek, en vier gewapende soldate by die wa geplaas.

Dinsdag, 11de.—Ons het Piet Retief vandag bereik. Die Engelse het 'n groot trop beeste en perde, wat in elke miellie-land of bewerkte stuk grond wat ons verbygaan, gejaag word—gewoonlik Kafferlande; en binne 'n paar minute is alles heeltemal verniel. Ook die beeste, bokke, ens., word geneem, omdat dit kos vir die Boere verskaf. Op Wolwekoppies het ons 'n Kafferstruis aan brand gesien, en die troepe maak hul hande daar warm. Vanaand het ons 'n skaapboud gekry, die eerste kos van enige soort aan ons gegee sedert ons vertrek op Sondagmôre. Ons is natuurlik opsy met ons wag. Die paaie is onbeskryflik sleg—oral modder en slyk; 'n mens kon nie 'n skoon plek kry om op te staan nie. Die slote en gate is vreeslik. Ek het nie gedag dat dit moontlik was vir 'n wa om oor sulke plekke te gaan nie; maar ons stamp maar net in en uit en oral oor. Of jy omval, vassit of deurkom, dit kom daar nie op aan nie: elke wa moet maar sy kans neem. Die drywers en touleiers is Kaffers, baie umfaans wat nog nooit gedrywe het nie, met 'n paar blankes as kondukteurs. Ons wag het hul tent naas die wa opgeslaan; daar is altyd een wat in die nag op wag staan. Gedurende die dag, op tog, is een by die wa, en as ons uitspan, al vier.

Woensdag.—Aangekom by 'n sendingstasie—Bergen, meen ek; Johannes, soos die geestelike se naam is, 'n Duitser, het dit bestuur. Dit reën hard en was die hele dag nat. Omring deur Engelse kampe.

Sondag.—Ons is op 'n baie vuil plek. Hope skape, al kos wat ons kry, word elke dag deur die mense en Kaffers doodgemaak; en die velle en ingewande lê oral rond, net waar die skape geslag word. Die reuk is ondraaglik. Ons is reeds verskeie dae hier en is in 'n kring van Engelse kampe. Daar word geen latrine van enige soort vir die vroue en kinders opgeslaan nie en dit is onmoontlik om in die dag uit te gaan sonder om gesien te word. Vanmôre is daar geen reën nie en die mense neem dus hul goed van die waens af. Ek het 'n vrou haar kussings en komberse sien uitdroog en ook die hoeke van haar matras—alles papnat; en sy is een van vele.

Maandag.—Ons het omtrent twee myl verder na 'n nuwe kamp getrek.

Woensdag.—Vandag deur 'n baie slegte drif gekom. Is nog in Bergen, by Martin se plaas.

Donderdag.—Heeldag getrek. Die paaie en drifte is verskriklik—so sleg, en die arme osse kry nie genoeg rus as daar so kort uitspan word nie. Om sewenuur n.m. het ons

langs 'n rivier uitgespan. Om elfuur n.m. kom die bevel dat ons verder moes gaan. Dit was pikdonker. Ons wa was een van die voorstes; maar ons het aangegaan oor baie slegte paaie, glad van die reën en deur waens verniel. Ons het vier vreeslike drifte deurgegaan, en as ons drywer nie baie goed was nie, weet ek nie wat sou gebeur het nie. Ons het om twee-uur v.m. uitgespan. Net 'n paar waens was by ons. Verskeie ongelukke het gebeur, waardeur die pad belemmer was; 'n sekere mev. Brodrick het in haar bors seergekry ten gevolge van 'n kas wat op haar geval het toe die wa omgeval het.

Vrydag.—Ons het heeldag by die Pongola uitgespan en op die ander waens gewag. Saterdag het ons heeldag in beslag geneem om 'n klein entjie te trek. Vanmiddag het ons weer in stortreën begin. Om tienuur n.m. het ons vasgesit en byna omgeval in die modder. Daar ons digby die kamp was, het die wag gaan hulp soek; en ons het ses-en-dertig osse voorgehad en tot twee-uur v.m. tevergeefs probeer. Die volgende môre het hulle ons uitgesleep.

Sondag.—Ons het so ver soos die Rooi Paaie getrek en toe geslaap. Die Rooi Paaie is een van die slegste stukkies pad op een van die slegste paaie in Transvaal.

Maandag.—Ons het die Rooi Paaie vandag oorgegaan. Die wa het net die beddegoed en klere opgehad en dit het drie spanne osse gevra om ons wa daarop te kry; die trektou het vier maal gebreek; die modder is verskriklik; die osse kan skaars hulself oor die weg kry. Uitgespan anderkant Baviaansrivier.

Dinsdag.—Dit reën heeldag. Ons wag op die ander waens. Die pad voor deur 'n konvooi belemmer. Annie baie siek. Moet die kos wees, want ons het net vleis en mielies as ons hulle te pluk kry; geen brood, nie eens meel vir pap nie; en vir geen geld is daar iets te kry nie. Ons wag is vandag deur kaptein MacStead, Oos-Yorkshire-regiment, weggeneem. Ons het manne van die Suffolk-regiment, 5de Lansiers, Dublin-Fusiliers, Oos-Yorkshire- en Gordon-Hooglanders gehad. Hulle was altoos gewillig om op elke manier te help en ons het niks gehad om oor die manne te kla nie; hulle was goed vir ons.

Woensdag.—Annie is heeldag baie siek gewees. 'n Winderige, mistige reën. Ons is omtrent twintig myl van Utrecht, kan niks in die vorm van kos kry nie—nie eens vleis nie, daar die skape agtergelaat is toe ons hierdie distrik ingegaan het.

Daar is baie siekte ten gevolge van die nat weer en gebrek aan voedsel. Die pad is 'n modderpoel; waens bly staan op die afdraandes; dit is nog die slegste wat ons gehad het. Ons het drie spanne osse voor, en een os het van uitputting neergeval en is geslaan en half dood uit die pad gesleep geword. Osse met longsiekte word verplig om te trek tot hulle in die juk dood neerval.

Donderdag.—Koud, mistige reën. Moeder en Annie baie siek. Hoegenaamd niks om hulle te gee nie. Utrecht vandag binnegegaan. Kan geen brood koop nie, daar die mense alles of weggee of verkoop het. Beveel om deur die dorp te trek om neënuur n.m. Reën en baie donker. Vir meer as 'n uur by die kantoor gehou en toe beveel om oor die rivier na die kamp te trek. Vroeër in die aand het 'n wa by die deurgaang omgeval; maar dit het hulle nie teruggehou van al die ander families in die donker te laat oortrek nie.

Vrydag.—Moes om drie-uur v.m. om rantsoen gaan, die eerste wat ons ontvang het sedert 17 Februarie—1 pond meel, 1 ons suiker, 1 ons koffie, $\frac{1}{2}$ ons sout vir elke volwassene. 'n Lang skof getrek tot vieruur n.m.; in stortreën uitgespan; geen brandstof nie.

Saterdag.—By die Oembanakamp; drie dae se rantsoen ontvang—3 pond meliemeel, $1\frac{1}{2}$ ons suiker, *ditto* koffie. By Newcastle gekom; die jong met geld en 'n briefie gestuur om brood te koop. Die wag weier om die jong oor die brug te laat gaan. Dit reën en ons het geen brandstof nie.

Sondag.—Geweier om die jong oor die brug te laat gaan om brood te koop, al het Moeder na die brug gegaan en die wag gevra om die jong toe te laat om brood vir ons te gaan koop. Later het 'n soldaat aangebied om brood vir ons te gaan koop en dit het hy gedoen.

Maandag.—Newcastle gistermiddag verlaat; hier aangekom (Volksrust) half-tien in die reën. Die stasie 'n see van modder en slyk. Hoegenaamd geen voorsorg vir die meer as 300 vroue en kinders gemaak nie. Ons het wat ons nodig gehad het by die verversingslokaal gekoop; maar baie het nie geld gehad nie. Die kamers vroeër deur die S.A.S. as doeane-kantore gebruik, word oopgemaak, en die vroue en kinders het soos skape daarin gegaan, totdat daar nouliks staanplek was. Dié wat buitekant gelaat was, waaronder ook ons, word op twee trollies gelaai en geneem na wat vroeër bekend was as die Volksrust-hotel, waar veertien van ons die nag in 'n klein eenpersoonskamer deurgebring het. Daar was net 'n

tafel in. Een van ons party het twee komberse saamgebring, wat ons op die vloer oop gegooi en waarop ons tot in die môre gesit het.

Maandag.—'n Ongenadige stortreën. Moes na die stasie gaan om omtrent ons paar goedjies te sien; ons het nie eens 'n kombers by ons gehad nie. Die goed in die bagasie-waens was op die stasie in die reën op 'n hoop afgelaai, en al die vroue en kinders in een worstelende massa; elkeen probeer om sy besittings uit die hoop te kry. Die trokke met die meeste goed was nog agter by die omdraai-stasie Majoeba, of liewer Boskobela. Ons goed was in die trokke, en dus moes ons tot laat die middag in die modder en slyk staan en wag, toe die trokke ingekom het en afgelaai geword is, nie op die platform nie, maar op die wal aan die ander kant in poele water en plasse modder. Dit is onmoontlik om die geharwar van die toneel te beskrywe—Kaffers op die trokke wat aflaai en alles deurmekaar afsmyt. Ek het 'n sak meel van die een end na die ander sien oopbaars toe dit die grond bereik, en dieselfde ook met kiste—alles het in water en modder gestaan, totdat dit op 'n trollie gelaai is. Elkeen moes haar goed eien wanneer dit van die trok kom. Daar was 'n streep vroue op die wal wat skree en beduie soos hul goed afgegooi word, en die lawaai was oorverdwend.

Sondag, 17 Maart.—'n Week van reën en ellende. Ons is nog by die Volksrust-hotel—elf van ons in 'n klein stoepkamertjie; noulks plek om te slaap; ons eet en lewe buite-kant. Die kamp is digby ons in die dorp, tussen die huise. Baie tente staan in modderpoele; die enigste ding waaroor die laerkommandant hom skynbaar bekommer, is dat die tente mooi in rye opgeslaan sal word—waar, kom daar nie op aan nie; twee beltente onder drie families. Moeder wou dié wat hulle haar aangewys het, nie neem nie—een enkeld en een uitgevoer, wat in modderpoele staan; die reën het dwarsdeur gespoel eenkant in en die ander kant uit. Sy het aan superintendent Nixon gesê dat hulle nie goed vir 'n hond is nie en geweier om daarin te gaan.

Maandag, 18de.—Vandag gegaan om rantsoen te ontvang. Ons moet op 'n klomp voor 'n venster staan en ons rantsoenkaartjie inhandig—1 pond meel, 1 ons suiker en koffie, $\frac{1}{2}$ ons sout per dag en 2 pond vleis per week vir 'n grootmens; kinders onder twaalf, halfrantsoen. Die meel is goed; suiker en koffie baie sleg; die vleis eenvoudig gemeen. Die skape wat geslag word is baie armoedig; dan word die vleis gedurende

die nag in 'n tent opmekaargepak en is baie dikwels, as dit die volgende dag uitgedeel word, heeltemal warm en op pad om te bederwe.

Vrydag, 19 April.—Gisteraand ná agtuur, net toe Moeder besig was om bed-toe te gaan, kom 'n boodskap van die majoor dat hy haar dadelik wil sien. Moeder antwoord: „Onmoontlik; ek sal môre-oggend kom.” Die man het gesê dat hy dit nie kan waag om so 'n boodskap te neem nie—Moeder moes kom; so het Moeder eindelik vergesel deur Annie en Polly Coltzer saam met die konstabel gegaan, wat hulle na die majoor se huis neem, waar hulle na sy slaapkamer geneem word. Toe Moeder ingaan, plaas die soldaat sy arm dwars oor die deur om Annie te belet om in te gaan; maar sy druk sy arm op en sê: „Ek is haar dogter,” en gaan toe saam met Polly die kamer in. Die majoor was in 'n verskriklike humeur. „Jy is mev. Cameron?”—„Ja.”—„Jy is 'n allergevaarlikste vrou. Ons het verneem dat jy uitlatings teen die Britse Regering gemaak het. Wat dink jy kan jou tingerige persoon teen die magtige Britse Ryk doen? Jy sal nie soos 'n vrou nie, maar soos 'n man behandel word. Jy is 'n Engelse vrou.”—„Al my simpatie is met die Boere.”—„Konstabel, skryf dit op.” Toe Moeder probeer om te praat, sê die majoor: „Stil! Jy is onder ons duim, en ons sal jou daar hou.”—„Dit moet nog gesien word.”—„Sê dit weer! Jy sal dadelik tronk-toe geneem word, verstaan jy?”—„Ek verstaan.”—„Al die konsessies wat ons aan jou wou toestaan word teruggetrek. Jy sal nie toegelaat word om enige versendings te ontvang nie, hoor jy?”—„Word ek nie toegelaat om my te verdedig nie?”—„Konstabel, laat daar vannag 'n wag oor hierdie vrou geplaas word; en sy moet môre om tienuur v.m. onder eskort in die kantoor kom.”—„As u my môre-oggend wil sien, gee ek u my woord dat ek sal verskyn. 'n Eskort sal onnodig wees.”—„Jou woord!”—„Ja, my woord. Ek beroep my op die hele Ermelose distrik en die helfte van Piet Retief om te getuig of ek my woord kan hou of nie.” Die majoor herhaal toe sy vorige instruksies aan die konstabel omtrent die eskort en die wag. Moeder buig en sê: „Dankie,” en loop uit en word deur die konstabel teruggeneem. 'n Wag word daardie nag by die kamer geplaas en die volgende dag word my moeder en suster deur die straat na die kantoor deur die konstabel begelei. Toe hulle daar kom, verneem hulle dat die majoor te siek voel om sy aandag aan die kantoor te gee en dus moes hulle teruggaan. Later word 'n konstabel gestuur om hulle

aan te sê om voor die magistraat te verskyn; hulle word weer na die kantoor begelei. Wat hy gesê het, kom hierop neer, dat dit tot hul kennis gekom het dat Moeder die kamp opmaak en die Boere aanmoedig in hul teenstand deur te sê dat hulle sou wen, en as hy dit weer nodig vind om met haar te praat, „sal hy uiteraars streng met haar handel.” ’n Paar dae later word die twee families by ons in die kamer na die nuwe kamp anderkant die spoorwegstasie en buite die dorp geneem. Moeder, my suster en ek gaan na die kantoor en vra of ons nie ook na die kamp kon gaan nie, daar die superintendent ons vertel het dat hy instruksies ontvang het dat ons moes bly waar ons was. Die majoor vra of ons van plan was om daar te woon. Moeder sê ja. „Dan,” sê hy, „sal julle nie toegelaat word om in die kamp te woon nie. Julle is gelukkig om ’n kamer te hê.” Moeder sê die kamer is nie geskik nie; sy sou graag ’n verandering wil maak, indien moontlik; en hy antwoord dat sy dit kon doen.

Donderdag, 25 April. — Laat vanmiddag het ons die volgende ontvang:—

„VAN ASSISTENT-DISTRIKSKOMMANDANT AAN
MEV. CAMERON

„VOLKSRUST-HOTEL, VOLKSRUST,
25 April 1901.

„Ek het die eer u te berig dat u môre, die 26ste deser, om elfuur n.m. met die trein na Pietermaritzburg moet vertrek. ’n Wa sal u bagasie na die stasie neem.”

Ons het nie voor die volgende Sondagaand vertrek nie, omdat geen wa om ons goed stasie-toe te neem voor die tyd opgedaag het nie. Ons het op die 29ste April hier aangekom en is op die oomblik nog hier.

B. R. CAMERON, Krygsgevangene.

GROENPUNT, PIETERMARITZBURG, NATAL,
31 Mei 1901.

VAN ’N MEISIE IN DIE VRYSTAAT, DOGTER VAN ’N
KOLONIS WAT IN DEVONSHIRE GEBORE IS

16 April 1901.

Ons was twee maande in die kamp op Vredefort-weg en het eindelijk uitgekom op versoek van ’n tante wat ’n „jingo” is.

Ons het baie angs tuis uitgestaan voor ons gevange geneem is. Tog het ons geen gebrek gely nie, daar die Boerekommando's ons van vleis en meel voorsien het.¹⁾

Toe die Engelse by Vredefort gekom het, het 'n soldaat wat ons uitgevra het, ons vertel dat ons moes gaan, want ons naam was op die lys; maar ons sou volop tyd kry om klaar te maak. Dit was gelukkig dat ons dit gedoen het, want om drie-uur word ons aangesê om oor 'n halfuur te vertrek. Toe was daar 'n toneel van groot verwarring. Ons het so hard gewerk soos ons kon en sommige soldate het ingekom om ons te help; maar so vinnig soos hulle met die een hand gehelp het, het hulle met die ander gesteel. Die offisiere het gemor oor die hoeveelheid wat ons bymekaar gebring het, en die waens was hoog gelaai, want die meeste van die inwoners van Vredefort moes terselfdertyd vertrek.

Ons geselskap het bestaan uit my ou grootvader, my moeder en 'n broer — 'n seun van agtien. Ná ons vertrek het ons weer gou tot stilstand gekom en die nag omtrent 'n halfuur van die dorp deurgebring, met ons wonings in die gesig. Hier was ons in oop waens — geen skuiling nie — en baie mense sonder kos. Ons het gelukkig 'n goeie voorraad saamgebring. Die kinders het die hele nag deur gehuil.

Die kamp by die stasie is net drie uur van Vredefort; maar dit het ons twee dae geneem om daar te kom, want ons het heen en weer moes reis om te waak teen 'n onverwagte aanval. Die tweede nag het ons ook buite deurgebring en ons het vir Oupa se lewe in die bitter koue gevrees. Toe ons teen die aand die stasie bereik, word ons beveel om oor te gaan na die ander kant, toe weer om terug te kom, en toe moes ons weer die spoor oor. Dit was laat in die nag voor ons tot rus gekom het; en weer het die arme hongerige kinders gehuil en geknies.

Ons kamp is 'n werklike tronk. Daar is draadversperrings rondom en dan die heinings, en wagte staan by die ingang. Die superintendent was vriendelik, maar die kommandant was 'n vreeslike man. Elkeen, selfs die Tommies, het gebeef as hulle sy stem hoor. Hy het 'n tronk of wagkamer gehad vir vroue wat hom kwaad maak. Ek weet van vroue wat in die nag uit hul bed geneem is om in hierdie tronk geplaas te word. 'n Wakkere vrou wat haar wasgoed op die draadheining

¹⁾ Hierdie opmerking is belangrik omdat dit aantoon dat die families soms uit die voorraad van die kommando's geput het.

gehang het, is gevange geneem omdat sy aan die wag wat haar beveel het om dit weg te neem, gesê het: „Wel, sê dan aan die kommandant dat hy 'n ander draadheining moet maak vir die wasgoed, want ons kan dit nie op die kaal grond oopgooi nie.” 'n Ander vrou het in moeilikheid gekom omdat sy, toe 'n offisier by haar gekla het oor die opbreek van die spoorweg deur die Boere, geantwoord het: „Wel, dit is ons eie spoorweg; kan hulle nie met hul eie doen wat hulle wil nie?” Sy word uit haar bed gebied om na die plaas van hegtenis geneem te word, en sy het gevra om haar twee klein kindertjies en 'n matras. Dit was so trekkerig dat sy die hele nag op die klap van die tent gelê het om die wind van die kinders op die matras te hou. Hierdie vroue is altwee as „ongewenstes” weggeneem en niemand in die kamp wis waarheen hulle geneem is nie.

Elkeen het genoeg meel ontvang, maar nie vleis nie. Dié wat nie geld gehad het om iets vir hulself te koop nie, moes dit baie skraps gehad het. Die wasgoed moes hul self gedoen het in 'n kuil, wat baie sleg geword het ten gevolge van die gedurige gebruik. Die opsluiting en gebrek aan oefening word ten seerste gevoel, want vuurmaak-hout was skaars, en dit was onmoontlik om warm te bly. Elkeen het op die grond geslaap, en die wind het langs die kante van die tent ingewaai.

Die vier van ons het een tent gehad, en Oupa was al die tyd siek en kon nie regkom ná die twee nagte in die veld nie. Een môre sê ek aan hom: „Oupa, u moet opstaan: die son skyn lekker warm daarbuite.” Hy sê: „Ek kan my nie roer nie; ek het styf geword van die

Vleisrantsoen word daaglik uitgedeel, en die armoedigheid van die vleis is die algemene moeilikheid wat ondervind word. „Bully-beef” moes by twee geleenthede uitgedeel word in plaas van vars vleis toe laasgenoemde te sleg was om te eet. Geen reserwe-voorraad rantsoene word in die kamp gehou nie. — Cd. 893, bls. 101.

WASGOED. — Klere word gewas in vlak damme vuil, staande reënwater, 'n half-myl van die kamp. Die vroue word eers om sewenuur v.m. toegelaat om uit te gaan om hul klere te gaan was — in klompe van sewentig tot honderd op 'n dag onder geleide van konstabels. Die wasplek is in alle opsigte heeltemal ongeskik; maar daar is nie 'n ander een te kry nie. — Bls. 100.

Gebrek aan water maak sinderlikheid byna onmoontlik. — Bls. 103.

BRANDSTOF. — Een keer was die mense afhanklik van mis wat hulle opgetel het; maar ten gevolge van militêre regulasies is dit stopgesit.

BEDDENS EN OPEENHOPING. — Daar is heelwat ongesonde opeenhoping. Meer tente is dadelik nodig om ernstige opeenhoping te verlig. Meer katels is dringend nodig. Honderd-drie-en-twintig tente is sonder ledekante.

KERKHOF. — In ruwe toestand en nie omhein nie. — Bls. 102.

koue." En dit was waar; hy kon hom nie beweeg nie. Toe begin daar longontsteking, en hy sê ons moet hom maar liewer hospitaal-toe neem. Hy het 'n bed in die hospitaal gekry om op te lê; maar die dokter het nie naby hom gekom nie totdat ons hom versoek het om na hom te kyk. Toe kyk hy net vlugtig na hom en sê: „O, dit is bo my mag om hom te help!" en loop weg. Die volgende dag is Oupa dood. Hy was 'n sterk man voor hulle ons van ons woning weggeneem het. Sy lyk het hulle in 'n kis gesit en hom langs die spoorlyn begrawe, waar die menigte ander wat gesterf het, begrawe is. Hout kan nie gebruik word om die grafte mee te merk nie omdat dit as brandhout weggedra sal word, want elke dag was daar 'n begrafnis, en soms tot ses toe.

Al die tyd dat ek in die kamp was, het ek nooit gesond gevoel nie. Dit was vreeslik saai, want niemand het gewaag om veel te sê nie, en die kamp was vol spioene wat elke woordjie by die kommandant aangedra het. Maar nie een van die vroue wou hê dat hul mans moet oorgee nie. Die kommandant was baie onbeleef teenoor ons toe ons weggegaan het. Toe ons op die platform staan, kom hy na ons en sê: „Watter reg het julle om te gaan, waar jul mans en broers en seuns nog veg? Waarom sê julle nie aan hulle om in te gee nie?" Toe kyk hy na my en steek sy vinger in my gesig en sê: „En wat maak jy hier? Skrywe, skrywe, gedurig geskryf! Watter reg het jy om te kla en dan die kamp te verlaat?"

Die volgende verhaal word deur 'n weduwee meegedeel wat haarself as 'n Engelse dame beskou, al is sy in die Oranje-Vrystaat gebore:—

Op 16 April 1901 het 'n Engelse leërmag onder generaal Elliot by ons dorpie gekom, en daardie selfde middag word

DOODSHUIS. — Baie onbevredigend; naby die muile se kraal. Erg verflenterde beltent sonder banke. Lyke in komberse toegelê op die grond op draagbare. Geen middel om diere of rondlopers uit te hou nie. Op aanbeveling van die komitee is dit dadelik binne die hospitaalkamp geplaas en banke daarin geplaas. Die superintendent het ook dadelik linne vir doodsklere laat kom. — Bls. 102, Damesrapport.

Vgl. mev. Fawcett. Rapport van vergadering en brief aan die „Times", 24 Maart 1902, waar behoefte aan linne vir doodsklere beskryf word as „dwaas-ophitsend en goddeloos-misleidend". (Vgl. ook Bethulie-kamp. Hierdie behoefte was werklik algemeen.)

'n groot aantal inwoners aangesê om klaar te maak om met die kolonne na die spoorwegkamp op Vredefortweg te gaan. Die mense word toegelaat om 'n bietjie klere en beddegoed saam te neem, wat op oop waens gelaai word; en daarop moes hulle in die brandende hitte van die dag sit.

Al was die afstand maar net sestien myl, moes hulle die pyniging van twee dae en twee nagte op die veld deurmaak. Hulle het omtrent vieruur in die middag vertrek; maar hulle het reeds uitgespan toe die dorp nog in gesig was. Geen tente word verskaf nie en daar was geen ander voorsiening vir skuiling teen die koue nagte nie. Hulle moes op die oop veld slaap. Die offisiere in bevel van die konvoi het hulle nooit oor die mense bekommer nie en die vroue moes maar toesien.

Die tweede aand se uitspan was in gesig van die kamp en spoorweg en tog moes hulle weer sonder skuiling buite slaap, waardeur die ou manne en kinders swaar gely het.

Die kamp was omhein met twee doringdraadheining, met draadversperrings tussen die heining en 'n fort agter die kamp; by elke ingang word wagte geplaas om teen ontvlugting te waak.

As dit nie die geval was nie, sou die vroue gou daaruit wees, veral omdat die Boere, ondanks die fort en seeklig, dikwels die plek nader en op watertenks waarskuwings aan die militêre skrywe om hul vroue-prisoniers beter te behandel en hulle beter kos te gee. Die kos, soos gewoonlik, is armsalig en skraal, sonder groente of afwisseling.

Heel dikwels moes die vroue voor die kommandant verskyn om informasie uit hulle uit te kry. 'n Paar voorbeelde word hier gegee:—

Daar is hoegenaamd geen vars melk nie. Die kommissie het gevind dat die nuwe rysrantsoen hoog op prys gestel word.—Cd. 893, 101. (Ses maande later.)

Mev. Badenhorst, van die plaas „Witkoppies”, distrik Kroonstad, word voor die kommandant gebring en gebied om te sê waar daar ammunisie op haar man se plaas begrawe is. In antwoord sê sy dat sy niks weet van ammunisie wat daar begrawe is nie. Toe word sy gevonnissen om vier-en-twintig uur alleen in die bewaartent opgesluit te word. Teen die aand eis sy om haar twee jongste kinders by haar te hê en 'n bietjie beddegoed. Daar die tent geen behoorlike toue en penne gehad het nie, moes sy op die kant van die tent se seil lê om haar twee kleintjies teen die koue te beskerm. Die

volgende dag word die arme vroue weer deur hierdie offisier ondervra en gekruisvra, met geen beter uitwerking nie, en daar volg 'n ander vonnis van ses-en-dertig uur eensame hegtenis in die bewaartent. Ek moes gesê het dat die dag voor die beskuldiging mev. Badenhorst die gruwelike misdaad gepleeg het om haar wasgoed op die binneste doringdraad-omheining op te hang, en toe een van die wagte aan haar sê om dit weg te neem, sê sy: „Sê jy aan die kommandant dat as hy beswaar maak dat die wasgoed daar hang om droog te word, hy draad in die kamp moet span waaraan ons ons klere kan ophang. Hy kan tog seker nie verwag dat die wasgoed op die grond in die stof sal droog word nie.” Dit was te veel vir die waardige majoor, en daarom hierdie vervolging. Mev. Badenhorst en haar familie is van hierdie kamp weggestuurt — niemand wis waarheen nie. Haar eggenoot was toe krygsgevangene op Groenpunt, Kaapstad, maar is nou in Bermuda.

Mev. Barend Pretorius, van „Rietspruit”, distrik Kroonstad, is op dieselfde wyse beskuldig en gevonnisd en gedeporteer — niemand weet waarheen nie. Mnr. Pretorius is in 'n ander bewaartent in hegtenis geplaas vir dieselfde oortreding, omdat hy nie kon vertel waar ammunisie begrawe is nie; en toe sy vonnis verstryk het vind hy dat sy vrou en kinders gedeporteer is; hy probeer nog tevergeefs om uit te vind wat van hulle geword het.

'n Ander vrou het die moed gehad om aan die kommandant te sê, nadat hy versoek het dat hulle hul mans moes laat weet dat hulle geskiet sal word waar hulle die spoorlyn beskadig, dat sy nie haar man so iets sal laat weet nie, omdat die lyn uit hulle sak gebou was en dat hulle dit weer kon verniel as hulle wou. Die vonnis van eensame opsluiting in die bewaartent het geen uitwerking op haar gehad nie. Toe sy na die kamp terugkeer, kom sy met 'n glimlag op haar gesig, onder geleide van die wag, en sê hardop aan haar medekamprisoniers. „Ek het met blydschap gely terwille van ons mans en broers wat veg. Ek het niks verkeerd gedoen om my oor te skaam nie. As ek 'n man was, sou ek nie vroue en kinders behandel soos ons behandel word nie. Dan sou ek uit skaamte my hoof laat hang. Ek roem in die smarte wat ek verduur het.” Haar onverskrokkenheid (so word veronderstel) sal die kamp aansteek; en sy word weggestuurt.

Die dame sê dat sy van een van die gewonde soldate verneem het dat haar huis en alles wat daarin was, en verskeie ander

huise van kampprisoniers afgebrand is ná hulle die dorp verlaat het (dit was teen die tweede helfte van April). Haar seun is krygsgevangene en was nie daar toe die wegvoering plaasgevind het nie.

Mev. Christiaan de Wet, vrou van die welbekende generaal, is 'n tydjie na haar plaas afgebrand is, gevang en eindelijk met haar familie na Johannesburg geneem. Sy kon sonder die hulp van die Engelse klaarkom, dank sy die liefdadigheid van die Duitse vriende. Haar protes, wat later deur 'n tweede gevolg is (sien Deel III, bls. 382) is gerig aan die *Daily News*, wat vroeër haar portret gepubliseer het.

JOHANNESBURG, 24 April 1901.

WAARDE HEER,—Daar ek verneem dat u nie alleen my portret laat verskyn het nie, maar ook daarby verklaar dat ek nou in Johannesburg „onder die beskerming” van Haar Majesteit se Regering woon, wens ek hiermee ten sterkste te protesteer teen die gebruik van sodanige uitdrukking.

Nadat ons plaas deur Haar Majesteit se troepe verwoes en al ons ander besittings verniel en geneem is, het ek enige maande met ons kinders rondgeswerf om nie in hande van die vyand van ons volk te val nie, tot die 20ste November 1900, toe ek gevange geneem is en in 'n beestrok na Johannesburg geneem, al het hulle goed geweet dat ek die vrou is van generaal De Wet. Daar ek gevange geneem en teen wil en dank hierheen gevoer is, nadat ek van alles beroof is, het ek van die militêre owerheid geëis dat hulle my voldoende en goeie kos sal gee.

Eers het hulle dit aan my belowe, maar 'n paar dae later het ek skriftelik kennis gekry dat ek alleen van voedsel voorsien sal word as ek 'n dokument onderteken waarin ek verklaar „dat ek sonder enige bestaansmiddele is en heeltemal afhanklik van Haar Majesteit se Regering.”²⁾ (Die koningin het toe nog gelewe.) Die owerheid behou verder die reg om sodanige dokument openbaar te maak. Om dit te doen, sou vir my baie vernederend gewees het en ek kon my daaraan nie blootstel nie, veral nie aan die vyand van ons volk nie.

²⁾ Vgl. artikel VII van die Haagse Konvensie.

Ek het geen guns van die vyand gevra nie, en ek het geen plan om dit ooit te doen nie. Dit is waar, ek woon in Johannesburg, maar teen my sin. Van die Engelse ontvang ek niks nie en ek wil niks van hulle hê nie. Wat ek nodig het, hoop ek om deur bemiddeling van mensliewende vriende te kry en nie van die Engelse nie.—Ek is, ens.,

(Geteken) C. M. DE WET
(Vrou van generaal De Wet).

Ek het op Winburg (so skrywe mev. Roux) op 3 Mei aangekom en word eers na die „refugee”-kamp gestuur. Later word ek na die kamp op die tentoonstellingsgrond geneem, waar die „ongewenstes” gehou word en waar ek omtrent veertien dae moes vertoef. In hierdie kamp het die getal mans, vroue en kinders van 400 tot 275 gevarieer. Ek kan nie presies sê hoe groot die ruimte is nie, maar dit is seker onder 200 by 300 tree. Dit is omring deur ’n sinkomheining

van sewe tot agt voet hoog, sodat niemand kan oorkyk nie. Ons word nie toegelaat om die kamp te verlaat nie en word soos gevangenes behandel. In die kamp is sinkhutte waarin die vroue moet

lewe. ’n Wag word oor ons geplaas, en daar was net een hek, maar ons word nie toegelaat om daardeur te gaan nie. Toe ek in die kamp gekom het, was daar vroue en kinders in wat reeds meer as vier maande daar was, sonder dat hulle ooit buite die hek was. Die dokter van die kamp, dr. Scheehagen, het my vertel dat hy ’n rapport opgestel het omtrent die sanitêre toestand van die kamp en sou dit na die gesondheidsraad op Bloemfontein gestuur het; maar hulle het hom nie toegelaat om dit te doen nie. Hy het verklaar dat die hele stuk grond besmet en heeltemal ongeskik is om in te lewe. Die sanitêre reëlings is sodanig dat ’n mens nie in die publiek daaroor kan praat nie. In veertien dae was daar sewe sterfgevälle. Almal, sonder uitsondering, het vleis, meel en gekondenseerde melk ontvang; ook suiker en koffie. Ons het ’n $\frac{1}{2}$ pond vleis per dag gekry. Die vroue het my egter vertel dat voor ek daar in die kamp gekom het, hulle tot sewentien dae sonder vars vleis was. Ons het ons water in waterkarre gekry wat na die kamp gestuur word; maar

UITTREKSELS UIT RAPPORT VAN
DAMESKOMMISSIE. — Cd. 893.

’n Klein aantal, „ongewenstes” genoem, woon op die tentoonstellingsgrond. — Bls. 83.

Die tentoonstellingsgrond het agt-en-veertig hutte gehad. Die hoogste getal in een hut was agt.

ons kon nie soveel water kry as wat ons wou hê nie. Ons kry ook brandhout, maar moet ons vuur buitekant op 'n bepaalde plek maak. Soms reën dit; en al was die plek modderig en vuil, moes ons tog ons vuur daar maak. Die kinders het niks gehad om te doen nie; gewoonlik het hulle maar hout gekap. Hulle het geen skool gehad nie en moes binnekant die kamp bly. Een maal op 'n dag word hulle toegelaat om buitekant die kamp te speel. Die speeluur—slegs een uur word hulle toegelaat om buitekant die kamp op die speelgrond deur te bring, en slegs kinders bokant twaalf jaar kon uitgaan—was drie-uur in die middag. Hierdie uur word as 'n groot guns aan hulle toegelaat, op raad van die dokter en verpleegster Bakkes, nadat hulle vier maande binnekant die kamp was. Die vroue in die tente is verlig om op die grond te slaap; maar sommige wat beddegoed gehad het, is toegelaat om dit saam te bring. Toe verpleegster Bakkes aangekom het, het twee-en-twintig pasiënte slegs twee fesse melk op 'n dag gekry. Die toestand waarin sy die kamp gevind het, was sodanig dat sy dadelik na die kommissaris gegaan en hom gesmeek het om saam met haar na die kamp te gaan om die kinders te sien sterf van honger omdat hulle vir drie dae geen behoorlike kos gehad het nie, daar die vroue geen brandhout ontvang het om kos vir die kinders te kook nie. Hy het saamgegaan en drie karvragte hout na die kamp gestuur.

Na alles wat ek gesien en gehoor het kan ek nie anders dink as dat ons prisoniers is nie. Daar was twee gevalle om dit te bewys. 'n Sekere mev. Scot en sewe kinders kom na die kamp. Toe sy daar was, word een van haar kinders—'n meisie—siek, en sy word na die tentoonstellingsgrond-hospitaal buitekant die kamp geneem; maar die moeder word nie toegelaat om haar te vergesel nie. Toe die kind sterwende was, word verlof haar geweier om na die hospitaal te gaan en die kind is dood sonder dat sy weer haar moeder gesien het. Later het nog twee van haar kinders siek geword en is na die

LATRINES OP TENTOONSTELLINGSGROND.—Daar is geen spesiale voorsiening vir kinders gemaak nie, en die groot private van die vroue behoort afskortings te hê.—Bls. 84.

VLEIS.—Die vroue het meer gekla oor kos, en veral vleis, as op enige ander plek. Die segregasiekampe het een maal geweier om hul vleis te ontvang; dit is na die kontrakteur teruggeneem en dadelik in die dorp verkoop. Die rantsoenhuis in die segregasiekamp was baie vuil en onder slegte beheer.

STEENKOOL.—Dit word weekliks uitgegee (1 pond per hoof per dag). Die mense het meer brandstof nodig.

hospitaal geneem. Binne vier maande het sy vier kinders aan die koors verloor; hierdie kon sy besoek.

'n Sekere mev. Esterhuizen, van Brandfort, het herhaaldelik 'n versoek ingestuur om verlof te kry om in die dorp Winburg op haar eie onkoste te gaan woon; maar dit word geweier. Sy het die koors gekry en is dood terwyl ek in die kamp was. Die kommissaris op Winburg kom my voor te jonk en onervare te wees. Toe verpleegster Bakkes hom gesmeek het om meer goed na die kamp en hospitaal te stuur, was sy antwoord dat as hulle op hierdie wyse voortgaan, hulle Engeland byna bankrot sal maak. Die wyse waarop die vroue behandel word, laat veel te wense oor. Hulle word deur Kaffers van hul plase weggeneem en na die kamp gebring. Soms is hierdie Kaffers erg astrant. Die kamp word bewaak. Sommige van die Boere wat oorgegee het — ons noem hulle „handsuppers” — doen die algemene werk van die kamp: water haal, hout dra, vuilgoed wegneem.

Mnr. Koenbrink het my gesê om kalm en stil te bly, of anders sou hulle my van my kinders wegneem en my na 'n ander kamp stuur. Die vrouens word ook met kleiner rantsoen bedreig as hulle nie kalm en stil bly nie. Hulle word nie toegelaat om kos van enige aard te koop nie, al het sommige van hulle geld. Ek ken verpleegster Bakkes persoonlik. Sy is 'n ligstraal vir die kamp en doen edel werk; al die vroue en kinders in die kamp het haar innig lief. Die verpleegsters wat ons deur vriende toegestuur is, verdien ons innige dank; hulle doen engele-werk.

'n Ander dame wie se eggenoot te goed bekend is om dit raadsaam te beskou om tans haar naam bekend te maak, het haar verslag van die Winburgse tentoonstellingsgrondkamp ook gegee, en dit vul aan en bevestig wat die laaste skryfster meegedeel het:—

My suster en ek het stil in Senekal gewoon tot die end van April 1901. Tot daardie datum het alles sy gewone gang in daardie distrik gegaan. Vroue het ongehinderd op hul plase gebly en die plaaswerk het ongestoord aangegaan, al was die

BESKOUING VAN PLAASLIKE KOMITEE. — Ons sou 'n Engelsman aan die hoof van al die departemente in die kamp verkies. — Bls. 87.

„Refugees” mag alleen eetware in die dorp koop met 'n verlofbrief van die magistraat. — Bls. 85.

Suster Bakkes (matrone) ken haar werk, en word tereg deur die dokters vertrou. — Cd. 893, bls. 86.

manne weg op kommando. Soms het die Engelse deurgetrek en die plek beset en een maal het hulle 'n gewonde Engelse offisier onder my sorg gelaat. My suster en ek het hom twee maande lank teer opgepas, en ons was trots en bly toe dit eindelik lyk of hy beter word en met behulp van 'n stok 'n bietjie begin te loop. Maar die Engelse het weer gekom en die offisiere neem ons huis in beslag, en tot ons grootste teleurstelling dring hulle daarop aan dat die gewonde offisier na 'n militêre hospitaal sal gaan vir 'n operasie. Ons het goed geweet wat dit sou beteken en my suster het dit gewaag om voor die Engelse kommandant op te staan en te protesteer, waar hy by die tafel gesit het. Dit was tevergeefs; die offisier word weggestuur en ná 'n dag of twee was hy 'n lyk. Ons huis word deur die militêre beset en ons word na die Winburgse kamp weggestuur. Hier is feitlik twee kampe — die gewone konsentrasiekamp en dié vir „ongewenstes” op die tentoonstellingsgrond. Ons was eers in eersgenoemde, waar die gewone regulasies van toepassing was. Ons was wel toegelaat om te loop na Winburg, maar durf nie ons rantsoen op een of ander manier aanvul nie — „selfs nie tot 'n naeltjie om geur aan die soep te gee nie.”³⁾ Ná 'n kort tydjie in hierdie kamp word ons met enige ander vroue na die kamp vir „ongewenstes” oorgeplaas. In ons geval het dit gelyk of dit 'n straf was vir die bidure deur ons gehou, wat in daardie tyd onder ons mense gebruiklik was. In hierdie kamp was daar daardie tyd gedurende die maand Mei omtrent 400 mense. Hulle was egte prisoniers, omring deur 'n hoë sinkomheining en dag en nag deur gewapende wagte bewaak. Die hutte of afdakke was dig opmekaar en 'n mens kon net die blou lug sien. Die sanitêre reëlins was baie sleg, digby die tente, en die reuk was aaklig. Koorssiekte het natuurlik gewoed. Die vroue is in lang skure geplaas; elke familie kon aanspraak maak op 'n ruimte van agt voet by tien voet; maar daar was geen afskorting behalwe die lakens of komberse nie, wat die vroue miskien self opgehang het. 'n Mens mag gevalle van koors aan weerskante van jou hê, want die lug in die kamer was vir almal dieselfde.

Ondanks die vreeslike siekte en die groot eentonigheid en opsluiting was die vroue kalm en opgeruimd. Een arme vrou het in 'n oop wa met sewe kinders na die kamp gekom. Dit

³⁾ Dit was ses maande later dat die kommissie hierdie kamp besoek het.

het hard gereën en vir 'n dag en nag het die klompie in modder en water opmekaar gesit. Die gevolg was dat hulle in so 'n toestand daar aangekom het dat hulle 'n maklike prooi van siekte was, al was hulle sterk kinders by hul vertrek van die huis. Een na die ander is hulle dood aan die koors. Maar die moeder was heeltemal kalm; sy het gesê sy kon die dood verduur as die land net sy onafhanklikheid terugkry.

Die kinders het die opsluiting baie gevoel; hulle was somber en het „soos ou manne en vroue” gelyk. Eindelik het die militêre owerheid hulle toegelaat om op 'n sekere plek buite-kant die kamp te gaan speel; maar hulle word met straf bedreig as hulle dit waag om verder as die aangewese grense te gaan. Die arme kleingoed het in plaas van te speel op 'n hoop by mekaar op die grond gaan sit en daar gebly totdat die speeldag verby was. Later het hulle natuurlik meer gebruik van hul vryheid gemaak; maar hulle was nog treurig en somber van gelaat. Die vroue was nie so nie, maar almal vrolik en opgeruimd en vasbeslote om nie neerslagtig, moedeloos of terneergedruk daar uit te sien nie, wat hul verdrukking ook mag wees. Meer as een maal word daar dokumente na hulle gebring om te teken, waarin hul manne op kommando gesmeek word om oor te gee. Nie een vrou wou teken of iets met die „vredeskommissie” te doen hê nie. Later is hulle op meer listige wyse in versoeking gebring. Hulle word eenvoudig gevra om 'n petisie te teken om daardie kamp vir 'n beter plek te verlaat. Die papier was waarskynlik skoon; net die name van hulle wat verlang om uit te kom, word gevra. Die vroue was vir 'n rukkie twyfelagtig wat om te doen. Eindelik het almal gevrees, „omdat hulle bang was dat die burgers dit sal hoor”. Een arme vrou is in groot versoeking gebring deur haar kindertjies, wat aan haar rok vasgeklou en gehuil het en haar gesmeek het om hulle na 'n beter plek te neem.

Ek het vyf minute gehad (vertel mev. Carstens ons) in April om op te pak en op die oop wa te klim; twee Engelse boere wat ek geken het, het as gidse vir die kolonne diens gedoen en hulle het my gehelp om 'n bietjie beddegoed, ens., bymekaar te maak; dus was ek beter daaraan toe as die meeste. Toe ons by die trein kom, het ek geweier om in die oop trokke te klim, daar ek my dogter se kindjie van drie jaar, wat net van longontsteking beter geword het, by my gehad het en die weer dreigend gelyk het. Toe kry hulle 'n rytuig vir my, waarin ek so veel as wat daarin gepak kon word vir die nag laat skuil het. Ek was onder diegene wat van Springfontein

na Bethulie gestuur was, waar ek gemeen het dat hulle vir ons een of ander voorsorg sou maak; maar toe ons daar aankom, moes ons nog twee dae in die trein deurbring. Daarna sê hulle dat hulle die trein nodig het, en ons word almal op die platform gelaat, waar sommige van ons drie weke lank ons beurt moes afwag om na die kamp te vertrek na gelang die tente aankom. Ons het op die oop platform geslaap en ons kos so goed soos ons kon met houtjies en mis wat ons opgetel het gekook. Dit was 'n treurige nag toe ons daar aangekom het, almal koud en nat; en die arme kinders huil omdat hulle nie die harde beskuite en „bully-beef” kon eet nie. Die dokters by die kolonne was baie vriendelik en goed; maar toe ons op Bethulie kom word 'n dokter, 'n Duitser, gehaal om twee sterwende kinders te kom sien. My kleintjie het 'n pitsweer agter sy nek gehad, wat oopgesteek moes word; toe neem ek hom na die dokter. Daar was ander moeders wat ook hul kinders na hom geneem het; maar hy sê baie onverskillig: „Hulle het my gehaal om twee te sien en ek gaan nie 'n honderd sien nie.” En hy gaan weg en laat baie arme vroue in trane en baie verlate agter. Die kommandant van die kamp, mnr. Deare, was 'n vriendelike en goedgehartige man en dit was vir ons 'n groot troos in ons beproewing.

Die volledigste verslag van Bethulie-kamp word gegee deur 'n burger wat self 'n ingesetene van die kamp was en daaglik gesien en self ondervind het wat daar verduur is. Hy noem as die eerste sterfgeval in daardie kamp 'n ou man, mnr. Van der Walt, oom van president Kruger. Toe ek die arme mense besoek en hulp verleen het wat op Springfonteinastase opmekaar gepak was en waar hulle dae en weke sonder skuiling in 'n vloed van reën moes deurbring, het ek die ou man en sy vrou ontmoet. Al twee was oor die tagtig jaar en hulle het my vertel dat hulle in die Groot Trek van 1836 was. Nou was hulle altwee van hul woning weggeruk en sonder kos, klere of dak en word hulle weggevoer, niemand weet waarheen nie. Hulle is so skielik weggeneem dat mev. Van der Walt nie genoeg klere aan haar lyf gehad het nie en sy was uiters dankbaar vir my eie rok, wat ek daar en dan uitgetrek en aan haar gegee het. Die dood het hulle spoedig verlos.

Die skrywer noem ook die aankoms van die inspekteur, wat die kamp gereorganiseer en die man wat aan die hoof daarvan was afgedank het. Hierdie inspekteur was mnr. Cole-Bowen, wat as superintendent van Norvalspont-kamp blyke van besondere bekwaamheid vir die betrekking aan die dag gelê het en wie se vermoë om te organiseer veel gedoen het om die ellende wat aldaar verduur moes word te versag.

Toe ek die sukses van hierdie kamp in vergelyking met ander gesien het, het ek by majoor Goold-Adams aangedring om hom as inspekteur of instrukteur vir ander kampe, soos dié van Bloemfontein, aan te stel. Was hy aangestel, dan kon duisende lewens gered gewees het. Dit strek tot eer van die Fawcett-kommissie dat hulle dieselfde suggestie gemaak het. Dit is toe uitgevoer, maar ses maande te laat.

VERSLAG VAN BETHULIE-KAMP ⁴⁾

DEUR 'N OU MAN UIT DIE DISTRIK FAURESMTIH

(Taal en spelling onveranderd)

Het is niet uit een gevoel van haat of wraak, maar wel van meedeleden, dat ik deze herinnering aan onze Ballingschap op het papier zet, en wel ook omdat er zoo vele geruchten (waar of niet waar) in de Wereld omgaan schryf ik datgene ik selve ondervonden heb.

Door zekere omstandigheden was ik en myne Familie in Jagersfontein, toen de achttien Boeren of veel meer Helden dien morgen erin kwamen, de twee dappere mannen Commandant P. Visser en Ch. Snyman snevelten daar. Toen de Boeren wilden vertrekken ging ik eerst snell na myn huis om na een Dogter van my te zien, die aan Inflamatie in de longen als een Lyk op het bet lag, maar toen ik terug kwam waren de Boeren al tuschen de Bergen, en ik had mynen Tyd verzuimt. Daarna werd ik door vier Troepers en een Sargeant gevangen genomen, de twee eersten wilden my dood schieten omdat ik de Boeren gegroet had maar de Sargeant stiet my

⁴⁾ Hierdie verslag het nie in die Engelse uitgawe verskyn nie.

terug en redde zoo myn Leven, ik worde naderhand med aanderen onder in de Myn geplaatst, war wy, nadat al de menschen uit Fauresmith en daaromtrent ook dar waren gebracht, na ses dagen er weer uit gehaalt worden, en nadat onze namen, getal van Huisgesinnen en woonplatz opgeschryven was, moeten wy op het markplein gaan en daar in eene lange kolloom wachten tot dat al de vrouwen en kinderen met hunne goederen op wagens gepackt waren, toen vertrocken wy na Edenburg, de mannen te foet en vrouwen en kinderen op de wagens. Na een dag verzuim, werden de vrouwen en kinderen na Port Elizabeth gezonden, maar myn Familie was terug geblyven, en ging erst later, warscheinleik om dat kind, dat door des Heeren genade niet gestorven was, te laten meer genezen, wy mannen worden in trucks na Bloemfontein gezonden, na drie dagen in den Tronk gelegen te hebben, in trucks na Groen Punt te Kaapstad gezonden.

Ik zal het nooit vergeeten, toen wy in de nabyheid van de Paarl in den Ochend vroeg by een station stil hielden. Zomige Vrouwen, dien men het konde aanzien dat zy niet overfloedig hadden, met hunne Liefdegaven van Brood en andere dingen na ons toekwamen en uitdeelden, ik zoude well het stukje Brood dat als myn lot my toeviel, als een teeken van Liefde en Patriotisme onzer Vrienden in de Kaapcolonie aan onze nagezslachte opte bewaren. Als krygsgevangen hadden wy genoegzame verzorging, en perzoonen die Geld hadden, konden zich eenig na begeerte laten komen. Van Groenpunt worden wy by districte wyze in de maand Junie wederom na de verschillende Kampen in den Vrystaat en Transvaal terug gezonden, ik met omtrent 240 na Bethulie Kamp.

Het had verscheidene dagen achter een geregend, en de Vrouwen vertelden onz dat veele hunner musten hunne dressen tot aan de knien opskorten om in het water te loopen, want het water liep dwars dor hunne tenten, want er waren niet eens wallen er om, er waren voor eenige dagen geleden omtrent 1500 zielen in het Kamp gekomen, en er waren 4800 in al, alhoewel er een goed gedeelte mannen darby waren, moet ik tot myn leetwezen zegen, dat de meesten daarvan te traag of vlekmatisch waren, voor hunne eigen families te zorgen, hoe veel te minder nog voor anderen.

Wy Groenpunters hadden dus volop te doen; de tente stonden 16 in een block maar waren zo na aan malkander als onze tente in Groenpunt zo dat de penen van de eene niet ver van de pennen dier anderen tent waren, wy maakten vooren aan

weerzyden dier straaften die door de tenten gevormd waren, maakten wallen om de tenten, droegen water, kapten hout, en waren de vrouwen op allerlei wyze behulpzaam, er waren mannen aangestel, die geregeld eideren dag voor een zeeker gedeelte tenten hout kapten.

Toen wy in Bethulie Kamp kwamen, waren er zeven Gravden, en de eerste die ik zag ter aarde besteeden waren een oude heer v. d. Walt, een oude Oom van President Kruger, en een kleine kindje. Na omtrent acht dagen was er weer een leukstatie en zoo hield het aan voor eenen ruimen tyd, tot dat verscheidene van Norvals Pont en andere Kampen over gezonden worden, toen kwamen de masels ten voor schein, de tenten onthielden 10 tot 12 zielen, zomtyds 2 families in een tent, de somer kwam an, het worde zeer warm weder, veele dies tenten (zy waren allen ronde Bell tenten) waren in zulken toestand dat regen of wind er door ging en dan de kale grond, zomige hadden kartels of betstoeden, maar zy waren gering in getall, het getall der stervgefallen worde meer, de Kinghoest en scharletina maakten hunne vertooning, het was vor my iets pynlyks eenen ouden man in de zeventig jaren, met den Kinghoest belast te zien, er word veel darover geredeneert dat de tenten te na bymalkander stonden, de geneesheeren gaven hetzelfde opinie, maar er word wenig verandering gemaakt, de getalle der stervenden was niet meer dagleiks 2 a 3 maar van acht tot 10 ook meesten deels kinderen en vrouwen.

De meest fatsoenlijkste en schoonheidsliefende vrouw kan het niet verhoeden, dat een klein kind wiens maag onstuimig is, evers by een of aander tent gaat nederzitten te ontlasten, dan waren er ook zomigen, die van reinleikheds-lievde niet zoo veel in hunne opvoeding ontvangen hadden, en niet darmoe zeer nauwkurig waren hunnen overvloed van onrein in de Buurmans buurte te bringen, zoo dat ik of aander hun het moeste verdeutlicken, dat zy zoo doende de pest in 't kamp zouden bringen. Er waren policen aangestelt, meestendeels jonge menschen die wenig plesier in werk vonden, en dus lievers onder de Britten inswooren 2s. op den dag verdienden en volle randzoen ontvingen, ik moet het met droevheid zeggen, een geslacht menschen die tevooren weenig of niets bezeeten hadden, en wiens karackter niet op den top dier ladder der beschaaftheid stond. Nu kan men wel begrypen dat er veele vrouwen waren die, als het ware, niet van zuigt af gewend waren hunne handen in koud water te steeken of eenig harde

werk te doen, deze moeste nu het werk doen, warvor zy vroeger hunne dienstboden hadden. Ik moeste meenig dag het aanzien of hooren, hoe deze arme vrouwen, myses en ja selfs kleine kinderen op het gruuweleikste neergemaakt slecht behandelt of gescholden en gevloekt worden van deze zich zeer veel verbeeldende Heeren. De spruit warin de vrouwen moesten waschen ging med der tyd staan ja droogde op, zodat men het op eenen verren afstand konde rieken, en het was niet de reuk van Lavender, het water kwam van overkant de spruit uit eene fontein, die niet ver van de grafden der kleurlinge was en zomteids kwamen er haare wurms en ander onzuiver met het water zamen. de Kamp-kommandant onderschikt onder den Superintendent was een Afrikander van geboorte, zyn educatie had hy te danken aan President Steyn, hy was te vooren onderwyzer op Bethulie, in de plaatz van de vrouwen en menschen het zo gemakleik als moogenleik te maaken worden zy gescholden en onfatsoenleik aangesproken zodra zy hunne gezichten toonden om eenige bede of klagde te bringen, zyn geliefkooste uitdrukking was, "hy wenschte dat de bergen mogden open gaan en vrouwen en kinderen verzlinden." Toen er enteric en typhoit in de kamp kwam verviel hy ook onder de ziekte waarvan hy ook stierf. Het werd beweerd, dat hy in het gesprek met zynen Superior hy zal geuitert hebben, dat hunne bomben in het kamp beeter werken dan die daarbuiten, hy zal vier dagen med den dood geworstelt hebben, geduurich klagende dat hy den Heere zag, maar dat er een bank van vrouwen en kinderen was wardoor hy niet daar kan komen moge het den genadigen Heer behaagt hebben dat hy de bank door gekomen is.

De latrienes of gemaakplecken waren omtrent 100 tree gaans van de kamp verwydert en omtrent volgens boven geschetst, een gat van omtrent 40 a 50 foet lang, omtrent 4 a 5 foet wyd en circa 10 of 12 foet diep dwars er over korte boomstammen (in de revier gekabt), omtrent 6 foet van malkander gelegd, dan weer twee lange boomstammen langswyz over deze gelegd, en dan op deze omtrent een foet van malkander planken van melk, vleesch of anderzien kleine kisten of kassies genageld, zoo waren zy ook voor de vrouwen en kinderen, en dan buiten om met Eizer plaaten, voor vrouwen en kinderen meestendeels met zacken toegemaak, het is meer den eens gebuurt dat er kinderen ingedompelt zyn en ter nouer noot weer uit gehaalt. Oude zwacke ook door ziekte zwak geworden menschen durfden het gaar niet wagen er op te gaan, en zoo was het voornamleik

aan de lagere grond buiten om alles behalve aangenaam, want veele konden van wegen de enteric of maagziekte niet vor gaan. Ik ben nu byna 62 jaren en was na een zware verkouding en door het ongewonde harde werken ernstig ziek geworden, en konde byna op myne beenen niet loopen, eensdags konde ik ook den dienst van dat gebouw niet gebruiken omdat ik bevreest was het zelve lot als bovengemelde kinderen te ondergaan, en ging dus ver in het veld, het duurte niet lang of er kwam een te paard na my toe gejaagt! Het was de Superintendent, hy overstroome my med scheldworden zo dat ik nauweleiks te worde kon komen, maar ten einde doet ik hem verstaan, onder wat omstandigheiden ik daar was, hy zyde aan my, dat, als ik zoo sterk was zo ver te gaan ik ook op deze stellatie konde gaan, en dat ik my dadeleik by het kantoor zoude rapporteren. Ik ging na het kantoor en vertelde de omstandigheiden, het word my toen gezegt dat hy (de Superintendent) dien dag in eenen brief van hooger Oord eene schrobbering aangaande de stervde in Bethulie Kamp emphanen had, en gezegd morgen weer te verschijnen, maar ik worde nooit opgeroepen, en hoorde dat aandere perzoneen verklaard hadden dat ik al lang ziek was, en na eenige dagen waren deze huizen veel meer tot gerief verbeetert, maar de huizen W.C. hadden geens dacken en het was zelden dat er een mal in de week wat grond in geworpen word, en dan deze billionen vliegen, die door de Enteric nog gevarleiker in het kamp worden.

Jeder person ontwing $5\frac{1}{2}$ meel, $\frac{1}{2}$ pond vleesch, een gedeelte coffee, zuiker, melk, en later ook wat jam, en eenige ontvingen ook wat ryst war ziekte was, maar wat sort vleesch was het, het geheele schaaap woog na afgeslagt en uitgenommen te zijn van 16 tot 20 en 21 pond, hoe veel vleesch was er nu aan het geraamte, het beeste vleesch moeste gewoonlik na het hospitaal waar de zieken het wenigste van hadden, de schaaopen moesten gewoonleik zoo na by de spoorweg gehouden worden war niets te vreeten was, anders kryg boeren se in handen. De stervgevalen reezen naderhand zoo, dat dagleiks van 20 tot 27 stirven, groote mannen die med zoo wenig en zlechte voedsel niet konden uitkomen; in hospitale en in tente waar de menschen stirwen was gewoonleik hunne laste word, Honger, Honger. Het was de honger-typhoit eene ziekte byna als de scorboot of Scheurbuik, de tongen zwolle aan mond en tong word med een dicke schurft belegt, zy kunnen niet glucken nog spreken, in de hospitalen worde het verzocht om het

afteschraapen, maar als men teegen een zieke sprack dat hy of sy na het hospital zouden gebracht worden, dan wilden zy alreeds bezwyken van vreeze want weinig die in de hospitale gingen kwamen er levende weer uit. Sterkende drank worde wel soms in den morgen voor de zieken neergezet, maar by den tyd war de zwacken het zouden gebruiken was er weinig te vinden omdat een of aander van de Heeren die er behulpzaam waren het meeste tot eigen nut vor hunne dikke hoofden of aandere doeleinden gebruikt hadden, ook moesten de menschen voor hunne zieken in de tenten den drank wyn of Brandewyn koopen, en hoe veel en wat zort van drank was het somtyds? iets dat onze kantienhouders niet eens aan het volk zoude verkocht hebben, want de goede drank worde gewoonleik op aandere plecken by de Elite gebruikt en die het niet van noode hadden; dan waren er veelen die niet eens geld hadden om te koopen al hadden zy het ook nog zo nodig. De Doctoren zyden, de menschen moesten vettigheid of boter hebben, wy kunnen ze niet met medecinen voeden of gezond maaken, de Nurses waren jonge mysen hier en daar genomen, die voor geld de hospital werk deeden, maar er weinig van verstonen dikwyls ook van hunne plichten afwezig waren, zieke kinderen worden van hunne moeders afgedwongen in het hospital gebracht, en vervielen dan onder de Handen van dezulken die niets med kinderen wilden te doen hebben, of er iets van verstonen. Er stirven geheele huisgezinnen uit. Commandant Hertzoch verloor zyne vrouw en op twee na, zyne kinderen en schoonzusters, een vrou had 15 van har Familie verloren, hier is een oude man die zyne dochter en al hare kinderen verloren had, en de Echtgenoot en Vader is nog op het schlachveld aan 't fechten. Daar is een oude Moeder die twee harer dochters met al hunne kinderen verloren heeft behalve 2 kleine kinderen, hier is van een huisgezin net een zuigeling overgebleven vervallen onder fremde menschen, byna eider tent heeft een of somtyds allen op het ziek-bet, de hospitalen zyn vol, er moeten meer Markies opgericht worden. O Heere hoe zal het verder gaan!!! So zeggen de menschen, de graft-gravers kunnen niet genoeg gaaten op den dag maaken, sommige Lyken moeten overleggen, hout voor doodskisten is er ook niet meer wat er was moesten de menschen koopen, zomigen worden in kakies kombarsen begraven, de kleine vleesch, zeep en melk kassies moeten gekocht worden en van werkmenschen aan malkander gelapt en gelast worden om doodskisten te maaken de meesten

schrynerwerkers moeten betaalt worden zeer weenische doen het om niet.

Nu is het tog of het getal der stervenden minder word er zyn heden maar 18 gestorven; hier komt een man van Bloemfontein na zyne Familie, hy heeft aan zyne meedeburgers en meedebroeders en vluchtende vrouwen verraad geplegt, maar niemand weet het, hy is een grootman in het kamp, hy het geld, en leeft lekker, hy heeft zich meede gevangen laten neemen: maar door eenen brief uit het zakboek van overleiden Komandant, die in het english in die Courant staad die ingesmogeld is, verraad hem aan somigen van onz. De doodsenkel heuvert nog over het kamp. Hier legt eene vrouw nog jong in jaren worstelende med den dood, in het naaste tent zyn de menschen met zo veele fromheid bezielt (zy weeten dat de vrouw stervende is) dat zy de christelike broederliefde vergeten zy singen uid luide keelen, dar in het aandere tent word med concertina gespeelt, maardie Heere is ondorgrondleik in zyne weegen; de verraader word ook ziek en na vier dagen is hy voor zynen hemelschen Rechter geroepen. Ik sta heeden aan het graf van eenen dierbaren vriend! eenige dagen tevoren word eene zyner dochters in de arde geplaatzt, hy kon har zien wegdragen maar niet navolgen, maar nu zal hy zeeker met haar het groote Haleluya zingen. De menschen zingen, ik staat en ziet! eene groote kudde schaapen; ik weet niet war al de schaapen van dan komen! maar wacht! de menschen houden op met het zingen! — de schaapen waren maar een droombeeld, want ik ziet nu recht, het zijn al de grafheuvelen diergeenen die hunnen laatzsten zlaap hier zlaapen. O wanner zal de Heere ophouden met deeze kastyding, zal het gezlacht uitgeroeit worden? deze zyn tog niet schuldig aan de oorlog? wat bringt de begeerte na goud en de hebzucht niet alles med zich, maar Heere gy zyd gerecht! wees onz genadig.

Dien aanderen morgen kwam er onverwacht een Kamp-inspecteur, het was de Superintendent van Norvals Pont, op het laatzt hat het klagen en smeeken tog geholpen! een mensch kon nu toch zonder schromen op seekere uren na het Kantoor gaan en zyne belangen voor bringen men word gehoord met vriendleikheid behandeld, ja wy hadden ten latzte met eenen Eedelman te doen.

Het is uit vertrouwbare vrouwen bekend, dat hy aan onzen Superintendent gezecht heeft. „Deze, (en daarby stook hy zyne hand uit na de begrafplatzt) voor deze houd ik U aanspreekleik, deze zullen eenen tweeden oorlog verwecken, ik

heb med veele moeilikheiden en ziekten sedert 15 maanden op Norvals Pont te kampen gehad, en heb schars 300 verloren, maar U heeft binnen dien tyd van 6 maanden by de duizend verloren, twee dagen darna word hom zyn ontzlag toegedicht en hy word weggezonden! De Inspector liet van dien tyd af al de tenten afbreeke en op een aandere plaatz op een wyden afstand van malkander weer opzlagen en diet was ook nodig, want het was of de ziekte over het kamp zoo te zeggen met vasthoudende klauwen als een drygende wolk hing, er word beetere verziening met het water gedaan, voor de zieken en de hospitalen en ook voor de behoefvigen word beeter voorziening gemaakt, de menschen worden beter behandelt ook kwam er meer en beetere beschaaving onder de menschen, zlechte redens, arden en vloekworden durften niet meer geuiterd worden, de Inspector was overal zoo te zechen het Centrum, met opgerolde Mouwen zonder Baaidtje werkte hy zelve mede maar het moeste ook een eider zyn eigen plicht doen.

Maar de ramzalicheid in het kamp blyf daarom nog hetzelfde, want de ziekte had te vasten foet gekregen en de verbetering waren byna te laat gekomen, ik kon wel nog veele fyten ophalen, en er over meer uitwyden, maar het zoude lyken of ik wilde het doen al te erg in het oog vallen, ik was in dien tyd wat sterker geworden, en omdat het my ondragleik in het kamp geworden was bezloot ik met nog aanderen te ontvluchten dien dag waar ik des avonds ontvluchte begroevend de 1244 lyk, het was de 10 January 1902 dien avond ontvluchte wy, maar worden door achteloosichheid onzerer meedeburgers daarbuiten op den 12 January weer ingevangen.

Het word door de engelsche couranten en aanderen bestreeden en teengesproken dat Kaffers de engelschen helpen te vechten, ik en de mede gevangenen kunnen het bezweeren dat dat er meer Kaffers dan engelschen waren die ons met geweeren in de hand gevangen wegvoerden, ten geluck van onz gaven wy onz aan englich troepen over, aanderen hadden de Kaffers ons als honden dood geschoten, zy verklaarden hetzelfde aan my, een van onze menschen worde van eenen Kaffer met een sjambock betaakelt, een aander met eenen jas over het hoofd gezlagen, juist toen ik aan de troepen zyde, dat zy ons voor dezelve moesten beschermen, zy riepen de Kaffer toen "hoe, hi, stop that"! maar toen de Kaffers by my kwamen zloeg een my van achter over het hoofd zoo dat ik half bedwelmt worde, myne brill afviel, en toe ik er na op den grond gryp,

reed een my van achter het anderste boven; wy worden eers na BLOEMFONTEIN en dan na India gezonden, Ik zoude al deze ervaringen meer nauwkeuriger en indruck wecken opgeschreeven, dit zyn maar zoo taamlyk hoofdpunten die U kunnen inlichten, maar de tyd ontbreekt my, myne vrouw en kinderen zyn gekoomen en ik zal moet zorgen dat ik na Huis kan komen. Hoe zal ik het daar vinden? ik zal op myne oude dagen van voor af moeten beginnen maar de Heer zal voorzien.

ik noem my

U Eles. Dienaar

H. D.

'n Besorgde moeder met vyf kinders skryf om hartseer van te word aan vriende, toe die kamplewe vir haar nog ongewoon en vreemd was:—

POTCHEFSTROOM-KAMP, 22 Mei 1901.

Ek was baie bly om 'n brief van u te ontvang, en ek dank u baie hartlik vir wat u doen aan my dierbare eggenoot, wat ek so baie liefhet.

Ek het sedert April van verlede jaar nie 'n brief van my eggenoot ontvang nie en in Junie het hulle gesê dat hy dood is. Van ander mense het ek later verneem dat my man 'n krygsgevangene is; en nou, liewe Mevrouw, het hulle ook vir my op die 12de Mei gevange geneem. Op Sondagmôre toe ons aan ontbyt sit, kry ons kennis dat ons om vieruur daardie middag moes klaar wees om te vertrek.

Ek het met die generaal gaan praat, maar dit was tevergeefs. Ek sê aan hom: „O, ek bid u, skiet my hier dood, want dit is dieselfde of ek hier sterf of in die kamp.” My kinders het jammerlik gehuil. Die offisier kom na my. Hy slaan sy hande saam toe hy my mooi huis en pragtige meubels sien en sê dit is jammer dat ek gevange geneem moet word. Hy soen my kinders en het so van hulle gehou dat hy hulle konfyt gegee het. Mag God my genade gee om hulle te behou; so baie grootmense en kinders sterf hier in die kamp — soms sewe op 'n dag. Die dokter sê dit is omdat die hoeveelheid voedsel ontoereikend en die kwaliteit van wat gegee word sleg is. As my eggenoot dit alles wis, sou dit seker sy dood beteken. Ek vertrou, liewe vriende, dat as julle iets vir my kan doen,

julle dit tog sal doen. Is dit moontlik dat ek na u in die kamp sal kan gaan, of dat u 'n kamer vir my het of 'n huisie vir my kan huur? Ek het nog vier sakke koring en ander kos waarop ek 'n rukkje kan teer.

Die superintendent het die laaste tyd blikkiesvleis uitgedeel omdat die gewone vleis so maer en armoe-dig is. — Cd. 893, bls. 129.

Dit sal vir my en my kinders sowel as vir my eggenoot 'n vreeslike ding wees as ons hier moet sterwe. Ag! doen tog 'n bietjie moeite, asseblief, voor dit te laat is.

Die predikant se vrou gaan ook Kaap-toe; dit is onmoontlik vir haar om hier te bly. Hulle het my toegelaat om 'n paar beddens, katels en klere saam te bring. Ek hoop die Here sal met ons wees. Hy alleen kan help. Daar staan in die Bybel: „Verlustig jou in die Here; dan sal Hy jou gee die begeertes van jou hart.” Ag, as ons ons tog maar altyd op die Here kan verlaat en op Hom vertrou. Ek moet nou ophou. Ek hoop u sal my help. Mag die Here u almal seën. — Steeds u vriend.

N.S. — Ek het reeds die brief klaar geskrywe en ons gaan nou slaap. In 'n tent hier aan die een kant hoor ons 'n kind huil; in 'n ander een of twee wat kerm en huil; dan weer 'n ander een wat opbring. O! ek is so bekommerd oor my liewe kindertjies; hulle is gewoon om in 'n nuwe, goedgeboude huis te woon, en nou moet ons in 'n oop tent slaap. O! help my tog om Kaapstad-toe te gaan, ek bid u. My eggenoot sal u later terugbetaal. Doen tog moeite vir my. Die tente is hier langs mekaar opgeslaan en is sleg vir ons gesondheid. Ek sal alles vir u doen as u my wil help. Nogeens, stuur my tog so gou moontlik 'n antwoord of ek kan kom, want ek verlang nou so daarna dat ek nie langer hier kan bly nie. Met afwagting van u spoedige antwoord, ens.

Dr. Dixon se rapport vir Mei toon aan dat die gesondheid van die vroue en kinders allesbehalwe bevredigend was en die sterfte onder die kinders baie groot — ten gevolge van 'n baie kwaai epidemie van masels, gepaard met borssiektes wat veroorsaak word deur 'n bitter koue wind van die suide, te-same met blootstelling aan die koue in die tentlewe.

Die verhaal van mev. G. is mondeling meegedeel op 16 Desember 1901. Sy is 'n vrou van 'n prominente Vrystater en daarom kan haar naam nie sonder haar toestemming hier verskyn nie, en dit is nie op die oomblik moontlik om met haar in aanraking te kom nie:—

Mev. G. en haar eggenoot het op 'n pragtige plaas op P. gewoon. Mnr. G. het as gevangene onder parool van Maart 1900 tot Januarie 1901 stil op sy plaas gewoon; maar gedurende laasgenoemde maand word hy plotseling weggeneem en in die gevangenis gesit, al het hy in geen opsig sy parool verbreek nie en op die uitdruklike verstandhouding oorgegee dat hy toegelaat sal word om stil op sy plaas te lewe. Vier maande langer kon mev. G. op die plaas woon ongehinder deur die verskillende leërmagte wat deur die distrik getrek het, behalwe dat hulle skape wat benodig was geneem het.

Op 18 Junie 1901 het 'n groot opruimingsleërmag onder kolonel Williams by haar suster se huis, twintig minute van daar, gekampeer. Dit was besig om die distrik skoon te veeg en op te ruim. Dit was omtrent die agste mag wat deur die distrik getrek het sedert haar eggenoot se gevangenessing; en die een wat onmiddellik vooraigegaan het onder bevel van kolonel Williams, het 'n aanvang gemaak met die gebruik om graan, voer, eetware, ens., te verbrand en het so veel vee as moontlik bymekaargemaak. Kolonel Williams was blykbaar besig om die distrik skoon te maak in 'n sirkelvormige beweging met haar suster se plaas as die middelpunt, waar hy gekampeer was vir meer as 'n week. Dit was die neënde dag ná sy aankoms, naamlik 1 Junie, toe die troepe by mev. G. se plaas aankom. Die vroue was nooit so bevrees vir die gereelde troepe nie; dit was die patrollies gewapende Kaffers wat gestuur was om die ergste soort werk te doen; en dit was hierdie gewapende Kaffers wat die eerste alarm gegee het. Dit was 'n bitter koue môre; die sneeu val dik; en dit was omtrent sonsopgang, of sewenuur v.m., toe hulle gekom het. Sy was al op en aangegetrek, het ontbyt klaargemaak en het die middagete op die vuur gehad, toe sy sien dat gewapende Kaffers gekom het, wat vee bymekaarmaak en hulle parmantig teenoor haar bediendes gedra. Hulle was besig om al die koeie en kalwers weg te jaag, en een klein Kaffertjie roep in vrees uit: „Laat staan vir my een koei en kalf, net een.” Maar die gewapende Kaffers antwoord parmantig. Teen hierdie tyd was die hele huis deur gewapende Kakies omring; en toe sy na buite gaan, was hulle vol onder die veranda. Deur die eerbied aan hom vertoon het mev. G. gou ontdek wie die kaptein van die patrollie was. Hy het 'n aangename gesig gehad en het beleefd met haar gepraat. Hy sê dat dit hom spyt, maar hy het instruksies om die land „skoon” te maak en sy moet dus klaarmaak om te vertrek. Sy antwoord dat sy nie in 'n toestand

was om te reis nie. Daarbuite was 'n hele konvooi waens, vol huisgesinne uit die distrik wat uit hul huise gesit was, en baie van hulle was haar bekend. „O, maak tog gou en pak,” roep baie van hierdie arme vroue. „Ja, ons weet wat jy voel; ons het ook gesê ons kan ons woning nie verlaat nie. Kyk na ons gesigte en sien hoe het ons gehuil. Maar dit was tevergeefs; ons moes gaan, en jy sal ook moet gaan. O, begin tog om te pak.” „Nee,” sê mev. G., „jy kan vir my pak as jy wil, en jy en jy; maar wat my betref, ek gaan op hierdie rusbank lê; en as hulle my wil hê, sal hulle my moet wegdra.”

„Hoe sal jy lewe,” vra die kaptein, „as jy heeltemal alleen is en die land van alle eetware ontroof?” — „O,” antwoord sy opgewonde, „daar is die duiwe. Ek het vyftig duiwe wat hier rondvlieg; ek kan een op 'n dag slag en daarop lewe, en groente aankweek; ek sal klaarkom, ek sal klaarkom.” Toe sy sien dat dit nie help nie, bring sy ter verskoning in dat haar longe swak is en dat sy haar beseer het; maar die militêre dokter het ingekom en haar ondersoek en gesê dat haar hart gesond is. Toe word sy byna rasend, sy val op haar knieë voor die offisier, neem altwee sy hande en roep uit: „O, kyk hoe jou soldate my pragtige huisraad wegdra. Kyk wat doen hulle.” Want hulle het 'n groot vuur aangesteek en was besig om haar kussings en veerbeddens daarin te gooi; en die soldate loop uit die huis met haar silwerkandelaars en allerhande soorte goed — tafels, stoele, horlosies, ens. „Wat doen julle?” skreeu sy; „wat doen julle met my goed?” — „O, ons neem maar net die dinge saam wat ons nodig het,” is die antwoord.

Die offisier was baie onthuts toe sy voor hom kniel en so hard pleit om in haar eie huis gelaat te word en sê eindelijk: „Wel, ek voel jammer vir jou, en ek sal jou sê wat die beste plan vir jou sal wees. Gaan na kolonel Williams en bepleit jou saak voor hom. Hy is op die plaas hier naas; gaan net saam met die konvooi tot daar.” Mev. G. weier toe weer, en hy sê wanhopig aan haar klein niggie: „Gaan praat tog met jou moeder en sê haar dat sy dadelik moet kom.” — „Tante,” sê die meisietjie op ernstige toon, „kom tog, of anders sal die Kaffers u kom uitdra; moenie dat hulle u aanraak nie; kom tog.” — „In godsnaam,” antwoord mev. G., „gaan weg en laat my staan en alles kan verwoes word.” — „Moenie so praat nie,” sê die offisier bekommerd. „Ons sal niks vernietig nie; kom net weg.”

Sy staan eindelijk op en kyk onder trane na die wa, wat

klaar staan om haar weg te neem. „Ek kan nie op daardie stink ding klim nie,” sê sy terwyl sy na die slegruikende buikplanke van die wa kyk. Maar hulle dwing haar in, gebroke soos sy was, en hulle reis langsaam weg en laat die ete nog kook op die stoof.

Hulle het die stoof opgebreek en ook haar man se pragtige skrynwerkplek; hulle slaan sy ploë en masjinerie wat kort gelede uit Amerika gekom het, stukkend — selfs tot die grawe toe. Die ligte huisraad, ook uit Amerika, het die soldate voor haar oë flenters geslaan. Voor haar vertrek het die twee ou Kaffermeide wat jare en jare by haar was, aan haar vasgeklou en geroep: „O, Nooi, Nooi, hulle het die baas se pragtige hings in die stal doodgeskiet!” Hierdie hings het mnr. G. oor die £200 gekos. Hy was in die stal met 'n beseerde voet; en daar die soldate hom nie kon neem nie, het hulle hom geskiet. Hierdie arme twee Kaffermeide het ook nie vrygekom nie; hul struise is afgebrand en hulle klou beangs aan hul nooi vas, en huil en roep: „My huis is verbrand! My huis is verbrand!”

Die droewige stoet het aangegaan. Daar was dosyne families wat een wa ná die ander gevul het. Die wind het geruk, koud en snydend; en die stof was so dik dat 'n mens nie kon sien hoe ver die waens uitgestrek was nie. Hulle word deur Kaffers gedrywe, waarvan sommige baie brutaal en onbeleefd was. Al is haar suster se huis net twintig minute ver, dit was sonder toe hulle daar kom. Daar was net die blote grond om op te slaap. Die huis was in beslag geneem vir kolonel Williams en sy staf, en daar was nie plek vir iemand anders nie. Hulle het 'n soort kamp daar in die veld gemaak en skuiling naby die waens gesoek; maar dit het gesneeu, en die wind was bitter koud en die kinders huil van ellende. Met mev. G. was haar man se bejaarde ouers, sy moeder van vyf-en-sewentig en vader van sewen-en-sewentig. Sy kon hul jammerlike voorkome nie langer verduur nie en gaan toe in om haar suster te soek. „Kyk hier, suster,” sê sy; „ou Vader en Moeder kan nie hier buite in die koue slaap nie.” Haar suster kyk haar half oorbluf en beangs aan. „Wat kan ek doen?” sê sy. „Ek het nie 'n bed in my huis nie. Vir 'n week het ek in die spens geslaap.” Mev. G. sien toe dat sy verskrik en gebroke is en bring toe self die ou vader in om by die kombuisvuur te sit; hy was dood van die honger en verklum van koue en hoes elke oomblik 'n harde, droë hoesie. Kolonel Williams kom te voorskyn, en mev. G. verkry van hom die guns dat die

twee ou mense daardie nag onder dak kon slaap; maar sy kon hulle niks te ete gee nie. Die kolonel het al die eetware in die huis gekommandeer, en daardie hele week moes die huisvrou van die plaas rantsoen ontvang, skraal genoeg, uit haar eie kos.

Op daardie oomblik kyk mev. G. deur die venster en roep uit: „O, Pa, hulle verbrand u rytuig!” Die soldate daarbuite was besig om dit vir brandhout op te breek. Toe gaan sy uit na die res van die geselskap wat buite in die koue sit, terwyl die nag toesak oor die veld. Haar vriende het gelukkig voor haar vertrek 'n paar dinge uit die huis ingepak; maar die komberse en kussings was op die wa gepak en moeilik om by te kom. Sy het daarin geslaag om een of twee uit te kry; maar die arme klompie mense het byna verkleum. Die hele nag het die kinders onafgebroke geroep: „O, Tante, gee ons nog 'n kombers! O, Tante, gee ons iets om te eet!” totdat sy byna van haar verstand geraak het; want sy kon nóg die een nóg die ander doen en het gevoel of sy self dood verkleum. Dit was 'n vreugde om die volgende môre die son te sien opkom ná daardie eindelose nag van wind en donkerheid, koue en honger.

Teen die môre het die wind stiller geword, die sneeu het opgehou en hulle kon vuurmaak en 'n bietjie ete kook. Dit was nie lank nie of die bevel kom dat hulle moet vertrek. Maar mev. G. kom op 'n gedagte. Sy voel dat sy en die bejaarde egpaar nie weer die gestamp van die vuil wa sal kan uitstaan nie, en daar op die werf staan haar eie „spider”. Sy gaan na die kolonel en vra verlof om die „spider” agter die wa vas te maak. Dit word toegestaan en die ou vader en moeder en sy sit toe in die „spider”. Duisende en duisende skape word saam met die waens aangejaag aan weerskante van die pad, en hulle het soveel stof gemaak dat 'n mens die son nie kon sien nie. Daardie hele dag het hulle langsaam voortgestamp onder die stofwolke, hul uitsig weerskante begrens deur uitgeputte, verskrikte skape en van voor en agter waens vol vroue en kinders en huisraad. Die hele dag het die ou moeder gemompel: „Ag, my kind, dit is die oordeelsdag, dit is die oordeelsdag!”

Al was die stasie net 'n uur volgens gewone rytyd van mnr. G. se plaas, het hulle eers die aand daar gekom. Al die goed word toe van die waens gesmyt en die mense moes skuiling soek waar hulle kon. Hulle word eenvoudig langs die spoorlyn afgelaai sonder enige voorsiening vir skuiling. Die mense

het agter die waens op mekaar gekruip; en noudat die stof bedaar het kon 'n mens honderde van hulle sien. Die soldate het hul ruwe grappe gemaak terwyl hulle die kruipende, stille, opeengehoopte rye mense verbygaan. Wat 'n nag! Die koue was vreeslik en 'n yswind het oor die waens gewarrel. Toe die son ondergaan en die mense besef dat nog 'n winterdag sonder kos of vuur op die kaal veld moes deurgebring word, het sommige van hulle bang geword. Jong meisies het messe geneem en stukkies hout langs die kante van die waens begin afsny om 'n vuur te maak; maar hulle is natuurlik gou belet. Daar was niks anders op die hele wye veld, kaal sonder boom of struik of plant, om mee vuur te maak nie.

Die kinders het hard gehuil van honger, vrees en koue; maar die vroue was stil. Hulle sit inmeekaargehurk met die sprakelose geduld van wanhoop. Wat die jammerlikste van alles was, was om die ou mense te sien stil sit, sonder klagte, met tranes wat stil oor die wange rol. Mev. G. kyk na haar ou vader terwyl die yswind so om hom waai, en kon dit nie langer uitstaan nie. Sy gaan toe na die wag en praat skerp en beslis met hom en sê: „Wag, kyk hier, jy moet vir ons kos kry, en jy moet vir ons vuur kry. Kan jy nie die kinders hoor huil nie? Kan jy nie die ou manne hoor steun nie? Gaan jy ons hier onder jul hande laat sterwe?”

Die wag was aangedaan deur hierdie beroep en het haar toe ou kerskissies gebring en dinge van dié aard, waarmee die vroue drie klein vuurtjies gemaak het, elkeen groot genoeg om 'n ketel te kook en 'n bietjie kakao te maak; maar wat was dit onder so vele? Tog het die inspanning hulle gehelp om aan die gang te bly. Eindelik het die lang nag verbygegaan en die son het weer geskyn. Toe kom die trokke by klompies aan en die mense word aangery, sommige na Springfontein, sommige na Norvalspont en sommige elders. Daar was baie lawaai en verwarring oor die bagasie. Die mense het hulle om die trokke geskaar terwyl die goed ingegooi word en moes skree: „Dit is myne, dit is myne,” of: „Daardie is mev. So-en-So s'n en sy is op 'n ander trok.” Mev. G. het met haar geselskap op 'n vuil kooltrok te lande gekom — haar ou vader, moeder, suster, niggies en nefie, die twee ou Kaffermeide en twee klein Weeskaffertjies en al hul goed. Dwarsdeur het die bediendes met wanhopige beslistheid aan haar vasgeklou. „Ag, Nool, gee my tog 'n stukkie kos,” sê hulle, asof sy nog die bestuur van die huishouding op haar het.

Maar op Norvalspont is die klein klompie geskei geword.

Die Kaffers moes in een kamp gaan en die witmense in 'n ander een. Daar was 'n strenge reël teen die aanhou van enige bediendes in die witkamp; maar hulle het gewaag om die twee weesmeidjies te hou, daar hulle in die huis groot-gemaak was en soos hul eie was. Hulle het hulle egter nie lank gehou nie; want die polisie het tot hul groot ontsteltenis gekom om die twee meidjies weg te neem. Mev. G. het haar saak toe voor die kommandant gelê en gesê: „Hulle is wesies; ek het hulle genad vandat hulle babetjies was, en ek voed hulle op soos my eie.” Hy was baie vriendelik en sê dat hy haar veriof sou gee. Soos mev. G. gesê het, hy was n „gentleman” en een met gesond verstand. Die enigste voor-waarde wat hy gestel het, was dat hulle snags na die Kaffer-lokasie sal teruggaan. Wat van die twee ou meide geword het, kon sy nooit uitvind nie. Op Norvalspont was daar nie die aanvanklike ellende soos in die ander kampe nie. Daar was blykbaar volop tente vir nuwe aankomelinge, en die burgers in die kamp het die tente gebring vir elke geselskap en gehelp om hulle op te slaan. Daar hulle 'n kombinasie van drie families was, het hulle dadelik aansoek gedoen om 'n markee-tent, en dit is toegestaan. Hulle het toe self die vloer gelykgemaak, hul goed ingedra en vir die nag gaan rus. Dit was sonder die derde dag ná hulle van hul plase weggeskeur was.

Dit was treurig om die verhale aan te hoor wat haar bure vertel het van die wyse waarop hulle kamp-toe gedrywe was. Mev. G. se eie twee niggies, meisies van omtrent twintig, is deur die soldate voor die perde uit gejaag. Hulle het geweier om hul huis te verlaat en om in die waens te klim, toe word hulle gesê dat hulle om hul lewe moes hardloop, en hulle moes vir 'n halfuur voor die perde hardloop, uitasem en verskrik deur die onbeskofte grappe van die soldate. 'n Mev. Marais moes drie uur voor die perde loop. Mev. Traichel is deur berede Kaffers vier uur lank aangejaag, met haar kind in haar arms. Toe sy eindelijk met haar drie kinders Philippolis bereik, was sy tot op die vel deurnat van die reën en sneeu. In hierdie toestand het hulle haar die nag in 'n kamer opgesluit sonder kos of vuur. Mev. G. sê dit was deur die gebruik van Kaffertroepe dat al die mense voel dat hulle die Engelse nooit kan vergeef nie. Sy het self, 'n maand of twee voor haar deportasie, vir vier dae na die berge gevlug uit pure vrees vir die Kaffer-spioene. Sy het die perde in die „spider” gespan en alleen met haar klein niggie wegger; hulle het hul voete seer geloop

in die rande, en sy het haar rok tot by haar knieë toutjies geloop tussen die ruwe klippe; maar dit was beter as om 'n leërmag met sy Kafferspioene te ontmoet of na die kamp gedrywe te word. Mev. G. sê sy was nooit bang vir die gereelde troepe nie; dit was die ongereeldes en die Kaffers wat so verskriklik was.

Omtrent veertien dae na hul aankoms in die kamp het 'n ou buurvrou ingekom wat die teenswoordige toestand van haar huis beskrywe het. Sy het aan mev. G. gesê: „Daar is nie 'n stoel oor nie. Jou gordyne, piano, tafels, katels—alles is weg. Dit is 'n wildernis.” Dit was nie die laaste wat sy van die pragtige woning gehoor het nie.

Mev. G. het nooit reggekom van daardie twee verskriklike nagte in die veld nie. Sy het 'n hoes gekry en 'n borskwaal, wat deur die kampele al erger geword het. Die grond was gedurig klam; alles wat in die môre van die vloer opgetel word, is swaar van die koue klammigheid. Sy het ook vir die nog groter martelare as wat sy was gewerk; die gevolg was 'n ernstige siekte, en haar gesondheid het heeltemal ingege. Haar eggenoot hoor van haar gesondheidstoestand, en daar hy 'n gevangene op parool was, het hy ná veel moeite verlof gekry om haar in die kamp te gaan sien. Dit was vir hom 'n groot skok, want hy het haar skaars geken. Die dokter was vriendelik en goedgesind en het 'n sertifikaat gegee wat verklaar dat dit die dood sou beteken as sy langer in die kamp vertoef. Op hierdie wyse, maar na veel moeite, het mnr. G. sy vrou uit die kamp gekry nadat sy drie maande daar was. Van Norvalspont het hulle na Bloemfontein gegaan, en hier het sy haar tweede geleentheid gekry om van die toestand van haar plaas iets te verneem. Twee jong niggies uit daardie buurt was kort gelede in die kamp geplaas, en daar hulle wis dat hul tante verby sou kom, het hulle verlof van die kommandant gekry om op 'n sekere plek te gaan staan waar hulle die kans sou kry om 'n vyf minute met haar te gesels. Toe hulle hul tante sien, bars die meisies in trane uit, en Bettie sê: „O, Tante, u plaas is tot op die grond afgebrand; die bome is almal afgekap, die dam is met dinamiet opgeblaas en die wal met die grond gelykgemaak!”

Mev. G. sê die rantsone in die kamp was ontoereikend. Hulle kon nooit uitkom nie. As 'n mens twee dae se rantsone in een maak, dan was dit net genoeg vir een dag. Sy het die kamp 'n bitter duur plek gevind, want 'n mens moes nie alleen in jou eie nood voorsien nie, maar moes ook jou noodlydende

bure help. Vir die arme wat geen geld gehad het nie, was die rantsoen werklike uithongering. Die vroue was van die môre tot die aand besig om te bak, te kook, te was en hul tente skoon en netjies te hou. Die tyd wat oor was, het hulle gebruik om krankes te versorg — wat daar altyd volop was; om poppe te maak; snags te waak, ens. Mev. G. gril by die gedagte aan daardie donker dae; sterfbedtonele in die kamp, sê sy, sal haar bybly so lank soos sy lewe. Die ou vader is dood kort ná hy ingebring was.

Een nag in die middel van Mei het 'n patrollie Engelse soldate by „Tweefontein”, die plaas van mev. Jacobs, gekom. Haar man was toe krygsgevangene in Seepunt en haar seuns ôf gevang ôf op kommando.

Ek self (sê sy) met vyf kinders, die oudste 'n meisie van agtien, 'n mej. Rahl en twee ander vroue, word deur die soldate na die Britse kamp geneem. Ek was in baie swak gesondheid; maar daar ons te voet moes loop, kon ons niks meeneem nie. Ons het om agtuur n.m. begin en het die soldatekamp eers middernag bereik. Op die pad moes ons deur 'n spruit loop, sodat ons tot by ons knieë nat geword het. Een van die kinders was so moeg dat hy nie verder kon loop nie, en een van die soldate het hom toe op die perd vasgehou. Dood afgemat en nat het ons die kamp bereik, waar ons tot die volgende môre moes sit en wag. Toe word ons op 'n wa geplaas en na die „refugee”-kamp op Springfontein gestuur.

Hartroerend is die volgende brief, wat om hulp vra. Dit was 'n dame, 'n bekende van my, wat aan die gevangene geld geskuld het.

MEV. BOSMAN AAN MEV. N.

BLOEMFONTEINSE KAMP, Junie 1901.

Ag! wat sal ek aan jou sê? Ons is almal uit ons geliefde wonings weggeneem, wat ons nou vir die eerste maal reg waardeer, en is in ronde tente in hierdie kamp geplaas. Ons het hier op die 29ste Mei met 'n klomp ander gekom, byna almal bure en bekendes. O! dit is vreemd om te sien wat ons moet deurstaan. Ons vroue moet meer doen as wat Basoeto-meide ooit tuis gedoen het. En tog is ons tevrede en onder-

worpe. Elkeen verstaan goed dat dit Gods wil is dat ons vir ons dierbare vaderland sal ly, en buite sy wil kan niks oor ons kom nie. Die Here het ons in sy Heilige Woord belowe om ons nie te begeef of te verlaat nie.

Liewe Mevrouw, ek moet u nou my bittere ondervinding meedeel, dat dit die liewe Here behaag het om my dierbare, ja, my allerdierbaarste seun weg te neem; op 8 Februarie is hy gewond en op die 10de is hy dood. Al is die wond in my hart diep en die plek seer, sal ek my onderwerp en sê wat God doen is welgedaan. O, hierdie tyd van beproewing het ons baie geleer; donker wolke het oor ons hoof gegaan, en nog is die einde nie daar nie.

My seun John is in Ceylon; my man en seun Pieter was in Simonstad; maar ek verstaan hulle is nou na Indië gestuur. Ek het nou net my drie dogters en een seun met my.

Ag, liewe Mevrouw, ek is verplig om u te vra om my 'n bietjie geld te stuur en ek hoop dat u seker aan my versoek sal voldoen as u verstaan wat ons te ly het. Ek sal innig dankbaar wees as u my £20 kan stuur. Ons kry skaars kos genoeg om van te lewe—geen groente nie en niks anders nie; dus kan u wel begryp dat ons behoefte groot is.

N.S.—Dit is bitter koud in die tente, en ons het ook nie 'n behoorlike plek om te skrywe nie.

ONVOLDOENDE VOEDSEL.—Ek ag half-pond vleis vir 'n volwassene nie voldoende nie. Vars melk en groente (al is dit gepeers of ingelê) behoort twee of drie maal in die week uitgedeel te word, ens.

Cd. 819, bls. 94. Dr. BECKER se Rapport.

BLOEMFONTEINSE KAMP.—Dit is ongesond en baie kaal en blootgestel aan koue winde.

Cd. 819, bls. 92. Rapport van Superintendent.

Onbehoorlike huisvesting en skuiling, gebrek aan warmte. Die tente gee nie genoeg warmte aan mense wat plotseling van hul huise weg-geneem is nie. Sommige tente is nutteloos vir skuiling.

Cd. 819, bls. 94. Dr. BECKER.

Mev. Philip Botha, wat dikwels tydens my verblyf in Bloemfontein aansoek gedoen het om verlof om na haar familiebetrekkinge in die Kaapkolonie te gaan, is dikwels geweier geword. Ek het die outoriteite daarop gewys dat ses maande in die kamp haar gesondheid erg benadeel het en dat haar kragte ingee. As sy nie verlof kry om te gaan nie, sal sy ongetwyfeld 'n siekbed kry en miskien sterwe.

Verlof word geweier; 'n lang, ernstige siekte was die gevolg. Drie maande later skryf sy aan my:—

MEV. BOTHA AAN MY

Julie 1901.

U sal verwonder wees om 'n brief van my uit die Kaap te ontvang. Ek sou eerder aan u geskryf het; maar daar ons briewe in die kamp gesensoreer word, het 'n mens nie lus gevoel om te skrywe nie.

U het seker gehoor dat ek verlede Mei uit die kamp gebring is. Ek het koors gekry en hulle het my na Bloemfontein, na die Volkshospitaal geneem, waar ek byna twee maande was. Ek het ook ander komplikasies by die koors gehad Die dokter het 'n sertifikaat gegee dat ek nie in staat was om met my gebroke gesondheid terug te gaan na die kamp nie en het my aangeraai om Kaap-toe te gaan, waar ek tog weer ondervind wat huislike gerief is ná soveel maande van swaarkry in die kamp, waar ek my gesondheid heeltemal verloor het "U het geen idee hoeveel sterfgevälle daar was ná u besoek aan die kampe nie; soveel van die ou gesigte sal ons nie weer op aarde sien nie. Die badkamers is nog nie opgerig nie; dit was egter nie die militêre se skuld nie, want hulle kon nie die hout deurkry nie. Ons merk in die koerante dat hulle 'n kommissie van Engeland na die kampe uitstuur. Ek wil probeer om hulle te ontmoet as ek die geleentheid kry, om hulle te vertel dat ek pas hier aangekom het en van al die goed wat u vir ons mense gedoen het en al die verbeterings, en hulle vra om tog al die tente ook te besoek, soos u gedoen het, en nie net die markee-tente alleen nie.

Hulle het die kamp in vier verdeel; die sinkgeboue is in hospitale verander en al die onderste tente is na die hoogte aan die ander kant verskuiwe.

Mej. Fleck het my gevra om u te versoek om tog nog 'n bietjie skoenleer te stuur, want daaraan is daar groot behoefte in die kamp. Ons stel u verklarings en optrede vir ons vroue in die kampe ten seerste op prys.

Wel, les bes, wat my hart en siel van vol is, is om u en al die goeie Engelse vriende te dank vir hul groot vriendelikheid om klere, ens., vir ons arme, in ellende gedompelde vroue en kinders te stuur. Dit het meer as een droewige hart getroos en meer as een nakende liggaam teen die winter beskerm.

Elke verbetering wat die harde lewe in die kamp ligter gemaak het en elke daad van vriendskap wat sy leed versag het, word opgelet en gewaardeer:—

BLOEMFONTEIN, 18 Julie.

Ek is bly om te sê (skryf mej. Ferreira) ons kamermaats is nog almal gesond. Ons het soveel siekte in die kamp; oor die vyfhonderd mense is dood sedert Desember.

'n Nuwe hospitaal is opgerig vandat u weg is; dit is goed ingerig met stowe. Al die lyers aan masels, longontsteking en lugpypontsteking word daar verpleeg. Mej. M'Leod, 'n Amerikaanse dame, is matrone; sy is 'n allerdierbaarste mens en al die pasiënte hou van haar. Ek het haar goed leer ken, daar ek sestien dae in die hospitaal was om my tante, mev. Van Rooyen, te verpleeg. Dit spyt my om u te moet meedeel dat mev. Van Rooyen op die sesde van hierdie maand aan longontsteking dood is. Sy sal deur baie in die kamp gemis word.

My tyd is druk beset met die uitdeel van kerse, gars, seep, ens., aan die siekes en name van die armes vir klere op te neem.

Ek moet u baie hartlik dank vir alles wat u gedoen het vir my mede-noodlydendes. Ek kan u verseker dit was 'n soet druppel in die bitter kelk wat ons moet ledig. Elke vriendelike daad of woord word teenswoordig ten seerste op prys gestel.

Ek sal altyd gelukkig wees as ek hoor dat dit u wel gaan.

Maar siekte en dood was die onderwerpe waarop die aandag in hierdie jaar gedurig gevestig was in elke tentwoning waarvan ons iets te sien kry:—

HOWICK-KAMP, 6 Junie 1901.

Arme Fanie lê siek aan die koors. Ek voel soms so hartseer en terneergedruk en dink waarom moet ek so swaarkry. Ds. Rousseau het vanmiddag hier vir ons gepreek oor die teks in Job: „Die goeie sou ons van God aanneem, en nie ook die slegte aanneem nie?”

Dit het my baie getroos, en ek moet sê onder al my swaar vind ek nog veel stof tot dankbaarheid. Die dokter sê dit is nie maagkoors wat Janie en Fanie het nie; dus het hy hulle in die tent gelaat dat ek hulle kan verpleeg, waarvoor ek baie dankbaar is. Die familie R. het na 'n ander tent gegaan, dus het ek volop ruimte vir hulle hier. Isabel is ook terug van

die hospitaal, dus sien u ek het almal weer bymekaar. Sy word reeds sterk, maar Janie bly so swak; sy kan skaars van haar bed na 'n stoel loop en sy is reeds byna 'n week op. Fanie is nog baie siek en sy koors loop op tot 103°; maar hy lyk sterk, en ek hoop hy sal ook gou daaroor wees.

Die „handsuppers” hier in die kamp, met uitsondering van drie, het Britse onderdane geword en het belowe om die eed van getrouheid af te lê; ek het altyd sleg teenoor hulle gevoel, maar nou walg ek van hulle. Hulle het almal broers en vaders wat nog veg, en hoe sal hulle hul ooit hierna in die gesig kan sien? Maar ek dink die vroue hier het hulle goed laat voel wat hulle dink, en die gevolg is dat hulle ons vermy en net in hul tente bly. Mnr. C. en twee ander Heidelbergers het ook die eed geneem en *het na Heidelberg teruggegaan*. Ek hoor daar is verskeie ander in Ladysmith wat dieselfde eed neem, en hulle word toegelaat om huis-toe te gaan. Maar 'n mens kan nouliks iets beters van „handsuppers” verwag!

'n Ander gevangene op Howick, wat haar tyd bestee het aan die redding van die armes onder haar volk, skrywe:—

HOWICK, 29 Sept.

Die washuis, wat totnogtoe ons kerk was, is ver te klein en kan nie 'n kwart van ons bevat nie. . . . Die meeste nuwe aankomelinge is in 'n armoedige toestand, sommige werklik in flenters; en daar is soveel siekte onder hulle; die kleintjies is so ingekrimp en verhonger, hulle is 'n advertensie vir die kampe waar hulle vandaan kom! Ons het die name opgeskryf van hulle wat die behoeftigste is, en môre (D.V.) hoop ons om te begin uitdeel. Die owerheid roer tog ook om klere te verskaf. Maar sommige van die armes is bang om dit te ontvang; hulle word veronderstel om eendag te moet betaal en hulle sê hulle wil nie graag skuld laat oploop nie.

Met die aankoms van nuwe mense het masels en kinkhoes te voorskyn gekom. Toe ons verlede week die rondte deur die tente gemaak het, het ons treurige dinge gesien; in byna elke derde tent is daar siekte, masels, masels, en nogmaals masels; in twee tente het ons almal siek gekry behalwe die moeder . . . dit lyk of hulle hier darem beter oor die masels kom. Baie hang af van die mediese behandeling.

Briewe van vroue in Irene-kamp is baie skaars. Een het ons ontvang wat sê:—

1 Julie 1901.

Daar was so veel as elf siek in een tent in K. se afdeling. Twee of drie is in een tent dood binne vier-en-twintig uur. Verlede week was daar ses-en-veertig sterfgevallen in Irene, meestal in twee afdelings. Byna almal masels en swakheid. En tog kom daar nog nuwe mense elke week in die siek afdelings — ek bedoel gesonde mense van ander distrikte word ingebring. Die gevolg is dat hulle almal binne 'n week siek word. Kinkhoses het ook uitgebreek. Daar sal geen kans wees vir die pasiënte wat beter word van die masels nie. Hulle het nie kos om aan die hongerige siekes te gee nie. Die moeders sê: „My kinders word beter; maar hulle is so honger; en as ek hulle die enigste ding wat ek het — brood en swart koffie — gee, wil hulle dit nie hê nie.” U moet onthou dat hulle vir baie maande net brood gehad het. Kinders onder agt (dit was 'n paar weke gelede onder twaalf) ontvang nog half-rantsoen — $\frac{1}{2}$ pond meel per dag, geen vleis nie; en u weet die Boerekinders lewe van vleis, goeie brood, goeie vleis en melk, van kleins af. Die meel is nou beter; maar die vleis is te sleg vir 'n hond om te eet. Ek het dit self gesien, en hulle het my vertel dat die skape aangedra moes word om geslag te word — hulle kon nie loop nie.

Die hele kamp (23 Sept.) ontvang $1\frac{1}{2}$ pond vleis per volwassene en 1 pond per kind (onder twaalf) twee maal per week. Hierdie gewig sluit bene in. Die vleis was uiters maer (die skape het net vyftien tot sestien pond stuk ge-weeg), en die rantsoen het baie skraal gelyk. — Cd. 893, bls. 116.

MIDDELBURG-KAMP, 7 Julie 1901.

Dit was baie aangenaam (skryf 'n dame) om briewe van u te ontvang, en dan ook nog so 'n som geld. Ek het nie gedink dat u in sulke slegte tye so veel sou kon bymekaarkry nie. Dit was 'n heerlike verrassing. Die geld is in hande van mev. Burger. Sy ken die behoeftiges beter as ek. Betuig tog ons dank aan die liefdadige gewers en sê aan hulle die armes in die kamp dank hulle ook.

Kerse was baie skaars, sodat 'n sieke dikwels by die lig van 'n vuurhoutjie verpleeg moes word. Nou sal meer as een moeder tog weer 'n stukkie linne hê om die lyk van haar kindjie in toe te draai. Binne vier dae was daar twee-en-vyftig begrafnisse. Treurig, is dit nie? Kinkhoses woed op

die oomblik; en meer as een kind wat gesond word van die masels, sterf aan hierdie verskriklike hoës. Groente sien ons maar selde. Vir die diere is daar niks op die veld nie, en met groot moeite slaag ons daarin om 'n sak mielies vir £1 7s. te kry.

Die Here hou sy hand oor ons, anders was ons al lankal klaar. Wanneer sal daar vrede kom? Snags as ek alleen sit, dan rol die tranë oor my wange.

Seunsklere is skaars; dus maak ek alles self en is altyd besig.

In verskeie gedeeltes van hierdie boek is daar melding gemaak van die behoefte aan linne vir doodsklere. Hierdie gebrek het in byna elke kamp bestaan. Oral waar ek gekom het, was dit die geval, en ek kon soms in die behoefte voorsiening maak. Dit word in verskeie offisiële rapporte vermeld (een deur mev. Fawcett self onderteken), en dit was 'n artikel waarom meer as een private brief gesmeek het. Hierdie behoefte aan linne vir 'n behoorlike begrafnis is ook deur die komitee in Kaapstad aan mev. Fawcett as leidster van die dameskommissie voorgelê.

In 'n vergadering ná haar terugkeer van Suid-Afrika in Londen gehou het mev. Fawcett hierdie behoefte aan linne soos deur die Kaapstadse komitee aan haar uitgedruk „dwaas-ophitsend en goddeloos-misleidend” genoem. Die hele toon van haar toespraak, wat by daardie geleentheid in die *Times* verskyn het, was so gevoelloos koud dat baie Engelse vroue daaraan behoefte gevoel het om uiting te gee aan hul ontsteltenis oor die gebrek aan beskawing wat geopenbaar is. Teen die end van Maart 1902 het daar 'n korrespondensie in die *Times* plaasgevind wat ongetwyfeld 'n teregwyding was, sowel vir haar onnoukeurigheid wat feite betref, as vir haar takloosheid en ongevoeligheid.

'n Verslag van die droefheid in Middelburg-kamp word in die volgende kort dagverhaal gegee deur iemand van

Doodsklere en -kiste word sonder uitsondering vir alle lyke voorsien. — Cd. 893, bls. 151. (Of dit deur die regering of liefdadigheid geskied, word nie in die rapport vermeld nie.) Vgl. blss. 249 en 260.

Sterfgevälle in Julie, 403. — Cd. 819, bls. 253, Mediese Rapport.

Sterfgevälle vir Julie, 413. — Cd. 893, bls. 151.

'n groot familie aan vriende in Europa. Daar was 'n moeder, grootmoeder en ses kinders:—

9 *Julie*.—Ons ly almal baie van die skerp koue. Die sterfgevalle is baie talryk. Sewentien of meer op 'n dag. O! die ellende is onbeskryflik! Ons mag nie briewe skryf nie; maar eendag sal alles bekend word. Henry van den Berg, sy vrou en hul laaste kind is nou dood; en dit is die geval met 'n groot aantal van ons bekendes en bure.

Hierdie is een van die mees onbevredigende kampe wat ons gesien het . . . Daar is algehele gebrek aan orde, metode en organisasie; en daar is byna nie 'n enkele afdeling van die kampele wat ons as bevredigend kan rapporteer nie. — Cd. 803, bls. 145.

16 *Julie* (deur dieselfde persoon).—Daar is baie, baie nuus om te skrywe; maar ons durf nie. O! die ellende wat in die kamp verduur word, is groot. Maar ek verloor nog nie my geloof dat ons ons onafhanklikheid sal terugkry nie. Ag! hoe veel sal daar dan wees om aan mekaar te vertel. Sondag was ek in 'n tent. Twee van ons ou mense het daar gelê; die ou vader, sewen-en-sewentig jaar oud, was by die dood; en die ou moeder, neën-en-sewentig jaar, was so swak dat sy nie meer kon omdraai nie. Hulle lê langs mekaar op 'n kombes op die grond.

Eergister is daar 'n nuwe kerkhof aangelê. Gister is dertig mense daar begrawe; en vanmôre lê daar weer twintig in die hospitaal, en hoeveel meer in die kamp weet ek nie. God kom egter eindelik as ons dink Hy is die verste weg, en ek glo dat redding en verlossing voor die deur is.

17 *Julie* (deur die moeder).—Ons mans wat op kommando is, het dit die laaste tyd swaar gehad. Die Engelse hier sê hulle het nie meer klere nie, dat sommige velbroeke dra. En is ons mans en seuns dan beter as hul voorouers, wat daarin geslaag het om ons vry te maak, al het hulle velbroeke gedra en geen duur klere gehad nie?

24 *Julie* (deur dieselfde).—O, God sy dank, ons mense in die veld het dit goed. Hulle sien daar goed uit. Onse hemelse Vader sorg vir hulle. Ons mag niks skrywe nie, maar is hoopvol.

24 *Julie* (deur die dogter).—Ek kom nou net van die hospitaal. Vyf van ons gewonde burgers is daar gelaat. Een van hulle is 'n jong burger van veertien. Hy het in die doringdraad gery en is toe na die hospitaal geneem.

25 *Julie* (deur die moeder).—’n Ander klomp vroue van Utrecht het hier aangekom, onder geleide van ’n sterk leërmag van Engelse soldate. Hulle was sestien dae in karre op pad.

Verpleegster Jacobs is weer hier. Sy is die hele wêreld deur gewees. Na Carolina, Ermelo, Standerton, terug na Barberton en dan op Middelburg. Ag, wie kan dit glo! Die ellende wat ons in hierdie kamp verduur, is groot. Gister was dit 570 mense wat sedert Maart dood is. Wat sal die einde van al hierdie smarte wees?

25 *Julie* (deur die grootmoeder, neën-en-sewentig jaar oud).—Liewe kind, dit is treurig om alles te aanskou en te hoor. Alles word vir ons geheim gehou, en die waarheid mag ons nie skrywe nie. Maar die dag is naby wanneer die gordyn weggeskuif sal word en alles aan die lig sal kom. My kinders is oral verstrooi. Dié van Johannes is hier, en ook Annie met haar kinders. Ag, my liewe kind, so baie mense sterf hier—20, 22, 39 en selfs meer op ’n dag.

30 *Julie* (deur die moeder).—Ek moet u ’n treurige tyding bring. Broer Stefanus is hier gevange ingebring. Hy vertel ons dat broer Piet aan siekte oorlede is. Ons het verneem dat hul vroue in Balmoral is. Groot is die nood van die vroue en kinders hier. Die moeders is verplig om self hul kindertjies na die kerkhof te dra as daar nie ander is wat dit vir hulle doen nie. Soms trek hulle self die kar waarop die lyk geplaas is, na die kerkhof, wat ’n uur ver van die kamp is. Daar is ’n doodswa; maar as hulle dit wil gebruik, moet hulle £3 daarvoor betaal, en ons het nie eens geld om kos vir ons kinders te koop nie.

Ou mev. Jansen van „Suikerboschkop” is ook met haar kinders in een van die vreeslike tente. Die jongste kind is reeds dood van ellende.

Hierdie plek Middelburg moet ’n ander naam kry en Weenen genoem word, want die mense ween hier en stort trane dag en nag; daar is niks anders as wening en storting van trane nie!

Van Norvalspont, waar daar in vergelyking met ander plekke veel was om verligting te gee, skryf ’n vrou van goeie familie om tydelike hulp aan die predikant van die gemeente, wat vir haar ’n vreemdeling was en alleen by naam bekend:—

1 Julie 1901.

U sal seker verwonder wees om 'n brief van so 'n onbekende persoon te ontvang; ek moet myself voorstel. Ek is die vrou van P. Faure, wat in Stellenbosch gewoon het. Hy, my eggenoot, het my gevra om aan u te skrywe om u te vra om 'n bietjie groente vir ons te kry, soos aartappels of uie, en ook botter of vet, en dit hierheen te laat stuur; ons sal alles ná die oorlog aan u betaal. Vergeef my dat ek so vrypostig is; maar glo my, Meneer, dit gaan swaar met ons hier in die kamp. Ek is heeltemal sieklik, met al my kinders; en ek weet u voel vir ons. Groente sien ons nooit nie. O, dit is bitter om eers aan alles gewoon te wees en nou niks te hê nie. Die tente is so verskriklik koud in die nag en so warm in die dag. Daar is hier verskriklik veel siekte, soos inflammasie, masels en ook koors; baie sterf ook.

DAMESRAPPORT.—Die Superintendent se aanmerking was: „Hulle het groente baie nodig, en skurp sal kom as hulle dit nie kry nie. Ek wil elkeen ook graag op 'n bed laat slaap, nie uit weelde nie, maar vir gesondheid.” — Cd. 893, bls. 50.

Verskoon my nogeens, Meneer, vir my vrypostigheid; maar die nood is groot.

N.S.—As iets na Norvalspont-kamp gestuur word, moet my tog nie vergeet nie — selfs wat klere betref.

Ons het hier 'n waardige predikant in die persoon van ds. Van der Merwe, van Beaufort-Wes; dit is seker dat sy werk veel vrug sal dra. Verskoon my handskrif; maar ek skryf op 'n kisse en die wind waai vreeslik hard.

Een van die moeilikhede deur die verpleegsters ondervind was om die kinderpasiënte 'n bietjie te vermaak, veral as hulle beter word. Terwyl ek deur die siekkamers gegaan het, het ek self een kind se hoof ná die ander van die kussing sien opkyk, en die woord „poppie” weerklank langs die hele ry beddens, waar ek miskien net een pop onder twintig of dertig applikante gehad het. So skryf 'n goedgehartige vrou, verpleegster Strachan, van die Kroonstadse hospitaal:—

14 Julie.

U milddadigheid gee my moed om aansoek te doen om poppe. U mag my versoek vreemd vind, maar dit is vir my hartroerend om 'n klein sterwende kindjie om 'n poppie te hoor huil en ek het nie een om aan haar te gee nie. Ek het self

meisietjies en moet hulle op skool hou, anders kon ek self voorsiening maak; maar onder die omstandighede, en daar ek self 'n oorlogs-„refugee” is, kan ek nie koop nie — al sou ek dit nog so graag wil doen. Ek dink ek sal vir die kleertjies kan sorg as u die gemaakte babetjies kan verskaf. Arme klein dogtertjies! Baie van hulle het ook hul vader en moeder verloor; vir my is dit swaar om die geroep van „poppie” aan te hoor.

As u iets kan stuur om die klein seuntjies mee te vermaak, sal ek dubbel dankbaar wees. U moet maar self dink wat vir hulle die beste sal wees.

VAN MEV. ISAAK MEYER AAN HAAR MOEDER

VOLKSRUST, 26 Julie.

Ek het geen kans gehad om eerder te skryf nie; arme klein Memory (dogter) was so ernstig siek. Sy het masels. Die masels woed in die kamp.

U sal baie jammer wees om te hoor dat Jannie se klein Martie so siek is aan longontsteking. Die dokter het geen hoop vir haar nie. Mev. B. Lombard se jongste seuntjie is ook siek aan inflammasie.

Gister is mev. Bothma dood; mev. Frans van Deventer se kindjie van omtrent twee jaar is verlede week dood. Vandag het mev. Breytenbach se dogtertjie van sewentien gesterwe.

Die kamp is groter gemaak, en ons is (op hierdie hoek) digby die Engelse forte. Hier is byna nie 'n tent waarin daar nie 'n siek kind of vrou is nie, en Goedheid alleen weet wat die end gaan wees.

AANBEVELING. — Ons dring daarop aan dat die kamp se getalle kleiner gemaak sal word. Die teenswoordige kampterrein is nie groot genoeg vir die getalle wat hulle daarop bevind nie. — Cd. 893, bls. 198—25 Nov.

BRIEF VAN MEV. MEYER AAN HAAR SUSTER, MEV. LOUIS BOTHA

VOLKSRUST, Aug. 1901.

Ek kan nooit ons lewe in die kamp beskrywe nie; bitter is nie 'n naam daarvoor nie.

Die noodsaaklikste was ons voedsel, wat, hoewel die Engelse ons voorsien het, so gering was dat ons dikwels en dikwels met 'n hongerige maag gaan slaap het. Sal ek ooit die sterf-

bedtonele vergeet! Hulle is so op my siel afgedruk. Nooit in my lewe het ek soveel ellende gesien, soveel geweën gehoor soos in die afgeskeie kamp op Volksrust nie; daaglik het daar 10, 12, 14, 16 en selfs 20 kinders en grootmense doodgegaan, daaglik dieselfde aantal doodkiste uitgedra om vir altyd in die graf van armoede te rus; geen wonder dat my kop so grys is soos dié van 'n ou vrou van vyftig nie; want wie wat 'n vonkie van medelye het, kon anders wees, om vriende te sien aankarwei op bokwaens, eendag gebruik om rantsoene aan te ry en die volgende dag om die dooies na hul rusplaas te neem.

Die kos wat ons gekry het, was *sleg*; meel, koffie en suiker wat omtrent twee dae gehou het, was vir 'n week; en die vleis was so vreeslik, want hulle het brandsiekskape en -ramme vir ons geslag.

So baie van ons mense is dood in die kamp; gedurende die vier maande wat ek in die kamp is, het 587 sterfgevälle voorgekom. Is dit nie 'n vreeslike getal vir vier maande nie? Dit het ek van ons superintendent, mnr. Carter, verneem.

Die „refugees” het oor die algemeen sindelike gewoontes . . . Oor die algemeen word dit nie beskou dat hul lewe in die tente 'n groot ontbering is nie. — Cd. 819, Rapport van die Supt., bls. 273.

Die kleinste vleisrantsoen wat ons nog in 'n kamp gesien het. Aanbeveling vii. Maak die vleisrantsoen so groot soos in ander kampe. — Cd. 893. Damesrapport, bls. 195.

(In hierdie kamp, soos in baie ander, is die werklike getal sterfgevälle moeilik om uit te maak. Hierdie dame, wat in Augustus skrywe, gee 587 as die getal wat in vier maande dood is en doen dit op die woord van die Superintendent. Die Blouboek, Cd. 819, gee vier maande: Mei, 30; Junie, 39; Julie, 49; Augustus, 248. Totaal, 366. Dit sal opgemerk word dat die opgawe van sterfgevälle in Transvaal eers met Mei begin. Die Dameskommissie verkies om ook die sterfgevälle van Mei en Junie uit te laat en begin met Julie. Gevolglik is hul syfers waardeloos. Die volle aantal dooies sal waarskynlik nooit bekend word nie. — E.H.)

BRIEF VAN MEV. KLAZINGA, NA MAFEKING-KAMP GENEEM

Aug. 1901.

. . . . Ek sal u alles van die begin af vertel, maar net wat ek self gesien en ondervind het.

Op 1 Aug. het hulle my op „Welverdiend”, distrik Wolmaransstad, gevang. In die môre van daardie dag het die Engelse onder kolonel H—— my huis genader. Die eerste ding wat hulle gedoen het, was om al die pluimvee te vang en te slag (omtrent honderd hoenders), en ook die varke. Hulle het selfs 'n klein bobbejaantjie geneem wat aan my seuntjie wat kort

gelede dood is, behoort het; en daarom was ek, soos ek hulle gesê het, baie daaraan geheg. Toe hulle alles buite buitgemaak het gaan hulle na die huis, maar ek wou hulle nog nie laat inkom nie, omdat die hoofoffisier nog nie by hulle was nie. Ek het al die deure gesluit en met die kinders en bediendes onder die veranda gegaan. Daar was honderde soldate rondom die huis. Skielik hoor ek 'n groot lawaai binnekant: hulle het die venster van my eggenoot se apteekkamer gebreek en was besig om buit te maak. Wel, toe die bevelvoerende offisier op die toneel verskyn, het hulle reeds die hele huis deurgesnuffel. Die eerste offisier wat daar gekom het, was 'n ordentlike en beleefde man, en hy sê dat ek in my huis behoort te kan bly; maar die tweede was nors en ru en het net gesê: „Pak in jou goed en maak klaar: die wa sal netnou hier wees.”

En so was dit ook; hulle het my nouliks tien minute gegee om my goed bymekaar te kry. Al het ek gehuil en hulle vertel dat my man 'n Hollander is en neutraal gebly het en aangestel is as 'n mediese helper vir die Boere, dit was tevergeefs. Ek moes gaan. (Haar man het 'n dokument onderteken wat aan die leërmag wat verbykom, gewys moes word. Dit volg hieronder.)

Die hoofoffisier het self belowe om my 'n bankwissel te gee vir die medisyne uit my man se goedgevulde winkel; maar ek het nooit weer iets daarvan verneem nie en het nooit die tjek ontvang nie. Die offisiere het my tafelservies gevat en al die breekgoed voor my oë stukkend geslaan en die baie kosbare boeke verbrand (meestal mediese boeke, kosbaar ingebonde) wat aan my man behoort het. Hulle het ook meer as driehonderd skape en sybokke geneem en hulle met stokke doodgeslaan. Hulle het die wagter met 'n paar muile en 'n perd gevang en ons Kafferjong gewapen.

In die aand toe ons omtrent 'n uur te perd van ons huis gekampeer het, kom die Kaffer na my en sê: „O, my liewe nooi, nou moet ek my eie baas skiet, of anders sal die Engelse my platskiet.” Ek vra hom wat hulle hom gesê het om te doen. Hy antwoord dat hy in die nag saam met die Engelse moes spioeneer en Boere soek en vang.

Toe ons die huis verlaat, het hulle oral paraffien gegooi, en ook oor die ander huis van die plek; en toe verbrand hulle dit met alles wat daarin is.

Hulle breek kerke af en verbrand die pastorieë.

Hulle het ons na Taungs vervoer deur die distrik Bloemhof; en oral waar die konvooi gegaan het, het die Engelse alles

verbrand, verwoes of gevang; hulle het selfs die Kaffers en bediendes geneem en hul struise afgebrand. Die kos op ons weg na Taungs was skaars. Soms was ons vir vier-en-twintig uur sonder kos en drank. Hulle het saans uitgespan op plekke waar geen hout of water te kry was nie en voor dagbreek die volgende dag vertrek, om aan te hou tot laat in die agtermiddag. Op hierdie wyse het ons en die kinders gebrek gely, en die arme redelose diere het van honger en uitputting omgekóm. Oral langs die pad het ons hulle sien lê, dood of sterwende.

Oral waar die Engelse gaan, brand hulle die gras, met die hoop om op hierdie wyse die Boere se perde van honger te laat omkom; maar die Here is 'n regverdigte God en verdra geen ongeregthigheid nie, want waar die gras afgebrand is stuur Hy reën, en binne 'n paar dae is die gras bekwaam vir die perde en skape.

Die behandeling wat ons ontvang, is allesbehalwe wat dit behoort te wees. Ons geleide handel na willekeur. Dié wat met hulle lag en grappies maak, ontvang hul rantsoen; maar dié wat dit nie wil doen nie, moet soms drie dae wag op 'n bietjie meel en koffie. Ons geleide het die naam gedra van Hamilton ('n Kolonialer) — 'n seun van neëntien of twintig wat oor ons geheers het. Toe ons op Taungs aankom word ons bagasie, wat hoofsaaklik uit beddegoed en 'n bietjie klere bestaan het, eenvoudig uit die waens op die vuil grond gegooi en moes tot die middag daar gelaat word, toe elkeen moes toesien om sy eie goed op die spoorwegtrokke te kry.

Dit was uitermate vuil, sommige met koolstof bedek, ander met mis; nie een daarvan was ooit uitgevee nie. Maar vir ons arme vroue was hulle skoon genoeg. Hoe vuiler hulle ons besmeer, des te meer waarheid kry hulle in hul rapporte oor ons. Maar die feit is dat geen Boer of Boerevrou 'n vuil geaardheid het nie; hulle is altyd dankbaar om hulle skoon te maak as hulle die geleentheid kry — en seep! Maar die Tommies sorg dat dit nie gebeur nie. Ons het nie eens genoeg water gehad om te drink nie!

Op daardie wyse moes ons drie nagte en twee en 'n half dae deurbring. Op sommige trokke was meer as vyftig vroue, kinders en ou manne. Daar was geen plek om te slaap nie; sommige het stywe bene gehad toe hulle op Mafeking aangekom het en almal was siek van wind en son en koue. My oudste kind was twee jaar, die jongste twee maande oud; u kan verstaan in watter toestand ek moes gewees het. Gelukkig

kon ek self die kindjie laat drink, anders sou dit van honger omgekóm het; die oudste het soms gehuil om 'n stuk harde beskuit, sogenaamde „maagbomme” — smakelose goed van growwe meel gemaak en so hard soos 'n klip. Maar die Engelse ag dit goed genoeg om te eet.

Toe die trein Taungs verlaat, word ons aangesê om nie met die Kaffers langs die lyn te praat nie; later het ons die rede daarvoor verstaan. Oral waar ons kom, het hulle ons uitgeskel en met vuilgoed gegooi — en dit het die Kakies nogal vermaak verskaf.

'n Paar van die Engelse het ons innig bejammer en ons soveel hulp gegee as hulle kon, soos byvoorbeeld om vir ons 'n bietjie kookwater by die stoomketel te haal om koffie te maak; maar die meeste van hulle het op ons neergesien en die hele tyd gelag. Toe ons Mafeking bereik, ná elfuur in die nag, en die kindertjies vas aan slaap was, warm toegerol op ons knieë, het ons gesmeek om tot in die môre gelaat te word waar ons was, om die kleintjies nie te laat koue vat en siek word nie. Maar ons word geen gehoor gegee nie; ons goed word weer uit die trok gesmyt en ons word verplig om te sit en wag totdat ons na die kamp geneem kon word. Eindelik kom daar 'n donkiewa vir ons en ek word om tweeuur in die môre na die kamp geneem. Die kinders het van ellende geskree; tuis was hulle gewoon aan sagte, warm beddens — my moederhart bloei as ek aan hierdie behandeling dink. Toe ons die kamp bereik, word ons voor die sogenaamde skoolkamer neergeplak, sonder 'n dak bo ons hoof, en moes ons wag totdat dit die here behaag het om ons 'n tent te verskaf. Sommige moes daar twee hele dae in son en reën lê.

Die Superintendent skryf die siekte toe aan die aankoms van 'n groot aantal mense op 15 Aug. Hulle is deur die troepe van die distrik Taungs ingebring in die middel van die nag en kon ten gevolge op hul aankoms nie ondersoek of gelsoleer word nie; hulle is tydelik in die skool en waens gehuisves. — Cd. 893, bls. 175.

Al ons goed was eerlank te vuil om aan te raak. Die vroue in die kamp wat reeds 'n tyd lank daar was en bekend was met al die gruwele, het ons so nou en dan brood en koffie gebring. Sommige van hulle het dieselfde behandeling ondergaan, en sommige nog meer onmenslik.

Wat die kampelewe betref, dit is met een woord „'n stadige hongerdood en besmetting”. Ek kan God nie genoeg dank dat ek in staat was om dit gou te verlaat en met my twee kinders lewend daaruit te kom nie.

Daar is wel mediese hulp in die kamp te verkry. Daar is 'n sekere dr. Limpert, en nog een wie se naam ek vergeet het. Daar is ook 'n paar verpleegsters; maar dit is ver te min vir 'n bevolking van 6000 mense en siekte in elke tent. Gevolglik is die sterfte baie groot. Dit het gebeur dat moeders met klein kindertjies drie dae moes wag voor hulle met 'n dokter kon praat; en toe hulle beurt eindelijk gekom het, word hulle eenvoudig in die pad gesteek, want „het hulle dan nie geweet dat al die kinders *onder vyf moes vrek nie*”? So 'n vrou keer met betraande oë na haar tent terug en 'n ewige en onverbiddelelike haat teenoor die vyand in haar hart. Die rantsoene is baie klein. In ses weke tyd het ek drie maal 'n pond en 'n half byna oneetbare vleis ontvang. Die dokter het self gesê: „Jy kan eet, maar moet dan nie na my om medisyne kom nie.” Gelukkig het ek self 'n bietjie geld gehad en kon ek 'n bietjie kos koop; maar die meeste vroue het of niks gehad toe hulle gevang is nie, of is van wat hulle gehad het deur die troepe beroof; en hulle moet uitsluitlik met die skrale rantsoen klaarkom.

Die dag ná my aankoms het hulle vleis ontvang; maar toe hulle oor die kwaliteit daarvan by die kolonel op Mafeking wou gaan kla en hom gaan wys dat die vleis oneetbaar is, het die kamp-superintendent, MacCowat, geweier om hulle 'n pas te gee. Dit het die vroue so briesend gemaak dat hulle hom beetgepak het en die rou vleis in sy mond gedruk en gesê het: „Eet jy dit; ons is beter vleis gewoon.”

Dit sal 'n aanhoudende en kragtige inspanning vereis om hierdie kamp uit die jammerlike toestand te kry waarin dit gesink het.

Aan die versoek op 22 Julie aan die hoofkwartier gerig om 'n assistent-dokter te stuur, is gou gehoor gegee, en dr. Limpert het op 6 Aug. aangekom. Hy was egter nutteloos. Medisyne is beroerd skaars. Baie bloedarmoede onder vroue en geen yster nie. Baie diarree, maar geen bismut en kalk of kasjou om dit mee te genees nie. Baie sterfgevälle en geen doodshuis nie. Een van die kerkhove net twintig voet van die kamp se grens en gratte net drie en 'n half voet diep. Ons het klein kindertjies hulle sien opvul. — Damesrapport, bls. 175.

Gedurende die afgelope twee maande het weke verbygegaan met slegs 'n seldsame rantsoen van vars vleis nou en dan; en op die oomblik kan daar net genoeg vir die hospitaal en staf verkry word. Blikkiesvleis en brood is 'n ongeskikte kos vir kinders, wat ongetwyfeld by hope op hierdie kos sal doodgaan. — Damesrapport, bls. 176.

Die kommissie is eenparig van sienswyse dat die superintendent en vorige mediese beampte veel skuld het.

Ek was ses weke in die kamp gewees. In dié tyd is daar een maal klere uitgedeel. Maar slegs die vroue wie se mans, seuns of broers die eed van getrouheid afgelê het, ontvang iets; die vroue wie se mans nog veg, ontvang niks nie, en sommige van hulle loop saam met hul kinders kaalvoet.

Dit is nie waar dat die Boerevroue smee om na die kamp geneem te word nie — almal sou veel liever in hul eie huise gebly het al het hulle nie volop kos gehad nie. Ek, byvoorbeeld, hoef nooit te gegaan het nie; my huis was vol koring, meel en klere en ek het altoos ruim gehad om aan die behoeftiges in ons dorp te gee. Hulle het my onwettig weggeneem, daar my eggenoot 'n „vrywilliger”- of „dilettant”-dokter onder die Boere is en 'n sertifikaat as sodanig het en verder neutraal is en ons altwee Hollanders is.

. . . . U moet weet, in die kamp mag ons nie ons regte kleur wys nie of ons rantsoen word verminder. Die verstandigste is om stil te bly en te ly

DOKUMENT DEUR DIE HEER KLAZINGA AGTERGELAAT AS 'N BESKERMING VIR SY VROU

Aan die Edel-gestrenge Offisier in Bevel van Sy Majesteit se Troepe wat in die Distrik Wolmaransstad opereer en hierdie Plaas „Welverdiend” besoek.

Hiermee neem ek die vryheid om onder u welwillende aandag die volgende feite en omstandighede met betrekking tot my en my familie te bring:—

1. *Dat ek 'n uitlander is*, wat van omtrent twee en 'n half jaar voor die uitbreek van die oorlog in Transvaal woonagtig is; *geen burger van die Suid-Afrikaanse Republiek nie*, maar steeds 'n onderdaan van 'n neutrale staat (Holland).

2. *Dat ek waarnemende hoof van die Wolmaransstadse Veldambulans* is sedert die uitbreek van die oorlog, in watter betrekking ek reeds meer as een maal die genoeë gehad het om belangrike dienste aan die Britse magte te bewys deur verpleging en alle hulp aan die gewondes te bewys of op die slagveld aan mede-offisiere en troepe van Sy Majesteit se leer of andersins.

Twee vroue het afsonderlik gesê dat as Engelse vroue gifte stuur, hulle dit self behoort uit te deel; as dit aan plaaslike komitees van kammense oorgelaat word, gee hulle aan hul eie vriende en nie aan die mees behoeftiges nie. — Bls. 172.

Aangesien ek op hierdie wyse heeltemal 'n neutrale standpunt inneem en aangesien ek 'n gesertifiseerde Rooikruis-offisier is, sowel as 'n onderdaan van Haar Majesteit Wilhelmina, koningin van die Nederlande,

Verseek ek eerbiedig maar beslis:—

- (a) Dat my vrou en kinders in hierdie huis gelaat sal word as daar enige voorneme by u mag ontstaan om hulle weg te neem.
- (b) Dat my familie, asook die weinige besittings wat ek hier het, nie gemolesteer sal word nie.
- (c) Sodat ek net so behandel mag word soos byvoorbeeld die neutrale winkeliers in hierdie en ander distrikte, wie se persoon, families en besittings in alle opsigte gerespekteer word.

Verder verseek ek u beleefd om my vrou, indien moontlik, met 'n bietjie meel, koffie, ens., te help en 'n paar koeie soos volgens ek verneem op ander plekke aan vroue wat behoefte het, verskaf is.

Met dank by voorbaat vir vriendskap en hulp aan my familie verleen, het ek die eer te wees, edele heer, u dw.,

A. H. KLAZINGA

(Waarn. Hoof, Wolmaransstadse Ambulans).

„WELVERDIEND,” *Maart* 1901.

'n Vrou wat van Mafekingkamp ontvlug het, het haar verhaal voor generaal Celliers beëdig; dit kom ooreen met alles wat uit ander bronne verneem word:—

Op hierdie dag, 16 November 1901, het voor my verskyn op „Vergenoegd,” distrik Zeerust, Suid-Afrikaanse Republiek, Petronella Johanna van Staden, wat onder ede verklaar:—⁵⁾

„Ek is die vrou van Adriaan van Staden, 'n bewoner van hierdie plaas. Op 11 Junie l.l. is ek saam met ander vroue gevange geneem en na Mafeking gevoer. Op aankoms aldaar word ons tente geplaas in die vrouekamp. Ons het die volgende rantsoene ontvang: — Vleis, rys, meel en konfyt; ook koffie en suiker. Ons was tevrede met ons kos. Dit het twee

⁵⁾ Vgl. rapport van generaal De la Rey, bls. 17.

maande geduur. Eers word ons vleisrantsoen teruggebring op 2 pond per week. Later die koffie en suiker; en so het dit aangegaan tot die eerste van hierdie maand, toe ek ontvlug het. Ons rantsoene was toe as volg vir elke agt dae: — 1 bordvol meel, 2 pond rys, 4 pond koffie en 1 pond suiker; 2 pond vleis per week vir elke volwassene. Kinders onder twaalf jaar het halfrantsoen ontvang. Die dokters het ons baie ru behandel. Soms het hulle ons aangerand as ons om medisyne aansoek doen. Dikwels moes ons hoor: „Al gaan almal in die kamp dood, dan maak dit nie saak nie.” Vir brandhout word ons 30 pond groen hout per week toegelaat. Ons was verplig om wortels uit te grawe om ons in staat te stel om kos te kook. Hulle het ons geen klere verskaf nie, tensy ons die grootste gebrek ly, nl. as ons byna nakend is. Klere wat vir ons gekollekteer is deur ons predikant, ds. Van der Spuy, in die Kaapkolonie, is nie aan ons gegee nie, maar aan die families van die burgers wat die wapens neergelê het. Dieselfde het gebeur met die eetware wat vir ons gestuur was. Deur „ons” bedoel ek die vroue van burgers wat nog in die veld is.

„Die sterfgevälle in die kamp was baie talryk. Verlede maand het ons 580 sterfgevälle, meestal kinders, gehad. Ek het hierdie statistieke van my broer Johannes Smit gekry, wat gehelp het om doodkiste te maak. Die Britse gesaghebbendes verskaf die kiste en laat die grafte maak, maar ons moet self die begrafnis reël. Die sterfgevälle was 20 tot 30 elke dag.

„Met uitsondering van die uitdeling van klere word daar geen onderskeid gemaak tussen ons en die vroue van die „handsuppers” nie. As ons gaan om ’n klagte in te dien, word ons brutaal behandel en meestal gesê om na die h— te gaan. Ons klagtes word nooit ondersoek nie. Ons word vertel dat die vroue wat ontsnap het, deur die Kaffers vermoor is, en verder dat ons eie offisiere ons nie meer wil ontvang nie en ook dat generaal De la Rey gesê het

Nadat ons noukeurig die kamp deurgegaan het, kon ons nie anders nie as voel dat weinig of niks deur die superintendent gedoen was om ons aanbevelinge uit te voer nie. Inteendeel, die toestande het in sommige gevalle erger geword sedert ons laaste besoek, en dit was duidelik dat voor die aankoms van dr. Morrow geen eerlike poging aangewend was om die siekte te verhoed of te bestry nie. Dit het gestadig toeneem totdat daar by een geleentheid 2000 gevalle van siekte geregistreer was: 29 sterfgevälle het op een dag plaasgevind, en oor die 500 lewens was daarmee heen gedurende die tien weke sedert ons vertrek. — Cd. 893, bls. 174. Damesrapport.

dat hy elke vrou wat ontsnap, sou laat skiet. Voor ek ontvlug het, het verskeie ander vroue dit reeds gedoen; en die berig het ingekom dat hulle deur Kaffers vermoor is. In elk geval, ek het besluit om weg te loop. Aletta Swart en ek het op die sewende deser in die nag ontsnap. Ons het hier aangekom nadat ons twee dae en twee nagte rondgedwaal het. As dit nie was vir die gerugte wat versprei word omtrent die vermoording van ontvlugte vroue deur Kaffers nie, sal baie meer vroue probeer om te ontvlug. Almal is baie ontevrede met hul behandeling. Ons het net blikkiesvleis gekry. Eers was dit goed, maar later sleg. Een maal het hulle ons gewaarsku om die vleis nie te eet nie, daar die diere aan longsiekte gevrek het. Die blikkiesvleis is baie ongesond en veroorsaak diarree. Voor my ontvlugting het twee vroue van Lichtenburg weggegaan: hulle is egter gevang geword en deur Kaffers teruggebring. Hulle is toe gestraf met agt dae ryswater. Hulle het geen ander kos gekry nie en is nog boonop in 'n aparte kamp geplaas.

„Ek het 'n kindjie gehad toe ek gevang is; dit is dood in die kamp. Die meeste kinders sterf aan die masels. Die kos word gegee en in die kamp uitgedeel. Menige dag moet ons wag van vroeg in die môre tot laat in die middag voor hulle ons iets gee, en dikwels sê hulle ons dat ons nie beter is as ——— nie.”—P. J. VAN STADEN.

Beëdig voor my op die datum en plaas vermeld.—J. G. CELLIERS, veggeneraal vir Lichtenburg en Marico.

Al is mev. Klazinga se beskrywing vreeslik, elke woord word gestaaf deur die verskillende offisiële berigte omtrent Mafeking.

'n Jong meisie skryf ook van daar:—

U brief en £5-noot ter hand, waarvoor geliewe my hartlikste dank te ontvang. Ek het dieselfde bedrag ook van mej. Monkhouse ontvang en het dus dertien kassies seep en kerse gekoop en dit onder die noodlydendes uitgedeel, waarvoor hulle baie dankbaar was. Hier is nou oor die 5000 mense, en ons verwag nog 400 vandag. Mejj. Monkhouse en Mellor het ons nog nie bereik nie. Ek hoop hulle sal een van die dae hier aankom. Hier is ses ander dames (naamlik die dameskomm'ssie), maar ek het nog nie die genoeë gehad om hulle te ontmoet nie.

Verpleegster Crawford was 'n tydjie siek; maar ek is bly om te kan sê dat sy weer in goeie welstand is, daar is nou omtrent vier verpleegsters buiten haar. Twee van my susters is siek; een, vrees ek, het die koors.—N. HARTMAN.

'n Lid van die Kaapstadse Komitee skrywe:—

28 Jan. 1902.

'n Meisie wat uit een van die kampe losgelaat is, het my kom sien. Sy was so siek dat hulle haar verlof gegee het om te gaan terwille van haar lewe. Sy was 'n maand in die bed en is nog baie bleek en bewerig. Sy het 'n wonderlike gees. Sy is deur 'n soort van belofte gebonde om geen verhale omtrent die kampe te vertel nie, anders word sy voor 'n krygsraad gedaag en „behandel soos 'n man, sonder aansien van ouderdom of geslag". Sy kon dus slegs baie in die algemeen spreek; maar sy is aan brand met gesmoorde woede. Sy is mooi, fyn en sag—van die goed-ontwikkelde, senuweeagtige, donkerharige tipe van Transvaalse vrou, nie soos die kalme, langsaam-sprekende Kapenaar nie.

Sy sê met betrekking tot die Natalse kampe in 1901, dat dié taamlik gesond was, maar dat dit nie meer die geval kan wees nie, want hulle word oorlaai met duisende nuwe aankomelinge van die noorde, wat in die laaste graad van ellende daar aankom en siekte met hulle bring. Howick het nou 'n hoë sterftesyfer, al was die dood vroeër 'n seldsaamheid daar. Sy het die aankoms van enige honderde stomme mense van Klerksdorp beskrywe. Hulle was baie dae op pad en het hoegenaamd geen kos langs die weg ontvang nie. Hulle het by die kamp soos wilde diere woedend van honger aangekom—'n jammerlike gesig—die vroue en kinders letterlik net vel en been.

Die kinders het op 'n ontsettende wyse gehuil, en toe daar eindelijk warm pap aan hulle gegee word, het hulle dit beetgepak en letterlik verslind, al was dit brandend heet. 'n Man wat die toneel aanskou het, het gevoel of hy jare ouer geword het. Die arme goed het byna nie soos mense daar uitgesien nie. Hulle is nie toegelaat om uit die rytuie te klim waarin hulle vervoer was nie—selfs nie om die eise van die natuur te vervul nie. Een babetjie het langs die pad van honger omgekom; die moeder moes die klein lykie uitgee om begrawe te word. Snags is hulle deur soldate met bajonette bewaak

geword. en hulle kon nie roer nie. Hul folteringe was on beskryflik.

Mev. Strassheim, ook iemand wat liefdegawes uitgedeel het in haar kamp, skryf erkentlik van Klerksdorp:—

AAN DIE ERE-SEKRETARIS, HULPKOMITEE,
KAAPSTAD

5 Sept. 1901

Met groot genoeë erken ek die ontvangs van die goed vir leniging van die nood van vroue en kinders hier in die kamp.

Ek hoef u nouliks te sê hoe welkom u gif is: ons het besonder baie noodlydendes vir wie dit alles as 'n uitredding Gods sal wees. Ek sal my bes doen met die uitdeling. Dit is vir my 'n groot plesier dat ek iets vir ons arme mense kan doen; en ek hoop ek sal die vertroue wat u in my geplaas het waardig wees.

Wat vir ons veral aangenaam is, is die kiste met bydraes van vriende, wat blykbaar persoonlik die werk gedoen het. Dit is treffend om te sien hoe mooi die klein kleertjies gemaak is. Wil u die gewers vertel hoe ons hul bedagsaamheid en vriendelikheid op prys stel? Ek wil ook veral melding maak van die skoene, kouse en ook die leer, wat baie sal doen om die nood te lenig.

Daar is 1733 vroue van oor die twee-en-sestig jaar in die kamp, en 2352 kinders; dus kan u verstaan dat alles baie te pas kom en dat menige hart bly gemaak sal word.

Ons het hier 'n epidemie van masels, en dit spyt my om te sê baie kinders is daarmee heen. Daar is nog heelwat siekte; maar veel word gedoen om die lyding te versag. Hulle is gelukkig om in die superintendent 'n ware vriend te hê—een wat vir hulle voel en hul welsyn op die hart dra.

Die rys, maizena, ertjies, ens., sal gebruik word om soep vir die siekes te maak. Ek wil net sê dat slegs drie uit die agt sakke rys ons bereik het

Hierdie dame, wie se man 'n predikant by die Boere-kommando's was, het een van die bannelinge na Natal geword tien dae ná sy bostaande geskrywe het. Op 15 September 1901 word die deportasie deur generaal De la Rey beskrywe:—

Kragtens lord Kitchener se proklamasie is op 15 Sept. 1901 op Klerksdorp 500 vroue en kinders van burgers nog op kommando in oop veetrokke gedrywe; dit was 'n ruwe en stormagtige nag. Onder die vroue was die vrou van generaal Liebenberg, met haar kinders; die vrou van die heer Pienaar (mynkommissaris); die vrou van ds. Strassheim en vele andere van die voorste ingesetenes van Klerksdorp en omgewing, met hul kinders. Die volgende môre is die trein weg; die hele geselskap, met die mense wat hulle kom groet het, het eers 'n psalm gesing, daarna vertoon die oudste dogter van generaal Liebenberg 'n Transvaalse vlag wat sy self gemaak het. 'n Engelse offisier kom en skeur die vlag uit haar hande, onder luide protes van die vroue. Toe die trein vertrek, bring dieselfde jonge dame 'n ander vlag te voorskyn wat sy waai, terwyl al die vroue en kinders in die veetrokke die volkslied sing, totdat Klerksdorpstasie nie meer te sien was nie. (Vgl. die rapport van De la Rey en Smuts, bls. 30.)

OP DIE DOOD VAN 'N BROER

WINBURGKAMP, 16 Nov.

Hartlike dank (skryf 'n jong onderwyseres) vir u brief van deelneming, wat baie welkom was. Ek was waarlik bly om van u te hoor, want ek wis nie wat van u geword het nie. Dit was baie hard om van so 'n dierbare broer te moet afskeid neem. Hy was waarlik veel vir ons — 'n dierbare broer en 'n vader vir ons. Ek kan u nie sê hoe verskriklik ek hom mis nie. Maar ons het een groot troos: hy was bereid om sy God te ontmoet — en wat meer wil 'n mens hê! Ons kan ons alleen onderwerp en sê: „U wil geskiede!” En hoe heerlik om te weet dat God alles uit liefde tot ons doen; want dié wat Hy liefhet, kasty Hy.

Arme Mary is saam met mev. L. in die Harrismithkamp. Die kamp is nou groot; daar is omtrent 3000 mense. Daar was tot agt lyke op 'n dag. Verskeie skoolmaats is hier. Sarie, Maria, Maggie, Stinie en andere. Ons het hier 'n skool; ek help daarin. Ons het omtrent 300 kinders wat dit bywoon. Ek sal bly wees as u my 'n paar mooi stories wil stuur wat vir my Sondagskoolklas geskik sal wees.

In dieselfde kalme trant skryf 'n ander een aan mej. Murray:—

Ek was so bly om weer van u te hoor. Dit is so 'n troos om in hierdie ellendige kamp van vriende te hoor. Ek wens u kon op die randjie staan en dit vir 'n paar minute aanskou. Jou gedagtes oorweldig jou en jy is verplig om opsy te draai. Wat is Gods wil? Met watter doel het Hy ons hier gebring? Hierdie is gedagtes wat vir ons dikwels raaiselagtig voorkom. Oor ons behandeling kan ons nie kla nie,⁶⁾ al is die hitte soms so erg dat ons dit nie kan verduur nie; maar God gee ons krag om ook dit te verduur.

Ons mis vreeslik ons gerieflike wonings, ons botter en melk en groente en vrugteboorde; ons kan net sing: „O, wag en murmureer nie.” Wat ek ondervind het sedert ek u laas gesien het, kan nie op papier geplaas word nie. Ons het deur diep waters en baie beproewings gegaan en ons het selfs bomme oor ons gehad. Ek praat van die huis, maar in werklikheid het ons nie meer huise nie, net plase. My piano en harmonium is heeltemal vernietig.

Die doodsengel het ook ons huis binnegekom en ons dierbare broer weggeneem. Hy was nie siek nie, maar het op die slagveld gesneuwel. Ons weet nie besonderhede nie, want hy het geval ná ons in die kamp gekom het. Hy is nou veilig, want sy lewe het duidelik getoon aan Wie hy behoort het en Wie hy gedien het. Ek verlang om ook so 'n lewe te lei. My tante is ook hier in die kamp dood, en haar klein wesies is aan ons sorg toevertrou. Die hospitale is heeltemal vol met siek mense; van soveel sterfgevalle het ek nog nooit in my lewe gehoor nie.

⁶⁾ Dit is geskrywe omtrent drie maande ná die hervormings teweeggebring is.

DEEL III — 1902

HOOFSTUK I

JANUARIE TOT JUNIE. — MEER HUISE VERWOES EN PROKLAMASIE VAN VREDE

*„Did we think Victory great?
So it is — but now it seems to me,
When it cannot be helped, that defeat is great,
And that death and dismay are great.”*¹⁾

— WALT WHITMAN.

Die jaar 1902 het begin met bekommernis vir diegene wat gewaak het vir die welvaart van die kampe, en die Desember-opgawe van die sterftesyfer het nie veel verligting gebring nie. Dit was laer as die vorige maande, maar het vir die kampe in die algemeen nog op 261.09 gestaan. Die twee eerste Blouboeke (Cd. 819 en Cd. 853, 1901) het 'n toestand van sake geopenbaar wat veel erger en meer omvattend was in kwade gevolge as my klein rapport wat ses maande gelede soveel verontwaardiging veroorsaak het.

Maar ondanks Blouboeke, debatte en die publikasie van feite het daar nog onkunde geheers omtrent die Boerevroue en -kinders; maar dit was nou 'n moedswillige onkunde. Die vroue van Engeland was blykbaar in die toestand wat Ruskin beskrywe: hulle „sluit die doodskrete uit en is gelukkig en praat slim onder mekaar. Dit is die allerletterlikste feit omtrent wat ons vroue in hul teenswoordige lewe doen.”²⁾ Hulle word bereik, sê hy

¹⁾ „Het ons oorwinning groot geag? So is dit; maar nou lyk dit vir my dat as dit nie verhelp kan word nie, nederlaag iets groots is en dat dood en angs iets groots is.”

²⁾ *Crown of Wild Olive.*

verder, „slegs nou en dan deur 'n half-gesmoorde stem en gemurmur soos die sug van die wind as 'n menigte siele sterf". Kortweg, die meeste het geen ag daarop geslaan nie; en as hulle dit gedoen het, was hulle onverskillig, terwyl andere bly was om gebruik te maak van die redes vir die ontstaan van die kampe, deur die heer Chamberlain in die Laerhuis aangegee (19 Jan. 1902).

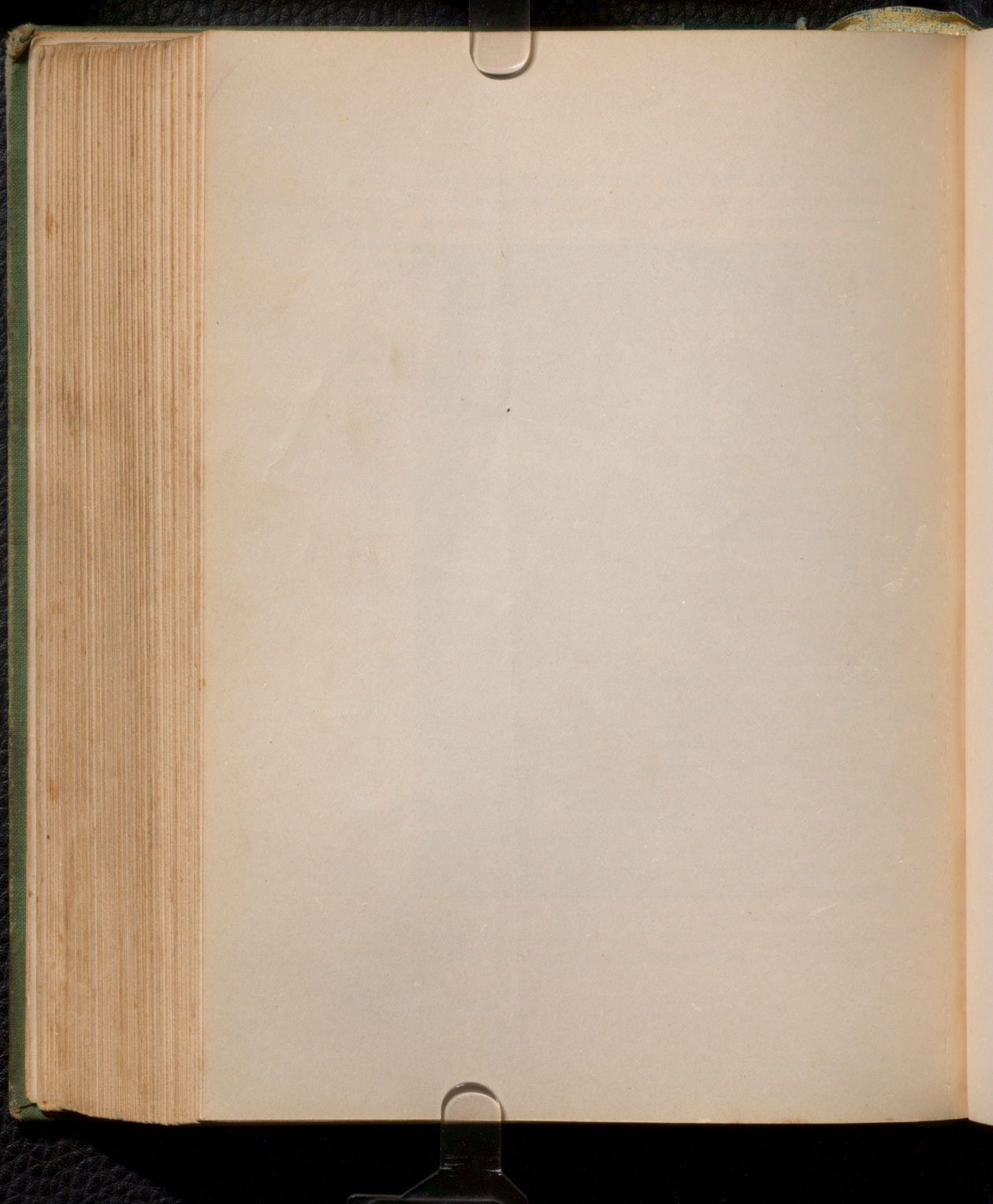
Hy het die land verseker dat „die hele verantwoordelikheid vir die ellende wat veroorsaak is, op die skouer van die Boerekommandant rus" (*Times*, 20 Jan. 1902). Hy verwys die Huis na die korrespondensie tussen lord Kitchener en generaal Botha, wat elders gegee word en wat hy as die ontstaan van die kamp verklaar. (Vgl. Deel I, Hfst. I, bls. 46, en Deel II, Hfst. I, bls. 126.)

As die heer Chamberlain se verklaring met feite ooreengekom het, kon dit net gedien het om die saak teen die konsentrasiestelsel te versterk. Dit het die argument dat konsentrasie 'n werk van ongeëwenaarde mensliewendheid was, wat onderneem is om vroue en kinders van hongersnood te red, van alle grond ontbloot en dit in 'n daad van blote weerwraak verander. Geen vernuf kan 'n daad van weerwraak humaan noem wat 27,000 sterfgevälle, hoofsaaklik onder kinders, veroorsaak het nie. Maar die heer Chamberlain se bewering was in stryd met die feite. Ons het reeds gesien dat die korrespondensie waarop hy sy pleidooi gegrond het, waardeloos geword het deur 'n onjuiste aanhaling op 'n punt van kardinale betekenis, en dat die dokumente waarna lord Kitchener verwys, geen bewys lewer dat die verbranding van plase 'n strafmiddel was deur die Boeregeneraals toegepas nie, maar eerder die teenoorgestelde bewys.

Dit moet verder vermeld word dat die korrespondensie tussen lord Kitchener en generaal Botha nie plaasgevind het voor daar reeds baie kampe maande lank in aansyn was nie, met reeds duisende mense daarin opgeneem. Die heer Chamberlain het egter gemeen — en daar was seker baie wat bly was om saam met hom so te dink —

Skoolkinders op Irene. November 1901.

dat „met 'n mensliewendheid absoluut sonder weerga in die geskiedenis van oorlog het ons, op wie hierdie vroue en kinders geforseer was, die plig en verantwoordelikheid in naam van die mensheid vervul” (*Times*, 20 Jan.; vgl. ook bls. 46, nota).

Verder was die Koloniale Sekretaris van mening dat daar „groot oordrywing” was wat die aantal sterfgevälle in die kampe betref. Daar is, sê hy, 'n enorme kindersterfte in gewone tye, en daardie sterftesyfer moet afgetrek word. „Met so 'n volk kan 'n mens nie verwag dat die sterftesyfer onder 100 per 1000 sal wees nie” (*Times*, 20 Jan.). Gedurende verlede Mei (1902) het ons, sedert die doeltreffende hervormings van die heer Chamberlain, die syfer tot 20 sien daal!

Elke week het daar nou telegramme verskyn wat verbetering in die kampstelsel aankondig. Nuwe water-skemas in Bloemfontein, Kroonstad en Winburg; nuwe skikkinge om mense in hutte in plaas van tente te huisves; uitdeling van groente en wat dies meer sy. Veral was dit aangenaam om te verneem dat 200 seuns houtwerk leer in Irene-kamp en dat mej. Pughe Jones naaldewerk op Kroonstad onderwys en dat mej. Wilson, suster van die sekretaris van die administrasie, naaldewerk onderwys en aan die meisies in die Bloemfonteinse kamp les gee in die maak van Vlaamse kant.

Die totaal kinders in die regeringskole van die O.V.S. is nou 13,409 vergeleke met 'n totaal van 8900 in die regerings- en private skole onder die ou stelsel. (Laffan, *Manchester Guardian*, 1 April 1902; vgl. ook Cd. 1163 (1902), bls. 147.)

Inderdaad, die werk van die Onderwysdepartement het snel toegeneem toe die siekte afneem, en 'n honderd onderwysers is deur die Engelse en Skotse departemente vir Suid-Afrika uitgesoek. „Dit is baie verblydend,” skryf mnr. Sargant, „om te sien hoe gou daar vriendskaplike verhoudings tussen die ou en nuwe onderwysers ontstaan het . . . die Engelse onderwysers rapporteer

dat hulle die kinders intelligent, soet en leergierig vind. Hulle roem ook hoog die werk wat verrig word." Op hierdie en ook op ander wyses het die lewe van die kamp draaglik en vir die kinders selfs interessant geword, terwyl die vernaamste ontbering nou daardie families ten deel geval het wat in die verskillende vegdistrikte vertoef het.

In Maart (4 Maart 1902) het die heer Humphrey Owen die volgende amendement voorgestel: „Hierdie Huis betreur die groot aantal sterfgevälle in die konsentrasiekampe, gevorm in die uitvoering van die plan om die land „skoon te maak’.” Op sy opmerkings het die heer Chamberlain geantwoord in ’n toespraak wat aantoon dat hy heeltemal verkeerd ingelig was op meer as een punt. Hy ontken dat die verbranding van plase die kampe in aansyn geroep het, want hy glo dat daar maar 600 verbrand is, en daardie getal met vyf vermenigvuldig, waar hy vyf vat as die gemiddelde grootte van ’n familie, sou nie die groot aantal in die kampe verklaar nie (vgl. *Times*, 5 Maart 1902). Dit toon aan dat die heer Chamberlain nog onder die indruk was dat die handjievol plase in Cd. 524 as verbrand opgegee, die totaal van verwoeste plase was. Hy gaan verder deur te sê dat toe die guerrilla-oorlog begin het, „het hulle gevind dat om een of ander rede groot getalle Boerevroue en -kinders onbeskermd op die veld sou gelaat word. As ’n Christen-volk kon ons hulle nie daar laat nie” (vgl. einde van die hoofstuk). ’n Mens weet nie watter datum is by die heer Chamberlain die begin van die guerrilla-oorlog nie; maar die uitsetting deur ons troepe van Boerefamilies en hul deportasie, verbanning en konsentrasie, het reeds vele maande voor lord Roberts Suid-Afrika verlaat het, begin. Die opmerking is raaiselagtig, want dit is in stryd met sy vorige verklaring. Die heer Chamberlain gee geen rede aan waarom Britse leërmagte vroue en kinders wat stil in dorpe gewoon het, „gevang” het en ook dié wat nie onbeskermd was nie, maar in laers deur die Boere geplaas was, wat hulle met voedsel voorsien

het en hulle onder beskerming van ou manne bo kommando-ouderdom gelaat het. Hy verwerp die beskuldiging dat daar versuim was om verbeterings in die kamp aan te bring nadat die aandag daarby bepaal was; maar as die heer Chamberlain in Junie gedoen het wat hy in Desember verrig het, kon duisende lewens gered gewees het. Die Koloniale Sekretaris se syfers het hy bereken deur die sterftesyfer van klein kindertjies teenoor dié van groter kinders te plaas, wat op twaalf jaar in Transvaal en vyftien in die O.R.K. gestel is. Eindelik het hy gesê dat dit vir hom iets nuuts was dat die vroue onwillig was om na die kampe te kom, hoewel hy toegegee het „dit is billik om te sê dat hulle ingebring is”. Ek dag dat daar baie min was wat na vriende wens te gaan, en die mense word toegelaat om te gaan as dit heeltemal seker is dat hulle versorg sal word.

Ongelukkig het die heer Chamberlain feite wat reeds herhaaldelik openbaar gemaak is, nie kon vat nie. 'n Welbekende geval is dié van mev. De Wet, wat openlik aan mnr. Brodrick omtrent haar gevangenhouding geskrywe het en waaromtrent die Sekretaris van Oorlog nog onlangs in Mei ³⁾ ondervra was.

Die heer MacNeill het by daardie geleentheid die informasie uitgelok dat mev. De Wet alleen die kamp kon verlaat om van Suid-Afrika te vertrek en dat daar volgens die beskouing van die Sekretaris van Oorlog oordrewe betekenis aan die dame geheg was. Gevolglik het mev. De Wet 'n gevangene in Pietermaritzburg gebly tot die end van die oorlog. Mev. Neethling wat in Balmoralkamp dood is, is 'n ander geval, 'n baie droewige. Herhaalde applikasies deur haar familiebetrekkings kon haar vryheid nie verkry nie. Hierdie voorbeelde kan maklik vermenigvuldig word.

Die rapport van die dameskommissie is in Februarie gepubliseer. Om in besonderheid 'n kommentaar daarop te maak lê buite die bestek van hierdie boek; maar dit

³⁾ *Manchester Guardian*, 14 Mei 1902.

kan van waarde wees om op 'n paar dinge te wys. Die boek is in twee dele, die algemene rapport en rapporte op die verskillende kampe. Heelwat sorg is bestee aan sommige van die twee-en-twintig punte waaroor die ondersoek in elke kamp gegaan het — veral die sanitêre en hospitaaldepartemente en die uitdeling van rantsoene. Ander belangrike vertakings, soos die wese, lokale helpsters, aansoeke om verlof en die sterftelyste, het nie veel aandag ontvang nie. Die geheel was natuurlik maar 'n taamlik oppervlakkige beskouing, daar die kommissie selde meer as uiters twee dae in 'n kamp deurgebring het. Dit het hulle verhinder om toegang te kry tot die innerlike sy van die kamplewe soos deur die mense ondervind, want die Boere is nie 'n ras wat maklik die hart oopmaak vir iemand wat hulle nog maar een dag ken nie. Die kommissie het die feite herhaal en aangedring op die uitvoering van aanbevelings wat reeds maande tevore bepleit was, en het sommige nuttige verbeterings gemaak, waartoe hulle die offisiële magtiging gehad het. Een van die beste dienste wat hulle bewys het, is die aanstelling as inspekteur van die heer Cole Bowen, waarop ek reeds maande tevore aangedring het. Op die sterftesyfers wat die kommissie aangee, kan nie staat gemaak word nie. Hulle kom nie met die Blouboeke ooreen nie en is misleidend, daar hulle op willekeurige wyse begin en eindig. Ook die datums wat aangegee word vir die oprigting van die kampe is onjuis. Byvoorbeeld, Februarie 1901 word aangegee as die begin van die Johannesburgse kamp, en dit was reeds 'n groot kamp in November 1900 (vgl. Deel I, Hfst. II).

Wat egter te betreur is in die boek, is die toon wat die algemene rapport aanslaan en wat die besondere rapporte nie staaf nie. Veral ongelukkig is die poging om die verantwoordelikheid vir 'n groot aantal van die sterfgevälle op die skouers van die Boeremoeders te plaas.

Al het ministers weens gebrek aan verontskuldigings dikwels op onridderlike wyse geskuil agter die veronderstelde onhandigheid en onverskilligheid van Boerevroue,

het 'n mens tog gehoop dat Engelse vroue bokant sulke beskuldigings verhewe sou wees. Hulle het net daarin geslaag om 'n paar geïsoleerde gevalle te ontdek — soos van een vrou wat groen olievers gebruik het, een wat rooi vers, een wat vernis gebruik het en een wat 'n pap geëet het. Dit is nie veel uit 40,000 of 50,000 vroue nie. Vir die res skyn hul fout alleen te wees dat hulle ouderwetse middels gebruik, waarvan vele soortgelykes in Nicolas Culpeper bestudeer kan word; en almal kan in Engelse dorpe van die twintigste eeu en by dorpsgeneeshere teruggevind word. Vandag hoor 'n mens van „muis-pastel” in sekere dele van Engeland, van slakke om toring te genees — dié wat teen 'n kerkhofmuur opkruip: dié wat afkruip beteken niks nie; en in 'n noordelike graafskap word potlood gebruik om wonde of seer bene te dokter. 'n Jellie van swart slakke in water opgekook is onlangs deur 'n skrywer in die *Spectator* genoem as 'n middel wat nog in dorpe aan hom bekend in gebruik is, en ons het almal gehoor van 'n aartappel wat in die sak gedra word teen rumatiek en 'n dooie spinnekop in 'n sak vasgemaak teen masels. Maar hoor 'n mens ooit van sterfgevallen deur hierdie ou Engelse middels teweeggebring?

Die geval van die groen olievers skyn in die Krugersdorpse kamp te gebeur het. Dit word gesê dat dit deur 'n moeder uitwendig gebruik was, en twee kinders is dood aan die gevolge daarvan of miskien van die kwale waaraan hulle gely het. Dr. Kendal Franks vertel ons dat die naam van hierdie kinders „Smith” was — 'n naam wat 'n bekende Engelse klank het! (Cd. 819, bls. 193). Hierdie geval, soos die storie van die rou wortel, is van kamp tot kamp oorgedra, wyd en syd verkondig, in Parlement en Pers aangehaal, totdat die mense geglo het dat dit die gewone gebruik van Boeremoeders is. Die Amerikaanse leer waarna verwys word as 'n mediese kuriositeit deur die kommissie saam teruggebring, is volgens dokters my vertel, heeltemal 'n gewone en nie 'n slegte fondament vir 'n pleister in Suid-Afrika nie. Die rooi olievers, wat

die verpleegster so bang gemaak het, is ongetwyfeld rooi poeier of rooi menie, wat 'n mengsel van rooi lood is. 'n Dokter met twintig jaar se ondervinding in die Vrystaat sê dat dit gedurig deur Boerevroue gebruik word op dieselfde wyse soos ons jodium gebruik, om uitwendig te verf waar daar inflammasie is. Hy sê dit is *heeltemal* onskadelik. Soms meng hulle dit met lynsaadpappe, maar dit word nooit gebruik om sere of oop wonde te verf nie. Mev. Louis Botha het my vertel dat sy dit met sukses vir haar kinders gebruik het. Apart van die oorgelewerde middels het die kommissie die gebruik van Hollandse medisyne verbied, daar hulle geglo het dat „meer as een kind 'n slagoffer daarvan geword het” (Cd. 893, bls. 16). Hulle word aangemaak deur 'n firma in Kaapstad in 'n gerieflike kassie wat bekend staan as 'n „huissaptee”. Daar is byna nie 'n plaaswoning in die hele Suid-Afrika wat nie so 'n kassie besit nie. Ek het self een. Die bogemelde geneesheer het my gesê dat elkeen van die middels in daardie kassie absoluut onskadelik is en dat 'n mens alles gelyk kan neem sonder om iets oor te kom. Hy sê dit is 'n soort van homeopatiëse medisyne, heeltemal veilig; en gedurende sy lange ondervinding het hy nooit 'n enkele geval teëgekom waar hulle kwaad gedoen het nie, al het sy pasiënte dit dikwels ook nog by sy voorskrifte geneem.

Mev. Dickenson, reeds aangehaal, het ook opgemerk dat die vroue graag hul eie medisyne verkies, sommige waarvan, soos sy sê, „gemaak is van bossies in die veld gepluk, en andere dieselfde wat ons ook onder ander name gebruik. Ek het probeer,” sê sy, „om hulle met die gebruik van ons medisyne te versoen, daar die Hollandse medisyne verbode is; en 'n dokter (een van die gevangenes) is op Bethulie gearresteer en na Bloemfontein gestuur omdat hy van hulle voorgeskryf het.” Individuele onverskillige of dwase dade of onkunde wat met die dood eindig, kom 'n mens daagliks in elke samelewing teë, en hulle bederf net die onpartydige karakter van 'n offisiële rapport. 'n Mens betreur dit dat hierdie

kleinighede moet uitgekrap word en dat hulle bereken word om op die noodlydendes die blaam van ons ondoeltreffende uitvoering van die deur onsself geskape verantwoordelikheid te lê.

Die kommissie staan op vaster grond waar hy handel oor die twee ander redes wat aangegee word vir die hoë sterftesyfer, nl. die ongesonde toestand van die land deur die oorlog aangebring en oorsake binne beheer van die administrasie.

Maar as ons die algemene rapport daarlaat, dan sien ons dat die kommissie, waar hy handel oor die verskillende individuele kampe, dinge erken en uitgebreide hervormings teweegbring, wat des te meer treffend is as 'n mens let op die gees waarin hy oor die vroue skrywe. Hy deins nie terug om sleggekose liggings te veroordeel, onbekwame superintendente af te dank, hele hospitale te hervorm en op verskeie verbeterings in die voorsiening van kos, brandstof en water aan te dring, beddens aan te beveel en die sanitêre toestande te verbeter nie.

Maar nêrens vind ons in die bladsye van hierdie rapport enige veroordeling van die gebruik om vroue agter te hou wat in staat was om weg te gaan, of wese wat in die Kaapkolonie verwelkom kon word, of van die strafmiddels op vroue van goeie karakter toegepas — soos draadkampe en afgesonderde wagtente, waar niksbeduidende reëls wat nie behoorlik begryp word nie, oortree is, of eenvoudig omdat hulle uiting gegee het aan 'n gevoel van trotsheid oor hul mans wat nog op kommando is. Die kommissie gaan ligtelik oor hierdie dinge heen met 'n paar kort paragrawe oor „dissipline en sedelikheid”.

Ondertussen was die toestand van die vroue wat nog buite was, gedurende die laaste maande van die oorlog, selfs nadat die kampe verbeter was, uiters betreuenswaardig. In sy toespraak van 4 Maart het die heer Chamberlain gesê dat ons nie as 'n Christelike volk talle Boerevroue en -kinders onbeskermd op die veld kon agterlaat nie (*Times*, 5 Maart 1902). Tog was dit die

handelwyse wat gedurende die laaste vyf maande van die oorlog met voorbedagte rade toegepas is.

In Desember 1901 het lord Kitchener gesê dat hy bevel gegee het dat „geen vroue of kinders meer na die kampe gebring moes word nie, tensy dit duidelik was dat hulle van honger op die veld moes omkom. Hand aan hand met hierdie bevel blyk dit dat daar voortgegaan word met die verwoesting van huise. Generaal Lukas Meyer het verklaar dat in Februarie van hierdie jaar (1902) hy die rook van brandende huise sien optrek het in die Pretoriase distrik tussen Witnek en Renosterkop; en generaals Hertzog en Smuts sê ook dat die vernieling van huise en lewensmiddels voortgegaan het selfs ná die bevel gegee was om nie meer vroue in die kampe te neem nie. Feitlik het die vernieling van huise aangehou tot die begin van die vredesonderhandelinge, en ek verneem op die beste gesag dat selfs nog gedurende die onderhandelinge daar 'n huis in die Heilbronse distrik afgebrand is; en verskeie waarvan ek weet is verwoes geword.

Dit moet nie vergeet word nie dat nie net eensame plase afgebrand is nie, maar hele dorpe is verwoes—in baie gevalle selfs tot die kerke toe. Die dorpe Piet Retief, Bethal, Ermelo, Dullstroom, Amsterdam, Paulpietersburg, Roos-Senekal, Bloemhof, Schweizer-Reneke, Hartbeesfontein, Wolmaransstad, Frankfort, Lindley, Ventersburg en Bothaville is op hierdie wyse gesloop, asook dele van Reitz, Dewetsdorp, Jacobsdal, Fouriesburg, Philippolis, Hoopstad, Vredefort en andere. Dit was net omtrent die tyd toe die kampe behoorlik georganiseer en met lewensmiddels voorsien was dat aan vroue toegang geweier word, *tensy hulle hul mans saambring*, en terselfdertyd hul eie herberg en middels van bestaan ontnem word. Die getal mense wat op hierdie wyse gely het, en die volledige feite omtrent hulle, was nie bekend totdat die konferensie van volksverteenwoordigers op Vereeniging plaasgevind en elke kommandant oor die toestand van sake in sy distrik 'n rapport aan die vergadering voorgelê het nie.

Die volgende informasie is deur sommige van die generaals aan 'n Kaapse dame meegedeel:—

Die konferensie het ontdek dat daar nog 10,000 vroue en kinders was wat nie in kampe was nie. Hierdie vroue was in 'n ontsettende toestand — hul wonings en al hul lewensmiddels is vernietig geword. Hul mans was in staat om hulle van voedsel te voorsien; maar die Engelse het dadelik uitgestuur om hulle van hierdie nuwe voorraad te beroof, en dit wel deur patrollies gewapende Kaffers wat al die kos en klere weggeneem en die vroue se kookgoed stukkend gebreek het. Die vroue was toe heeltemal aan die genade van hierdie Kaffers oorgelaat, met gevolge waaroor 'n mens nie durf uitwies nie

Sommige vroue was byna nakend toe hul mans daar kom; sommige het net bloese aangehad. Baie vroue het hulle in Kafferstruise gevind.

Hierdie beskrywing word deur generaal Hertzog gestaaf, wat, so skryf mnr. Drew,

my vertel, die noodsaaklikheid om oor te gee het soos 'n onverwagte skok vir die Vrystaatse burgers gekom. Dit was die toestand van sake wat Louis Botha in oostelike Transvaal beskryf het, wat ons geen keuse dan om oor te gee, gelaat het nie. Omtrent 10,000 Boerevroue en -kinders word gevoed, hoofsaaklik in daardie distrik, maar daar was nog net voorsiening vir ses weke. Die Engelse het vir verskeie maande afgesien van die gebruik om families na die konsentrasiekampe te neem, hoewel die verwoesting van huise en eetware nog voortgegaan het. Families word in die oop veld langs die swart, daklose mure van hul huise gelaat en sonder 'n korreltjie meel vir brood. Die meel word of weggeneem of op die grond uitgestrooi en alle ander eetware word vernietig. Dit was tevergeefs om by die generaal aan te klof om hierdie vroue en kinders wat aan verhongering oorgegee was, in die kampe te ontvang, en toegang word selfs geweier aan die families van burgers wat die wapen neergelê het en wat reeds in Ceylon of elders gevangenes was. Om sake erger te maak word Kaffers by duisende gewapen en oor die land gestuur, soms in aparte kommando's en soms as spioene by die Britse leërmagte. . . . Die natuurlike gevolge van aanranding en moord het nie op hulle laat wag nie.

Die verslag wat generaal Lukas Meyer aan my gegee het van die vroue se toestand het hiermee ooreengekom. Toe hulle vind dat protes tevergeefs was, het die Boeregeneraals gevind dat hulle die hele posisie in oënskou moet neem; en die smarte van die vroue buitekant die kampe, saam met die sterfte in die kampe en die bewapening van Kaffers, wat lewe en eer in gevaar gebring het, word in die eerste drie resolusies in die Vereenigingse Konferensie beliggaam en vorm die hooforsaak van die oorgawe wat gevolg het. Dit was 'n oorgawe wat ewe skoon was as die worsteling waarin so lank volhard is; die doel van daardie worsteling word manlik opsygesit toe dit duidelik word dat die prys in onskuldige bloed so verskriklik sou wees. Hierdie drie redes in die dokument aan lord Milner en lord Kitchener oorhandig, het as volg gelui:—

1. Daar die wyse van oorlogvoer deur die Britse militêre owerheid gevolg tot die totale verwoesting van die grondgebied van die twee Republieke gelei het en die verbranding van plase en dorpe en die vernietiging van lewensmiddels alle bronne van voorraad vir die onderhoud van ons families en ons leër uitgeput het;

2. Daar die plasing van ons families in konsentrasie-kampe tot 'n ongekende toestand van lyding en siekte aanleiding gegee het, sodat daar in betreklik korte tyd ongeveer 20,000 van ons dierbares in die kampe omgekom het en ons die aaklige vooruitsig in oënskou moet neem dat 'n verdere voortsetting van die oorlog die totale uitsterwing van ons volk mag beteken;

3. Daar die Kafferstamme binne en buite die grense van die Republieke byna almal gewapen is en deelneem aan die oorlog teen ons (deur die pleging van moorde en ander gruwel-dade) en also 'n ondraaglike toestand van sake in baie distrikte van beide Republieke teweegbring, soos byvoorbeeld in die distrik Vryheid, waar ses-en-vyftig burgers wreedaardig deur Kaffers vermoor en vermink is, ens., ens.

So het die vrede gekom en word dit geproklameer, en die nuus bereik die vroue wie se moed nog nooit gesink het nie. Daar hul lot veel swaarder was as dié van die

manlike krygsgevangenes, was hul liggaamlike verlossing ook groter.

Vreemde tonele is gister in die Irene-konsentrasiekamp aanskou geword (so lui 'n telegram van 'n persagent) toe die vredesverklaring aangekondig is. Die ingesetenes het bymekaar-gekom en aan hul blydschap uitdrukking gegee deur te bid en psalms te sing. Baie mense het trane gestort. (1 Junie, *Press Association*.)

BLOEMFONTEIN, 3 Junie.

Vanmôre het 'n aantal volksafgevaardigdes van Vereeniging aangekom. Hulle is deur 'n groot skare gevolg, maar daar was geen gejuig of verdere demonstrasie nie. Later het sommige van hulle in die „refugee“-kamp gery, waar hulle met uitbundige vreugde ontvang is — manne en vroue wat huil en lag tegelyk. Skares van „refugees“ het rondom die ruiters vergader en met hulle gepraat en gevra om nuus van hul bloedverwante en vriende.

Die tyding van vrede was goed (het die vroue gesê); maar toe ons later hoor watter soort van vrede, was dit die wreedste van alle slae.

HOOFSTUK II

VROUE IN 1902

*„Oh cease! Must hate and death return?
Cease! Must men kill and die?
Cease! Drain not to its dregs the urn of bitter prophecy!
The world is weary of the past.
Oh might it die or rest at last!"*¹⁾ — SHELLEY.

BRIEF VAN DIE PREDIKANT SE VROU

HARRISMITH-KAMP, 3 Jan. 1902.

Ek vrees ons sal almal aan die koors sterwe as ons veel langer in hierdie volgestopte en toegeslote kamp bly. Die draadheining is digby die tente en daar is geen kans vir 'n wandeling om 'n bietjie vars lug te kry nie; ons mag nie eens meer ingaan na die dorp toe nie. Masels, kinkhoes en koors het allerverskrikliks onder oud en jonk gewoed. O! om die arme kindertjies te sien wegkwyn soos tere plantjies voor die brandende strale van die son. Elke dag is daar twee, drie tot agt om begrawe te word. Ons kan in hierdie enkele beltente nie lewe nie. In die dag is hulle te warm; al word die klappe opgeslaan, is dit so warm op die beddens dat mnr. Theron en ek dikwels ons sambrele oor die hoof van 'n siek kindjie gelaat het om dit 'n bietjie meer koelte te verskaf. Skielik kom daar 'n dik wolk van die Natalse berge; dit reën, en 'n mens gaan slaap met 'n koue, klam wind wat die hele nag oor jou speel. Dikwels lek die tente, want sommige van hulle is oud en dun. Meer as een masels-pasiënt word deur en deur nat en sterf gevolglik aan longontsteking. En al lek dit nie, dan word 'n mens se bed en klere alles heeltemal klam gedurende die nagte dat dit reën. Ons moet die klappe op reëndae vasmaak en in die modder onderdeur kruip. O, dit

¹⁾ „O, hou op! Moet haat en dood terugkeer? Hou op! Moet mense doodmaak en sterf? Hou op! Ledig nie tot die droesem nie die kelk van bittere profesie! Die wêreld is moeg van die verlede; O, mag dit sterf of eindelijk tot rus kom!"

is 'n aaklige lewe; in byna elke tent is daar 'n gebroke hart. „Ragel ween oor haar kinders; sy weier om getroos te word oor haar kinders, omdat hulle daar nie is nie.”

Arme mev. L. is daar nie meer nie. Sy het die masels gekry; haar tent was naby myne, dus het ek oor haar gewaak en haar kos gegee. Sy het eers nie sleg gelyk nie; maar haar tent het nat geword en sy het longontsteking gekry. Ek het dadelik die dokter gaan roep, maar hy het dit so druk gehad dat hy eers drie dae later kon kom; hy het haar hospitaal-toe geneem, waar sy dieselfde dag gesterf het. Hulle word goed versorg in die hospitaal en die superintendent doen sy bes om die kamp gesond te hou. Vandag het ons 'n bietjie uie en aartappels present gekry, maar ek weet nie hoe ons sonder groente en vrugte deur die somer sal kom nie. As ek die liewe onskuldige kinders sien sterwe, herinner dit my aan 'n kinderpreek wat jou vader gehad het oor die teks: „En die pleine van die stad sal vol wees van seuntjies en dogtertjies wat op die pleine daarvan speel.”

Ons het baie warm weer gehad en vir die afgelope drie dae groot gebrek aan water. Ons kan ons klere nie was nie, en ook nie bad nie. Brandstof is baie skaars en ons moet dikwels sonder middagete klaarkom, omdat ons geen hout het om kos te kook nie. Alles word deur ons kommissaris gedoen om die gesondheidstoestand en die geriewe in die kamp te verbeter. Die lekkers en koek deur ons vriende van die Kolonie gestuur, het hier nog betyds aangekom om die kinders op Nuwejaarsdag te trakteer.

Al sou vrede verklaar word en die mense verlof kry om huis-toe terug te gaan, hulle sou geen huis hê om in te woon nie, en ook geen kos nie. Die enigste troos is dat ons toekoms in die hande van die Here is. Ek sal bly wees as my kinders veilig in die Kolonie is, maar verkies om self hier te bly om mnr. Theron en my medenoodlydendes te help. Mag die volgende jaar ons weer bymekaar bring om met nuwe moed te werk. Mag ons in staat gestel word om te sing „Vrede op aarde” want nou is dit hel in Suid-Afrika; en o, ek kan dit nie langer uithou nie. — U liefhebbende vriendin,

C. THERON.

P.S. — Mev. De L. en familie het almal die masels gehad en ook mev. Du P. Laasgenoemde het 'n dierbare klein babetjie verloor, met sy pragtige klein duifogies. As kinkhoes en masels saam kom, dan kan hulle dit nie maak nie; en al

kom hulle deur die masels, dan kry hulle 'n soort van tering wat 'n einde aan die lewe maak. As jy hulle eenmaal sien huil het, kan jy hul treurige gesiggies nooit vergeet nie.

'n Tweede brief sê:—

24 Jan.

Hier is nie nuus nie, behalwe dat die mense almal aan die koors sterwe. Dit is 'n wonder as een gesond word, en so iemand lyk meer op 'n geraamte as iets anders.

Uit 'n ander oogpunt verneem ons iets van 'n jong gevangene wat uit sy tronk skrywe (waar hy sê dat hom sigarette toegelaat word om die tyd te verdryf) aan mej. Martha Meyer, sy niggie:—

SENTRALE GEVANGENIS, 9 Jan.

My broer en suster is by tante Pretorius vir hul vakansie. Arme klein Lenie het 'n swaar tyd in hierdie oorlog gehad. Sy moes ondervind wat ek nie ondervind het nie, naamlik 'n bedreiging met 'n swaard. Ek veronderstel dat hierdie brief jou nie sal bereik as ek veel oor die saak sê nie. Lettie en Hettie het twee weke gelede gekom om ons te sien. Ons het 'n plesierige tyd saam deurgebring. Tant Engela is in die sogenaamde „refugee“-kamp. Hulle het deur en deur nat geword ten gevolge van 'n donderstorm wat oor die ongelukkige gevangenskamp gegaan het. Hul tent het flenters gewaai. Hulle het haar gevang nadat sy heeldag onder bomme was. Ag, Martha! Hoe kan ons ooit vergewe? Ek het nie veel om oor te skrywe nie, daar die wet van die plek nie die gebruik van feite toelaat nie, maar ek het boekdele vol om oor te praat

'n Jong meisie met nog ongedempte nasionale geesdrif skrywe:—

HOWICK-KAMP, Januarie.

Ons het pas 'n telegram ontvang wat sê dat my vader en oudste broer (19 jaar) gevang is. Dit is vir my moeilik om onder die omstandighede volledig te skrywe. Maar dit is te pynlik om te dink dat nadat ons hulle vir twintig maande nie gesien het nie, hulle nou oor die water gestuur moet word;

en ons word nie eens toegelaat om hulle te groet nie. Bid tog vir my jongste broer (17 jaar), wat nog op kommando is, dat hy nie alleen gespaar mag word nie, maar dat hy ook nie 'n verkeerde pad mag begaan om oor te gee nie. Moeder en ons twee susters probeer om die beste van hierdie lewe van ballingskap te maak en verlang alleen dat hierdie loutering volle heiligmaking sal beteken. Ons verlang soms alte baie om huis-toe terug te gaan en weer met ons dierbares te wees; maar ons verlang nie om terug te gaan as dit verlies van ons onafhanklikheid moet beteken nie. Ons vroue in die kamp hou nog moed en is glad nie wanhopig nie.

Die siekte wat mev. Dickenson op Merebank beskrywe het en wat deur die dameskommissie voorspel is, het nie in gebreke gebly om veld te win nie. 'n Vrou wat onder-vinding het van kampelewe skryf van daar op 7 Jan.:—

Op Howick, sê hulle, neem die sterfgevälle 'n weinig af. Hier, vrees ek, neem dit nog gedurig toe Oorkant my klein seilkamertjie kon ek die werkplaas sien waar die kiste elke dag gemaak word. Dit is te treurig om die klein kistsies gedurig te sien uitdra. Verlede nag het vier kleintjies in ons onmiddellike omgewing gesterwe.

Van ander dele het daar in die loop van Januarie bemoedigende tyding begin inkom, en dit was duidelik dat verbeterde toestande ook beter gesondheid bewerkstellig.

DS. W. P. ROUSSEAU, PIETERMARITZBURG, NATAL, AAN
KOMITEE IN AMSTERDAM, HOLLAND

8 Jan. 1902.

. . . . Ek kan u met groot genoeë meedeel dat die sterfte in die kampe (in Natal ten minste) baie afgeneem het. Daar is maar min siekes hier in die kamp. Sommige het die koors in die hospitaal. In Howick ook, waar daar 'n rukkie gelede van vier tot vyf op 'n dag begrawe is, is dit ook veel minder. Die militêre help altoos met klere, ens., maar daar is baie klagtes dat die hulp nie tydig is nie en dikwels nie wat verlang word nie. In alle dringende gevalle help die komitee.

Dan weer:—

MNR. W. E. HOLLARD AAN KOMITEE IN
AMSTERDAM

PRETORIA, 9 Jan.

Dit is vir my baie aangenaam om u te kan meedeel dat volgens berig die sterfte in die algemeen en veral onder die kinders veel afgeneem het en dat die hospitaalvoorsiening veel beter is.

Ons het in die meeste gevalle kateltjies aan die vroue en kinders kon gee, sodat hulle nie langer verplig is om op die grond te slaap nie, en ons kan ook versterkmiddels aan hulle verskaf. Ek glo dat ek egter nouliks hoef aan te merk dat ondanks al ons pogings saam met die belangrike hulp wat ons van vriende soos u in Holland, Parys, Duitsland, ens., ens., ontvang het, die nood nog baie groot is; en u sal dit beter begryp as ek u meedeel dat die kampe daaglik groter word en nog meer vroue en kinders ingebring word.

Met die vermindering van siekte en dood tree die eentonigheid van die lewe weer op die voorgrond. Dit het swaar op die bejaarde mense gedruk, soos blyk uit wat deur 'n ou Hollandse dame aan haar dogter in Kaapstad geskrywe is:—

VOLKSRUST, 27 Jan. 1902.

Ek moet alles vir myself en vir ——— doen. Ons kan geen hulp kry nie. In ons tente sit ons op die kaal grond. Gedurende die aanhoudende winde is ons omgewe van 'n warrelwind van swart stof, en gedurende die aanhoudende reën wat ons nou het, is dit 'n gemors van modder. Ek kan ons lewe in die tente en in die kamp onmoontlik beskrywe; maar sedert Nuwejaar het dit vir my te veel geword; met die verlies van my krag wat ek nog oorgehad het, het my moed ook gegaan. . . . Ag, mag hierdie droewige oorlog tog spoedig 'n end kry! Ek sit op hierdie oomblik in die tent van T——, want sy is gelukkig genoeg om 'n stoel en tafel te hê, wat ons nie het nie. Vir 'n nagtafeltjie het ek twee kissies op mekaar geplaas. My bed is net die raam van 'n ysterkatel wat op twee kissies rus.—B—— en die kind het maande

lank op die kaal grond geslaap, maar nou het hulle eindelijk 'n ysterkateltjie gekry. U kan nie besef wat ons gely het nie, eers van koue en nattigheid en nou van die hitte en swaar donderstorms. God alleen weet wat nog vir ons voor die deur staan. T—— is van die 5de Desember af siek. As die hitte te groot word in haar tent, dan kom sy oor na myne, want sedert my siekte het ek 'n orige tent gekry, daar ek die nattigheid en koue nie kon verduur nie. Dit is onmoontlik om oor alles te skrywe soos ek sou verlang, want 'n mens weet nie of die briewe deurgelaat sal word as 'n mens ons toestand te noukeurig beskrywe nie. . . . Ek kon nie verder skrywe nie, daar ek te moeg was, en ek het so gebewe dat skrywe buite die kwessie was. B—— is agt dae in die hospitaal siek aan die koors; hy word nou beter, maar baie is daaraan dood. Nou wil ek u iets vertel van H—— se wonde. Een koeël het deur sy ken gegaan, en in sy kakebeen bly sit. Dit moes uitgehaal word. 'n Ander skoot was dwarsdeur sy knie. 'n Derde koeël is oor sy voet deur sy groottoon. Verder het hy nog talryke klein wonde in die gesig, waarskynlik van 'n bom wat gebars het. Ons weet nie waar ons mekaar weer sal ontmoet nie. Alles wat ons besit het, is vernietig en totaal verwoes. Stuur ons 'n bietjie geld, want daarsonder kan ons niks kry nie. Ons is vier, en dit is ons weeklikse rantsoen: Voldoende meel en rys, 'n bietjie koffie, byna geen suiker nie—dit hou net omtrent drie dae. Een maal in die week kry ons 'n bietjie vleis, meestal bene; en elke veertien dae kry elke persoon 'n stukkie seep so lank soos my hand om al ons wassery mee te doen. Hierop word ons veronderstel om te lewe en gesond te bly.

Sonder versuim het diegene wat die verbeterings in die kampe ondervind het, uiting gegee aan hul gevoel van verlossing. Die volgende twee briewe is vol waardering. Die eerste is van die predikant se vrou wat 'n paar weke tevore so neerslagtig geskrywe het:—

LADYSMITH-KAMP, 17 Febr. 1902.

Ek is bly om te sê u gebede vir ons is verhoor: siekte en dood het baie afgeneem in al die kampe in Natal. Ons het op die agste hier aangekom; omtrent 900 van ons kamp is hierheen verskuive. Dit is so heerlik om weer in 'n huis te lewe. Dit is groot sinkgeboue met hout uitgevoer, plankvloer en

Aa—Die Smarte

groot vensters; en al is ons vyf of ses families in een gebou met net komberse vir afskortings, tog beskou ons dit 'n groot gerief vergeleke met die aaklige klein ronde tentjies.

As ons die stofstorm en reën sien kom, hoof ons nie te hardloop om ons tente toe te maak en die penne in te slaan nie; ook hoof ons nie op hande en voete deur die klein opening in die modder te kruip om heen en weer na ons houtkombuise te gaan nie. Op die oomblik kook ons hier ook nog buite, maar hulle het plan om ons later afdakke te gee Die water en badkamers is digby. Ons kry ons drinkwater ook gekook in groot tenks.

Die vleis is heerlik vars en ons kan groente en vrugte koop Al is die kamp geslote, tog word ons toegelaat om drie maal in die week met 'n pas dorp-toe te gaan. Ons het 'n aangename, gerieflike hospitaal, 'n goeie verpleegster en ou dr. — vir die kampdokter. Dus sien u hoe veel is daar om voor dankbaar te wees. . . . Dit lyk of Lottie die hitte en ruwe kampelewe meer as enigeen van ons voel. Sy kla altyd van swakheid en het maer geword. My swaer het haar reisgeld gestuur om na Kaapstad te gaan, maar tot dusver kon ons nog nie vir haar 'n pas kry nie. M.F. is in die Winburgse kamp en het haar vier jongste kinders verloor.

Niemand word toegelaat om weg te gaan wat nog familie op kommando het nie.— Cd. 893, bls. 108.

Mnr. P.T. is in die Bloemfonteinse kamp en het sy vrou en jongste kind verloor. Hy het drie kindertjies om te versorg by hom en net een hand om 'n moeder se pligte te vervul. Die lotgevalle van sommige mense is te treurig om te vertel.

VAN 'N JONG MEISIE AAN 'N VORIGE ONDERWYSERES

BLIKSTAD, LADYSMITH, 17 Febr.

U sal seker verwonder wees om te sien dat ons weer verskuiwe is.

Ons het op 2 Februarie hier aangekom. Ek dink die hele Harrismith-kamp word hierheen gestuur, maar daar is nou nog baie van ons vriende daar.

Ons het ongetwyfeld 'n goeie verbetering hierheen gemaak. daar ons nou in lekker gemaklike huise is, met behoorlike vensters en vloere. 'n Mens voel heeltemal 'n ander wese om weer te kan regop loop en sit in 'n lekker hoë kamer.

Hier is ook sommige van die Harrismithse dorpsmense; ook 'n hele aantal van ons ou seminarium-meisies is in die kamp. Bessie en Helena lê altwee in die Harrismithse hospitaal aan die koors. Die sterftesyfer in daardie kamp was ontsettend gedurende die laaste maand van ons verblyf aldaar Vyf van ons is voorgestel die dag voor ons die Harrismith-kamp verlaat het. Daar was meer as veertig katkisanter; en daar die geboutjie wat vir 'n kerk gebruik word, te klein was, het ds. Theron die diens in die ope lug gehou. Dit was ongetwyfeld die mees indrukwekkende toneel wat ek ooit aanskou het. Dit was 'n pragtige middag, en byna die hele kamp was daar vergader. Ds. Theron het gesê dat dit seker die eerste maal was sedert die dae van die Voortrekkers dat 'n voorstelling in die ope lug plaasgevind het.

Dit was bietjie van 'n skok om te besef dat ek werklik al agtien jaar oud is en ag! hoe ver is ek nog van daardie sport van die leer waar ek altyd gehoop het om te wees as ek hierdie ouderdom bereik het. Maar—God weet dit is nie my skuld nie. Dit is so swaar om te verstaan waarom ek so in my studie belemmer is net toe dit alles so uitnemend interessant geword het. Maar ek het nog nie alle hoop laat vaar nie en gaan weer aansoek doen. U weet seker dat Lottie ook plan het om na Stellenbosch te gaan. Miskien kry ons verlof om saam te gaan. Die laaste antwoord wat ek van die gesaghebbende persone ontvang het, was dat hulle geen beswaar het teen my gaan nie, maar dat hulle dit net op die oomblik nie kan toelaat nie U sal my gou antwoord, sal u nie?

VAN MEJ. LOTTIE ROSSOUW AAN 'N VRIEND

„REFUGEE”-KAMP, KROONSTAD, 2 Febr. 1902.

'n Paar weke gelede het ek u vriendelike brief en pakkie ontvang. Moeder is baie bly om die koerante te hê om te lees, want ons kry niks om te lees nie, tensy dit 'n ou koerant is Ek het 'n teleurstelling met jou brief gehad. Net toe ek dit oopgemaak het, kom daar 'n warrelwind deur ons tent en neem die eerste helfte daarvan weg, en ek was nie in staat om dit weer te kry nie Ons is almal nog in baie goeie gesondheid en kry daaglik van die krag wat ons verloor het terug. Die hitte is erger as wat ons ooit selfs in Natal ondervind het en dit is verantwoordelik vir veel van die siekte en swakheid van die mense. Ons het dit die laaste

tyd taamlik goed gehad, want Oupa het ons twee groot kiste groente gestuur met belofte van nog meer; en ons sal binnekort aartappels en boontjies uit Vader se klein tuintjie hê. Ons koorvereniging het nou 'n ander dirigent en gisteraand het ons 'n baie goedgeslaagde uitvoering gegee, wat deur almal ten volle geniet is; die gehoor het ingesluit verskeie dorpsmense en die hele hospitaalstaf wat nie op diens was nie.

Ek het sedert Kersfees geen onderwys gegee nie, en ek dink verskeie ander onderwysers sal nou moet padgee, want daar het gister vier of vyf onderwyseresse van Engeland aangekom, wat die kampskool in hande gaan neem. Ek sou baie graag wil weet hoe hulle met hierdie kinders oor die weg sal kom. Een van ons onderwyseresse is gevaarlik siek aan die koors . . .

Daar is hier byna geen gras of blomme nie; aan weerskante is daar niks anders as tente in lang rye nie; alles is so eentonig, en elke straat net soos die ander; vreemdelinge slaag selde daarin om hul pad te vind. Die strate en selfs die tente het nommers; ons s'n is E. 18 en 19, seksie V. Sommige mense gee name aan hul tente, en een van ons bure noem hul tent Bellevue-Tent en toe het Ella dadelik ons tent gedoop „Belltent View!”

Hulle het nou susters en verpleegsters vir die buite-pasiënte, en die hospitaalruimte is baie groot. Oor die algemeen is daar verskeie klein verbeterings gewees en 'n paar nuwe beperkings. Verlede Maandag het daar twee meisies — hulle was susters — verdrink terwyl hulle gaan baai het; en niemand behalwe groot manne word nou toegelaat om te gaan baai nie. Dit is baie lastig, want baie min mense het baddens; en daar die wal van die rivier vreeslik steil is, gaan dit bitter swaar om genoeg water vir 'n bad aan te dra. Daar is geen ander skikkinge vir bad gemaak nie en ek bejammer ook die vroue wat hul wasgoed buite in die son moet was en die nat linne die wal moet uitdra om dit te laat droog word . . .

Die beskrywing deur 'n Koloniale dame van die verbeterings in Bethulie-kamp gegee ná die heer Cole Bowen se besoek en hervorming, moet belangstelling inboesem:—

Ons het Springfontein-kamp op 25 Februarie besoek. Die reëlmatige strate, die skoon tente, die witgemaakte klippe wat die verskillende pleine en strate aanwys, het op die vreemdeling die indruk gemaak van orde en voorspoed. Ek kan nou verstaan hoe 'n vreemdeling wat 'n vlugtige blik op die kampe

kom werp, terug kan gaan met 'n gevoel van voldoening oor alles wat gedoen word vir die plek en sy ingesetenes. Hy sien natuurlik nie agter die skerms nie — die hartseer, die verdrukking, die vernederings wat dikwels gehoop is op hierdie geduldige, swygende Boere. Op die 27ste was ons in Bethulie, en gedurende daardie week en die volgende weke het ons iets gesien wat hier plaasvind in die kamp met sy 5000 ingesetenes. Dit was aangenaam om die soepkombuis met sy rye groot soeppotte te sien. Mev. Du Preez, die matrone, het ons vertel dat sy elke dag 150 pond vleis ontvang en dat sy daarmee soep vir 3000 mense maak. Elke skoolkind was geregtig op 'n bekertjievul soep met 'n klein stukkie vleis daarin. Die soep was so ver moontlik elke dag verskillend. Hulle was ook besig om bakoonde vir die mense te maak om brood in te bak. Dit sal, meen ons, veel arbeid en moeite voorkom. Ons het op verskillende tye na die sogenaamde weeshuis gegaan. Dit het my hart gebreek om die toestand van die veertig kinders daar te sien; die ander was toe siek in die hospitaal. Sleg versorg, swak gekleed, 'n skande vir die Christen(?) -nasie wat weier om hulle aan ons, wat hulle tog ten minste met liefde en jammerte sal behandel, oor te gee. Die hospitale is — ek moet sê — so goed soos die omstandighede toelaat; ek kan nie veel oor hulle sê nie. Maar die oortuiging is dat as die mense behoorlik gevoed was, daar veel minder behoefte aan sulke plekke sou gewees het.

Kort tevore het mev. Dickenson van die Bethulie-kamp geskrywe:—

Die inspekteur van burgerkampe, mnr. Bowen, was veertien dae lank hier om die oorsaak van die verskriklike sterfte in Bethulie-kamp te wete te kom. By sy aankoms het hy dadelik die superintendent afgedank, wat totaal ongeskik vir hierdie betrekking gebyk het. Om die waarheid te sê, ek verneem dat sy kwalifikasies vir die betrekking daarin gelê het dat hy uitgemunt het in sport en dat hy daarin geslaag het om 'n kosbare hond van 'n offisier, wat verlore was, terug te vind. Dit was veronderstel dat hy in die kamp moes woon, maar hy het sy tyd in die hotel geslyt, terwyl die 4000 mense onder sy toesig by honderde doodgaan (1200 in ses of sewe maande). Die oorwerkte dokters het of siek geword of self doodgegaan of hul hopelose taak bedank. Die kamp het elke moontlike fout gehad, volgens mnr. Bowen my vertel — opeenhoping, tente

te dig by mekaar en vir maande nooit verskuiwe nie, slegte sanitêre reëlins, onvoldoende watervoorraad en 'n armoedige, skraal rantsoen. Onder sy toesig word die tente oor 'n veel groter stuk nuwe grond versprei, die ete word verbeter en die sterfte begin al reeds af te neem. Epidemies van masels en kinkhoes is verantwoordelik vir baie sterfgevälle, maar op die oomblik is dit verswakking en kragteloosheid onder die moeders en 'n soort van uittering onder die kinders waarmee die dokters die meeste te kampe het. Sommige van die mense is waarlik net geraamtes. „Net 'n behandeling met Portwyn, jellie en verandering van lug sou aan hulle voorgeskrywe word,” soos die superintendent bedoord aan my gesê het, „was hulle in staat om een van hierdie dinge te verkry.” Hy sê hy het pas van die Regering verlof ontvang om blikkiesmelk vir jong kindertjies toe te laat, wat tot dusver alleen in gevälle van siekte gegee was.

Bethulie, wat altyd 'n uiters ongesonde dorpie was, het heelwat koorssiekte — 'n siekte hier onbekend voor die oorlog; en dit is die geval oral in die Oranjerivier-Kolonie. Die oorsaak is die besmetting van die watervoorraad deur die teenwoordigheid van groot troepemagte of daardie broeikaste van siektes — die konsentrasiekampe. Die duisende doole vee wat oral op die plase rond lê, vererger die ongesonde toestand van die land en ek verwag stellig dat die cholera sal uitbreek as die plase weer bewoon word.

Van Bethulie het 'n mnr. Grant, aan wie ek 'n vraag gestel het, geantwoord: „Ongetwyfeld sal hul eienaars weer toegelaat word om na hul plase terug te keer, of hulle hul nou in Ceylon, St. Helena of Indië bevind. Hulle sal teruggestuur word en toegelaat word om weer hul grond in besit te neem. Die Engelse wet erken die reg van private indiuidue op hul eie eiendom in 'n verowerde grondgebied.” Die eerste vraag wat my deur die vroue in die konsentrasiekampe gevra word, is: „Wanneer sal hierdie verskriklike oorlog oor wees en ons na ons wonings kan teruggaan?”

Ek het niks van daardie oorlogsugtige gees onder hulle ontmoet wat ek volgens berigte verwag het nie.²⁾

Mev. Dickenson vertel my dat 'n hele stuk van hierdie brief uitgesny was voor dit die Australiese *Advertiser* bereik het.

²⁾ Uittreksel uit die *Advertiser* van Suid-Australië.

Sy het daarin vermeld dat die onder-superintendent tabak teen 1/6 per pond van die Regering gekry het en dit aan die mans in die kamp teen 4/- per pond verkoop het. Ook het die mense gekla dat hul briewe wat in die kamp gepos word, nooit hul vriende bereik nie tensy die briewe geregistreer word, en dat mense wat klagtes noem in briewe *heeltemal verbied word om te skrywe*. Hierdie punte het die sensor gevaarlik beskou vir die militêre situasie as dit in Australië gepubliseer word en daarom word hulle onderdruk.

Ek was omtrent drie weke in Bethulie (gaan mev. Dickenson voort), en gedurende daardie tyd (ná die hervormings van die inspekteur, die heer Bowen) het die gesondheid van die mense verbeter en die sterfte aanmerklik afgeneem. In gesprek met die mediese beamptes het ek verneem dat ongeveer September en Oktober, toe toestande op die ergste was, die sterftesyfer gemiddeld 120 per week uit 4000 mense was. Een dag het daar sewen-en-twintig begrafnisse plaasgevind. (Hulle word altyd op die sterfdag begrawe.) Omtrent Augustus het daar 'n versending van baie slegte vleis die kamp bereik en die dokters het dit afgewys as vleis van beeste wat van 'n siekte omgekom het. 'n Apteke het my vertel dat dit vol geel kolle was. In elk geval, die vleis word teruggestuur, maar die superintendent moes hoor dat dit gebruik moes word. Hierna het buikloop en koorssiekte uitbreek. Toe ek daar was, was die sterfgevälle meestal toe te skryf aan verswakking en uitputting. Kinders wat 'n mens herinner het aan die verhongerde mense van Indië en wat gestadig wegwyn. Vroue, wie se enigste kans sou wees seelug en deeglike voedsel. Maar die meeste pasiënte was reeds te ver heen vir menslike hulp.

Mev. De Wet, wat by vorige geleenthede uitgewei het oor ons maniere om 'n generaal se vrou te behandel, skryf nou direk aan mnr. Brodrick. Sy is in Johannesburg sonder uitgawe vir die Engelse Regering onderhou geword; maar toe haar man nie wou oorgee nie, word sy na Natal gestuur en in die kamp op Pietermaritzburg geplaas, al was sy in staat en ook gewillig om elders vir haarself te sorg.

13 Maart 1902.

WAARDE HEER,—Ek wens u hiermee in kennis te stel dat ek protesteer teen die wyse waarop die Britse Regering my behandel het.

Ek het in Johannesburg in 'n gerieflike woning en op my eie onkoste gelewe en is van daar teen my uitdruklike wens deur die militêre outoriteite op 26 Julie 1901 weggevoer en hier in die konsentrasiekamp geplaas in 'n seilhuis met twee kamertjies, ek en my familie, altesame agt siele. In een van die kamers was daar 'n koorspasiënt tot 'n paar dae voor my aankoms. Die vloere is so nat ná swaar reën dat dit beslis ongesond is. Dit is my vertel toe ek van Johannesburg weggestuur geword is, dat ek 'n gemeubileerde huis op Pietermaritzburg sou kry en dat ek en my familie goed behandel en versorg sal word; in plaas daarvan word ek in hierdie seilhuisie met twee kamers geplaas, sonder huisraad of geriewe van enige soort—nie eens 'n kombuis nie; dus moes ek by alle wind en weer buite kook, totdat vriende so goed was om vir my 'n veranda en beskutting te maak om in te kook. Ek ontvang die gewone rantsoen, waarop geen mens kan lewe nie, tensy jy dit aanvul met groente, vrugte, melk, botter en eiers. Die brandstof wat verskaf word, is onvoldoende om mee kos te kook; ook die seep is nie toereikend vir was en sindelikhed nie, en drie en 'n half kerse per week is nie genoeg om een kamer te verlig nie, laat staan twee.

Kort ná my aankoms alhier het ek aansoek gedoen om op eie koste na Johannesburg terug te gaan. Antwoord ontvang: „Jou man veg.” Ek het verskeie maal aansoek gedoen om die kamp te verlaat en elders te woon, maar dit is my geweier. Ek het ook die Britse Regering versoek om my van 'n gemeubileerde huis en middels te voorsien om in Pietermaritzburg te woon, daar my aansoek om na Vredefort weg te gaan, geweier is. Toe ek hier van die outoriteite die antwoord ontvang dat aangesien ek dieselfde goeie behandeling in die kamp ontvang as die ander vroue van kommandante, my versoek om 'n gemeubileerde woning in Pietermaritzburg nie toegestaan kon word nie, het ek aan lord Kitchener geskrywe en hom gevra om my toe te laat om die kamp te verlaat en op my eie onkoste in Pietermaritzburg te gaan woon. Totnogtoe het ek geen antwoord ontvang nie.

Ek kan hoegenaamd nie begryp waar die goeie behandeling sit nie, daar ek met skrale beleefdheid behandel is. Die Engelse het my huis en eiendom vernietig en my in 'n

konsentrasiekamp in 'n pondok geplaas wat die bediendes op my plaas te veragtelik sou beskou het om in te woon. — C. M. DE WET.

Die sielesmart van die mense, wat altoos hul liggaamlike folterings oortref het, kom meer aan die lig namate laasgenoemde begin af te neem. 'n Dame wat maande lank in die kampe gewerk het, het 'n volle besef hiervan gehad en haar beskouings word in die volgende brief uitgedruk:—

Sy sê dat dit nou letterlik waar is dat geen geld gespaar word om die kampelewe so gesond moontlik te maak nie. Maar al word daar nou kos en klere verskaf, sê sy, bly die dodelike eentonigheid van die lewe; en sy dink dat die smart nou meer van die siel as van die liggaam is; en daardie smart kan sy nooit vergeet nie Sy dink daar is vele wat so ongelukkig is, wat soveel gely het en soveel dierbares verloor het dat hulle nie 'n harde stryd voer om te lewe as siekte hulle eenmaal aantast nie. Selfs verskeie jong meisies sterwe omdat hulle gebroke van hart is, waar hul minnaars die lewe verloor het. Die weinig wat sy my vertel het, het my 'n aakliger insig gegee in die agtergrond van sielesmart wat hierdie kampe kenmerk as enigiets wat ek nog gehoor het. Mense word dood gemartel. Natuurlik, 'n mens weet dit alles; maar die gesprek met haar het alles lewendig voor 'n mens gebring Die vroue is oortuig dat hul saak uiteindelik sal triomfeer. Sy sê sy het hulle vertel dat al sou die kampe tien jaar langer moet aanhou, sou Engeland die oorlog nog voortsit; dus is die voortsetting van die stryd aan die kant van die Republikeine heeltemal tevergeefs. Sy verseker hulle dat hulle nooit die land sal terugkry nie. Maar die pyn en smart druk haar terneer, en haar oë is as 't ware altyd vol tranes; en sy lyk asof sy meer as 'n vloed van tranes gestort het. Dit is aaklig om so 'n bejammerenswaardige vrou te ontmoet en te vind dat daar in die diepte van haar hart nog 'n vasberadenheid skuil om die oorwinning vir haar land te behaal, al kos dit ook wat vir hulle wat die onderspit moet delwe.

Die volgende klein briefie van 'n predikant, wat aansoek doen om boeke, gee 'n tydige wenk omtrent die groot somme geld wat nodig sal wees om in die oneindige

verliese van soveel families voorsiening te maak — dinge wat die Regeringsfonds waarskynlik nie sal verskaf nie. Elke huishoudelike artikel, van 'n kastrol tot 'n piano, sal gemis word:—

VAN Ds. C. G. JOOSTE

BRANDFORTSE KAMP, 2 April 1902.

Stuur my asseblief drie Hollandse Bybels en drie gesangboeke. Hulle moet nie baie duur wees nie, ook nie baie groot nie, maar die gewone gerieflike grootte. Dit is vir ou mense in die „refugee“-kamp wat byna alles verloor het — ou mense wat meer as sestig of sewentig jaar oud is; dus is 'n mooi groot druk 'n vereiste. Die gesangboeke so gou moontlik, met volle note, d.w.s. met note by elke vers. Die mense is so arm hier in die kamp, hulle het soveel verloor, dat dit moeilik vir hulle sal wees om iets uit te gee, selfs vir boeke. Ons Koloniale mense kan verseker word dat hulle waarlik baie nodig is in die kamp. Die mense is hier vreeslik arm, maar Bybels moet hulle ten minste hê. Mag die Here ons seën in hierdie werk. Ek het aan ds. Marquard oor hierdie boeke geskrywe, maar het nog nie van hom gehoor nie. Ek moet hierdie boeke vir die kamp hê.

Niemand het met groter blydschap die verbeterings aanskou as die President se vrou nie, wat innig saam met haar volk gely het. Mev. Steyn skryf aan lady Farrer, tesouriere van ons Suid-Afrikaanse Hulpfonds:—

BLOEMFONTEIN, 3 Maart 1902.

U sal seker verwonder wees om van my te hoor; maar daar u tesouriere van die Hulpfonds vir Vroue en Kinders is en iemand wat so veel vir ons vroue en kinders gedoen het, voel ek of ek aan u moet skrywe en u vertel hoe ons harte verby is deur die merkbare verbetering wat daar plaasgevind het in die verskillende kampe. Ek skryf natuurlik meer besonder oor die een hier, daar ek in 'n posisie is om hier self te oordeel. In Desember het ek as 'n guns verlof ontvang om die kamp-hospitaal te besoek en die gesig was waarlik uiters aandoenlik. Om een afdeling ná die ander te sien, stampvol siek vroue en kinders, kon nie anders as 'n mens baie hartseer maak

nie. Ek het van bed na bed gegaan en 'n paar woorde gespreek met dié wat gesond genoeg was; en almal het baie bly gelyk om my te sien.

Een vrou veral, eggenote van 'n ryk boer en 'n baie goeie siel, het ek uiters ellendig gevind; haar groot fris dogter van neëntien jaar het by haar bed gestaan. Ek het aan haar gesê: „Fluister vir jou moeder mev. Steyn is hier.” Die meisie het dit gedoen; die arme vrou maak haar oë oop, steek haar hand uit na myne, druk dit vir 'n paar minute op haar hart; en al wat sy kon sê, was: „Dankie, dankie!” My oë was benewel met tranen. Ek het omgedraai en die bed verlaat met die ernstige bede dat God haar mag herstel; maar sy sowel as haar dogter is daar nie meer nie. Dit was 'n middag van vele aandoenlike gebeurtenisse en ek sal dit nooit vergeet nie.

Die siekkamers, moet ek erken, het daar baie netjies uitgezien en die pasiënte skoon en gemaklik; en ek kon nie verstaan waarom ons vroue, tot die laaste een toe, so sterk teen die hospitale was waar hulle m.i. so oneindig meer verkieslik is as die warm tente nie. Op navraag het ek later uitgevind dat die ete en in vele gevalle die jong ongeoefende verpleegsters, wat die geoeefende verpleegsters behulpzaam is, die groot moeilikheid was. Met 'n vlugtige besoek aan die hospitaal was dit moeilik vir my om oor hierdie sake 'n oordeel te vel. Die sterftesyfer was daardie tyd hoog en ek het terneergedruk gevoel. Ek wis egter dat die outoriteite besig was om alles in hul vermoë te doen om dinge te verbeter, en dit was 'n groot troos. In Januarie het hulle die soepkombuise begin, die vleis is beter, die rantsoen groter, en dan word daar ook nog 'n taamlike hoeveelheid groente aan elke familie toegestaan. Ons het heerlike reëns gehad, die weer het koeler geword en binne korte tyd was daar so 'n groot verandering ten beste dat dit byna ongelooflik lyk. Die gezondheidstoestand van die kamp het met rasse skrede vooruitgegaan en die sterfte het gevolglik afgeneem, sodat daar onlangs vier dae agtereën geen lyk in die doodstent was nie.

U kan begryp hoe groot ons blydschap was en hoeveel dankgebede aan God geoffer is.

Nog vanmôre was hier 'n vrou by my, 'n ou inwoner van die kamp, wat twee kinders verlede jaar afgegee het en my vantevore kom sien het; sy het bitter geweën en gesê: „O mev. Steyn, hoe haat ek die hospitaal, en hoe bitter is dit tog om dierbares daarheen te sien gaan!” Verlede maand het haar

enigste kind wat nog in lewe is siek geword en kort daarna sy self ook. Sy het gesmeek dat nie een van hulle twee sal weggeneem word nie; maar die dokter het mooi gepraat en eindelik het sy toegestem. Haar woorde aan my was: „Mev. Steyn, ek is so dankbaar dat ek gegaan het; my kind en ek het altwee gou-gou gesond geword. Hulle het ons baie goed behandel, ons volop goeie kos gegee, en die verbetering in die hospitaal is baie groot.” Sy het so mooi daarvan gepraat, en ek hoop van harte dat die verbetering sal aanhou; ek het self groot vertrouwe dat dit die geval sal wees.

U moet verstaan dat vir baie van ons mense die tentlewe in 'n kamp selfs onder die mees gunstige omstandighede 'n swaar lewe is; maar hulle is almal meer tevrede met en sonder klagte oor hul behandeling; en dit is vir my tot groot troos. U het seker gehoor dat ek klaar ingepak was om in November na Europa te vertrek, en ter elfder ure is my vertrek afgestel. Dit was vir my 'n verskriklike gedagte om Suid-Afrika te verlaat terwyl my eggenoot nog aan soveel gevare blootgestel is en ek was dankbaar toe onverwagte omstandighede my vertrek belet het.

Mev. Blignaut, al besoek sy nie die kamp nie, doen nog veel vir ons mense en is nog dikwels baie druk besig. Ons dink met dankbaarheid aan ons goeie vriende en sal altoos met groot erkentlikheid teruggedink aan wat hulle vir ons gedoen het

BRIEF VAN MEV. GELDENHUIS AAN MY

BLOEMFONTEINSE KAMP, 12 April 1902.

Ek is dankbaar om te sê dat ek en die myne deur die genade van die Voorsienigheid nog almal in die lewe is en dat ons taamlike goeie gesondheid geniet. My klein Sarah is 'n rukkie in die hospitaal gewees, maar sy is weer heeltemal reg en het heeltemal 'n groot jongdame geword sedert u haar laas gesien het.

Ons kamplewe het die laaste tyd heelwat beter geword. Mediese skikkinge is ook veel beter as 'n tyd gelede. Ons hospitale is byna leeg; verlede maand was daar net agt-entwintig sterfgevälle, en hierdie maand so ver nog maar net drie.

Dit spyt my om te sê dat hulle my ná u vertrek, om een of ander beuselagtige rede, in die prisonierskamp geplaas het, waar ek so te sê deur elkeen daarbuite aan die vergetelheid

oorgegee was. Ek kan u nou nie volle besonderhede skrywe van hoe hulle my in die duister gehou het nie.

Ek maak 'n pakkie kuriositeite op wat ek hoop om met 'n vriend van my aan u te kan stuur. Met die vertroue dat die tyd nie meer ver is nie wanneer ons vryuit kan skrywe.

Kort gelede het 'n vriendin van my die volgende bydrae aan die *New Age* gestuur. Dit bevat 'n gesprek wat sy met 'n Afrikaanse vrou, bloedverwant van generaal De la Rey, gehad het:—

29 April 1902.

My kennis van hul taal en uitdrukkings van medelye met die beproewings van die vroue in die kampe het hul vertroue spoedig gewen. Die vernaamste spreekster was 'n baie groot, goedgeboude vrou met oë wat veel kon uitdruk; gewoonlik was hulle half geslote, terwyl die spreekster haar siel verberg agter 'n skyn van kalmte en onverskilligheid — baie tipies van hierdie land van vrede en koesterende sonskyn en geweldige en ontsettende storms. Ek het gevra of daar verbetering was in die algemene toestand van die kamp waar sy pas vandaan gekom het. Alte seker was daar: die kos was beter, die bejaardes en swakkes en tingeriges was dood. Sy skrywe die verskriklike hoë sterftesyfer van die verlede toe aan die wyse waarop die mense van hul huise weggesleep en sonder voedsel of deksel aan wind en weer blootgestel was. Op die aankoms was daar in die reël ook geen skuiling of voeding nie en die aanhoudelike blootstelling en uitputting het gelei tot die uitbreek van ernstige siektes, met die gevolg dat talle omgekom het. „Word die vroue moedeloos? Is hulle gewillig dat hul mans die wapens sal neerlê?” vra ek. Daar kom 'n glans oor haar gesig en 'n fonkel in haar oë, en sy sê: „Daar is sommige Afrikaners — honde noem ek hulle — wat oorgegee het; maar daar is talle van vroue in ons kamp wat nooit sal ingee nie, wat nimmer hul mans sal aanraai om die wapens neer te lê nie. Ek sê my man moet veg tot die laaste toe; al is daar net twee manne oor, dan moet hy aanhou veg; as hy alleen oorbly, moet hy volhou so lank soos hy 'n geweer kan vashou. Dit is 'n bittere ding om van jou man afskeid te neem — om te weet dat hy veg; maar ek sou liever sien dat hy dood lê op die slagveld dan dat hy oorgee.” „En wat omtrent die vroue self — hul ontberings?” vra ek. Sy gooi haar

pragtig gevormde hoof agteroor en sê: „Ek het met my nog nooit iets verkeerd gehad nie; hoe swaarder ek kry, des te sterker lyk dit of ek word—sterkte kom na die behoefte daaraan. Dit is waar, ek het hele families in die kamp sien wegsterwe; maar daar is ook andere wat niemand aigegee het nie, wat nog almal bymekaar is. Kom ek om, so kom ek om—dit maak nie saak nie; nooit as nimmer sal ek ingee nie. Dit is volgens die lig wat ek het,” gaan sy voort, „dat elkeen moet doen wat hy kan vir sy eie land. Ek kan nie anders nie. Ek kan dié wat oorgee nie verstaan nie. Ek haat nie die Engelse nie. Ek het geen haat in my hart nie, maar ek kan nooit vergeet of vergeef wat ons deurgemaak het nie. Ons het dit te bitter gehad. Ons het te veel gely, te veel is dood, te veel trane gestort. Ek kan nie meer huil nie: Ek moet soms lag. Daar is niemand om ons te help nie, en dus moet ons maar mekaar opbeur. Maar die arme Tommies,” gaan sy voort—„ek sal altyd doen wat ek kan vir 'n Tommie. Hulle kry dit te bitter—net soos ons. Dit was aaklig om hulle te sien toe hulle vir die eerste maal ons dorp binnegekom het. Hulle was dood van die honger. Hulle het hul by hope rondom ons oonde geskaar om 'n brokkie te kry as die brood uitkom. Hulle het al die groen vrugte van die bome afgeëet. Een arme Tommie het hulle dood op sy pos gevind. Toe hulle hom open, vind hulle dat hy hom voi groenmielies geëet het.”

Ek vra of die onderhandelings wat aan die gang was, tot vrede sal lei. Sy antwoord: „Daar sal geen vrede wees nie tensy ons kry wat ons wil hê—tensy ons kry wat reg is.” Toe kom daar weer dieselfde pragtige glans oor die gesig en in die oë, en sy sê: „Ons mag dit nog bitterder kry, nog harder; ek mag sonder 'n onderrok aan my lyf wees; maar al sou alles daarheen wees—die dag wanneer ons ons onafhanklikheid kry, sal ek dans en speel soos 'n klein kind.”

Ons kan hierdie vlugtige oorsig van die verhaal van vroueleed nie beter ten besluite bring nie as met die volgende aanhalings uit die rapport van die gewese staatsekretaris, generaal J. C. Smuts. (Nuwe rapport van generaal J. C. Smuts aan pres. Kruger, bls. 10):—

Geen pen kan ooit beskryf wat die heldinne van ons volk deurgestaan het sedert die lente van 1900 nie.

Op vlug voor die vyand na die bosse en berge van Rustenburg, Waterberg, Soutpansberg, Lydenburg, Swazieland en Zoeloeland, waar geraamtes nou na die hemel roep teen die barbaarse Kaffer Met hul kleintjies weggekruipt kniediep in die water tussen die riete van Skoonspruit en Mooirivier, waar die vyand met Lee-Metfords en Maxims op hulle geskiet het en hulle die dorpe ingejaag het; en toe ná maande van vergeefse rondvlugting eindelijk deur die vyand in gevangenskampe gestop, waar hulle self doodkrank hul kinders moes sien begrawe, en waar hulle moes hongerly omdat hulle die slegte vleis en nog erger meel nie kon eet nie en geen brandstof gehad het om mee te kook nie — week ná week, maand ná maand, jaar na jaar sit hulle en peins oor en verlang na en verknies oor hul mans en seuns, wat miskien reeds doodgeskiet is. Is daar ooit so 'n skouspel van smart in die wêreld te sien gewees? Die lewe van die man op die veld, al is dit hard, is gemaklik vergeleke met die gestadige dood van hul dierbares in die gevangenis.

En tog bly die vroue wonderlik sterk; byna al die briewe wat uit hierdie gevangenskampe gesmokkel word, moedig die mans aan om tot die dood te volhard en om nimmer skande oor hul naam en familie te bring deur oor te gee nie Ek dink nie daar was ooit 'n edeler skouspel onder die mensegeslag te sien nie en een waarop die mensheid met meer reg trots kan wees as hierdie van die Boerevrou nie. Haar stille onderwerping aan smart gaan ons voor op die weg na onafhanklikheid; haar edel en heldhaftige karakter is die waarborg vir ons grootheid in die toekoms.

Die voorwaardes op 1 Junie onderteken sal hierdie pragtige gees nie verander of demp nie. Die vraag bly daar: Sal dit onder 'n wyse en verstandige staatsbeleid saam met die beste Engelse gevoel beliggaam word, of sal dit smoor onder bedwang, kleingeestige tirannie en bekrompe onverdraagsaamheid totdat dit opnuut die gestaakte weerstand van die manne aan vlam sit?

Dit is daar, en dit is 'n faktor om mee rekening te hou in die vraagstuk van die toekoms van Suid-Afrika.

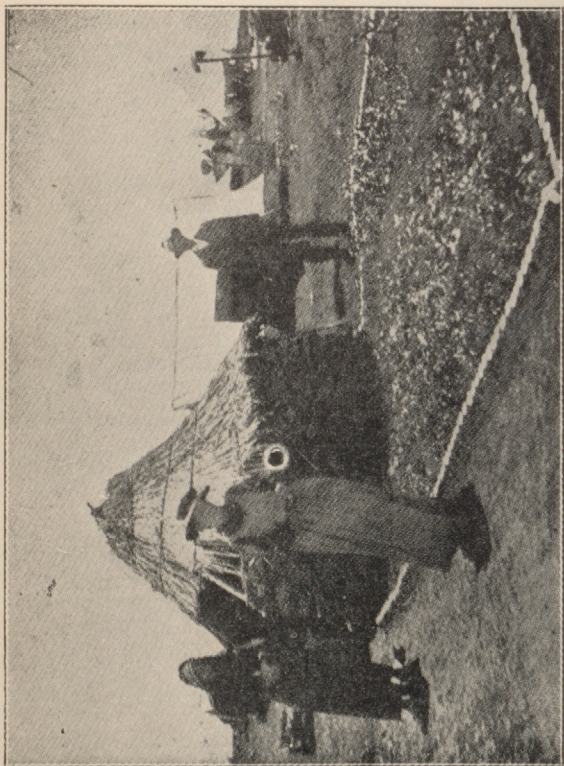
HOOFSTUK III

DIE BOEREVROUE

Die HERE het gegee en die HERE het geneem: die Naam van die HERE sy geloof! — Job 1 : 21.

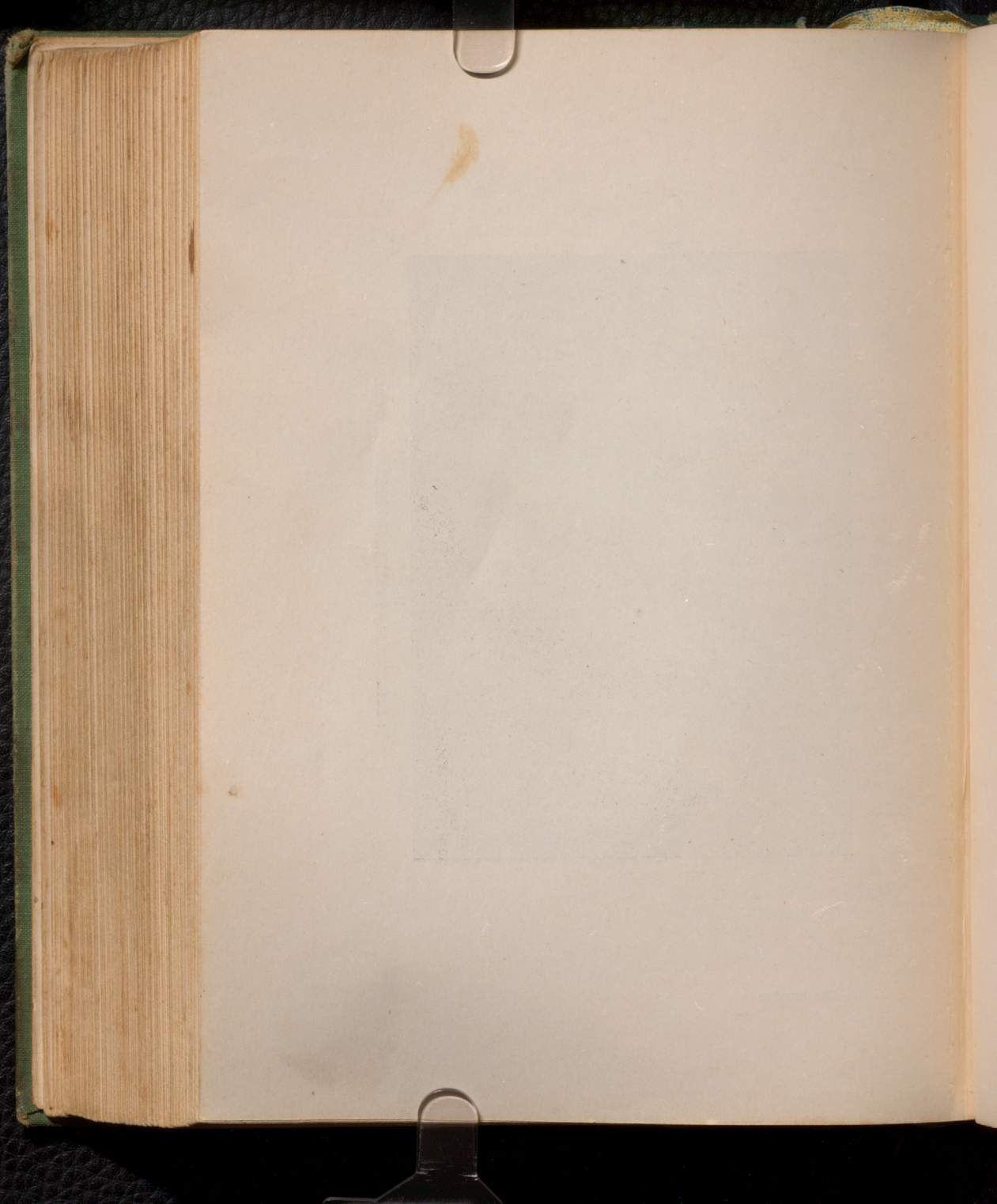
Om 'n skets van die karakter en aanleg van die Boerevroue te gee sou 'n betreklik gemaklike taak gewees het as hulle nie so stelselmatig swartgesmeer geword is nie. Beskuldigings in oomblikke van opgewondenheid gemaak het in wye kring geloof verwek en moet, om tot 'n onpartydige oordeel te geraak, uit die weg geruim word. Die Boere self, vroeër wrede struikrowers, plundersaars, diewe, moordenaars en rebelle genoem, word nou beter begryp as dapper en heldhaftige manne, waardig en verstandig, met uiters grondige beskouings omtrent selfverdediging. Dit mag eweso ontdek word dat hul vroue — daardie vuil, lui, leuenagtige vroue, so onverskillig omtrent hul kinders om hulle te verwaarloos en selfs met opset te vergiftig — tog in werklikheid 'n beskaafde en hardwerkende klas mense is, so waarheidliewend soos enige ander deel van die wêreld en in staat om hul groot families met liefde en sorg groot te maak. Dit mag selfs erken word dat hulle nog meer as dit is: dat hulle tot onwankelbare getrouheid, wat dit ook aan persoonlike opoffering mag kos, in staat is; dat hulle selfbeheer, verdraagsaamheid en ander fyne karaktertrekke wat tot die beste stande behoort, goed verstaan.

Om hulle as vuil te kenmerk, is onbillik en onwaar. Dit is onbillik, want ons het hulle in omstandighede geplaas waar alles wat tot sindelikheid strek, skaars of heeltemal afwesig was. Water, seep, handdoeke, besems, gereedskap — alles was of moeilik om te bekom of nie in die kamp verkrygbaar nie. Maande lank was daar *hoege-*

'n Kamptuintjie met melkblikkies daarom.

Bb—Die Smarte

naamd geen seep nie, behalwe wat die vroue self gemaak het met die vet van hul rantsoen. Dit is onwaar, want ondanks hierdie moeilikhede, was die meerderheid van die vroue wonderlik netjies en skoon. Ek herinner my hoe mnr. Selous, wat die Boerevolk miskien beter ken as enige ander Engelsman, my vertel het dat hy hulle nie in normale tye 'n onsedelike volk gevind het nie. Hy het jare lank aaneen met hulle op hul plase gebly. Twee dokters wat in die Vrystaat gepraktiseer het, een vir twintig en die ander een vir tien jaar, het albei hierdie sienswyse gedeel. Die oudste van die twee het daarby gevoeg dat hy van mening was dat dit moeilik sou gaan om 'n skoner volk êrens in die wêreld te vind. Moontlik het die mense in die agterveld van Transvaal in hierdie opsig laer gestaan. In die abnormale omstandighede waarin die mense moes lewe, was hul netheid treffend. Daar was in elke kamp, net soos in elke stad van gelyke grootte in alle lande, 'n paar agtelosige en vuil families. Hierdie gevalle word aangehaal asof hul gewoontes op almal van toepassing was.

Hierdie sienswyse word ook deur mev. Dickenson, reeds meermale aangehaal, ondersteun. Sy merk op:—

Daar ek verlede jaar op sommige plase vertoef het en ander deur Koloniale Afrikaners bewoon besoek het, kon ek 'n oordeel vorm omtrent hul lewenswyse, gewoontes en denkwyse. In die eerste plaas word die vraag dikwels aan my gestel: „Is hulle nie uiters liederlik nie? Om daar saam met hulle in 'n tent te sit moet erg onaangenaam wees!” Hierop kan ek met nadruk antwoord: „Nee, hulle is net so skoon soos wat enige gemiddelde Australiese of Engelse werkvrou onder dieselfde omstandighede sou wees.” Daar is natuurlik groot verskil in die opvoeding en stand onder die families in die verskillende kampe. Van die agterveldse Boer, wat in werklikheid 'n landelike boer is, tot die welvarende inwoner van die weelderige en pragtige wonings in Pretoria is daar 'n groot kloof. Natuurlik word dit van die egte Boer uit die afgeleë buitelandse distrikte beweer dat die sterfte onder hul kinders aan onsedelike gewoontes toe te skrywe is. Al wat ek kan sê, is dit: as hul tente werklik met insektelewe gepla was, sou ek seker

monsters daarvan meegeneem het, soos dit dikwels met my gegaan het waar ek huise van die laer klasse in Engeland besoek het!

Wat die Boere van Engelse skoonheid dink, sou gevaarlik wees om te beskrywe. Hul walging van die ontsettende sanitêre reëlins in baie kampe en die verwaarloosde toestand van latrines in ander kampe was baie sterk. Veral het hulle 'n afsku gehad van die gewoonte wat dikwels geheers het om mans, vroue en kinders in trokke en rytuie saam te pak en hulle te verbied om *onder enige voorwendsel hoegenaamd* daarvan af te klim.

Van die onverskilligheid omtrent hul kinders waarvan hulle beskuldig word, het ek geen teken gesien nie. Die beskuldiging kom hierop neer dat hulle, soos moeders, gemeen het dat hulle beter wis en verstaan hoe om met hul kinders te werk as vreemdes, wat maande lank maar die gebrekkigste hospitale, geneeskundige en verplegings-dienste kon aanbied in plaas van die moedersorg.

Die *aanvanklike* toestand van daardie hospitale en verpleging was sodanig dat dit die houding van die mense heeltemal regverdig waar hulle hul siekes nie wou afstaan nie. Hulle het nie die reg gehad om hul kleintjies te stuur na plekke waar die behoeftes waaraan die kleintjies uiting gee, nie eens verstaan kon word nie. Met die verbetering van die hospitale en die personeel daarvan en met die versekering dat hul siekes persoonlike aandag sou ontvang, het die besware teen die hospitale lang-samerhand minder geword. Dit was noodlottig vir hul sukses dat so baie verpleegsters, gewoonlik half geoefen, met opset gekies was uit die politieke vyande van die volk en hul dienste aangevul deur heeltemal ongeoefende Boeremeisies, waarvan die meeste gekies was uit die klas wat self oorgegee het en onder die mense gewantrou word. Het die outoriteite 'n breë beskouing van die toestand geneem en hulle deur gesond verstand en menslike gevoel laat lei in plaas van politiek, sou hierdie addisionele moeilikhede nie ontstaan het nie. Lord Milner het gekla dat daar gebrek aan personeel was.

Hieraan was daar geen gebrek nie. Wat hy bedoel het, was *politieke* personeel. Daar was tal van mense wat vrywillig sou verpleeg het en die kampe gereorganiseer het, en wat die groot golf van nood sou gekeer het; maar hulle is geweier geword. Vriendelikheid is wat nodig was. Elkeen was te siek om hom oor politiek te bekommer. Sodanige welwillendheid, vry betoon deur mense wat 'n wyer uitsig gehad het as dié wat halfopgevoede lojale „refugees” besit het, 'n uitsig van die egte ruime Engelse edelmoedigheid en menslikheid sou 'n indirekte maar gesonde politieke uitwerking gehad het.

Dit sou moeilik wees om 'n volk te vind wat eerliker en getrouer is in hul handelwyse met diegene wat hul respek en vertroue gewen het. Maar dit moet eers gewen word. Teenoor alle andere bly hul houding onseker en agterdogtig. Hul toestand het in die laaste tyd uiters moeilik geword, daar hulle rebelle in hul eie land gemaak was. Ongelukkig was diegene met wie Engelse beamptes die meeste in aanraking gekom het, van die swakker vate, die burgers wat self oorgegee het en wat gewoonlik suikerklontjies van die kamp in die vorm van betaalde betrekkings ontvang het. Manne wat ontrou is aan hul eie vlees en bloed, soos sommige van hulle was, sal ook in alle waarskynlikheid ontrou wees in ander lewensbetrekkings.

As ons hierdie en ander beskuldigings daarlaat en die Boerevroue met onbevooroordeelde gemoed nader, vind ons 'n baie eenvoudige vrouegeslag, kalm en bestendig, maar altoos vol van gasvrye ingewings. Hulle besit skerpheid van blik en moedervernuf in oorfloed, en hulle dek hul met agterdog soos 'n harnas. Slaag daarin om hierdie wapenrusting te deurdring en die vertroulikheid daaronder is so volkome soos van 'n kind. Verraai daardie vertroue, en dit word nooit vergeet nie; wen dit, en u word aangeneem en vertrou soos 'n vriend. Die vroue het 'n natuurlike en huislike waardigheid, wat hulle goed staan en eerbied afdwing. Onder alles is 'n mens bewus van onsigbare dieptes waarin krag weggebêre lê, wat

eendag nog op verskillende wyses tot openbaring sal kom. In hierdie donker dae het hulle veel teruggeval op hierdie verborge voorraad om volharding in hul eie beproewings te verskaf en oneindige bemoediging vir hul mans op die veld. Nou en dan skiet daar onverwagte strale oor die kalm onverstoorte oppervlakte en openbaar daardie verborge dieptes met hul voorraad van ongekende krag. Hulle het hul land hartstogtelik lief.

Van hul gedrag sedert hulle opeengehoop was in kampe of oor vele lande as bannelinge verstrooi was, is dit moeilik om te spreek, want daar kan geen vergelyking getref word om also 'n oordeel te kan vel nie. Hul ondervinding is enig. Nog nooit tevore is die hele vroueslag van 'n blanke nasie ontwortel en in sulke moeilike omstandighede geplaas nie. Ons weet nie hoe ons die toets van so 'n beproewing sou deurgestaan het nie. Ons kan maar net vra na die gees en gemoedstemming waarmee hulle dit verduur het en na die uitwerking daarvan op hul karakter. Moet 'n nasie nie beoordeel word volgens sy beste liever as volgens sy slegste nie? Omdat hier en daar een onbeteueld in woorde en bitter was; omdat 'n klein aantal vuil, slordig en onregeerbaar was, daarom word die hele volk beklad en belaster. Die groot massa het hul ongekende beproewings met 'n stille heldhaftigheid verduur wat vele aanskouers verbaas het. Twee dinge het saamgespan om hierdie volharding te vorm. Ten eerste, die diepte van hul godsdienstige gevoel, wat alles aan 'n Hoër Hand toeskrywe en die menslike instrument nie blameer nie; en ten tweede, daardie behoorlike gevoel van trotsheid, wat alle vertoon van aandoening voor hul vyand verbied. Dus het hulle dikwels elke geleentheid om vir hul land te ly met lofsange begroet. Hul kalme volharding verkondig karaktersterkte en beslistheid waarmee ons rekening moet hou. „Die mense kla nie,” „daar is geen klagte nie,” „hulle is tevrede en gelukkig,” is aanmerkings wat dikwels omtrent die kampe herhaal is. Dit was dikwels juis daar waar geen klagte gehoor is nie waar die nood

die grootste was. Volharding, hul erflike besit, het ontwikkel volgens die eise daaraan gestel; en hul idealisme het toegeneem onder die invloed van 'n gedwonge afstand van alle stoflike welvaart. Hul gees was vry om hom te wy aan wat geestelik en nie stoflik was nie en het hom gevestig op die verlange na vryheid, onafhanklikheid en die reg tot selfontwikkeling. Op uikers praktiese wyse het hulle geleer dat die lewe nie bestaan in die veelheid van stoflike besittings nie. Die uitwerking van hul houding was om hul mans tot groter dade aan te spoor. De Wet het aan 'n vrou, op die oomblik in ballingskap, gesê dat waar tien manne hom bemoedig het deur hul gedrag, vyf-en-twintig vroue dit gedoen het.

Dit sal waarskynlik gevind word dat as die vroue self oor hul ondervindings in die kampe begin te praat of te skrywe — en ons het nog nooit *hulle* sy van die saak gehoor nie — die liggaamlike ontberings vir hulle minder swaar was as die toepassing van straf en die politieke behandeling wat hulle te beurt geval het. Amptelike parmantigheid en onbeleefdheid, uiterlik in stilte verdra, is deur vroue van goeie stand innerlik verfoei. Straf is sonder behoorlike ondersoek toegepas op aanklag van een of ander onkundige of verbitterde spioen; vroue van voortreflike karakter is in draadkampe geplaas vir beuselagtige of denkebeeldige oortredings; eensame wagtente, geweierde passe, ingekorte rantsoene, allerhande soorte van ergerlike en vernederende behandeling, spesiaal bedoel vir vroue wat as rebelle beskou word, omdat hul man of seun op kommando is. Dit was die enigste rede in talryke gevalle aangegee waarom verlof geweier is aan vroue om die ongesonde kampe te verlaat en op hul eie onkoste elders te gaan lewe. Hierdie handelwyse het die weerstand geprikkel en 'n afsku vir die Engelse bestuur geskep, wat deur meer verstandige metodes kon voorkom gewees het.

Aan mnr. E. S. Sargant is die land sy dank verskuldig vir die daarstelling van die ligpunt in die kamp-

geskiedenis, nl. die skole — waar baie kinders reeds 'n hoër sy van die Engelse karakter en gedagte-wêreld leer ken het as dié waarmee die oorlog hulle blykbaar bekend gemaak het. Veel, seer veel, mag ontwikkel van die begin wat in hierdie kampskole gemaak is.

Dit is waar dat sommige van die volk afgesak het; die meer onkundige, ontroof van al die uitwendige steierwerk wat help om selfrespek op te hou, selfs voldoende klere, het hoop en moed opgegee en gemaklik 'n prooi geword van die eienaardige versoekings van 'n dergelike lewe.

Daar is baie donker plekke in die noodlot wat sommige vroue in die twee jaar en agt maande van die oorlog getref het en wat ons in hierdie bladsye nouliks aangeroei het — want hulle is nog nie ondersoek nie —, maar wat swart sal lyk selfs teen die somber agtergrond van hierdie boek. Miskien gebeur sulke dinge in elke oorlog. As dit so is, dan is daar des te meer rede om oorlog af te skaf en internasionale arbitrasie te aanvaar.

Oor die algemeen het die groot liggaam van Boerevroue pragtig deur die vuurproef gegaan waaraan ons hulle onderwerp het. Maar dit is geen regverdiging vir die blootstelling daaraan nie. Nooit tevore is daar op sodanige wyse teen vroue en kinders kryg gevoer nie. Engeland het deur die optrede van lord Roberts en lord Kitchener die politiek van Spanje aanvaar, maar net die metodes vererger. Hy het sy seël op 'n haatlike stelsel afgedruk. Moet dit 'n presedent vir toekomstige oorloë word, of sal dit plegtig veroordeel word nie alleen deur een party nie, maar deur elke mensliewende persoon van elke belydenis en elke taal; sal dit veroordeel word as 'n „metode van barbarisme” wat nooit weer aanvaar moet word nie — die hele wrede skakel van verbranding, uitdrywing, haweloosstelling, wegvoering, en uiteindelijke weerversameling van die buite geveg gestelde persone van die land, met geen behoorlike voorsorg vir hul onderhoud nie?

Dit behoort 'n vaste beginsel te wees by die Engelse volk dat geen generaal wat in sy naam optree, ooit weer

maatreëls van merdie aard mag aanvaar nie. „Dit raak,” so skrywe lord Ripon (*Times*, 19 Junie 1901), „die goeie naam van ons land en die reputasie wat ons het vir manlikheid, om nie te praat van die ridderlikheid van ons volk nie Vir dié stelsel kon geen veroordeling te sterk uitgespreek word nie. Dit is wreed wat die teenswoordige betref, en onbegryplik dwaas met die oog op die toekoms As ons toelaat dat daarmee voortgegaan word, sal die hele verantwoordelikheid daarvoor op ons skouers rus. Een sterk woord van die Britse volk sal die hele ding uit die weg ruim. Het ons die moed om dit uit te spreek?”

Maar die Britse volk het nie die moed gehad om daardie edele woord te spreek nie. Die kampe het aangehou en grafte het vol geword, totdat ongeveer 28 000 persone omgekom het, van wie meer as 22 000 kinders was.

Die tyd kom nou nader dat hierdie vroue gestadig vrygelaat sal word en na hul verlate wonings die optog sal begin. Die drie miljoen pond wat beskikbaar gestel word kragtens die voorwaardes van die vredesverdrag, mag hulle skuiling en 'n paar stuks vee en arbeidsgereedskap gee; maar hoe ver sal dit strek? Daardie bedrag kan die groot uitgestrektheid van die skade nie dek nie, wat sommige generaals op vyftig miljoen pond skat. Elke huis sal sonder huisraad wees. Een manier om ons groot misstap te bely sal wees om nederig hulp te verleen om weer hul eenvoudige lewe te begin. Dankoffers dat die oorlog oor is, en soenoffers ook, sal met die oog hierop die regte ding wees.

Dit sal baie duisende sulke offers vereis om in die behoefte van 'n hawelose en geruïneerde volk te voorsien. „Ons is nou tot die bedelstaf gebring,” skryf een vrou; en 'n ander: „Kan u vir u 'n denkbeeld vorm van wat dit is om niks te besit nie — letterlik *niks nie?*”

AANHANGSEL A

Die sterftesyfers hier aangegee en deur die heer Alfred Marks en my in die volgende aanhangsels saamgevat, is natuurlik slegs by benadering. Hulle berus op Engelse Blouboeke, wat mekaar nie alleen dikwels weerspreek nie, maar wat eers met hul opgawes begin het maande ná die ontstaan van baie kampe en ná tal van mense reeds omgekom het. Dan was hulle vir die doel van hierdie boek slegs beskikbaar tot Februarie 1902, want dit is vroeg in die lente van daardie jaar geskrywe, voor die einde van die oorlog. Hierdie tabelle het dus nooit op volledigheid aanspraak gemaak nie.

Ná die vrede en die herbewoning van plase en dorpe het die Boere-outoriteite 'n noukeurige en deeglike ondersoek ingestel. Die voltooiing hiervan het drie jaar geduur. Daar is meermale deur mev. Fawcett en ander verklaar dat die Boere geen statistieke van sterfte en geboorte gehou het nie. Die heer Goldman, beampte in die Kantoor van Binnelandse Sake, deel my mee, tot weerlegging van hierdie bewering, dat daar wel registers van huwelike, geboortes en sterfgevälle voor die oorlog deur die verskillende landdroste, weeshere en kerkgenootskappe in die gewese S.A.R. en die O.V.S. gehou is, maar dat dit nie in druk verskyn het nie, behalwe in die geval van sommige stadsrade wat dit ingesluit het in hul jaarlikse rapporte. Ten gevolge van die algemene vernieling van stede, dorpe en kerke is verskeie van hierdie registers natuurlik gedurende die oorlog verbrand.

Die syfers wat met deeglikheid en noukeurigheid versamel en deur die staatsargief in Pretoria verstrekk is, gee nie die getal aan wat in elke afsonderlike kamp omgekom het nie, maar noem die totale vir Transvaal, die Vrystaat, die Kaapkolonie en Natal, wat in die ongeveer veertig verskillende kampe oor die land verstrooi gesterf het.

Die groot belangrikheid van hierdie syfers vir die buitewêreld word deur vergelyking geopenbaar. Dit stel die lot van strydery en nie-stryders teenoor mekaar. Ongeveer vyf maal soveel vroue en kinders het omgekom as wat daar manne in die veld deur die swaard of siekte beswyk het. In hierdie

soort van oorlog is die veglinie die veiligste plek en sou dit die beste wees om kinders na die front te stuur.

Tabel wat aangee die getal manne, vroue en kinders wat gedurende die oorlog 1899-1902 in die konsentrasiekampe beswyk het:—

	S.A.R.	O.V.S.	K.K.	Natal.	Ttl.
Manne bokant 16 jaar					
woonagtig in	814	785	74	3	1,676
Vroue bokant 16 jaar					
woonagtig in	2,030	2,023	118	6	4,177
Kinders onder 16 jaar . .	12,900	8,930	224	20	22,974
Algemene totaal:	15,744	11,738	416	29	27,927

Oorlogsverliese.

Gesneuwel	3,990 burgers.
Gesterf aan siekte op kommando	924 „
Gedood ten gevolge van ongelukke op kommando	157 „
Gesterf as krygsgevangenes	1,118 „
Totaal	6,189 „

Uittreksel uit die registers in die Staatsargief, Kantoor van Binnelandse Sake, Pretoria, 22 Jan. 1914.

(Geteken) P. H. A. GOLDMAN,
Hoofbeampte, Kantoor van Binnelandse Sake.

AANHANGSEL B

I

VROEËRE RANTSOENSKAAL IN DIE O.R.K. VIR „REFUGEEES” EN ONGEWENSTES

Nie gedateer nie, maar voor 16 Januarie 1901. In die kantoor
op Bloemfontein aan my oorhandig.

„Refugees.”

$\frac{1}{2}$ Pond vars vleis
 $\frac{1}{2}$ Pond meel, rys, gestamp-
telies of aartappels
 $1\frac{1}{2}$ Ons koffie
3 Ons suiker
1 Ons sout
 $1/12$ Blik gekondenseerde melk

Ongewenstes.

$\frac{1}{2}$ Pond vars vleis
 $\frac{1}{2}$ Pond meel, rys of gestamp-
telies
 $\frac{1}{2}$ Ons koffie
1 Ons suiker
1 Ons sout
 $1/18$ Blik gekondenseerde melk

KAPTEIN,
Assistent-provoos, O.R.K.

II

„Spaarsaamheid is net so belangrik in die bestuur van 'n
kamp as die welvaart van hulle wat aan u sorg toevertrou
is.” ¹⁾

VERBINDINGSLYNBEVELE

L. van K. No. 129.

Deur luitenant-generaal sir A. Hunter, K.C.B., D.S.O., bevel-
hebber oor L. van K. van Norvalspont tot Wolwehoek.

BLOEMFONTEIN, 6 Jan. 1901.

¹⁾ Cd. 819, bls. 9, Algemene Instruksies.

RANTSOENSKAAL VIR „REFUGEES”

VOLWASSENES EN KINDERS OOR SES JAAR

„Refugees.”

Families wat op
kommando het.

Meelblom of boermeel: 1	Mieliemeel: 3 pond per dag.
pond meel per dag.	Vleis : 1 pond twee maal
Vleis : $\frac{3}{4}$ pond per dag.	per week.
Koffie : 1 ons per dag.	Koffie : 1 ons per dag.
Suiker: 2 onse per dag.	Suiker: 2 onse per dag.
Sout : $\frac{1}{2}$ ons per dag.	Sout : $\frac{1}{2}$ ons per dag.

KINDERS ONDER SES JAAR

Meelblom of boermeel: $\frac{1}{2}$	Meel : $\frac{1}{2}$ pond per dag.
pond per dag.	Vleis : $\frac{1}{2}$ pond twee maal
Vleis : $\frac{1}{2}$ pond per dag.	per week.
Melk : $\frac{1}{4}$ blik per dag.	Melk : $\frac{1}{4}$ blik per dag.
Suiker: 1 ons per dag.	Suiker: 1 ons per dag.
Sout : $\frac{1}{2}$ ons per dag.	Sout : $\frac{1}{2}$ ons per dag.

III

GEWYSIGDE RANTSOENSKAAL,²⁾ O.R.K.

8 Maart 1901.

AAN ALLE BLANKE „REFUGEES”

$\frac{1}{2}$ Pond vars vleis (of in blikkies as varse onverkrygbaar is).
 $\frac{3}{4}$ pond of meel of rys, gestamppte mielies of aartappels as
 daar behoorlik kennis gegee word.

1 Ons koffie.

1 Ons sout.

2 Onse suiker.

 $\frac{1}{12}$ Blik gekondenseerde melk.

IV

Hierdie skaal was van toepassing tot September, toe $\frac{1}{2}$ pond
 rys per dag bygevoeg is op aanbeveling van die dames-
 kommissie.

²⁾ Cd. 819, bls. 37.

HERSIENE RANTSOENSKAAL ³⁾

Januarie 1902.

KINDERS VAN VYF JAAR EN ONDER

44.7 Onse meel.	$\frac{1}{4}$ Ons koffie.
44.7 Onse hawermeel of „Rolled Oats”.	2 Onse suiker (wit).
44.7 Onse rys en maizena.	$\frac{1}{2}$ Ons sout.
2.7 Blik melk (gekonden-seerd).	1.7 Blik konfyt.
	1.7 of 1 Ons lemoenstroop.

Verder nog een bord soep (van vleis, groente of gars) per hoof per dag aan alle kinders.

VOLWASSENES

$\frac{1}{2}$ Pond vleis.	1 Ons kunsbotter per dag.
$\frac{3}{4}$ Pond meel.	$\frac{1}{2}$ Pond rys per week.
1 Ons koffie.	4 Onse lemoenstroop per week.
2 Onse suiker.	1 Pond konfyt elke veertien dae.
1 Ons sout.	Vars groente sover verkrygbaar.
1/12 Blik melk (gekonden-seerd).	

I

TRANSVAALSE RANTSOENSKAAL

PRETORIA, 1 Des. 1900.

„Refugees.”

7 Pond meelblom of boer-meel per week.
 1 Pond vleis twee maal per week.
 4 Onse sout per week.
 6 Onse koffie per week.
 12 Onse suiker per week.

Ongewenstes.

7 Pond meel per week.
Geen vleis nie.
 4 Onse sout per week.
 4 Onse koffie per week.
 8 Onse suiker per week.

³⁾ Cd. 934, bls. 98.

KINDERS ONDER TWAALF JAAR

3½ Pond meelblom of boer-
meel per week.	3½ Pond meelblom of boer-
meel per week.
½ Pond vleis twee maal per
week.	<i>Geen vleis nie.</i>
2 Onse sout per week.	2 Onse sout per week.
3 Onse koffie per week.	2 Onse koffie per week.
12 Onse suiker per week.	8 Onse suiker per week.

II

Skaal verhoog (Cd. 819, bls. 21) 27 Febr. 1901. Alle behoef-
tige „refugees” moet in die toekoms *vleisrantsoen* ontvang
ooreenkomstig klas I.

III

HERSIENE RANTSOENSKAAL ⁴⁾

13 Januarie 1902, ná besoek van kommissie.

KINDERS ONDER TWEE JAAR. PER WEEK.

14 Kwarte melk.	2 Onse sout.
2½ Pond meelblom of boer-
meel.	8 Onse seep.
6 Onse suiker.	Soep en groente soos deur
die matrone toegeken
word.
6 Onse stroop.	
6 Onse botter.	

KINDERS OOR DIE TWEE EN ONDER VYF JAAR. PER WEEK

14 Kwarte melk.	4 Onse botter.
6 Onse stroop.	2 Onse sout.
3½ Pond meelblom, boer- of
hawermeel.	8 Onse seep.
6 Onse suiker.	2 Pond vleis en soep.

⁴⁾ Cd. 934 (1902), bls. 96.

KINDERS OOR VYF EN ONDER TWAALF JAAR. PER WEEK.

7 Kwarte melk.	4 Onse sout.
5 Pond meelblom, boer- of hawermeel.	4 Onse botter.
6 Onse suiker.	4 Onse koffie.
6 Onse stroop.	3 Pond vleis.
8 Onse rys, bone of gestamp- te mielies.	8 Onse seep.
	24 Onse groente.

VOLWASSENES

7 Pond meelblom of boer- meel.	1 Blik melk.
12 Onse suiker.	8 Onse seep.
7 Onse koffie.	1 Pond gestampde mielies, rys of bone.
4 Pond vleis.	24 Onse groente.
4 Onse sout.	

Ek is dank verskuldig aan die heer Alfred Marks vir die volgende tabel, waarin hy die daaglikse onkoste van die voedsel per persoon vir die jaar 1901 uitgewerk het.

Ek mag byvoeg dat in die kampe aan my bekend die voorsiening dikwels minder as die aangegewe toekenning was. Mafeking was die enigste tydens my besoek wat 'n milder skaal as die ander kampe gehad het.

KOSTE VAN DIE RANTSOEN IN DIE TRANSVAALSE KAMPE

Vir die maande Mei, Junie, Julie, Oktober en November 1901 bereken volgens die regeringsopgawes (dit is die enigste maande waarvoor daar volle gegewens vir elke kamp meegedeel word). Die koste van „rantsoene uitgedeel” is al wat bereken word; alle ander onkoste — „mediese geriewe, loon, kleding”, ens. — word buite rekening gelaat.

Vir die Transvaalse kampe in die algemeen is die syfers in die opgawes (alle onkoste ingesluit) as volg aangegee; die verbeterde syfers (wat alles behalwe

rantsoene uitsluit) word aangegee waar die gegewens beskikbaar is. Die somme word almal in pennies aangegee:—

1901.	Feb.	Maart	April	Mei	Junie	Julie	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.
Syfers van Opgawes Verbeterde Syfers	6.46	4.84	4.42	4.37 5)	4.44	4.25	4.70	5.45	5.70	6.23
	..	..	..	2.36 5)	2.04	2.06	2.04	2.19	3.01	3.41

VIR DIE VERSKILLENDEN KAMPE

	Mei	Junie	Julie	Okt.	Nov.
Balmoral	..	..	..	3.04	3.65
Barberton	2.92 5)	2.58	2.32	2.82	3.21
Belfast	..	1.63	1.95	2.63	2.83
Heidelberg	1.72	2.07	1.62	2.75	3.20
Irene	1.44	1.62	2.05	4.04	3.39
Johannesburg, Stad	1.48	1.42	1.41	2.38	2.85
Johannesburg, Kamp	..	1.50	1.84	3.52	4.23
Klerksdorp	1.25	0.34 6)	1.68	2.61	3.36
Krugerdsdorp	1.37	1.39	1.54	2.66	3.53
Mafeking	..	14.92	15.90	3.56	4.14
Middelburg	3.97	3.62	3.08	3.32	3.39
Nylstroom	..	1.30	1.16	3.03	3.00
Pietersburg	1.72	2.03	2.04	2.93	2.88
Potchefstroom	1.44	1.52	1.81	2.83	3.13
Standerton	1.47	1.63	1.91	3.81	3.26
Vereeniging	1.45	1.50	1.49	1.66	2.07
Volksrust	1.33	1.87	1.81	2.70	2.97
Vryheid	..	..	1.55	..	..
Waterval-Bo	..	..	1.62	..	..
Vryburg	..	..	..	..	3.33
Vanderhovensdrif	..	..	..	..	3.25
Pretoriase Hulpkamp	6.22	4.15	3.97	2.93	5.11

5) 4 Mei, 4.37d. Sluit ons uit 'n som wat verkeerdlik in die Barbertonse rekening vir hierdie maand geplaas is (Cd. 819, bls. 175), dan is die bedrag 4d. Die korreksie is behoorlik aangebring in „verbeterde syfers” en in die bedrag vir Barberton.

6) Die laagste bedrag in die tabel is dié van Klerksdorp vir Junie nl. 0.34d. Die koste vir Port Elizabeth was 1/14.

Cc—Die Smarte

KOSTE VAN DIE RANTSOEN ELDERS AS IN DIE TRANSVAALSE KAMP

O.V.S.

Maart	1901,	9 pennies.	Cd. 819, bls. 36.	Vir kos per kontrak.	
Junie	1901,	8.83 pennies.	Cd. 819, bls. 109.		} Geen bepaalde opgawe nie.
Julie	1901,	8.50 pennies.	Cd. 819, bls. 211.		
Aug.	1901,	7.02 pennies.	Cd. 819, bls. 294.		
Sept.	1901,	12.81 pennies.	Cd. 853, bls. 20.		
Okt.	1901,	10.57 pennies.	Cd. 853, bls. 127.		
Nov.	1901,	12.53 pennies.	Cd. 934, bls. 36.		
Des.	1901,	11.21 pennies.	Cd. 936, bls. 5.		

NATAL

Maart 1901, 8.71 pennies. Cd. 819, bls. 40. Waarskynlik vir kos alleen.

Des. 1901, 5.57 pennies. Cd. 902, bls. 129. Vir kos alleen.

PORT ELIZABETH

Maart 1901, 13.50 pennies. Cd. 819, bls. 42. Vir kos alleen.

Hierdie kamp word deur mev. Fawcett 'n „modelkamp” genoem.

AANHANGSEL C

STERFTESYFERS

In hierdie tabelle word oral waar dit prakties is die gemiddelde bevolking geneem. Dus sal die opgawe van dié bevolking aan die end van die maand verskillend gevind word van dié waarop die sterftesyfer bereken is. Opsomming I toon aan die werklike bevolking; opsommings II en III die gemiddelde waar dit bereken kon word. Geen twee persone wat 'n berekening volgens die opgawes maak, sal presies tot dieselfde resultate kom nie; tog gee ons hier so noukeurig moontlik 'n juiste voorstelling van die feite, insover hulle openbaar gemaak is. Die verwysings wat aangegee word maak dit maklik om die opgawes self te raadpleeg. Om die gemiddelde getal te kry word die getal mense aan die begin van die maand geneem en word die helfte van die nuwe aankomelinge en geboortes bygetel en die helfte van diegene wat vertrek het, afgetrek. Duidelikheidshalwe word die sterftesyfers in vet druk aangegee. Opsomming III en Tabel I het betrekking op kindersterfgevälle. Die hoogste algemene sterftesyfer vir kinders is in die kampe van die O.R.K. Die hoogste enkele syfer vir kinders vir een maand is dié van Brandfort, in Oktober 1891, van 1951 per duisend per jaar.

Daar bestaan ernstige rede om te vrees dat daar meer sterfgevälle plaasgevind het as wat in hierdie offisiële opgawes aangegee word.

OPSOMMING I.—Bevolking (volledig) en sterfgevälle in alle kampe.

Datum.	Transvaal.	Bevolking.			Totaal.	Transvaal.	Sterfgevälle.			Totaal.
		O.V.S.	Natal.	K.K.			O.V.S.	Natal.	K.K.	
1901.										
Januarie	..	..	..	..	..	..	40	..	..	40
Februarie	..	..	..	..	..	..	62	..	..	62
Maart	21,105	11,563	2,524	..	..	..	119	..	..	119
April	23,812	..	..	..	..	240	155	..	..	395
Mei	37,939	..	..	..	..	338	335	..	..	673
Junie	45,659	31,694	2,614	..	..	750	395	104 1)	12 2)	1,261
Julie	62,479	37,049	2,751	372	102,651	1,067	642	6	1	1,716
Augustus	65,500	42,822	2,848	370	111,540	1,477	1,164	24	1	2,666
September	65,314	44,572	6,044	295	116,225	1,369	1,127	76	..	2,572
Oktober	63,707	45,306	9,112	283	118,408	1,616	1,514	75	..	3,205
November	62,325	45,083	10,185	278	117,871	1,521	1,331	74	..	2,926
Desember	61,961	43,755	11,129	280	116,225	1,369	1,127	76	..	2,572
1902.										
Januarie	60,151	42,404	12,206	276	115,037	639	755	83	..	1,477
Februarie	53,724	41,138	19,045	274	114,181	287	289	52	..	628
..	..	..	..	..	..	10,344	9,178	641	14	20,177

1) Waarskynlik 'n totaal vir verskeie maande.

2) Totaal van Oktober 1900.

AANTEKENINGE OP BOGEMELDE OPSOMMING

Getal sterfgevälle hier aangegee is 20,177

STERFGEVÄLLE NIE GEREGISTREER NIE

By hierdie getal moet gevoeg word:—

Transvaal.—Sterfgevälle voor April 1901.

O.V.S.—Sterfgevälle voor Januarie 1901.

Transvaal.—Ten slotte sterfgevälle van die bevolking in die „Hulp- en Militêre Poste”.

(Cd. 939, bls. 5) vir Julie 1901 tot Febr. 1902 (albei inbegrepe); hierdie bevolking was gemiddeld oor die 6000.)

OPSOMMING II (MEI 1902)

Bevolking (gekorriseer), sterfgevälle en sterftesyfers [in *vet druk*] (per 1000 per jaar) van kampe in groepe en totale.

Sover doenlik word die gemiddelde bevolking vir elke maand geneem. Die totale kom dus nie ooreen met dié van 'n ander opsomming wat die totale aan die end van elke maand aantoon nie. Verder is daar 'n groot onderskeid in die Transvaalse totale ten gevolge van die uitlating hier van die bevolking van die „Hulp- en Militêre Poste“ waar geen register van die sterfgevälle gehou is nie. Hierdie onderskeid vir die maande Julie en Februarie (albei inbegrepe) is gemiddeld oor die 6000.

Datum.	Transvaal.			Oranje-Vrystaat.			Natal.			Alle Kampe.		
	Be- volking.	Sterf- gevälle.	Sterfte- syfer.	Be- volking.	Sterf- gevälle.	Sterfte- syfer.	Be- volking.	Sterf- gevälle.	Sterfte- syfer.	Be- volking. ³⁾	Sterf- gevälle. ⁴⁾	Sterfte- syfer.
1901.												
Julie ..	50,111	1,067	255	37,049	642	208	2,681	6	27	90,213	1,716	228
Augustus ..	57,530	1,477	308	42,107	1,164	331	2,813	24	102	102,820	2,666	311
September ..	58,182	1,369	282	44,572	1,127	303	4,433	76	206	107,482	2,572	287
Oktober ..	59,523	1,616	326	45,306	1,514	401	6,752	75	133	111,864	3,205	344
November ..	56,883	1,521	321	45,083	1,331	354	9,865	74	90	112,109	2,926	313
Desember ..	56,821	1,040	219	43,755	1,250	343	11,129	147	157	111,985	2,437	261
1902.												
Januarie ..	55,297	639	139	42,404	755	213	12,206	83	81	110,183	1,477	160
Februarie ..	48,728	287	71	41,138	289	84	19,175	52	33	109,315	628	69

3) Insluitende die K.K., wat nie hier getabuleer word nie.

4) Twee sterfgevälle in K.K. (Julie en Augustus) is in hierdie totaal.

OPSOMMING III.—Getal kinders in kampe. Getal sterfgevallen en sterftesyfer
(in *vet druk*) per 1000 per jaar (Mei 1902)

Transvaal.					Oranje-Vrystaat.				
Datum.	Offisiële Opgawes.	Getal Kinders.	Sterf- gevalle.	Sterfte- syfer.	Datum.	Offisiële Opgawes.	Getal. Kinders.	Sterf- gevalle.	Sterfte- syfer.
1901.					1901. Januarie tot } April	Cd. 853, 121	..	253	..
Mei . . .	Cd. 819, 51	16,257	252	186	Mei . . .	Cd. 853, 121	..	218	..
Junie . .	Cd. 819, 113	19,595	584	358	Junie . . .	Cd. 819, 105; 853, 121	17,349	238	164
Julie . .	Cd. 819, 223	22,974	860	449	Julie . . .	Cd. 819, 208; 853, 121	20,580	482	281
Augustus .	Cd. 819, 311	26,226	1,190	544	Augustus .	Cd. 819, 290; 853, 121	23,500	944	482
September	Cd. 853, 34	26,750	1,124	504	September .	Cd. 853, 17, 121	24,654	924	449
Oktober .	Cd. 902, 44	26,589	1,295	585	Oktober . .	Cd. 853, 130, 121	25,170	1,319	629
November .	Cd. 934, 54	24,611	1,201	586	November .	Cd. 853, 131; 934, 36	24,709	1,089	529
Desember .	Cd. 936, 17	24,375	780	384	Desember .	Cd. 936, 2, 3	23,542	910	464
1902.					1902.				
Januarie .	Cd. 939, 5	23,734	429	217	Januarie . .	Cd. 939, 3; 934, 103	18,784	407	260
Februarie .	Cd. 939, 6	20,404	190	111	Februarie .	Cd. 939, 4; 936, 32	18,179	154	102

OPSOMMING III — (vervolg)

NATAL.					KAAPKOLONIE.			
Datum.	Offisiële Opgawes.	Getal Kinders.	Sterf. gevalle.	Sterfte-syfer.	Datum.	Offisiële Opgawes.	Getal Kinders.	Sterf. gevalle.
1901.					1901.			
Voor Julie ..	Cd. 608	..	84	..	Voor Julie ..	Cd. 819, 183	..	10
Junie	Cd. 819, 188/9	1,457	..	..	Julie	Cd. 819, 207	257	..
Julie	Cd. 819, 203/5; 694	1,494	6	48	Augustus ..	Cd. 819, 287	257	..
Augustus ..	Cd. 819, 283/5; 789	1,557	21	162	September ..	Cd. 853, 8	204	..
September ..	Cd. 853, 27/9; 793	2,386	65	327	Oktober ..	Cd. 853, 130	197	..
Oktober ..	Cd. 853, 130	3,570	62	208	November ..	Cd. 934, 93	198	..
November ..	Cd. 853, 131	5,182	71	164	Desember ..	Cd. 853, 131	197	..
Desember ..	Cd. 902, 134	5,382	120	267				
1902.					1902.			
Januarie ..	Cd. 934, 103	5,855	60	123	Januarie ..	Cd. 936, 24	197	..
Februarie ..	Cd. 936, 32	8,867	36	48	Februarie ..	Cd. 939	197	..

AANTEKENINGE OP BOGEMELDE OPSOMMING VAN KINDERSTERFTE, ENS.

GETAL KINDERS

Waar doenlik word die gemiddelde getal vir die maand geneem. Die Tabel is sover doenlik uit die meer besondere opgawes saamgestel. Kinders is getal almal onder twaalf jaar in Transvaal en onder vyftien jaar in die O.R.K. Teen die end van 1901 is die grens van twaalf jaar ook in die O.R.K. aanvaar.

STERFGEVALLE

Die sterfgevälle in hierdie Tabel is: Transvaal, 7905; O.V.S., 6938; Natal, 525; Kaapkolonie, 10. Totaal, 15,378.

ONGEREGISTREERDE STERFGEVALLE

Transvaal. — Geen sterfgevälle voor Mei 1901 geregistreer nie.

O.V.S. — Geen sterfgevälle voor Januarie 1901 geregistreer nie.

Transvaal: — Ten slotte is daar die ongeregistreerde sterfgevälle in die „Hulp- en Militêre Poste” (vgl. bv. Cd. 939, bls. 5). Van Julie 1901 tot Februarie 1902 is die getal kinders onder hierdie hoof gemiddeld 3000.

TABEL I

Hoogste sterftesyfers onder kinders in die konsentrasie-
kampe (blankes)

Datum.	Kamp.	Getal Kinders (gemiddeld).	Getal Kinders (end van maand).	Getal Sterf- gevalle.	Sterfte per 1000 per Jaar.
1901.					
Julie	Middelburg	3,567	..	342	1,150
Augustus	Kroonstad	..	1,727	270	1,878
.. ..	Nylstroom	804	..	95	1,418
.. ..	Pietersburg	1,475	..	149	1,212
Oktober	Brandfort	..	2,122	345	1,951
.. ..	Heilbron	..	1,727	212	1,474
.. ..	Mafeking	2,419	..	350	1,737
.. ..	Standerton	1,326	..	205	1,855
.. ..	Vryburg	449	..	45	1,202
November	Klerksdorp	..	1,833	161	1,054
.. ..	Nylstroom	..	683	67	1,178
.. ..	Mafeking	..	1,853	197	1,277
Desember	Bethulie	..	2,278	197	1,038

TABEL II
Transvaalse kampe

		Bevolking.				Sterfgevälle.			
Datum.		Offisiële Opgawe.	Manne.	Vroue.	Kinders.	Totaal.	Manne.	Vroue.	Kinders.
1901.									
Maart	22	Cd. 819, 16	8,214	..	12,091	21,105 5)	..	..	..
			800						
April	30	Cd. 819, 47	3,593	7,505	12,714	23,812	..	..	240
Mei	31	Cd. 819, 51	6,842	12,263	18,834	37,939	39	47	252
Junie	30	Cd. 819, 113	8,596	16,111	20,952	45,659	55	111	584
Julie	31	Cd. 819, 223	10,481	23,261	28,737	62,479	66	141	860
Aug.	31	Cd. 819, 311	10,808	24,645	30,047	65,500	83	204	1,190
Sept.	30	Cd. 853, 34	11,156	24,732	29,786	65,314	74	171	1,124
Okt.	31	Cd. 902, 44	11,073	24,078	28,556	63,707	85	236	1,295
Nov.	30	Cd. 934, 54	10,907	23,780	27,638	62,325	94	223	1,201
Des.	31	Cd. 936, 17	10,884	23,827	27,250	61,961	73	187	780
1902.									
Jan.	31	Cd. 939	10,304	23,391	26,456	60,151	51	159	429
Feb.	28	Cd. 939	10,246	20,516	23,162	53,924	29	68	190

5) Verdeling in volwassenes (almal bokant twaalf) en kinders; 800 nie geklassifiseer nie.

TABEL III.—Oranje-Vrystaatse kampe

Bevolking.					Sterfgevalle.				
Datum.	Offisiële Opgawes.	Manne.	Vroue.	Kinders.	Totaal.	Manne.	Vroue.	Kinders.	Totaal.
1901.									
Januarie . . .	Cd. 853, 121	..	..	..	..	..	..	28	40
Februarie . . .	Cd. 853, 121	..	..	..	..	..	..	37	62
Maart	{ Cd. 819, 36 Cd. 853, 121 }	..	..	..	11,563	..	..	86	119
April	Cd. 853, 121	..	..	..	..	..	..	102	155
Mei	Cd. 853, 121	..	..	..	..	..	..	218	335
Junie 30 . . .	{ Cd. 819, 105 Cd. 853, 121 }	4,991	9,354	17,349	31,694	Opgegee as Volwassenes	Opgegee as Volwassenes	238	395
Julie 31 . . .	{ Cd. 819, 208 Cd. 853, 121 }	5,318	11,151	20,580	37,049			482	642
Augustus 31 . .	{ Cd. 819, 290 Cd. 853, 121 }	5,677	12,930	23,500	{ 42,107 } ⁶⁾ 715 }			244	1,164
September 30 . .	{ Cd. 853, 17 Cd. 853, 123/4 }	5,995	13,923	24,654	44,572			924	1,127
Oktober 31 . . .	{ Cd. 853, 123/4 en 121 }	5,906	14,471	24,929	45,306			1,319	1,514
November 30 . .	{ Cd. 934, 32 Cd. 853, 131 }	6,036	14,608	24,439	45,083	59	183	1,089	1,331
Desember 31 . .	{ Cd. 936, 2 Cd. 902, 134 }	5,676	14,537	23,542	43,755	85	255	910	1,250
1902.									
Januarie	{ Cd. 939, 3 Cd. 934, 103 }	7,232	16,388	18,784	42,404	96 7)	252 7)	407 7)	755 7)
Februarie	{ Cd. 939, 4 Cd. 936, 32 }	7,006	15,953	18,179	41,138	36	99	154	289

⁶⁾ 715 van Heilbron te laat aangekom om geklassifiseer te word.

⁷⁾ Gaan oor 'n langer tydperk. Blykbaar vier dae oor 'n maand; korreksie hier gemaak.

TABEL IV.—Natale Kampe

Datum.	Offisiële Opgawes.	Bevolking.		Kinders.	Totaal.	Sterfgevälle.			
		Manne.	Vroue.			Manne.	Vroue.	Kinders.	Totaal.
1901.									
Maart 21	Cd. 819, 38	236	826	1,462	2,524	..	..	..	..
Junie 30	{ Cd. 819, 188/9 } Cd. 608	273	863	1,478	2,614	5	15	84	104 8)
Julie 31	{ Cd. 819, 203/5 } Cd. 694	319	908	1,524	2,751	..	..	6	6
Augustus 31	{ Cd. 819, 283/5 } Cd. 789	337	932	1,579	2,848	..	3	21	24
September 30	{ Cd. 853, 27/9 } Cd. 793	578	2,251	3,215	6,044	1	10	65	76
Oktober 31	Cd. 853, 130	915	3,434	4,763	9,112	..	13	62	75
November 30	Cd. 853, 131	1,028	3,909	5,248	10,185	..	3	71	74
Desember 31	Cd. 902, 134	1,266	4,481	5,832	11,129	5	22	120	147
1902.									
Januarie 31	Cd. 934, 103	1,386	4,965	5,855	12,206	5 9)	18 9)	60 9)	83 9)
Februarie 28	Cd. 936, 32	2,624	7,554	8,867	19,045	2	14	36	52

8) Dit is ongetwyfeld die totaal vir verskeie maande.

9) Opgawe sluit blykbaar vier dae meer as kalender-maand in; voorsiening daarvoor hier gemaak.

TABEL V.—Kaapkoloniese Kamp (Port Elizabeth)

Datum.	Offisiële Opgawes.	Bevolking.				Sterfgevälle.			
		Manne.	Vroue.	Kinders.	Totaal.	Manne.	Vroue.	Kinders.	Totaal.
1901.									
Julie 15	Cd. 819, 183/4	32	83	257	372 10)	..	..	..	..
Sterfgevälle tot datum	{ Cd. 819, 183/4 } { Cd. 608 }	..	..	..	..	1	1	10	12
Julie 31	Cd. 819, 207	32	83	257	372	..	1	..	1
Augustus 31	Cd. 819, 287	31	82	257	370	..	1	..	1
September 30 . . .	Cd. 853, 8	28	63	204	295	..	..	..	..
Oktober 31	Cd. 853, 130	27	59	197	283	..	..	..	..
November 30 . . .	Cd. 853, 131	23	58	197	278	..	..	..	..
Desember 31 . . .	Cd. 934, 93	24	58	198	280	..	..	..	..
1902.									
Januarie 31 . . .	Cd. 936, 24	22	57	197	276	..	..	..	..
Februarie 28 . . .	Cd. 936, 32	21	57	196	274	..	..	..	..

¹⁰⁾ „Bannelinge,” uitgeslote 16 „refugees.”

TABEL VI

KONSENTRASIEKAMPE VAN TRANSVAAL

TABEL wat (sover aantekening gehou is) die bevolking van elke kamp aan die end van elke maand aangee. STERFGEVALLE en STERFTE (in vet druk) per 1000 per jaar. Waar gegewens bestaan om dit te bereken, word die gemiddelde bevolking vir die maand tussen hakies aangegee en die sterftesyfer word op hierdie gemiddelde getal bereken. (Junie 1902.)

1901.	April.			Mei.			Junie.		
	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.
Barberton ..	445	4	108	(353) 576	1	35	(725) 870	3	49
Balmoral	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Belfast	..	..	..	..	..	..	823 (575)	3	62
Heidelberg ..	1086	2	22	1434 (1086)	17	188	1579 (1512)	11	84
Irene	3703	49	158	4319 (4011)	70	209	4716 (4597)	131	342
Johannesburg .	3170	90	347	3379 (3274)	80	293	3428 (3351)	41	147
Klerksdorp ..	991	2	27	1963 (1477)	8	65	2560 (2270)	15	71
Krugersdorp ..	1088	..	..	1531 (1354)	2	18	2602 (2025)	8	47
Meintjeskop ..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Middelburg ..	1292	9	83	6637 (4881)	30	74	7425 (7114)	166	280
Mafeking ..	765	4	63	1046 (905)	5	66	1842 (1446)	3	25
Nylstroom ..	..	..	..	..	..	..	1087 (919)	8	105
Pietersburg ..	..	..	..	2301 (1707)	7	49	3145 (2671)	54	242
Potchefstroom .	5724	24	50	6149 (5936)	44	89	6065 (6223)	235	453
Standerton ..	1237	25	243	2983 (2110)	34	193	3154 (3095)	32	124
Vereeniging ..	733	5	82	811 (772)	7	77	806 (809)	6	88
Volkswust ..	3578	26	87	4810 (4194)	35	100	5324 (5086)	34	80
Vryburg ..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Vanderhovensdrif ..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Hulp- en Militêre Poste	..	..	..	..	..	..	233	..	..
	23,812	240	..	37,930	338	..	45,659	750	..

TABEL VI — (vervolg)

1901.	Julie.			Augustus.			September.		
	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.
	(1438)			(2003)			(1984)		
Barberton ..	1994	17	142	1938	75	449	1928	53	338
Balmoral ..	..	..	..	1660 (1716)	16	112	2262 (1976)	37	225
Belfast ..	1214 (1024)	13	152	1407 (1323)	25	226	1566 (1516)	50	396
Heidelberg ..	1996 (1759)	18	123	2222 (2149)	81	452	2241 (2252)	50	266
Irene ..	4409 (4635)	147	381	4655 (4562)	57	149	4277 (4491)	80	214
Johannesburg ..	3666 (3567)	38	128	3505 (3626)	82	271	3175 (3359)	39	139
Klerksdorp ..	3552 (3075)	38	148	4588 (4160)	179	517	4512 (4624)	147	381
Krugersdorp ..	4152 (3383)	12	42	1853 (4565)	125	328	5299 (5139)	125	292
Meintjeskop ..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Middelburg ..	7751 (7790)	404	622	6523 (7196)	119	199	6208 (6417)	102	190
Mafeking ..	3515 (2693)	9	40	4676 (4111)	31	90	5245 (4038)	155	460
Nylstroom ..	1521 (1321)	36	327	1475 (1553)	111	857	1851 (1688)	54	384
Pietersburg ..	3307 (3283)	113	413	3713 (3602)	184	613	3612 (3706)	86	278
Potchefstroom ..	7144 (6671)	133	239	7355 (7282)	64	105	7598 (7524)	94	150
Standerton ..	2996 (3093)	36	139	3297 (3161)	30	113	3049 (3236)	125	463
Vereeniging ..	1038 (924)	4	52	976 (1031)	50	582	970 (992)	40	484
Volksrust ..	5462 (5455)	49	108	5271 (5490)	248	568	5090 (5240)	129	295
Vryburg ..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Vanderhovensdrif ..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Hulp- en Militêre Poste ..	8762	..	..	7386	..	..	6431	..	..
	62,479	1067	..	65,500	1477	..	65,314	1369	..

TABEL VI — (vervolg)

	1901.	Oktober.			November.			Desember.		
		Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.
Barberton ..	1904 (1922)	12	75	1720	10	64	1631	7	51	
Balmoral ..	2577 (2454)	68	333	2488	90	434	2685	75	308	
Belfast	1390 (1492)	29	233	1374	31	271	1376	41	358	
Heidelberg ..	2196 (2240)	43	230	2213	57	309	2212	37	207	
Irene	3985 (4180)	100	287	4027	90	268	4116	39	113	
Johannesburg ..	2936 (3069)	27	105	2821	14	59	2797	28	120	
Klerksdorp ..	3825 (4248)	159	449	3889	194	600	4073	159	468	
Krugersdorp ..	5488 (5442)	92	203	5385	178	397	5345	105	235	
Meintjeskop ..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Middelburg ..	5593 (5970)	139	279	5223	208	477	5113	115	269	
Mafeking ..	4778 (5215)	406	934	4496	231	616	4373	90	247	
Nylstroom ..	1812 (1861)	59	380	1618	91	675	1731	55	381	
Pietersburg ..	3593 (3627)	48	159	3583	46	154	3170	64	242	
Potchefstroom ..	7438 (7561)	85	135	7247	74	122	7177	70	117	
Standerton ..	2946 (3115)	240	925	3092	82	318	3355	64	229	
Vereeniging ..	905 (941)	8	102	925	6	78	950	15	189	
Volkstrust ..	5284 (5210)	46	106	5286	60	136	5239	45	103	
Vryburg	1255 (976)	55	676	1191	51	514	1266	24	227	
Vanderhovensdrif ..	..	..	..	305	8	315	212	7	396	
Hulp- en Militêre Poste ..	5802	..	..	5442	..	..	5140	..	..	
	63,707	1616	..	62,325	1521	..	61,961	1040	..	

TABEL VI — (vervolg)

1902.	Januarie.			Februarie.			Maart.		
	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.
Barberton ..	1577	9	68	1533	5	38	1508	2	16
Balmoral	2703	84	373	2433	24	118	2331	14	72
Belfast	1345	15	134	1474	12	97	1380	7	61
Heidelberg ..	2247	13	69	2202	12	65	2164	6	33
Irene	4067	19	56	4062	15	44	4154	11	31
Johannesburg .	2557	13	61	2211	8	43	1732	9	62
Klerksdorp ..	3979	86	259	3983	46	138	3532	40	136
Krugersdorp ..	4629	63	163	3848	22	68	3943	6	18
Meintjeskop ..	..	..	..	326	..	..	427	..	..
Middelburg ..	5058	51	121	5171	16	37	4996	6	14
Mafeking	4312	35	97	4328	21	58	4347	5	14
Nylstroom ..	1650	31	225	1623	8	59	1474	7	57
Pietersburg ..	2883	29	120	..	..	..	..	..	..
Potchefstroom .	7126	35	59	5786	25	52	5263	11	25
Standerton ..	3454	65	226	3429	37	130	3395	23	81
Vereeniging ..	937	13	166	955	3	37	944	3	38
Volksrust ..	5173	56	130	3788	25	79	3553	15	50
Vryburg	1600	20	150	1776	8	54	1878	9	57
Vanderhovensdrif ..	2	..	..	..	..	..	..	..	..
Hulp- en Militêre Poste	4854	..	..	4996	..	..	4477	..	..
	60,151	639	.. 11)	53,924	287	..	51,498	174	..

11) In die Regeringsopgawe, Cd. 939, 6, is daar 'n verkeerde optelling.

TABEL VII

KONSENTRASIEKAMPE VAN DIE O.V.S.

TABEL wat aantoon (so ver aangeteken) die bevolking van elke kamp aan die end van elke maand. Sterfgevälle en Sterftesyfers (in vet druk) per 1000 per jaar.

1901.		Mei.			Junie.			Julie.	
	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.		Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.
Aliwal-Noord	..	13	..	4428	33	89	4451	63	169
Bloemfontein	1297	168	1554	4753	157	396	5118	102	239
Brandfort	..	7	..	1815	11	73	1865	13	84
Bethulie	..	7	..	3440	9	31	4280	31	87
Heilbron	..	4	..	2077	15	87	2364	22	111
Harrismith	..	..	..	656	1	18	927	3	38
Kroonstad	..	41	..	3797	47	148	3855	157	489
Kimberley	..	13	..	2186	17	93	3612	63	209
Ladybrand	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Norvalspont	..	12	..	2772	35	151	3391	60	212
Springfontein	..	37	..	2667	42	189	2645	101	458
Vredefort-weg	..	19	..	1365	18	158	1421	14	118
Winburg	..	14	..	1738	10	69	2216	13	70
Oranjerivier	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Kromelleboog	..	..	..	..	..	..	..	..	..
	..	335	..	31,694	395	..	36,146	642	..

Vir Julie tot Oktober word die bevolking uit Cd. 853, 119, aangegee. Die totale kom nie ooreen met dié in Opsommings I, II en III en die tabel waaruit daardie opsommings saamgestel is nie. In daardie gevalle is die opgawes van bevolking dié wat voorkom in Cd. 819, 209 en 290; Cd. 853, 17 en 130. Daar is blykbaar geen rede om meer gewig aan die een stel opgawes as aan die ander te heg nie.

Dd—D'ie Smarte

TABEL VII — (vervolg)

1901.	Augustus.			September.			Oktober.		
	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.
Aliwal-Noord .	4437	209	565	4651	41	106	4712	19	48
Bloemfontein .	6586	96	175	6429	107	199	6424	204	381
Brandfort ..	3404	22	77	3867	138	428	3555	372	1256
Bethulie	4767	175	440	4811	236	588	4771	154	387
Heilbron	2799	23	98	3391	144	509	3063	238	932
Harrismith ..	1134	5	52	1304	2	18	1596	5	37
Kroonstad ..	3326	326	1173	3405	171	603	3674	93	379
Kimberley ..	3701	160	519	3739	53	170	3767	45	143
Ladybrand	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Norvalspont ..	3215	50	186	3284	54	197	3294	52	189
Springfontein .	2893	52	216	2693	33	147	2849	114	480
Vredefort-weg .	1714	21	147	1911	101	634	2110	91	518
Winburg	2624	18	81	3268	30	110	3144	72	275
Oranjerivier ..	1507	7	56	1522	17	134	1500	55	440
Kromelleboog .	..	..	..	.. 12) ..	..	..	..	..	..
	42,107	1164	..	44,275	1127	..	44,459	1514	..

12) Cd. 853, 17, gee die bevolking as 19 aan.

TABEL VII — (vervolg)

1901.	November.			Desember.			1902. Januarie.		
	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.
Aliwal-Noord ..	4613	80	208	4555	54	142	4514	23	61
Bloemfontein ..	6322	178	338	6049	184	365	5949	127	256
Brandfort	3981	158	476	4221	130	369	4143	100	290
Bethulie	4531	236	625	4255	276	779	4088	139	408
Heilbron	3081	155	603	3072	124	485	2878	82	342
Harrismith	1650	13	94	1623	63	761	1470	32	261
Kroonstad	3768	128	408	3673	153	500	3545	95	321
Kimberley	3806	34	107	3867	12	37	3469	13	45
Ladybrand	696	..	..	..	..	..	..	..	..
Norvalspont	3269	47	172	3228	35	130	3185	19	71
Springfontein ..	2678	101	452	2593	69	319	2592	31	143
Vredefort-weg ..	1983	62	375	1967	60	366	1887	41	260
Winburg	3127	92	353	2995	81	324	2978	42	169
Oranjerivier ..	1575	56	427	1657	9	65	1706	11	77
Kromelleboog ..	3	..	..	..	..	..	..	..	..
	45,083	1340	..	43,755	1250	..	42,404	755	..

TABEL VII — (vervolg)

1902.	Februarie.			Maart.		
	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.
Alliwal-Noord	4472	16	41	4484	10	27
Bloemfontein	5880	50	102	5694	28	59
Brandfort	4090	40	117	3901	24	74
Bethulie	4043	33	98	4047	11	32
Heilbron	2859	19	79	921	18	234
Harrismith	608	4	79	348	1	34
Kroonstad	3500	31	106	3528	13	44
Kimberley	3503	12	41	2885	12	50
Ladybrand	..	..	..	..	..	..
Norvalspont	3479	2	7	3476	6	20
Springfontein	2573	24	112	2564	13	61
Vredefort-weg	1871	14	89	1866	7	45
Winburg	2561	31	145	2537	22	104
Oranjerivier	1699	13	92	1688	14	99
Kromelleboog	..	..	..	..	..	..
	41,138	289	..	37,939	179	..

TABEL VIII

KONSENTRASIEKAMPE IN NATAL

Tabel wat vir elke kamp (sover aangeteken) die bevolking aan die end van die maand aangee, sterfgevälle en sterftesyfer (in vet druk) per 1000 per jaar. Waar gegewens beskikbaar is, word die gemiddelde bevolking vir die maand tussen hakies aangegee, en die sterftesyfer word op hierdie gemiddelde syfer bereken.

1901.	Maart.			Junie.			Julie.		
	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.
Ladysmith	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Colenso	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Howick	..	705	..	649	1	18	678	..	..
				(658)			(663)		
Pietermaritzburg	..	1819	..	1965	6	31	2073	6	35
				(1913)			(2018)		
Jacobs	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Wentworth	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Merebank	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Eshowe	..	..	..	..	..	..	..	..	..
	2524	..	..	2614	7	..	2751	6	..

1901.	Augustus.			September.			Oktober.		
	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.
Ladysmith	..	..	..	..	..	..	9112	75	..
Colenso	..	..	..	..	..	..			
Howick	..	674	2	2323	1	8			
		(679)		(1499)					
Pietermaritzburg	..	2174	22	2161	45	251			
		(2134)		(2155)					
Jacobs	..	..	..	..	..	..			
Wentworth	..	..	..	..	..	..			
Merebank	..	..	..	1560	6	92			
				(779)					
Eshowe	..	..	..	..	..	..			
	2848	24	..	6044	52	..			

TABEL VIII — (vervolg)

1901.	November.			December.			1902.	Januarie.		
	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	
Ladysmith	10,185	74	..	11,129	147	..	..	..	..	
Colenso							3323	13	47	
Howick							2266	2	10	
Pietermaritzburg							..	..	..	
Jacobs							..	..	..	
Wentworth							6364	70	132	
Merebank							253	..	..	
Eshowe							12,206	85	..	
1902.	Februarie.			Maart.						
	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.	Bevolking.	Sterfgevälle.	Sterftesyfer.				
Ladysmith	1044	1	11	1043	..	..				
Colenso	2871	3	12	2884	10	40				
Howick	3330	5	18	3305	2	7				
Pietermaritzburg	2263	5	26	2326	4	20				
Jacobs	1094	1	11	2587	11	51				
Wentworth	..	..	..	33	..	..				
Merebank	8342	36	51	8305	43	62				
Eshowe	231	1	52	232	..	..				
	19,175	52	..	20,715	70	..				

AANHANGSEL D

'n Lys van enige plase wat op bevel afgebrand moes word volgens kennisgewing 602, Bloemfontein, en wat nie in die regeringsopgawes vermeld word nie:—

S. W., A. W. en H. A. C. Meintjes		Dansfontein.
J. P. Meintjes		Minverdrag.
G. C. Erasmus		Populierfontein.
M. en P. J. Meintjes		Bundput.
S. W. Meintjes		Randfontein.
H. A. Meintjes		Uitzicht.
P. J. Meintjes		Langlaagte.
A. W. Meintjes		Karookan.
J. A. Meintjes		Boschkopje.
A. Labuschagne		Grootvlei.
O. Botha		"
C. Labuschagne		"
— Lotter		"
A. Keeve		Palin.
P. Delpont		Kroonbloem.
W. Botha		Gastvryheid.
C. F. le Roux		Langkuil.
E. P. Serfontein		Tochgekrege.
—		Eerste-Geluk.
A. Meyer en H. Serfontein		Roodewal.
M. S. W. Combrinck		Rietgat.
E. P. Serfontein		Graspan.
Prinsloo (verskeie)		Doornland.
B. J. van Niekerk		Klipkraal.
H. Kloppe en andere		"
D. Kleynhans		Doornkop.
G. Vosloo		Loskop.
H. Vosloo		Boschpoort.
(H.) Steyn		Doorndraai.
(H.) Loggenberg		Kopje-Alleen.
— Labuschagne		..
D. C., H. P. en W. Serfontein		{ Liverpool en Schwirepoort.
J. Bester (verskeie)		Uitenhage.

Die volgende is 'n lys van agt-en-vyftig plase in die distrikte Pretoria en Rustenburg deur Britse troepe verbrand en vernietig gedurende September en deel van Oktober 1901; die families is op 10 Oktober na Irene-kamp gebring, en beëdigde verklarings is daar geneem. Hulle toon ook aan dat die verbranding van plase nie in Desember 1900 opgehou het soos in die Parlement verklaar is nie:—

SEPTEMBER 1901

Name.	Verbrand of Vernietig.	Offsier.	Plaas.
Michael Adriaan v. d. Berg.	Huis.	Broadwood.	Buffelsfontein, Pretoria.
Piet Gert Labuschagne.	"	"	" "
W. J. A. van Schalkwyk.	3 huise.	"	" "
T. J. Barnard.	1 huis.	"	" "
J. G. Erasmus.	2 huise.	Clements.	Leeuwfontein, Rustenburg
J. J. H. Engelbrecht.	7 huise.	"	Groenkloof, "
J. H. du Plessis.	1 huis.	Broadwood.	Elandskraal, "
L. A. S. van Wyk.	"	"	" "
W. J. Jacobs.	2 huise.	"	Buffelshoek, "
J. C. Barnard.	2 huise.	"	" "
W. C. Barnard.	4 huise.	"	" "
D. J. C. Riekert.	1 huis.	Paget.	Rietfontein, Pretoria.
S. C. le Roux.	"	"	" "
A. G. Riekert (weduwee).	"	"	" "
P. J. Viljoen.	4 huise.	"	Witkopjes, "
J. Coetzee.	3 huise.	Colenbrander.	Boschfontein, "
M. W. Jacobse.	"	"	Nylstroom, "
J. J. Uys.	1 huis.	"	Zeebrandkloof, "
A. J. Kleinsmit.	3 huise.	"	Rooiplatz, "
C. C. Minnaar (weduwee).	1 huis.	English by Eerste Fabr.	Elandsfontein, "
J. A. Bosman.	1 huis.	"	" "
W. B. Prinsloo.	2 huise.	"	Crokodilspruit, "
C. J. de Waal.	"	"	Dykkop, "
J. A. Liebenberg.	1 huis.	"	Rooiplatz, "
M. Opperman.	3 huise.	"	Bopsfontein, "
D. J. Steenkamp.	2 huise.	"	Klipfontein, "
J. F. P. Erasmus.	"	"	Klipspruit, "

OKTOBER 1901

Name.	Vernietig of Verbrand.	Offisier.	Plaas.
		English by	
M. J. Jacobs.	2 huise.	Eerste Fabr.	Buffelshoek.
J. J. Maret.	"	"	V.-Dykspruit, Pretoria.
M. C. M. Foure (weduwee).	3 huise.	"	De Kroonspruit, "
P. J. L. de Beer.	"	"	Rooiplaat, "
J. H. Botha (weduwee).	1 huis.	Kitchener.	Derdepoort, "
W. J. J. Buckley (weduwee).	3 huise.	"	Rooiplaat, "
H. J. Botha.	1 huis.	"	" "
J. A. Beukes.	4 huise.	Plumer.	Zusterhoek, "
J. H. Botha.	2 huise.	"	Doornfontein, "
S. S. Dreyer.	1 huis.	Kekewich.	V.-Dykspruit, "
J. L. J. Erasmus.	4 huise.	"	Hartebeestspruit, "
L. J. Erasmus.	2 huise.	English.	V.-Dykspruit, "
B. J. Geldenhuys.	2 huise.	Plumer.	Klipkopje, "
S. J. C. Jansen (weduwee)	1 huis.	Kitchener.	Tweepoort, "
R. J. van Jaarsveld.	3 huise.	English.	V.-Dykspruit, "
G. S. Koekemoer.	4 huise.	"	Zusterhoek, "
E. Gesyn (ongetroude).	3 huise.	"	Witfontein, "
M. J. J. Minnaar (weduwee).	1 huis.	Kitchener.	Tweespruit, "
A. L. Oosthuysen (weduwee).	3 huise.	"	V.-Dykspruit, "
J. J. Pieterse.	"	Plumer.	Zusterhoek, "
M. J. Prinsloo (weduwee)	2 huise.	Kitchener.	V.-Dykspruit, "
S. J. L. Prinsloo.	"	"	Krokodilspruit, "
C. J. H. Steenkamp.	3 huise.	Plumer.	Klipfontein, "
W. L. Steenkamp.	2 huise.	"	" "
C. J. S. Vermaak (wese).	1 huis.	Kitchener.	Tweespruit, "
S. J. de Wet (oujongdame).	1 huis.	"	Kameelfontein, "
M. J. J. de Waal (weduwee).	"	Kitchener.	Tweespruit, "
F. J. Wolmarans.	"	"	Derdepoort, "
M. C. v. d. Westhuysen (weduwee).	3 huise.	"	Rooikopjes, "
C. M. de Waal (wese).	2 huise.	Kitchener.	Tweespruit, "
P. J. J. Swarts (oorgegee).	7 huise.	Kekewich.	Klipkop, "

Die volle waarheid omtrent die verbranding en vernieling van plase is nog nooit in Engeland gepubliseer nie.

AANHANGSEL E

NATURELLEKAMPE

Weens gebrek aan tyd en krag was ek nie in staat om die toestande van die naturellekampe te ondersoek en persoonlik hulp daaraan te verleen nie; maar ek het die volle vertroue gehad dat die dameskommissie dit ook deel van hul werk sou maak. Ná die uitgawe van hul rapport, wat aantoon dat hulle hierdie belangrike tak van die konsentrasiestelsel nie aangeraak het nie, het ek die heer Fox Bourne gaan spreek en feite aan hom voorgelê wat tydens my verblyf in Suid-Afrika onder my aandag gekom het. Geestelikes wat onder die kleurlinge in hierdie kampe gewerk het, en ook andere, het my droewige mededelings gedoen omtrent die siekte en sterfte, wat aldaar baie hoog was. Behalwe 'n bietjie hulp aan siekes was ek nie in staat om iets te doen nie. Daarna het die heer Fox Bourne die volgende brief aan mnr. Chamberlain gerig, wie se antwoord daarop volg. Die sterftelys uit offisiële bronne saamgestel is sonder twyfel onvolledig en begin eers met Junie. Ek weet van talryke sterfgevälle gedurende die voorafgaande maande.

MNR. FOX BOURNE AAN MNR. CHAMBERLAIN

„BROADWAY CHAMBERS,”

WESTMINSTER, S.W.

MENEER, — Ek het die eer om u op las van die komitee van die Vereniging vir die Beskerming van Naturelle te nader omtrent die toevlugskampe vir naturelle in Suid-Afrika.

Uit die besonder skrale informasie omtrent hierdie kampe, wat toevallig verskaf word in die opgawes met betrekking tot die „refugee“-kampe wat voor die Parlement gelê is (Cd. 789, 793, 853, 854, 902 en 936), blyk dit dat daar behalwe die blanke „refugees“ onder toesig van die Regering in 1901 32,272 kleurlinge was, waarvan omtrent vyf-sesdes vroue en kinders was en almal behalwe een-sestiende in die O.R.K.; en dat die getal tot 43,594 in die Oranjerivier-Kolonie alleen teen 15 November l.l. gestyg het, op watter datum die informasie omtrent daardie kolonie ophou. Dit blyk verder dat die sterftesyfer in die Oranjerivier-Kolonie se natuurellekampe, wat volgens opgawes in Augustus ongeveer 170 per 1000 was, en omtrent 91 per 1000 in September, van 137 per 1000 in die eerste veertien dae van Oktober tot 363 per 1000 in die eerste veertien dae van November gestyg het.

As mededelings wat uit private bronne ons komitee bereik het, juis is, oortref die sterftesyfer van sommige natuurellekampe, waaronder ook dié op Bloemfontein, Edenburg, Springfontein en Klerksdorp, hierdie ontsettende syfers nog ver; en al sou die ete deur die outoriteite vasgestel en voor betaal toereikend wees, is die werklike voorsiening dikwels uiters onbevredigend, veral in die geval van jong kinders.

Ons komitee is daarvan bewus dat die omstandighede van die natuurellewe die konsentrasie van groot getalle binne beperkte grense onvermydelik uiters ongesond maak, en hulle spreek geen opinie uit oor die beleid om oor die vroue en kinders van natuurelle wat meestal dienste in verband met die oorlog waarneem, op hierdie wyse te beskik nie. Maar hulle versoek dat sodanige ondersoeking ingestel sal word deur Sy Majesteit se Goewerment, dat die natuurelle wat ingekamp word, met nie minder sorg en menslikheid as die Boere-„refugees“ sal behandel word nie.

Ek het die eer om aan die hand te gee die wenslikheid dat as 'n voorlopige stap 'n rapport opgestel sal word wat veel vollediger informasie sal gee omtrent die toestand van hierdie kampe, die huisvesting en behandeling in elkeen daarvan en ander besonderhede, as dié wat in die Parlementêre rapporte voorkom; ook om te vra dat hierdie informasie, terwyl dit insluit 'n verslag van die vroeëre toestand van sake in Transvaal, die Kaapkolonie en Natal, sowel as in die O.R.K., hom sal uitstrek oor 'n tydperk ná November, toe die vermeerderde sterftesyfer so ontsettend was.

Ek het ook die eer om u eerbiediglik die aanstelling van 'n dameskomitee aan die hand te gee, die lede waarvan heel

goed uit inwoners van Suid-Afrika gekies kan word, wat 'n opdrag ontvang in ooreenstemming met dié wat so nuttig was in die geval van die Boerevroue en -kinders. — Ek het die eer te wees, u dw. dnr.,

H. R. FOX BOURNE.

24 Maart 1902.

Die antwoord van die heer Chamberlain, dd. 2 Mei, het die volgende paragrawe bevat en ook die rapport van die superintendent van die Departement ingesluit:—

2. Ek sluit in 'n afskrif van die laaste rapport omtrent die instandhouding van die naturellekampe in die O.R.K. wat in hierdie Departement ontvang is. Sedert dié tyd het daar telegrafies berig gekom dat daar in die naturellekampe in Transvaal, met 'n bevolking van 40,000, in Januarie ongeveer 880 sterfgevälle was, in Februarie 550 en in Maart 400.

3. In die O.R.K. met 'n bevolking van omtrent 45,000 in naturellelokasies was die sterfgevälle in Januarie omtrent 1400, in Februarie omtrent 800 en in Maart omtrent 470.

4. Die syfers hierbo vermeld skyn aan te toon dat die lewensomstandighede in die naturellekampe aanmerklik verbeter het en mnr. Chamberlain twyfel nie dat lord Milner alle behoorlike sorg sal betoon aan naturelle wat afhanklik is van die Regering nie. — Ek het die eer te wees, u dw. dnr.,

FRED. GRAHAM.

AAN DIE SEKRETARIS VAN DIE VERENIGING VIR
DIE BESKERMING VAN NATURELLE

DEPARTEMENT VIR NATURELLE-„REFUGEES,”

BLOEMFONTEIN, 2 Jan. 1902.

WAARDE HEER, — Ek het die eer om u hiermee 'n afskrif van die opgawe vir November vir die kampe vir naturelle-„refugees” in die O.R.K. te stuur . . .

Die verskillende rapporte van die kamp-superintendent was van uiters bevredigende aard.

Die dissipline in die kampe was oor die algemeen goed en die naturelle skyn oor die algemeen tevrede te wees en kom geredelik om werk te aanvaar sowel vir die Regering as op

die land rondom die kampe, wat vir hul eie voordeel bewerk word. Die sterftesyfer lyk hoog; maar onder die omstandighede, meen ek, kan 'n mens dit nouliks te hoog noem. Voedsel was skaars en in baie gevalle moes die naturelle heelwat ontbering ondergaan voordat hulle in die kampe gebring was, en verder moet ook in aanmerking geneem word dat die sterftesyfer in hierdie land, veral in die geval van klein kindertjies, gereeld tydens die warm weer styg, voordat dit begin reën. Alle pogings word aangewend om hierdie saak te behartig. Groot voorrade lewensmiddels soos melk, suiker, medisyne, ens., word uitgedeel, en dit verbly my om te kan sê dat daar op die oomblik alle tekens is dat die siekte gestadig afneem

Om op te som, ek beskou dat die rapport oor die algemeen 'n uiters bevredigende toestand van sake aantoon. Die Departement is nou op 'n gesonde basis ingerig en dit lyk of die naturelle die teenswoordige toestand van sake ten volle begryp en die pogings deur Sy Majesteit se Regering vir hul ontwil aangewend, waardeur. — Ek het die eer, ens.,

(Geteken) F. WILSON Fox, Kapt.,
Supt. Dept. vir Naturelle-„Refugees,” O.R.K.

TABEL I.—Bevolking en Sterfgevälle in Naturellekampe

Datum.	Offisiële Opgawe.	Kampe.	Bevolking.				Sterfgevälle.			
			Manne.	Vroue.	Kinders.	Totaal.	Manne.	Vroue.	Kinders.	Totaal.
1901.										
Junie	 Cd. 608	Natal	7	2	11	20	..	..	..	Nil.
	"	O.R.K.	2,076	7,313	11,201	20,590	..	..	..	"
	"	Transvaal ..	244	800	1,835	2,879	..	..	..	5
						23,489				
Julie	 Cd. 694	Natal	7	6	17	30	..	..	..	Nil.
	"	O.R.K.	2,622	7,947	12,431	23,000	43	49	164	256
	"	Transvaal ..	517	309	598	1,424 ¹⁾	..	..	..	7
						24,454				
Augustus	.. Cd. 789	Natal	18	28	35	81	..	..	..	Nil.
	"	O.R.K.	3,495	9,724	17,140	30,359	40	57	333	430
	"	Transvaal ..	695	394	740	1,829	..	..	..	37
	Cd. 819, 313	Do. N.A.B. ..	2,278	3,639	8,822	16,739	..	..	..	..
						49,008				
						2,000 ²⁾				

¹⁾ Cd. 819, 225. „Dit sluit nie in opgawes van kampe vir Naturelle-„refugees' onder beheer van die Naturelle-arbeidsburo nie.”

²⁾ „„Regufees' op Klerksdorp nog nie geklassifiseer nie.”

TABEL I — (vervolg)

Datum.	Offisiële Opgawe.	Kampe.	Bevolking.			Sterfgevälle.				
			Manne.	Vroue.	Kinders.	Totaal.	Manne.	Vroue.	Kinders.	Totaal.
September	.. Cd. 793	Natal	1	1	22	24	..	..	2	2
	"	O.R.K.	4,453	11,136	20,893	36,482	..	..	..	277
	"	Transvaal	737	503	801	2,041	..	..	..	22
	Cd. 853, 35	Do. N.A.B.	3,942	5,763	13,090	22,795	..	..	..	..
						61,342				
Oktober	.. Cd. 853, 130	Natal	..	..	..	33	..	..	..	Nil.
	"	O.R.K.	6,000	13,574	22,253	41,827	57	85	556	698
	"	Transvaal	755	451	747	1,953	..	..	..	37
	Cd. 934, 75 3)	Do. N.A.B.	6,032	8,165	17,890	32,006	..	..	..	..
						75,819				
November	.. Cd. 853, 131	Natal	..	Geen Opgawe nie.	..	..	..	..	..	..
	"	O.R.K.	5,968	13,955	23,671	43,594	38	63	473	574 4)
	"	Transvaal	..	Geen Opgawe nie.	..	..	..	..	..	..
Desember	..	Do. N.A.B.	..	..	..	..	..	..	..	..
	"	Natal	..	..	..	..	..	..	..	..
	"	O.R.K.	..	..	..	..	..	..	..	..
	Cd. 936, 31	Transvaal	7,472	10,591	21,260	39,323	39	83	834	956

3) Opgawe gee lys van twintig kampe in 'n dépôt.

4) Hierdie is sterfgevälle vir net veertien dae.

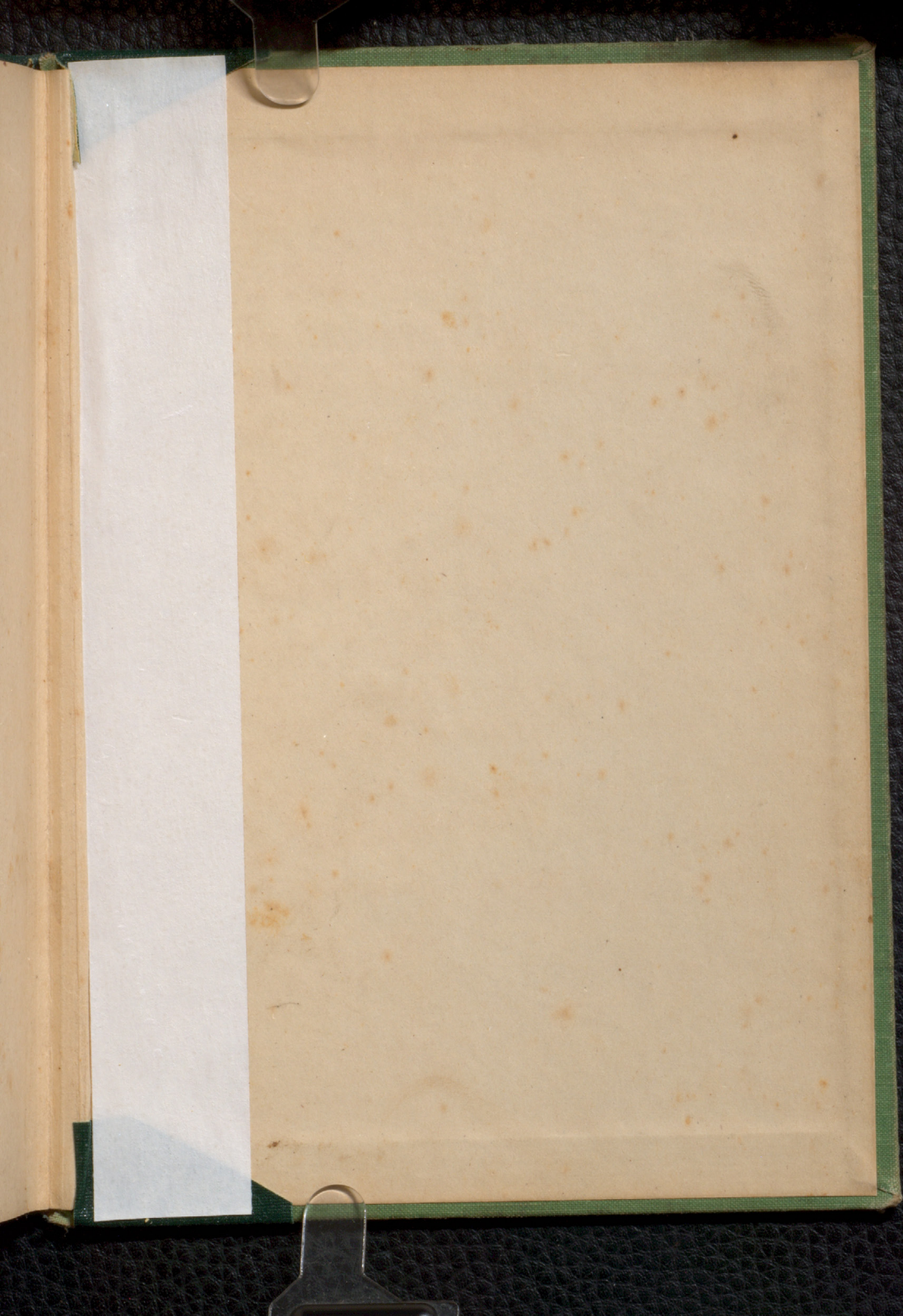
AANHANGSEL F

Dit was moeilik om in sommige gevalle presies die maand waarin die kamp opgerig is, te wete te kom, en waar daar twyfel bestaan of die kamp werklik in 1900 of 1901 begin is, word die naam met 'n sterretjie aangedui.

	1900.	1901.	1902.
TRANSCVAAL.	Johannesburg.	Balmoral.	
	Krugersdorp.	Middelburg.	
	Klerksdorp.	Barberton.	
	Vereeniging.	Volksrust.	
	Standerton.	Pietersburg.	
	Heidelberg.	Nylstroom.	
	Potchefstroom.	Belfast.	
	Irene.*		
	Mafeking.		
O.R.K.	Heilbron.	Harrismith.	
	Vredefort-weg.*	Vryburg.	
	Kroonstad.	Winburg.*	
	Bloemfontein.	Oranjerivier.	
	Norvalspont.	Brandfort.*	
		Kimberley.	
		Springfontein.	
		Bethulie.	
NATAL.		Aliwal-Noord.	
	Pietermaritzburg.	Merebank.	Ladysmith.
	Howick.*		Mooirivier.
			Colenso.
			Eshowe.
KAAPKOLONIE.	Port Elizabeth.		Jacobs en Wentworth.
			Uitenhage.
			Oos-Londen.

maand
ar daar
oegin is.

smith.
rivier.
so.
we.
os en
worth.
nhage.
Londen.

McGill University Library

3 103 273 199 1